

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

ТЕРНОПІЛЬ
2011

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль:
Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2. – 292 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 22 листопада 2011 р. (протокол № 4).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Микола Москалюк - доктор історичних наук, доцент
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Костянтин Кондратюк - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

НОРМИ ПОЛЬСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1793–1830 РР.

У статті аналізується застосування норм польського поземельного права на Правобережній Україні впродовж 1793–1830 рр.

Ключові слова: Правобережна Україна, маєток, староство, поєзуїтські маєтки, ленні маєтки, вотчина.

Кінець XVIII ст. в історії Правобережної України ознаменувався переходом з-під влади Речі Посполитої до Російської імперії. Хоча формально Правобережна Україна й входила до складу Російської імперії вже з 1793 р., проте запровадження російських порядків розтягнулося майже на півстоліття. У цей період російський уряд застосував норми польського права та поступово пов'язував їх із загальноімперськими тенденціями.

Актуальність досліджуваної теми полягає в необхідності всебічного висвітлення політики Російської імперії на новоприєднаних землях у сфері використання норм польського поземельного права.

Об'єктом нашого дослідження є поземельні відносини у 1793–1830 рр.

Предметом дослідження – застосування російським урядом норм польського поземельного права.

Хронологічні рамки охоплюють період між 1793 р. – включенням Правобережжя до складу Російської імперії у та польським повстанням 1830–1831 рр.

Мета роботи полягає у дослідженні застосування російським урядом традиційних для Речі Посполитої форм землеволодіння та землекористування.

Кінець XVIII – початок XIX ст. були предметом досліджень значної когорти науковців. Проте лише незначна частина з них розглядала особливості поземельних відносин на Правобережній Україні. Найважливішими для розуміння окресленого періоду є праці: С. Кавецького [14], Л. Гантовера [6], Д. Толстого [27], С. Дибовського [11], М. Корниловича [16], Н. Дружинина [10], А. Барановича [1], І. Гуржія [7], М. Маркіної [19], В. Смолія [26], С. Борисевича [3], О. Гуржія [8], О. Козій [15], О. Бундак [5], М. Бармака [2], О. Крижанівського [17], А. Зінченко [12], В. Левицького [18], Г. Мосціцького [31], Н. Гасіровської [30], К. Раковського [32], Й. Рутковського [33], В. Серчика [34], Я. Чубатого [29].

Основними джерелами з досліджуваного періоду є нормативні акти, архівні документи, статистичні відомості, мемуари сучасників. Проте на даний час не має дослідження, присвяченого застосуванню норм польського поземельного права на Правобережній Україні впродовж 1793–1830 рр.

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні існувала доволі складна система землекористування та землеволодіння, що включала державну, приватну та церковну форми власності. Основу фінансової могутності шляхти забезпечувала земля. Згідно з даними 1775 р., на території Правобережної України шляхта володіла 82 %, корона – 12,7 %, церква – 5,3 % населених пунктів. Приблизно у тих же пропорціях поділялась й земельна власність [13, с. 404].

Наслідком такого становища стало збереження польського законодавства, що регулювалося і доповнювалося російським урядом шляхом видання відповідних указів. В адміністративному управлінні та судочинстві поряд з російською мовою зберігалася польська. Більше того, навіть частина військових підрозділів Речі Посполитої після складання ними присяги включалась до російської армії зі збереженням чинів та окладів. Завдяки поступовому запровадженню загальноімперських норм та законів, збереженню на деякий час регіональних особливостей, інтеграція приєднаних земель проходила повільно.

Виконуючи розпорядження Катерини II про опис приєднаних земель, 15 квітня 1793 р. генерал М. Кречетников надіслав брацлавському губернатору, генерал-майору Берхману ордер, який містив інструкції з управління приєднаним краєм. Для нас особливо цінною є вказівка скласти карти з камеральним описом краю. Це завдання було покладено на інженера, генерал-майора Кнорінга, якому підпорядковувалися обер-квартирмістри та повітові землеміри. Усю зібрану інформацію мали заповнювати у спеціально розроблену форму, що передбачала такі графи: назву маєтку (місто, містечко, староство, село), хто ним володіє, з якого року, скільки осіб проживало у маєтку, скільки прибутків давав маєток, які ще були додаткові види прибутку та на основі яких привілеїв. У своєму ордері М. Кречетников чітко зазначав, що хоча "ці відомості ще не означають ревізію чи поголовний

перепис...., проте потрібно зібрати точні дані про те, кому і яке місто, містечко, староство чи село належить" й на якому праві [20, с. 47–49].

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. на Правобережній Україні поміщики володіли такими маєтками, як: вотчинні (приватні) [22, с. 798–800], старостинські, поєзуїтські, ленні [21, с. 274–281].

Вотчинне землеволодіння шляхтичі отримували і передавали у спадок на правах повної приватної власності. До цього типу також належали куплені та подаровані землі на правах повної приватної власності.

Старостинські, поєзуїтські та ленні землі були державною власністю, яку тимчасово передавали на певних умовах оренди шляхетській знаті. У 1793 р. з метою перевірки права на володіння маєтками розпочато опис новоприєднаних земель. Ревізія державного майна передбачала розподіл володінь на державні та приватні, а також з'ясування кількості прибутків, котрі можна було б одержувати з них та удосконалення системи управління землями. Проте процес розмежування приватних та державних земель затягнувся на першу половину XIX ст. [4, с. 86–87].

З приєднанням Правобережної України до складу Російської імперії, основу державної власності становила так звана "королівщина". За своїм статусом це були державні землі, прибутки з яких скеровувалися на державні потреби. Досить часто ці землі на різних умовах надавалися у володіння шляхті. Державні маєтки, залежно від способу володіння ними шляхтою, поділялись на старостинські, ленні та емфітеутичні маєтки.

Староства – це казенні землі, що становили більшість державних маєтків Правобережної України. Впродовж існування Речі Посполитої уряд надавав їх у пожиттєве володіння шляхті. Виникнення староств пов'язане із необхідністю підвищення обороноздатності краю. За часів Речі Посполитої значні земельні масиви на пільгових умовах надавалися шляхтичам, які мали заслуги перед державою. Першочерговими обов'язками власників були заселення та оборона краю, збір податків. Зазвичай, староства складалися із групи сіл, що оточували якесь містечко. Однак вони також були й адміністративними одиницями. З переходом земель Правобережної України до складу Російської імперії староства хоча й зберегли свою попередню назву, проте – втратили адміністративні функції [21, с. 274–275].

Частина маєтків Правобережної України роздана шляхті на ленному праві, відомому в усій Європі. За право володіти ленним маєтком землевласник зобов'язаний був у випадку військової потреби, разом з військовим загоном (залежно від обсягу маєтку) взяти участь у бойових діях за Річ Посполиту. Заборонялось продавати, дарувати, дробити й заставляти у борг ленний маєток. Право на маєток передавалось лише по чоловічій лінії – старшому сину. З припиненням існування чоловічої гілки роду, маєток повертався у державну власність.

Емфітеутичними маєтками називались володіння, які передавались шляхті у довготривале володіння, зазвичай, на 50 років або пожиттєво.

Ще одну значну категорію державних маєтків Правобережної України становили поєзуїтські маєтки. Ця категорія сформувалася після ліквідації ордену єзуїтів. Право користування ними було продане польською короною за умови щорічної сплати частини прибутків з власності. Отримані таким чином кошти скеровувалися на утримання та розвиток навчальних закладів.

Значної трансформації зазнали й старостинські маєтки. 19 квітня 1794 р. Катерина II підписала рескрипт про утвердження прав на володіння староствами. У ньому наголошувалося на тому, що ті з шляхтичів, які принесли присягу на вірність Російській імперії, виконують її, а також документально довели своє право на володіння староством, мають право й надалі ним володіти [20, с. 154–155].

У 1806 р. створено спеціальний комітет для розгляду ленних та старостинських прав. Наслідком його роботи стала доповідь таємного радника А. Чарторийського про ленні та емфітеутичні права на маєтки у приєднаних губерніях. У доповіді князь стверджував, що в другій половині XVIII ст. польський король відмовлявся роздавати староства та інші казенні маєтки своїм приближеним особам, маючи намір віддавати їх на конкурсній основі на 50 років з метою поповнення державної скарбниці. Однак ці намагання не були втілені в життя. Отже, російська влада мала привід відібрати землі в казну і виставити їх на аукціон після закінчення термінів оренди староств. Особи, які вступили у володіння староств після 1793 р., були зобов'язані повернути орендовані землі у російську казну. Так було сформовано ще один шлях переходу земельної власності від польської шляхти до російського дворянства через казну [23, с. 1166–1171].

Польською королівською владою у XVII–XVIII ст. частина земель державної власності Речі Посполитої роздавалася магнатам і шляхті на правах ленних володінь, які надавалися у користування феодалу за військову службу й поверталися у державну власність після вимирання чоловічої лінії роду. Проте після поділів Речі Посполитої, переважна більшість власників ленів почали вважати їх частиною своїх вотчин. На перших порах російська влада не перечекала цьому, тому що власники ленів були економічно і політично сильними та могли створити жорстку опозицію

новій владі. З часом польська магнатерія втрачала свої політичні позиції і поступово в російського уряду з'явилася можливість реально поповнити державну казну за рахунок повернення статусу ленних маєтків частині привласнених польськими магнатами і шляхтою земель. Схема дій використовувалася стандартна: спочатку повернення земель у державну казну, а потім роздача їх на певних умовах "вірнопідданим" російській владі чиновникам чи "надійній" шляхті.

Після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії у 1793 р. в Ізяславській та Брацлавській губерніях створено спеціальні комісії для розгляду привілеїв та документів на право володіння коронними маєтками. Ці комісії відмовляли у праві вступити у володіння емфітеутичними маєтками тим власникам, які не встигли до приєднання краю вступити у свої права. Оскільки теперішні пожиттєві власники маєтків ще були живі й на момент приєднання краю емфітеутичне право не вступило в силу. Тому привілеї Речі Посполитої на території Російської імперії не діяли. У рескрипті генерал-губернатору Т.Тутолміну від 19 квітня 1793 р. імператриця наказувала залишити у власності попередніх власників емфітеутичні маєтки, якщо вони лояльні до Російської імперії [21, с. 277–279].

У січні 1807 р., за наказом імператора Олександра I, створено особливий комітет для розгляду ленних та емфітеутичних прав на маєтки в західних губерніях. У результаті роботи комітету, російським чиновникам вдалось з'ясувати, що ленні та емфітеутичні маєтки надавались на основі сеймових постанов, що вносились в книги узаконень. Жалування маєтків на ленному праві припинилось ще у XVII ст. Лише король мав право надавати у пожиттєве володіння казенні маєтки шляхтичам як винагороду за вірну службу. Проте й він зрікся цього права у 1775 р. Того ж року на сеймі прийняте рішення про те, що після смерті дожиттєвих власників, казенні маєтки передавались новим власникам з відкритого торгу. Це рішення так і не було реалізоване, оскільки на основі нової конституції майже 200 осіб під приводом винагороди отримали емфітеутичні 50-річні права на маєтки після смерті їх пожиттєвих власників. Таким було становище державних маєтків у період Речі Посполитої.

Незважаючи на те, що суборенда державних маєтків заборонялась російським законодавством, на практиці це правило часто порушувалось. Наприклад, Літинське староство, яким володів граф Холонецький на емфітеутичному праві, було передане дворянину Дрожинському. Останній передав свої права на нього поміщикові Сарнецькому. Після того як міністр фінансів не підтвердив цей договір й наказав забрати маєток в адміністративне управління, Подільська казенна палата призначила адміністратором староства того ж Сарнецького. Пожалуване генерал-майору Солдану Вербецьке староство теж тричі переходило від одного власника до іншого [10, с. 436]. Таким чином, намагання центральної влади проводити активну аграрну політику на Правобережній Україні часто наштотувалось на продажність місцевих чиновників.

У 1808 р. сенатським указом заборонялося передавати ленні маєтки від одного власника іншому до розгляду прав власників таких маєтків у суді. У 1824 р. власникам маєтків російська влада встановила річний термін документального підтвердження прав на ленні володіння. Перевірка, на які маєтки поширюється ленне право, була доручена губернським казенним палатам і зобов'язала губернських і повітових стряпчих перевіряти усі давні акти. У ході перевірки встановлено, що на території Подільської губернії лише одне селище Кожухів Літинського повіту перебувало на ленному праві [9, с. 58–59].

Російські урядові установи час від часу поверталися до врегулювання різноманітних питань щодо власності чи господарювання у ленних маєтках. 18 грудня 1830 р. Микола I затвердив рішення департаменту економіки і загального зібрання Державної Ради. Згідно з цим рішенням, ленні маєтки, перетворені у вотчинні спеціальними актами польського уряду, визнавали такими без жодних претензій з боку казни. Усі інші землі, що не мали аналогічного документального підтвердження, вважали казенною власністю, переданою в оренду, за яку слід сплачувати орендну плату. У випадку незгоди платити визначені суми, ленні землі, що набрали статусу орендних, переходили у державну власність [25, с. 511–513].

Окремий тип маєтків становили так звані "поєзуїтські". Після ліквідації в Речі Посполитій єзуїтського ордену, закритого папською буллою 1773 р., його нерухомість, що оцінювалась у 32 млн злотих, ухвалою сейму 1775 р. передавалась в розпорядження едукативної комісії, що опікувалась розвитком освіти [12, с. 22]. Ці маєтки отримали назву поєзуїтських. За часів Російської імперії за ними закріпилась назва "перші поєзуїтські". Шляхта за володіння цими маєтками мала сплачувати щороку до казни 4,5 % прибутку на користь навчальних закладів. Після приєднання "польських областей" до Російської імперії орендна плата за користування поєзуїтськими маєтками збільшувалася спочатку до 5 %, а згодом – до 6 % [21, с. 275]. Розпорядженням від 21 грудня 1807 р. власники таких маєтків зобов'язувалися сплачувати вже 25 % прибутку до казни імперії [24,

с.1399–1361]. Ці землі вважалися державними, хоча й перебували у спадковому володінні. Їх не можна було давати під заставу, виставляти на аукціон за борги власника. Навіть передача маєтку від одного власника до іншого мала відбуватися лише за погодженням з міністром державних маєтків. Новий власник брав на себе усі зобов'язання попереднього власника, в тому числі і його несплачені платежі за користування маєтком. У випадку несвоєчасної сплати відсотків, маєток переходив до казни [21, с. 276].

Після розгрому наполеонівської Франції у 1815 р., католицька церква відновила "Товариство Ісуса" як міжнародну організацію. Царат побачив у цьому загрозу для Російської імперії. Тим більше, що російські чиновники звинувачували католиків у співробітництві із Наполеоном. Виходячи з того, що роль поборника революційних рухів мав виконувати створений в 1815 р. "Священний союз", російський уряд у 1820 р. ліквідував орден єзуїтів на своїй території. Маєтки ордену перейшли в державну власність й за ними закріпилась назва "другі поєзуїтські". У результаті цієї операції в державну власність надійшло 13529 ревізійних душ [27, с. 186]. Лише Кам'янецька дієцезія втратила прибутки із єзуїтських маєтків на суму 10883 карбованців (крб.) сріблом: у Кам'янецькому повіту – 3347, в Ушицькому – 3445, Могилівському – 1951, Браїловському – 2140 [18, с. 91–92].

5 січня 1829 р. фундушеві поєзуїтські маєтки Віленського учбового округу передавалися в управління Міністерства фінансів. Задля гарантування справної сплати платежів з цих маєтків, міністр освіти запропонував міністру фінансів розглянути можливість, щоб при можливому ймовірному переході цих маєтків до нових власників, кожен з них зобов'язувався надати у заставу вчасних сплат прибутку, крім поєзуїтського, ще один маєток. Така пропозиція міністра освіти аргументувалася тим, що за існуючими правилами управління поєзуїтськими маєтками, останні могли переходити до нових власників двома шляхами: передачею власником своїх прав іншій особі, укладенням нового договору з російським урядом.

Вивчивши це питання, міністр фінансів відзначив, що указами 21 грудня 1807 р. та 31 грудня 1825 р. дозволялося володіти поєзуїтськими маєтками за умови вчасної сплати платежів без надання у заставу ще одного маєтку тим особам, які перекупили право володіти маєтком у попереднього власника. Уряд міг би вимагати заставу, проте у цьому випадку може не бути бажаних управляти поєзуїтськими маєтками. Враховуючи наведені факти, 27 березня 1830 р. імператор затвердив пропозицію міністра фінансів про перехід поєзуїтських маєтків в управління із заставою в казну двох річних прибутків маєтку [28, с. 2–3].

23 травня 1830 р. київський воєнний губернатор Б.Княжнин отримав розпорядження про надання відомостей про поєзуїтські маєтки у ввіреному йому краї. 24 травня 1830 р. канцелярія київської казенної палати листом за № 4458 повідомляла канцелярію київського воєнного губернатора, що поєзуїтські маєтки у Київській губернії є лише у Сквирському повіті у поміщицькому володінні: поселення Сквирська (165 душ) – у поміщика І.Кропивецького, поселення Лучин (561 душ) та Федорівка (45 душ) – у поміщиць, двох сестер померлого Ф. Вальнецького – Марціанни та Антоніни, з яких Маріанна вдруге заміжня за таємним радником Резановим. Інших поєзуїтських маєтків, які можна віддати в оренду, немає [28, с. 5].

Отже, впродовж досліджуваного періоду на Правобережній Україні успішно діяло польське поземельне право та система землеволодінь, що сформувалася ще за часів Речі Посполитої. У той же час помітно простежується політика Російської імперії чітко встановити, які землі перебувають у приватній власності, а які є державними. Ті землевласники, які проявляли лояльність до імперії, зберігали за собою право на державні маєтки, що виступали проти імперії, позбавлялися такої можливості. Загалом російський уряд в окреслений період проводив політику поступової уніфікації землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні за загальноімперськими нормами.

Список використаних джерел

1. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Вольни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
2. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Бармак М. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.
3. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. / Борисевич Сергій Олександрович. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.
4. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) / С. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С.86–87.
5. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук.: 07.00.01. / Бундак Олена Анатоліївна. – Львів, 1999. – 229 с.
6. Гантовер Л. О происхождении и сущности вечночиншевого владения. / Л. Гантовер. – СПб.: Тип. Ю.Н.Эрлихъ, 1884. – 86 с.
7. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
8. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
9. Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, Т. I, спр. 2894, 84 арк.
10. Дружинин Н. И. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова / Н. Дружинин. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. –

636 с. 11. Дыбовский С. О чиншевом праве / С.Дыбовский // Журнал гражданского и уголовного права. – 1885. – Вып. 5. – С. 31–66. 12. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с. 13. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 2. – 607 с. 14. Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными именьями / С.Кавецкий // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1860. – №2. – С. 15–87. 15. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. / Козій Олександр Іванович. – Львів, 1997. – 234 с. 16. Корнилович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада у першій половині XIX віку / М. Корнилович. – К.: Всеукр. акад. наук, 1930. – 320 с. 17. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). / О.Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с. 18. Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Левицький Віталій Орестович. – Тернопіль, 2006. – 228 с. 19. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. / В. Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 175 с. 20. Матеріали для історії Подольської губернії (1792–1796 гг.). – Вып.1. – Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. – 328 с. 21. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в возсоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). / И. Никотин. – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 22. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – СПб.: Тип. Акционер. Общ. "Брокгауз-Ефрон", Б.г. – Т.11. – 960 с. 23. О ленных и эмфитеутических правах на именья в присоединенных от Польши губерниях. – № 22517 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXIX: 1806–1807. – С.1166–1171. 24. О распоряжении фондами, принадлежащими Виленскому университету и училищам онаго округа. – № 22725 // ПСЗ-1. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1830. – Т. XXIX: 1806–1807. – С.1359–1361. 25. О ленных именьях, в присоединенных от Польши Губерниях, кои надлежит признавать вотчинными. – №4197 // ПСЗ-2. – СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1831. – Т.V: 1830 – Отделение второе. – С.511–513. 26. Смолий В. Воз'єднання Правобережної України з Росією / В.Смолий. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с. 27. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Юсафата Огризко, 1876. – Т. 2. – 438 с. 28. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 533, оп. 3, спр. 564, 5 арк. 29. Chubaty J. Zasada "dwóch sumien": Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815) / J. Chubaty. – Warszawa: Neriton, 2005. – 719 s. 30. Gąsiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830) / N. Gąsiorowska. – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s. 31. Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach / H. Mościcki. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, B.r. – Т. 1: Od rozbiorów do Księstwa Warszawskiego 1772–1807. – 116 s. 32. Rakowski K. Dzieje rozwoju ekonomicznego Polski: Do czasu upadku państwa polskiego / K. Rakowski. – Warszawa: Nakł i drukiem M.Arcta, 1909. – 190 s. 33. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych / J. Rutkowski. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s. 34. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / W. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s.

Владимир Брославський

НОРМЫ ПОЛЬСКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1793–1830 ГГ.

В статье раскрывается применение норм польского поземельного права на Правобережной Украине на протяжении 1793–1830 гг.

Ключевые слова: Правобережная Украина, имение, староство, поезуитськое имение, ленные именья, вотчина.

Volodymyr Broslavsky

POLISH LAND LAW IN THE RIGHT-BANK UKRAINE IN 1793–1830

The article deals with the usage of the Polish land law in the right-bank Ukraine during 1793–1830.

Key words: Right-bank Ukraine, estate, starostwo, postjesuit estates, lenne estates, votchina.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджено запровадження системи місцевих фінансових установ Російської імперії на Правобережній Україні, що займалися переглядом власності, передусім польської шляхти, уведенням системи відкупів на окремі види діяльності та збором податків.

Ключові слова: Правобережна Україна, місцеві фінансові установи, польська шляхта, система відкупів, податки.

На шляху нашої держави до створення економічних підвалин демократичного суспільства виникає гостра потреба у вивченні та осмисленні історії основних вітчизняних фінансових інститутів і відповідної політики, особливо в період визрівання капіталізму. Серйозні зміни в економіці країни за останні роки стимулюють зростання суспільного інтересу до складових фінансової політики. Активні пошуки економістами ефективної моделі системи останньої в Україні все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства. Тому особливої вагомості набувають дослідження з історії фінансів.

До числа важливих, але недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем, належить історія еволюції державних фінансів Росії в період формування буржуазного суспільства. Ця тема має важливе наукове значення, оскільки дає змогу проаналізувати запровадження системи місцевих фінансових установ Російської імперії на Правобережній Україні, що займалися переглядом власності, уведенням системи відкупів на окремі види діяльності та збором податків.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що в публікації досліджено запровадження системи місцевих фінансових установ Російської імперії на Правобережній Україні в досліджуваний час.

Об'єктом наукового дослідження є запровадження російської системи оподаткування на українських землях.

Предметом виступають місцеві фінансові установи Російської імперії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XVIII ст. – часу входження Правобережної України до Російської імперії – середина XIX ст.

Мета публікації – дослідити запровадження системи місцевих фінансових установ Російської імперії на Правобережній Україні.

Завдання дослідження пов'язані з тим, щоб проаналізувати механізми входження земель Правобережної України у склад Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. з точки зору впровадження управлінської системи, дати їм цілісну й неупереджену оцінку, виходячи з сучасних досліджень.

Зміна влади неминує вела до перерозподілу власності, що здійснювалася російською владою за допомогою місцевого фінансового і адміністративно-господарського апарату.

Вивченням діяльності місцевих органів влади займалося багато вчених, серед яких слід виділити роботи М. Єрошкіна, О. Морякової та Б. Миронова [1–4]. Сучасні дослідники історії державної служби в Росії також значне місце відводять висвітленню питань діяльності місцевих органів влади часів Російської імперії [5–6]. Однак специфіка функціонування місцевого фінансового і адміністративно-господарського апарату на українських землях досліджується лише поверхнево, що потребує більш глибокого дослідження.

З перших днів функціонування російської влади установи місцевого фінансового і адміністративно-господарського апарату, виконуючи чіткі вказівки Катерини II, розгорнули роботу з опису прибутків казни, переліку прямих і непрямих податків, різних повинностей, що їх відбувало населення цих земель, описом майна конфіскованих чи покинутих маєтків, церковного майна тощо.

У першій половині XIX в. на місцях вже сформувався досить значний фінансовий і адміністративно-господарський апарат, поділений за відомствами. Основними фінансовими установами Правобережної України у цей період були губернські казенні палати і повітові казначейства.

Структура апарату казенної палати краю складалася поступово. Кожна казенна палата до 3 червня 1837 р. очолювалася віце-губернатором, а потім спеціально призначуваним головою. "Інструкція казенним палатам" від 29 вересня 1831 р. закріпила їхню структуру та повноваження. Загальне присутвіє палати, яке складалося з начальників відділень під головуванням віце-губернатора, вирішувало окремі загальні питання палати, її внутрішнього розпорядку, вело спільно

з губернатором справи з торгів на підряди. Уся поточна робота з фінансового управління здійснювалася у шести відділеннях казенної палати, більшість з яких склалося в першій чверті XIX ст. Найважливішим відділенням було господарське, очолюване першим радником палати. Воно вело облік усіх прямих платників податків губернії, занесених в окладні книги, керувало до 1838 р. державними селянами і маєтностями, відігравало значну роль у ревізіях тяглого населення, рекрутських наборах. Інформація щодо структури казенної палати подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Віце-губернатор (з 1837 р. голова казенної палати)				
Загальне присутвіє палати				
відділення (основні)				
господарське	ревізійне	питних зборів	лісове	казначейське

Перш ніж рахувати податки, потрібно знати точну кількість населення, яке їх платило і виконувало повинності. З цією метою проведено переписи (ревізії) всього населення приєднаних земель. У першій половині XIX ст. проведено п'ять (VI–X) ревізій (переписів чоловічого населення) – VI (1811–1812), VII (1816–1826), VIII (1833–1836), IX (1850–1853), X (1857–60) [7, с. 69]. Ревізькі реєстри на оподатковане населення склалися згідно із його підпорядкування. Відомості про кріпаків подавалися поміщиками, на удільних селян – їхніми прикажчиками, на державних селян – старостами, на тяглове міське населення – органами станового самоврядування або органами поліції. Усі ці зведення надходили в ревізійну повітову комісію, якою керував предводитель дворянства. Вона "складала коротку перелікову відомість", один екземпляр реєстру з даними про тяглове населення надходив у повітове казначейство, інший – у казенну палату. Узагальнюючи усі реєстри і "перелікові" відомості повітів, казенна палата складала загальні перелікові відомості і відправляла їх під час VI і VII ревізій у сенат, а наступні – у департамент різних податків і зборів Міністерства фінансів. У перелікові відомості з VII ревізії включалися особи жіночої статі, а з VIII ревізії – особи неподатних станів, як зазначалося, тільки з метою їх обліку.

Матеріали кожної ревізії були підставою для подушного оподаткування, відбування рекрутської та інших повинностей залежно від станового походження. Загальні відомості про народонаселення публікувалася в "Журналі Міністерства внутрішніх справ". 16 червня 1810 р. [8] під керівництвом царя було вирішено провести чергову загальнодержавну ревізію усіх поміщицьких і казенних маєтків не за формальними "реєстрами" і відомостями, а виходячи із фактичної наявності душ. Вийшло розпорядження про укладення табелів поміщицьких і казенних маєтків. У кожній губернії, в повітах потрібно було скласти алфавітні табелі поміщицьких маєтків і маєтків, що перебували у тимчасовому володінні. Відповідальність за створення цих документів покладалася на повітового маршалка, земського комісара і повітового стряпчого (інструкція з цього питання додавалася). Безпосередній нагляд здійснював губернатор.

Казенні палати завідували поділом так званих "земських повинностей", здійснювали нагляд за їх виконанням. Це були вкрай обтяжливі феодалні натуральні повинності тяглого населення – селян і городян. Найбільш поширеними натуральними повинностями були: дорожня (будівля і утримання місцевих доріг), пікетна (охорона доріг), підводна (надання підвід для "казенних потреб") і квартирна (надання населенням квартир для військ).

Ще з другої половини XVIII ст. в Російській імперії дозволялося відкуповуватися від натуральних повинностей грошима, перетворивши земські повинності в додатковий податок, особливістю якого було те, що розмір його коливався з ревізької душі, в залежності від місцевості [9, с. 95].

Зазвичай, кошториси земських повинностей склалися місцевою адміністрацією, але вже з початку XIX ст. на допомогу губернаторам і під їхнім головуванням почали створюватися в губернських містах комітети для вивчення земських повинностей. Указом від 25 червня 1808 р. [10] у кожному місті, де квартирували, або могли розташовуватися війська, створювалися квартирні комісії. До яких входило два депутати: один – від дворян, інший – від купців і міщан, а головував губернський поліцеймейстер чи міський городничий.

Спробою упорядкування земських повинностей у Російській імперії став "Статут про земські повинності" від 3 липня 1851 р. [11]. Він класифікував численні земські натуральні і грошові повинності та засновував у кожній губернії комітет земських повинностей для складання на триріччя кошторисів земських повинностей і розкладки їх у повітах. Комітет збирався один раз у три роки. Членами його були губернський предводитель дворянства, голова казенної палати, управляючий палатою державних маєтностей, міський голова губернського міста, депутати від дворянства.

Розпорядженням від 18 грудня 1823 р. у складі казенних палат були сформовані казначейські відділення [12]. Казначейське відділення на чолі з губернським скарбником вело усі рахунки палати: складало виписки для повітових казначейств про прибутки і витрати в губернії та повітах, про земські

повинності, наглядало за надходженням у повітові казначейства прямих і непрямих податків (окладних і неокладних зборів). Повітові казначейства відали прийомом і збереженням грошових зборів і прибутків. Вони ж проводили грошові видачі (у тому числі щомісячної платні та пенсії чиновникам), тут же проводилася видача паспортів, подорожніх коштів, продаж усіх видів гербового паперу (фортечного, позичкового, вексельного тощо), продаж рекрутських квитанцій тощо.

Найменш значимим відділенням казенної палати було контрольне відділення. Воно проводило ревізію не первинних фінансових документів, а тільки книг і річних звітів повітових скарбників. Таким чином, фінансовий контроль у імперії мав формальний характер [13, с. 56–62; 14, с. 59–60].

Указом від 26 грудня 1837 р. створено Міністерство державних маєтностей. “Заснування (учреждение) Міністерства державних маєтностей” чітко визначало його завдання і компетенцію [46, с. 96]. Це було центральна установа, що керувала державними маєтками, опікувалася над вільними “сільськими обивателями” і керувала веденням сільського господарства на казенних землях. Піклування над державними селянами зводилося до заходів господарського порядку – їх наділення землею, переселення на нові землі, облаштування запасних хлібних магазинів, поширення серед селян нових методів обробки землі, часто насильне запровадження нових сільськогосподарських культур, агрокультури, окремих промислів тощо. До “культурних” заходів – підняття морального рівня селян, поширення між ними знань, корисних у побуті і відповідних їх стану. Особливо ж детально розписувалися “фінансові” обов’язки міністерства – спостереження за своєчасним і законним стягуванням податків, перекладання оброчного податку і земської повинності з душі на землю, тобто приведення податків і повинностей у відповідність з прибутками від землі. Таким чином, усе різноманіття функцій і завдань міністерства зводилося до управління державними селянами, управління державними маєтностями, піклування про удосконалення в умовах кріпосного ладу сільського господарства.

30 квітня 1838 р. затверджено “Учреждение об управлениі государственными имуществом в губернии”. У губерніях засновувалися палати державних маєтностей, а в округах (округ – по два повіти кожен) – окружні управління; у сільській місцевості – виборні сільські і волосні установи: сільський сход, сільське управління, сільська розправа, волосний сход, волосне правління [15]. У відання місцевих установ державних маєтностей відійшло управління державними селянами, землями та лісами. У зв’язку з цим компетенція казенних палат звузилася. Господарське відділення стало іменуватися ревізійним (13 вересня 1838 р.), а лісове взагалі скасовано.

Палату державних маєтностей очолював керуючий. До її складу входили: радники й асесори, губернський лісничий, землемір. Загальне присутствіє вело загальні справи правління, а усе керівництво здійснювалося двома відділеннями – господарським та лісовим. Найважливішою функцією господарського відділення було “піклування” про державних селян. Воно полягало в адміністративних та поліцейських функціях з влаштування волосного і сільського управління, охороні “благоустрою, благочинства і суспільного порядку”, спонуканні селян до вчасних платежів податків і виконання всіх повинностей (рекрутської, земських), пожежних, медичних та продовольчих питань державних селян [45, с. 119].

Палата державних маєтностей здійснювала низку суто господарських функцій – керувала незаселеними державними землями, проводила продаж, обмін державних земель, здачу їх в оренду.

Значною статтею прибутків російської влади були надходження від торгівлі горілчаними виробами, що було державною монополією. З перших днів російської влади торгівля спиртними напоями обкладалася так званим “шинковим” (питейним) збором. Ще у 1781 р. прийнятий “Устав о вине”, що визначав основи так званої “відкупної системи торгівлі горілкою”: монопольне право на торгівлю нею у певному регіоні (від повіту до декількох губерній) продавалося з торгів на об’єднаному присутствіі губернського правління та казенної палати. Відкупник, який придбав це право, попередньо сплативши за чотири роки визначену суму в державну казну, визначав своїх продавців, ціни, навіть свою митну охорону на кордонах регіону. На таких умовах почали продавати право торгівлі горілкою на початку XIX ст.

У прикордонних губерніях – Волинській і Подільській – процвітала контрабанда спиртними напоями. Російська влада не могла контролювати кордон. Крім того, тут залишилися старі зв’язки, які склалися ще за часів Речі Посполитої. На початку XIX ст. вийшла ціла низка урядових розпоряджень, якими намагалися припинити нелегальну, несанкціоновану імперією торгівлю. Так, іменним указом від 13 березня 1806 р. [16], військовому губернатору Кам’янець-Подільського, черговий раз регулювалися питання винокуріння (виробництва спиртних напоїв) у Подільській та Волинській губерніях.

У зв’язку із набранням чинності “Статуту про шинковий збір” від 2 квітня 1817 р. при казенних палатах губерній засновувалися відділення шинкових зборів. Вони завідували казенними магазинами з торгівлі вином, збирали дані про ґуральні та їх продуктивність, здійснювали нагляд за

винокурінням за контрактами і виданими свідоцтвами, вели фінансові розрахунки з шинкових справ [17]. Сенатським указом від 17 жовтня 1818 р. [18] встановлювалися правила вивозу вина з великоросійських у новоросійські, малоросійські та західні губернії. Окремим розпорядженням Державної ради від 16 червня 1845 р. [19] регулювався навіть порядок "розливу іноземних міцних напоїв і портеру в скляну посуду" в поміщицьких містах і містечках "привілейованих" губерній.

Усе оподатковане населення західних губерній обкладалося винним збором, розмір якого у різні роки змінювався. Положенням, прийнятим Державною радою 23 березня 1838 р. [20], винний податок були зобов'язані платити однодворці західних губерній. Згідно з сенатським указом від 7 лютого 1839 р. [21] поміщики сплачувати винний податок відповідно до кількості приписаних згідно з ревізією, до його земель кріпаків і "однодворців". З цього ж дня, згідно з положенням, затвердженим комітетом міністрів [22], винний податок у розмірі 2 карбованців (крб.) накладався на осіб "колишньої шляхти", що проживали у містах західних губерній.

Порядок ведення та вирішення справ, пов'язаних зі стягненням шинкового чи винного податку, торгівлі спиртними напоями у західних губерніях визначався сенатським указом від 5 грудня 1839 р. [23]. У документі, зокрема, зазначалося, що облаштування поміщиками, без дозволу російської влади шинків, або "протизаконний продаж вина", безмитний провіз спиртних напоїв розглядалися чиновниками земської або міської поліції. При повторенні аналогічних дій справа передавалася до суду. Іншим сенатським указом від 18 червня 1840 р. [24] встановлювався порядок стягування штрафів за несплату "винокурного мита" з осіб, які під час VIII перепису були записані однодворцями і громадянами, тобто з шляхти, яку не визнали у російському дворянстві.

Питання з відкупниками вели господарські відділення казенних палат, що здійснювали формальний нагляд за їх діяльністю. З метою заохочення державних службовців і збільшення надходжень коштів до казни за рахунок більш ретельного виявлення зловживань, Державна рада розпорядилася 16 березня 1826 р. [25] половину від суми, сплачених відкупниками штрафів за порушення у торгівлі спиртними напоями, виплачувати як нагороду чиновникам, які здійснювали нагляд за сплатою казенних шинкових зборів. Однак цей захід не призвів до значного збільшення надходження сум із двох причин – порушники часто користувалися "заступництвом сильних осіб", або сума хабара значно перекиривала обіцяну винагороду [47, с. 459].

Відкупна система викликала неоднозначне ставлення серед офіційних кіл. У звіті перед Державною радою від 19 лютого 1820 р. міністр фінансів Д. Гур'єв писав про "рішучу перевагу казенного продажу перед відкупками" з точки зору "збільшення державних прибутків" [26, арк. 31]. З іншого боку, міністр фінансів Е. Канкрін вважав, що відкупи є "щирим благодіянням народу", тому що високі ціни відкупника на горілку "створюють перепони пияцтву" [27, с. 218].

З 1827 р. відкупна система стала постійною і перетворилася у засіб нагромадження значних капіталів відкупниками, вела до зубожіння місцевого населення і сприяла процвітанню хабарництва серед чиновництва. М. Чернишевський вважав, що "відкупи це недосконала форма стягнення державних податків", а відкупника порівнював із грабіжником, вважаючи, що він навіть гірший, тому що відкуп завдає "удару по моральності населення" [28, с. 320].

Для місцевих чиновників відкупи були джерелом збагачення. Е. Ламанський, фінансист 60-х рр. XIX ст. у своїх спогадах писав про те, що "усі голови казенних палат були на утриманні у відкупників, від яких одержували винагороду також і губернатори" [29, с. 580]. Інший чиновник А. Крилов писав, що у відкупках таємно брали участь навіть керівники Міністерства фінансів [30, с. 576]. У записці "Про фінанси Росії", представленій Олександром II у 1855 р. підкреслювалося, що лише у великоросійських губерніях щорічні прибутки від продажу вина складають більше 100 млн. крб., з яких казна отримує менше половини [31]. Відкупна система, незважаючи на її невідповідність для держави, існувала до 1862 р.

Значну частку прибутків шляхти на правобережних землях складали кошти від вирубки лісів, обробки та експорту деревини. Тому не дивно, що російські чиновники цікавилися лісами і можливими прибутками. Першими указами своїм намісникам Катерина II розпоряджалася провести облік цінної сировини і негайно взяти під контроль і розпорядження казни лісові площі, що належали польській короні, ліси тимчасових власників (орендарів) та ліси, власники яких не захотіли приймати присягу російській владі і виїхали за межі імперії [45, с. 431].

Згідно з указом від 6 червня 1799 р. відбувалося розмежування поміщицьких і казенних лісів. Вони передавалися у розпорядження губернських казенних палат, що мали організувати їх опис, охорону та розмежування. Для цього був набраний штат лісничих та лісова варта. Право використання казенних лісів продавалося на торгах у казенних палатах під безпосереднім головуванням губернатора [45, с. 436].

До казни відійшли значні лісові масиви, що перебували у власності єзуїтського ордену, а після його закриття передавалися польською короною в оренду. Приводом до такого рішення стало

поданням Подільського губернського правління до сенату. Після нетривалих дискусій, російська влада прийняла рішення такі ліси вилучити з приватного володіння і приєднати до їх казенних, а на їх вирубку видавати спеціальні дозволи. Доповідь сенату про це імператор затвердив 13 квітня 1800 р. [32].

Процес зміни форми власності – з приватної на казенну – призвів до масового вирубування лісів та до зменшення надходжень прибутків у казну. Вже 31 березня 1800 р. [33] вийшов іменний указ, оголошений бароном Васильєвим, яким зобов'язували чиновників, що розпоряджались казенними лісами, забезпечити казні такі прибутки, які отримували їх попередні власники. Затвердженою царем доповіддю Міністерства фінансів від 6 липня 1804 р. [34] встановлювався порядок управління лісами у Брацлавському старостві. Однак перешкоди у вивозі лісу за кордони імперії, відсутність ініціативного приватного власника, а найголовніше, бажання російських чиновників усіх рангів нажитися на торгівлі лісом, призводили до систематичного скорочення надходжень в казну.

24 січня 1806 р. [35] Олександр I дозволив Міністерству фінансів з метою збільшення прибутків до казни запровадити спеціальні лісові інспекції у Київській, Подільській та Волинській губерніях. 14 березня цього ж року [36] цар затвердив і штатний розпис чиновників лісової інспекції у цих губерніях. Однак новостворені служби не змогли виконати основного завдання: максимально збільшити надходження до державного бюджету від користування лісовими ресурсами краю. Їм не вдалося навіть досягти того рівня прибутків, яким він був за колишніх власників. І згідно із іменним указом від 14 травня 1815 р. [37] ці лісові інспекції припинили своє існування.

Указом від 14 жовтня 1827 р. вводилося в дію положення про новий устрій лісової галузі. Усе управління казенними лісами зосереджувалося в руках лісового відділення казенної палати, яку очолював губернський лісничий (у його підпорядкуванні перебували лісовий землемір та лісові "застави" з охорони лісів [38]). Лісове відділення завідувало казенними лісами, вело їхнє розмежування, опис, охорону, відало штатом лісничих і лісовою вартою.

Очолюване окружним начальником окружне управління лісами складалося з декількох помічників, лісничого, окружного лікаря і діловода. Воно здійснювало у межах округу (до 2–3 тис. ревізійних душ) і здійснювало адміністративні, поліцейські і господарські функції в межах округу щодо володіння, користування та розпорядження лісовими ресурсами, що перебували у власності державної казни. Округ поділявся на волості (до 6 тис. ревізійних душ), а також навколишні незаселені землі.

Лісові відділення займалися розглядом спірних питань щодо лісових ділянок між їх власниками. Однак чиновники мали приймати рішення через призму "вигоди казни". У відділеннях накопичувалася значна кількість справ, що залишалися не розглянутими упродовж років та десятиліть. Так, в іменному указі Миколи I від 16 червня 1836 р. [39] зазначалося, що у Волинській казенній палаті у лісовому відділенні знаходилося 766 невіршених справ. З метою пришвидшення їх вирішення у канцелярію лісового відділення губернії відряджались додаткові чиновники і виділялася сума з прибутків конфіскованих маєтків в розмірі 1200 крб. [45, с. 402].

Розпорядженням комітету міністрів від 12 грудня 1840 р. [40] у безпосереднє відання лісових управлінь губернських казенних палат передавалися усі лісові площі, що належали конфіскованим у казну маєткам.

З метою припинення недозволених вирубок лісів у західних губерніях організовувалися воєнізовані команди лісових вартових. Під час війни з Наполеоном іменним указом сенату від 12 червня 1812 р. [41] Олександр I дозволив використовувати їх на розсуд військового командування.

Постійні воєнізовані частини лісової варти функціонували практично при усіх великих лісових масивах Київської, Подільської та Волинської губерній. Для потреб лісової варти західних губерній іменним указом від 29 лютого 1848 р. [42] надавалися з казни карабіни, порох та свинець, уніформа.

Передача тимчасовим орендарям лісових площ призвела до хижачького вирубування лісів. Розпорядженням комітету міністрів від 3 березня 1831 р. [43], затвердженим Миколою I, призупинявся вивіз лісу "для закордонного торгу" із усіх західних губерній. Тільки через 13 років така торгівля була відновлена [44], що продовжило знищення місцевих лісів.

Отже, у досліджуваній період на Правобережжі у першій половині XIX ст. створено систему місцевих фінансових установ, що займалася питаннями переглядом власності, передусім польської шляхти, введенням системи відкупів на окремі види діяльності та збором податків.

Список використаних джерел

1. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие / Ерошкин Н. П. – М.: МГИАИ, 1985. – 98 с. 2. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты (первая половина XX в.) / Ерошкин Н. П. – М.: Мысль, 1981. – 252 с. 3. Морякова О.

Система местного управления России при Николае I. / Морякова О. В. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1998. – 271 с. 4. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) / Миронов Б. Н. – В 2 т. – СПб., 1999.; Т.2. – 566 с. 5. История государственного управления в России / Под общей ред. Пихоя Р. Г. Учебник. – М., 2003. – 376 с. 6. История государственной службы в России. XVIII–XX века: Учеб. пособие Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин; [Рос. гос. гуманитар. ун-т]. – М.: РГГУ, 2000. – 284 с. 7. Пустоход П.Н. Подушные переписи ревизии в России. Очерки по истории статистики СССР / Пустоход П. Н. – М., 1955. – 406 с. 8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. 1–45. (далі – ПСЗ-1). – Т. XXX. – № 24260. 9. Гаврилин Д. П. Сведения о существующих порядках и способах отправления натуральных земских повинностей в центральных губерниях империи / Гаврилин Д. П. – СПб., 1860. – 94 с. 10. ПСЗ-1. – Т. 30. – № 23114. 11. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12.12.1825 по 28.12.1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. 26. – № 25398. 12. ПСЗ-2. – Т. 38. – № 29823. 13. Коняев А. Финансовый контроль в дореволюционной России / Коняев А. – М., 1959. – 136 с. 14. Ерошкин Н.П. Министерства России первой половины XIX в. / Ерошкин Н.П. – М., 1980. – 372 с. 15. ПСЗ-2. – Т. 13. – № 11189. 16. ПСЗ-1. – Т. 29. – № 22057. 17. ПСЗ-1. – Т. 34. – № 26764. 18. ПСЗ-1. – Т. 35. – № 27559. 19. ПСЗ-2. – Т. 20. – № 19104. 20. ПСЗ-2. – Т. 13. – № 11083. 21. ПСЗ-2. – Т. 14. – № 12007. 22. ПСЗ-2. – Т. 14. – № 12001. 23. ПСЗ-2. – Т. 14. – № 12950. 24. ПСЗ-2. – Т. 15. – № 13563. 25. ПСЗ-2. – Т. 1. – № 194. 26. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1152, оп. 1 (1820), спр. 27, арк. 31. 27. Канкрин Е.Ф. Очерки политической экономии и финансов / Канкрин Е.Ф. – СПб., 1894. – 218 с. 28. Чернышевский Н. Г. Откупная система / Чернышевский Н. Г. // Полн. собр. соч. – Т. V. – М., 1950. – 320 с. 29. Ламанский Е. И. Из воспоминаний / Ламанский Е. И. // Русская старина. – 1915. – № 3. – С. 580. 30. Крылов А. Д. Из истории отмены винных откупов в России (Из записок) / Крылов А. Д. // Русская старина. – 1880. – № 3. – С. 576. 31. РДІА, ф. 678, оп. 1, спр. 262. 32. ПСЗ-1. – Т. 26. – № 19378. 33. ПСЗ-1. – Т. 26. – № 19355. 34. ПСЗ-1. – Т. 26. – № 21384. 35. ПСЗ-1. – Т. 29. – № 22008. 36. ПСЗ-1. – Т. 29. – № 22060. 37. ПСЗ-1. – Т. 32. – № 25847. 38. ПСЗ-2. – Т. 2. – № 1467. 39. ПСЗ-2. – Т.13. – № 11337. 40. ПСЗ-2. – Т. 15. – № 14042. 41. ПСЗ-1. – Т. 32. – № 25138. 42. ПСЗ-2. – Т. 23. – № 22034. 43. ПСЗ-2. – Т. 6. – № 4401. 44. ПСЗ-2. – Т. 19. – № 18476. 45. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Бармак М. В. – Тернопіль, 2007. – 512 с. 46. Гуржій О. І. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / Гуржій О. І., Орлик В. М. / Відп. ред.: Смолій В. А. НАН України. Інститут історії України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Науково-дослідний інститут селянства. – Черкаси: Ант, 2011. – 196 с. 47. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Орлик В. М. / Відп. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Ресент. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с.

Николай Бармак

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСТНЫХ ФИНАНСОВЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье исследовано создание системы местных финансовых учреждений Российской империи на Правобережной Украине, которая занималась пересмотром собственности, прежде всего польской шляхты, введением системы откупов на отдельные виды деятельности и сбором налогов.

Ключевые слова: Правобережная Украина, местные финансовые учреждения, польская шляхта, система откупов, налоги.

Mykola Barmak

LOCAL FINANCIAL INSTITUTIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE (ON THE EXAMPLE OF THE KYIV, PODIL AND VOLYN PROVINCES)

It has been reviewed a question of implementation of the system of local financial institutions of the Russian Empire in Right-bank Ukraine, which solved the problems of revision of property (first of all the Polish gentry), introduction of the tax system on some types of activity and tax collection.

Key words: public chamber, povit treasury, province, governor, state service, management.

УДК 94(477) "XIX"

Андрій Криськов

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Статтю присвячено питанню реформування землеволодіння державних селян Правобережної України у другій половині XIX ст. Основну увагу звернено на формування цієї категорії землеробського населення упродовж першої половини XIX ст., з'ясовано її кількісні та якісні характеристики.

Ключові слова: Правобережна Україна, державні селяни, поміщицькі селяни, землеволодіння, панщина.

Земля завжди становила основне багатство України. Від здатності влади ефективно вирішити питання землеволодіння та землекористування залежала лояльність до неї населення. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку нашої держави питання справедливого розподілу земельних ресурсів теж є актуальним.

Об'єктом дослідження є політика царизму в сфері землеволодіння на Правобережній Україні.

Предметом – наділення землею державних селян у другій половині XIX ст.

Мета статті – дослідити землеволодіння державних селян Правобережної України у другій половині XIX ст.

Це питання не знайшло цілісного відображення в історіографії у вигляді спеціальних праць. Певні аспекти проблеми побіжно досліджено у працях П. Зайончковського [6], Т. Лазанської [8] та П. Ляценка [9]. Тому є доцільним приділити основну увагу питанню землеволодіння державних селян Правобережної України, яке складало п'яту частину землеробського населення Правобережжя у досліджуваній період.

Після поетапного приєднання Правобережної України до Російської імперії в регіоні розпочалося формування такої групи землеробського населення як державні селяни. У своїй більшості це були селяни колишніх коронних маєтків, ленні і старостинські селяни, які жалувалися королями шляхти в потомственне володіння, погалиційські – ті, які раніше належали духовенству і перейшли при першому поділі Польщі до Австрії, солтиси і вільні люди – вихідці з інших країн, які поселилися на поміщицьких землях, але були особисто вільні, монастирські (або економічні), які стали державними після секуляризації церковних земель, колоністи і селяни Острозької ординації. Останні належали князям Острозьким (602 населених пункти) [15, с. 412] і відповідно до польської конституції мали утримувати у бойовій готовності 600 воїнів проти татар і турків.

Після третього поділу Польщі селяни Острозької ординації Волинської губернії були приєднані до державних, а Подільської – віддані у володіння поміщиків [7, с. 322]. У 1837 р. їх налічувалося 75996 осіб [17, арк. 21 зв.].

У першій половині XIX ст. кількість державних селян Правобережної України значно поповнилася селянами поезуїтських, монастирських, майоратних і конфіскованих у польської шляхти маєтків, а також однодворцями (група землеробського населення, утворена у 1831 р. з дрібнопомісної шляхти, що не змогла довести дворянського походження). Група державних селян Правобережної України у першій половині XIX ст. була нечисленною у відношенні до загальної кількості землеробського населення регіону. На початок 1859 р. державні селяни становили у Волинській губернії 18 %, Київській – 16 %, Подільській – 12 % від загальної кількості селян [16, с. 109].

Основна маса державних селян перебували на "господарському становищі", тобто на основі інвентарів чи контрактів відбували панщину на користь власників-орендарів. На Правобережжі України існували різні форми експлуатації державних селян: деякі маєтки разом із селянами передавалися у тимчасове користування, частина маєтків дарувалася державним чиновникам на 12 чи 50 років за щорічну орендну плату або без неї, незначна частина здавалася в оренду з громадських торгів терміном на 6–7 років і, нарешті, певна частина маєтків перебувала в адміністративному управлінні [5, с. 435]. Державних маєтків у Правобережній Україні на середину 1840-х рр. нараховувалося 464, у яких мешкало 191088 душ. З цієї кількості 404, або 87 %, з населенням 150302 особи чоловічої статі, або 78,7 %, перебували в оренді [11, с. 26].

Державні селяни, за виключенням економічних маєтків Київської губернії, перебували на оброці, виконували повинності, що складалася з панщини, грошових платежів і натуральних данин. Грошові платежі поділялися на державні і чинш на користь фільварків. До перших відносилися подушний і земський збори, податок на право ґуральництва і оброк за користування землею.

Розмір чиншу коливався в залежності від стану господарства і місцевих умов. Зазвичай, грошові збори на користь фільварку замінювалися обробкою економічних земель.

У державних маєтках, що перебували в посесії, державні селяни відробляли панщину на користь посесора (2–3 дні на тиждень). Однак вона обтяжувалася додатковими повинностями на кшталт "гвалтів", "шарварків", "варт", "закосків", "обкосків" тощо. Усі ці повинності селян реєструвалися в інвентарях і затверджувалися казенними палатами. Єдиної норми у їх виконанні не існувало, вони залежали від місцевих умов. Посесори при укладанні договорів користувалися, зазвичай, нормами повинностей, що встановлювалися для поміщицьких селян певної місцевості. Часто орендарі самовільно збільшували тривалість панщини та інтенсифікували її. Так, селяни с. Буди Подільської губернії скаржилися, що посесор Хоментовський замість інвентарних 52 днів панщини "заставляє до панщини без ліку, про панщину квитів не дає, а після збору урожаю в економії примушує працювати в інших маєтках, через що селяни не встигають зібрати власний хліб" [4, арк. 3].

Тягли селяни Кошеватського маєтку на Київщині мали відпрацьовувати по 2 дні панщини на тиждень, 24 дні згонів і шарварків на рік, 12 "жіночих" днів, 4 дні біля млинів та у лісі. Для піших норми зменшувалися на половину. Під час проведення перевірки у 1841 р. з'ясувалося, що панщина для тяглих селян становила 4–5 днів на тиждень [8, с. 70].

Державні селяни прагнули традиційно розглядати землю як свою власність, але влада постійно їм нагадувала, що земля та інші угіддя дані їм у користування і складають власність казни [12]. У 1850 р. земельний фонд державних селян складав: у Волинській губернії – 299,2 тис. десятин (дес.), у Київській – 369,8 тис. дес., Подільській – 206 тис. дес. [8, с. 25].

Наявність серед державних селян Правобережної України тяглих, піших, городників та бобилів створювала сприятливі умови для соціального розшарування.

Не мали польових наділів: у Волинській губернії 3920 ревільських душ державних селян або 16 %, у Київській губернії – 3164 (15, 3%), у Подільській – 2491 (13 %). В середньому на ревільську душу в Київській губернії припадало 3,7 дес., Волинській – 6,7 дес., Подільській – 4,7 дес. Т.Лазанська зазначала на прихованій нерівномірності у землекористуванні селян. Так, в Подільській губернії поплужний двір (12–16 волів чи коней) користувався ділянкою у 100 дес., плуговий (6–8 волів чи коней) – 50 дес., потрійний – 18 дес., паровий – 12, поєдинок – 6, піший – 3,5 дес. [8, с. 60].

Згідно даними 1839 р. названі групи в губерніях Правобережної України мали наступний чисельний склад, відображений у таблиці 1 [2, с. 298].

Таблиця 1

Губернії	Тягли	Піші	Городники	Бобилі
Волинська	15184	5462	1232	2688
Київська	8294	9197	1663	1501
Подільська	8802	7901	1407	1084
Всього	32280	22560	4302	5273

Аналогічні принципи наділення землею існували у Київській та Волинській губерніях. Наприклад, подвійний тяглий двір Шендерівської економії Київської губернії у 1841 р. наділявся 13 дес. польової і 3 дес. сінокісної землі, за що відпрацьовував сумарно 150 днів панщини, паровий отримував вдвоє менше землі і відпрацьовував 100 днів панщини, піший отримував всього 3 дес. землі і відпрацьовував стільки ж днів панщини. У Волинській губернії, згідно з перевіркою 1846 р., наділ на господарство коливався у межах 5–31 дес. землі [2, с. 60–61].

Держава була зацікавлена у регулярному надходженні податків з державних селян, а сплачувати їх могли лише стійкі господарства. До того ж у період генерал-губернаторства Д. Бібікова політичні обставини вимагали "виведення" селян з-під впливу місцевих дворян-орендарів державних маєтків, які, переважно, були польського походження. У 1837 р. міністром державних маєтностей П. Кисельовим ініційована реформа державного селянства, основною ідеєю якої було переведення селян з панщини на оброк. Однак вона тоді не набула поширення. Наприклад, на 1837 р. у Подільській губернії з 38755 ревільських душ державних селян лише 128 перебували на оброчному становищі [10, с. 7]. Регіон був землеробським, кріпосні селяни забезпечували робочою силою маєтки поміщиків, тому вільнонаймана праця не мала значного попиту. Існуючі промислові підприємства (гуральні, цукрові заводи) були переважно дрібними, а їх виробництво мало сезонний характер. Тому заробити необхідні кошти для сплати податків було досить проблематичним.

Поступове банкрутство призводило до накопичення недоїмок, що у 1838 р. становили: у Подільській губернії 70 тис. карбованців (крб.), Волинській – 14895 крб., Київській – 25,7 тис. крб. асигнаціями [2, с. 75]. У 1844 р. розпочалося більш організованіше переведення селян державних маєтків з панщини на оброк. На 1845 р. у Волинській губернії з 65175 державних селян на оброк

переведено всього 1653, Київській – з 70963 селян лише 45188, і у Подільській з 54 тис. державних селян – 1131 ревізька душа [2, с. 70–71].

Перевірка, що проводилася у регіоні, скеровувалася на наділення селянських дворів земельними ділянками з визначенням кількості оброку, а також на перетворення вільних державних земель на ферми, що здавалися селянам в оренду. Цей процес завершився у 1858 р. Проте уряд був зацікавлений у більш ефективному використанні державного земельного фонду. Тому вже цього ж року розпочато перевірку актів і підвищено оброки, а державні ферми були віддані в оренду місцевим поміщикам терміном на 24–48 років [9, с. 220].

Характерною ознакою землеволодіння державних селян Правобережної України було малоземелля та безземелля. На початку 1850-х рр. на Київщині 86 тис. державних селян (38 %), не мали землі і утримували себе поденщиною [1, с. 181]. Особливо гостро питання стояло у Подільській губернії, у якій 95,5 % державних селян не мали п'ятидесятинної норми землі. У Київській губернії ця група селян становила 92,2 %, Волинській – 86,4 % [5, с. 53].

У зв'язку з тим, що колишні поміщицькі селяни, у відповідь на повстання поляків у січні 1863 р., були переведені на обов'язковий викуп, постало питання про проведення аналогічного заходу стосовно державних селян, яких нараховувалося на Правобережній Україні 349174 ревізькі душі [6, с. 289]. З метою виведення їх з-під влади орендарів-поляків, ще 8 жовтня 1863 р. законодавчо скасовано шарваркову повинність [13]. Відтепер орендар мав платити державним селянам як вільнонайманим робітникам за виконання поточних ремонтних робіт у маєтку, а якщо відмовлявся, то це було підставою для розірвання договору оренди. Окрім того розпочалося проведення нової перевірки, однак до складу комісії були допущені лише особи російського походження. Комісії отримали завдання обчислювати оброки так, щоб вони "у жодному разі не вийшли за межі строгої поміркованості" і не були вищими за середній рівень викупних платежів колишніх поміщицьких селян. Робота комісії просувалася дуже повільно за відсутності спеціалістів-землемірів та через заборону залучати до цих робіт осіб польського походження [9, с. 221].

16 травня 1867 р. ухвалу Головного комітету про переведення державних селян на обов'язковий викуп затвердив Олександр II [14]. Згідно з якою, їм надавалася у повну власність земля, якою вони користувалися. При цьому дозволялася "прирізка" до селянських наділів з запасних та інших вільних казенних земель, а також обмін селянських наділів на казенні землі з метою недопущення зменшення селянського наділу та ліквідації черезсмужжя. Визначення розміру селянського наділу, а також суми викупних платежів покладалося на комісії, що створювалися міністерством державного майна. Останні мали скласти відповідні акти, що пред'являлися селянам у присутності мирових посередників. Складання і їх затвердження мало завершитися упродовж 6 років. Розміри щорічних викупних платежів визначалися сумою річного оброчного податку, зменшеного на 10 %. Вони мали сплачуватися щорічно до 1 січня 1913 р., тобто упродовж 46 років. Селяни мали право і дострокової їх сплати шляхом внесення до казначейства капіталізованої суми щорічних викупних платежів, тобто такого капіталу, відсотки з якого дорівнювали б сумі цих платежів [14].

За одиницю вартості усіх повинностей користування землею для державних селян прийнято ринкову ціну 1 фунта жита (0,6–0,75 крб.), розроблено систему оцінювання. Так, 15 пудовий віз лугового сіна прирівнювався за ціною до 90 фунтів жита, а болотного – до 30. З 1 дес. орної землі високої якості прибуток складав 231 фунт жита, із землі середньої якості – 163 фунти, і з низькоякісних ґрунтів – 82 фунти жита. Прибуток від земель присадибних та городів прирівнювався до прибутку з орних земель вищої якості відповідного населеного пункту. Вигони і пасовища, для яких теж була складена внутрішня градація, прирівнювалися до земель найгіршої якості. Впливало на оцінювання вартості повинностей і місцезнаходження населеного пункту: оцінка для поселень, наближених до "головних пунктів збуту сільськогосподарської продукції", зростала, а для віддалених, навпаки, знижувалася [18, арк. 183–184, 188].

Після класифікації та оцінки земель селянського наділу вираховувався оброк на землі, що знижувався на 10 % у порівнянні з викупними платежами колишніх поміщицьких селян у сусідніх чи суміжних маєтках, а у кожному населеному пункту – із середніми подесятинними оброчними платежами, що дійсно стягувалися з селян упродовж останніх трьох років [3, арк. 244 зв.]. Дані щодо встановлених для державних селян оброків, залежно від місцевостей, відображено у таблиці 2 [18, арк. 167 зв., 186–187, 202–220].

Таблиця 2

Назва губернії	Максимальні і мінімальні величини оброків (у крб. за 1 дес.)			
	садибна	орна	сіножать	пасовище
Волинська	2,24–0,7	2,24–0,39	1,7–0,37	1,34–0,3
Київська	1,55–0,8	1,55–0,25	1,67–0,25	0,68–0,1
Подільська	2,33–0,84	2,33–0,84	1,75–0,54	0,88–0,3

Після остаточного визначення оброку обчислювався щорічний викупний платіж за землі, надані селянам згідно з актами. В результаті чого було наділено землею значну кількість безземельних з відставних солдатів, переселенців, бобилів тощо. В окремих губерніях кількість душ, які знову отримали землю, становило: Київська – 35086, Подільська – 33456, Волинська – 22606. Поряд із наділенням безземельних були дещо збільшені розміри існуючих наділів в результаті здійснених "прирізок" малоземельним.

Збільшення площі землі, що надавалася селянам на викуп, у порівнянні із тією, що перебувала у їхньому користуванні, складало: Київська – 113955 дес., Волинська – 259002 дес., Подільська – 51753 дес. У Київській губернії до "прирізаних" 113955 дес. входило більше 80 тис. дес. так званих "запасних" або вакантних земель, що номінально вважалися вільними, а фактично перебували в орендному користуванні державних селян без визначених термінів, у Подільській губернії ці вакантні землі складали 50 % "прирізки", у Волинській "прирізана" земельна площа складалася в основному із незручних земель; так, з 259002 дес. – 78101 дес. були незручними, а із 180901 дес., що залишилися, близько 111 тис. дес. являли собою чагарники [6, с. 288].

Таким чином, під впливом сприятливих чинників для колишніх поміщицьких і державних селян Правобережної України у другій половині XIX ст. наділення землею вирішувалося не тільки фактично, а й формально, спеціальними розпорядженнями.

Список використаних джерел

1. Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О.Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
2. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 450 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 112, оп. 2, спр. 3492.
4. ДАХО, ф. 227, оп. 1, спр. 254.
5. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва / Н.М.Дружинин. – Т. 1. – М.-Л., 1946.
6. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А.Зайончковский. – М.: Наука, 1960. – 366 с.
7. Історія українського селянства: у 2-х томах. / Авт. кол.: В.М.Литвин (голова); відп. ред. В.А.Смолій. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
8. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И.Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
9. Лященко П. И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика: в 2 частях / П.И.Лященко. – Ч.1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – СПб., 1913. – 721 с.
10. Непочотный В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX ст. / В.В.Непочотный. – К.: Четверта хвиля, 1999. – 24 с.
11. П.Б. (Савваитов П.). Обзорение Киевской, Волынской и Подольской губерний. 1838–1850 / П.Б. (Савваитов П.) // Русский архив. – 1884. – № 3.
12. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання II. – Т.13. – № 11189. – СПб., 1839.
13. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання II. – Т. 38, відд. II. – № 40104. – СПб., 1866.
14. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання II. – Т. 42, відд. I. – № 44590. – СПб., 1871.
15. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Т. III Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. – 670 с.
16. Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России / П.А.Хромов. – М.: Наука, 1988. – 311 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 1, спр. 1805, арк. 21 зв.
18. ЦДАУК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част. 1, арк. 183–184, 188.

Андрей Крыськов

ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВО ГОСУДАРСТВЕННЫХ КРЕСТЬЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.

В статье рассмотрены вопросы реформирования землевладения государственных крестьян Правобережной Украины во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Правобережная Украина, государственные крестьяне, помещичьи крестьяне, землевладения, барщина.

Andriy Kryś'kov

THE PROCESS OF LAND OWNERSHIP REFORMATION OF STATE PEASANTS OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY.

This article is about the process of land ownership reformation of state peasants of Right-Bank Ukraine in the second half of XIX century.

Key words: Right-Bank Ukraine, state peasants, landlords' peasants, land tenure, serfdom.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

З ІСТОРІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СИРОВИНОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається проблема забезпечення обробних галузей промисловості сировиною у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та низка інших питань досліджуваної проблематики.

Ключові слова: сировина, обробна промисловість, українські губернії, Російська імперія, друга половина ХІХ – початок ХХ ст.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що забезпечення обробної промисловості сировиною відіграє винятково важливу роль.

Мета статті полягає у тому, щоб показати механізм забезпечення промисловості сировиною.

Виходячи з цього, основним завданням є аналіз ринків постачання сировини та її роль у промисловому розвитку країни.

Об'єкт дослідження полягає у системі забезпечення обробної промисловості сировиною.

Предметом дослідження є джерела надходження сировини для галузей промисловості.

Досліджуваною проблематикою займалася низка дослідників, серед яких варто згадати В. Варгіга [1], К. Воблого [2–3], С. Городецького [5], В. Ландо [10], М. Новинського [12], М. Толпигіна [15–17], М. Цехановського [21–22] та інших.

Проте у цих дослідженнях аналізувалися лише окремі аспекти даної проблематики. Зокрема, кількість виготовленої продукції, асортимент, ринки збуту тощо.

Досліджувана тематика залишається актуальною на сучасному етапі її дослідження і є недостатньо вивченою.

На різних етапах розвитку по-різному вирішувалася проблема забезпечення промисловості сировиною. У період зародження і становлення промисловості, в умовах панування кріпосного права, сировиною забезпечували помістя, у яких функціонували підприємства. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. сировина в одних промисловців була переважно власною, а в інших – купленою. Підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися переважно купованою сировиною та матеріалами, необхідними для виробництва.

"З перебудовою в економічному житті" країни, пов'язаною із відміною кріпосного права, коли поміщицькі господарства увійшли в глибоку кризу, почала зростати роль закупівельної сировини [18, арк. 3]. Її дефіцит загострився і в зв'язку з розвитком акціонерних підприємств, власники яких у багатьох випадках не володіли достатньою кількістю землі. До того ж, у 1872 р. обмежено права товариств на придбання у власність земель і лісів, що поставило багато заводів у залежність від сусідніх плантаторів і землевласників. У тих місцях, де по сусідству не виявилось великих плантаторів, товариства були вимушені законно і незаконно орендувати сусідні землі, створювати власні плантації. Проте це вплинуло на значні додаткові затрати: оренду, закупівлю і ремонт інвентаря, найм робітників, будівництво житлових приміщень тощо [18, арк. 4].

Результати виробництва знаходилися у безпосередній залежності від якості сировини. У зв'язку з цим особливу роль відігравала селекційна робота. У 60-х рр. ХІХ ст. станція з селекції насіння цукрового буряку з'явилася у маєтку Харитоненків. Пізніше такі станції були і на інших заводах. На початку 1890-х років в Україні нараховувалося уже близько 85 таких станцій [21, с. 67].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечення цукробурякових заводів сировиною здійснювалося з декількох джерел. По-перше, із власних при заводських господарств; по-друге, за рахунок посівів підприємців, які сіяли буряки на власних або орендованих землях; по-третє, буряк постачали селянські господарства. У літературі та джерелах дореволюційної епохи постачальників буряку на заводи називали плантаторами, інколи так називали тільки підприємців, а селян – постачальників цукрового буряку, виділяли в окрему групу.

Остання обставина є однією з причин щодо статистичних розбіжностей у літературі та джерелах відносно площі і валових зборів цукрового буряку в досліджуваний період. Окрім того, на цифрові показники вплинула і статистика обліку посівів: одні враховували усі засіяні буряками площі, інші – тільки уцілілі перед копкою посіви. Це змусило нас провести відповідний аналіз джерел.

Дослідження показало, що систематичні дані про площу посівів цукрових буряків з'явилися з 1881–1882 рр. Вони публікувалися завдяки введенню акцизу з кожного пуда виробленого цукру, а

отже необхідністю мати дані про посіви буряку і його врожайність. Збір даних покладался на чиновників акцизного відомства, яких зобов'язували ведення статистики посівів, врожайності, цукристості продукції тощо. Однак це не були дані щодо загальних площ посівів. Систематизовані дані про посівні площі буряку з розподілом їх на заводські, плантаторські та селянські з'явилися тільки у 1904–1905 рр. Вони збиралися конторою Всеросійського товариства цукрозаводчиків, безпосередньо від заводських управлінь [4, с. 10–11].

Середній відсоток плантаторських посівів на Правобережній Україні становив 59,9 %, хоча у 1887 р. він знизився до 56,5 %, а у 1895 р. навіть до 33,3 %. Різке скорочення плантаторських посівів у середині 90-х років XIX ст. пов'язане з введенням цукрового нормування, коли підприємці відмовилися від уже законтракованого цукру, щоб не перевищувати кожному заводі норми виробництва цукру [16, с. 81–82].

Роль заводських, плантаторських і селянських посівів цукрового буряку в забезпеченні цукрової промисловості сировиною була різною. Цілком зрозуміло, що кожен цукровий завод прагнув отримати для переробки буряк своєчасно і при цьому якомога кращої якості. Цим побажанням відповідали власні призаводські посіви буряку. Тому цукрова промисловість у дореволюційний період тісно пов'язувалася зі значним приватновласницьким землеволодінням. Перші цукрові заводи взагалі були тільки поміщицькі. І пізніше, коли серед власників цукроварень з'явилися купці та інші підприємці, вони намагалися спільно із заводом мати достатнє призаводське господарство, здатне максимально забезпечити виробництво сировиною.

Прибутковість цукрової галузі притягувала усе нові й нові капітали, виробництво цукру невпинно зростало і цукровим заводам вже не вистачало сировини із власних призаводських господарств. Щороку зростала потреба у придбанні сировини поза межами власного господарства. Відволікати капітал від цукрового виробництва, у якому відбувався швидкий його обіг і забезпечувалися значні прибутки на купівлю земель для призаводських господарств, було не так вигідно, як купувати буряк у плантаторів.

З огляду на загострення аграрного питання у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і селянський рух, особливо у 1905–1907 рр., чимало цукрозаводчиків остерігалось набувати додаткову земельну власність. Тому все більше заводи практикували контрактацію плантаторського буряку, що займав в українських губерніях Російської імперії все більше значення у постачанні заводів сировиною.

На Правобережжі, де цукрова промисловість була більше розвинута, ніж на Лівобережжі і де плантаторські посіви з'явилися раніше і на початок XX ст. (1904 р.) охоплювали 56,7 % всіх посівів буряку, земельні ресурси для їх подальшого розширення вичерпалися і їх питома вага почала зменшуватися (з 56,3 % у 1904 р. до 51 % в 1912 р.).

Боротьба між заводчиками за плантаторський буряк змушувала їх вдаватися до укладання контрактів між собою, щоб по можливості уникнути конкуренції. Прикладом такої угоди був протокол наради учасників згоди з контрактації плантаторського буряку для потреб цукрових заводів, у якій прийняли участь спадкоємці фірми П. Харитоненка, товариства "Л. Є. Кеніга і спадкоємців", фірми братів В. Суханових і товариства Стрільківського цукрового заводу, що відбулася у Сумах 30 жовтня 1914 р.

Загальна площа цукрових плантацій, які збиралися законтракувати, становила 14250 тис., яку поділили так: для заводів П. Харитоненка – 7500 тис. десятин (дес.), для заводів Л. Кеніга – 3500 тис. дес., для Низівського заводу братів Суханових – 3000 тис. дес. і для товариства Стрільківського цукрового заводу – 250 тис. дес. Контракуючі фірми зобов'язувалися не законтракувати буряк за межами, визначених для кожного учасника району, дотримуватися встановлених на буряк цін тощо. З документу видно, що подібні контракти укладалися цими фірмами і в попередні роки [19, арк. 96–97 зв.].

Після революції 1905–1907 рр. зменшення питомої ваги поміщицького (дворянського) землеволодіння, як основної сировинної бази цукрової промисловості, відбувалося такими швидкими темпами, що за найближчих часів постало на порядок денний питання про зміну основних постачальників цукрової сировини для заводів. Упродовж 1861–1917 рр. дворянське землеволодіння на Полтавщині скоротилося на 58 %, на Харківщині – на 62 %, на Чернігівщині – на 63 %, а в Україні в цілому – на 47,5 %. Цей неухильний процес еволюції землеволодіння створював сприятливі умови для поширення селянських посівів буряків. Адже після вичерпання земельних ресурсів приватновласницьких великих поміщицьких маєтків постачальниками цукрових буряків могли бути тільки селянські господарства. Само собою зрозуміло, що питома вага селянського бурякосіяння повинна була бути вищою там, де густіша мережа цукрових заводів. Так, на Правобережжі, де цукрових заводів було втричі більше, ніж на Лівобережжі, питома вага селянських посівів у 1904 р. складала 14,5 %, а на Лівобережжі – 9,6 % [22, с. 157].

Таким чином, еволюція у постачанні цукрової промисловості сировиною відбувалася у такому напрямку: спочатку вирощування цукрового буряку і його переробка замикалися у межах одного й того ж великого при заводського господарства. На другому етапі відбувалося поступове скорочення питомої ваги заводського бурякосіяння і заміна його плантаціями буряку в окремих від заводу, але теж великих господарствах. І, нарешті, на третьому етапі, до постачання заводів цукровими буряками втручаються селянські господарства і питома вага селянських посівів невпинно збільшується, витісняючи заводські і великоплантаторські посіви. Так, у 1904 р. на Лівобережжі структура бурякових посівів була такою: заводські – 61,6 %; плантаторські – 28,8 % і селянські – 9,6 %. Отже, питома вага заводських посівів була найбільшою, селянських – найменшою.

У 1914 р. ситуація була такою: заводські посіви складали 48,5 %, плантаторські – 23,1 %, селянські – 28,4 %. Питома вага селянських посівів за десять років зроста майже втричі, плантаторських посівів зменшилася на 1/5 частину, заводських посівів стало менше на 1/5. Цю прогресивну для селянського господарства еволюцію загальмувала Перша світова війна. Найбільше зроста упродовж 1904–1914 рр. питома вага селянських посівів буряку на Харківщині: з 8,3 % до 36,7 %, адже Харківська губернія була основним осередком цукрової промисловості на Лівобережжі. На другому місці була Чернігівщина (16 % у 1904 р. і 28,2 % у 1914 р.). На останньому місці – Полтавщина (1,6 % у 1904 р. і 9,2 % у 1914 р.). За темпами приросту селянських посівів буряку Полтавська губернія займала перше місце на Лівобережній губернії (збільшення у шість разів за десять років). І це явище цілком зрозуміле: у губернії, окрім Константиноградського повіту, переважали середні і дрібні поміщицькі маєтки, на земельні угіддя яких не могли розраховувати нові цукрові заводи, побудовані у 1904–1914 рр. [19, арк. 263]. Таким чином, ставка, з огляду на перспективу розвитку галузі, робилася на селянські посіви буряку.

Селянські посіви цукрових буряків між 1904 і 1914 рр. зростали абсолютно і відносно. Таке інтенсивне розширення площі селянських посівів пояснюється вигідністю і доступністю цієї культури. Чистий прибуток з десятини посіву цукрового буряку досягав на початку ХХ ст. 240 крб. з десятини, що вдвічі більше від зернових культур [3, с. 10].

Заводчики не залишали поза своєю увагою селянські посіви буряку. Вони намагалися взяти під свій контроль ці посіви шляхом широкого застосування системи авансів під майбутні посіви. Заводчикам це було вигідно з огляду на зростаючу конкуренцію між заводами за сировину; тиску великих постачальників буряку (плантаторів) у питанні оплати за буряк. Селяни виступали конкурентами великим постачальникам, знижували їх ціну і це було на користь цукрозаводчикам. Під час посіву заводоуправління забезпечували селян насінням буряку, розплачувалися за зданий буряк не лише грошима, а й видавали жом та мелясу – дешеві та калорійні корми для селянської худоби. Так, у районах цукрових заводів з'явилася промислове селянське тваринництво – відгодівля худоби з відходів цукровиробництва. Все це теж стимулювало розширення селянських посівів буряку [11, с. 13].

Бурякосіяння, як інтенсивна форма сільськогосподарської культури, економічно було більше доступне тим селянським господарствам, котрі мали достатню кількість реманенту, оптимальні розміри земельної площі при умові повного використання праці власної родини [3, с. 10]. Але це зовсім не означає, як це категорично стверджувалося у радянській історіографії, що селянські посіви цукрових буряків до революції були переважно зосереджені у так званих "куркульських господарствах". Справа тут була дещо інша. Цукровий буряк приносив селянському господарству відчутний грошовий прибуток. Тому і в його вирощуванні були зацікавлені усі групи селян. Але це дуже трудомістка культура. Багатопосівним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочих рук для обробітки великих площ продукції. Поряд із цим, у малопосівних групах, були великі надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур, зокрема і цукрових буряків, у посівних групах дрібніших господарств була вищою, ніж у посівних групах більших за розмірами господарств.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тієї або іншої сільськогосподарської культури у селянському господарстві визначався кількома чинниками. Передусім, ставилося завдання забезпечення натурально-споживчих потреб родини. Особливо помітний цей аспект у малопосівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб, селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому із найбільших селянських господарств натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. У той же час аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на кількість її посівів. Саме тому питома вага такої працезатратної культури, як цукровий буряк, при всіх інших рівних умовах, була вищою у посівах дрібних господарств, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки здебільшого були замінені вирощуванням менш трудомістких зернових культур.

Незважаючи на очевидну вигідність селянського бурякосіяння для цукрової промисловості, на шляху його поширення було чимало перепон. Передусім, цукровий буряк не є продуктом довгого зберігання і безпосередньо з поля його потрібно відправляти на заводську переробку. Ця обставина зумовлювала значну залежність сівачів буряку від заводу. Так, аналіз угод про концентрацію буряку у селян показує, що угоди містили пункти лише про обов'язки селян і про права заводів. Обов'язки селян стосувалися дотримання розмірів плантацій, умов постачання буряку, способів його обробітку, правил здачі продукції, отримання і повернення авансів, високих відсотків за вчасно неповернені аванси [10, с. 22–23].

Для протистояння несправедливим умовам контракції посівів буряку і здирництвом при прийманні коренів на завод, низькими заготівельними цінами на буряк, селянські господарства на початку ХХ ст. почали об'єднувати у збутові бурякові кооперативи [11, с. 251].

Одночасно земська агрономічна мережа, що накопичила на початок ХХ ст. значний досвід і мала відповідні матеріальні ресурси, прийшла до висновку, що для успішного проведення агрономічної реформи селянським господарствам необхідно опиратися не на окремі селянські господарства, а на широку мережу кооперативів. Тільки через кооперацію можна було успішно запроваджувати у життя агрокультурні заводи, зокрема і в бурякосіянні [3, с. 9].

Ініціативу у справі кооперування поставки селянського буряку на цукрові заводи взяла у свої руки кредитна кооперація. Бурякосіючі кооперативи об'єднували, зазвичай, становили невелику кількість селянських господарств, у середньому 15–20 дворів в одному кооперативі. Зрозуміло, що таке об'єднання мало незначну площу (пересічно 30–40 дес. посіву на кооператив) [3, с. 9]. В Україні бурякова кооперація робила тільки перші кроки, її економічне значення було ще доволі слабке.

Важливим показником рівня культури бурякосіючого господарства була врожайність цукристих. Більш-менш достовірні дані про врожаї та кількість зібраного цукрового буряку у країні є тільки з 1881–1882 рр. Це дані акцизного відомства [17, с. 67]. Проте лише з 1904–1905 рр. існують систематичні відомості про заводські, плантаторські та селянські врожаї. У дореволюційній агрономічній науці вважалося, що урожай буряків у 750 пудів з десятини був поганим, 1200 – середнім, а 2750 – добрим [2, с. 98].

Урожай цукрового буряку в Російській імперії, порівняно з врожаєм у країнах Західної Європи, був значно нижчим. Так, пересічно упродовж 1881–1912 рр. урожай у Російській імперії коливався у межах 789–1310 пудів з дес. (пересічно 973 пуди), тоді як у західноєвропейських країнах він становив понад 2000 пудів. У передових господарствах Лівобережжя, таких як Тростянецький маєток Л. Кеніга, що в Охтирському повіті Харківської губернії, середньорічний врожай упродовж 1867–1910 рр. складав 1416 пудів з дес., а в Гутянському маєтку Л. Кеніга, що у Богодухівському повіті на Харківщині – 1283 пуди [15, с. 3]. На Лівобережжі пересічна врожайність заводських і плантаторських буряків упродовж 1904–1909 рр. складала 1121 пудів з дес., а упродовж 1910–1914 рр. – 1180 пудів, тобто була вищою, ніж у цілому в країні і, зокрема, вищою, ніж на Правобережжі.

Що стосується селян, то у них, як і в цілому в Україні, врожайність цукристих була значно нижчою, ніж у при заводських і плантаторських господарствах. Проте спостерігалася прогресивна тенденція: якщо у 1904–1909 рр. врожайність буряку у селянських господарствах була меншою, ніж у при заводських і плантаторських на 27 %, то у 1910–1914 рр. вже меншою на 25 % [10, с. 21–22]. Селяни поступово поліпшували агрокультуру своїх посівів, що позитивно вплинуло на врожайність. Низький рівень культури цукробурякового господарства зумовив повну залежність врожайності буряку від стихійних сил природи.

Наступний важливий показник, що впливав на вихід цукру з буряку – це його якість та цукристість. Як зазначав один із провідних спеціалістів у галузі цукрової промисловості на початку ХХ ст., професор Харківського технологічного інституту М. Зуєв, "найголовніша умова, яка забезпечує успіх будь-якого виробництва, полягає у тому, щоб сировина, яка поступала на завод для переробки, була якомога кращої якості і коштувала порівняно дешево, так як від цього залежить якість кінцевого продукту і менша його собівартість" [8, с. 8].

При переробці буряку з високою цукристістю, вихід цукру міг збільшуватися майже на третину при однакових матеріальних затратах, що і спонукало промисловців переглядати систему прийняття від плантаторів сировини. У 70-х рр. XIX ст. застосовується на практиці оплата не тільки за вагу, але і за якісний склад. За вихід кожного додаткового фунту цукру плантаторам додавалося по 3 коп. [22, с. 96].

Стан цукрового виробництва значною мірою характеризується виходом цукру, вираженого у відсотках від ваги цукру до буряку. До революції 1917 р. було прийнято ділити вирощений буряк за його цукристістю на три сорти: 1) бідний на цукор буряк (до 12 %); 2) середній (12–15 % цукру в корені); 3) високоцукристий буряк (понад 15 %) [22, с. 22].

На початку ХХ ст. у зразкових господарствах Л. Кеніга у Тростянецькому маєтку Охтирського повіту на Харківщині бували роки, коли буряк пересічно містив до 20 % цукру. Для порівняння, кращі західноєвропейські сорти Вільторена або Кнауера давали буряк з цукристістю 20–24 % [13, с. 14].

Динаміка цукристості буряку упродовж 1894–1913 рр. показує, що поруч із загальним зростанням цукробурякового господарства поліпшувалась якість вирощеного буряку. Так, у 1894–1895 рр. цукристість буряків на Лівобережній Україні становила 9,2 %. Це означало низьку якість вирощених коренів. За наступні майже двадцять років цукристість буряків поступово зростала і досягла у 1911–1912 рр. 14,9 %, тобто це вже були буряки середньої якості. Це був найкращий показник у порівнянні з іншими бурякосіючими регіонами Російської імперії. Для порівняння, цукристість буряку в 1912 р. становила: у Німеччині – 14,6 %, Австро-Угорщині – 13,4 %, Франції – 13 % [9, с. 63]. За якістю вирощених буряків Україна не поступалася західноєвропейським країнам, а в останні роки перед Першою світовою війною навіть почала випереджувати їх.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вітчизняна агрономічна наука плідно працювала над поліпшенням якості і збільшенням врожайності цукрового буряку. Також важливе значення для культури буряку відіграють клімат і ґрунт. Проте не менше значення мають обробіток, раціонально вибрана сівозміна, добрива, сортове насіння, ретельна боротьба з сільськогосподарськими шкідниками. Раціональним поєднанням цих чинників можна досягнути великих врожаїв і цукристості буряку [7, с. 7]. Тому у 1900 р. Всеросійське товариство цукрозаводчиків заснувало на свої кошти мережу дослідних полів та селекційних станцій для всебічного вивчення питань культури цукрового буряку. У 1911 р. при цукро заводах діяло понад 20 таких науково-дослідних закладів [22, с. 21; 45].

Так, на Офросимівському дослідному полі Всеросійського товариства цукрозаводчиків були на початку ХХ ст. проведено експеримент, які мали за мету дослідити вплив на врожай буряку органічних добрив (гною). Дослідники довели, що врожай швидко підвищувався під впливом угноєння. Ці дані свідчили про те, що лише регулярне внесення гною може вдвічі підвищити врожайність. Цю обставину при вирощуванні буряку добре засвоїли кращі бурякосіючі господарства на Лівобережжі [20, арк. 64–65].

Важливе значення для культури цукрового буряку мала раціонально вибрана сівозміна. Наскільки беззмінний посів виснажував ґрунт, видно із результатів дослідів Сумської сільськогосподарської станції. У 1913 р. урожай цукрових буряків становив 1580 пудів з дес., у 1914 р. – 890 пудів. Тому під буряк відводили 1/4 – 1/5 від усієї ріллі у господарстві [7, с. 17].

Класичною сівозміною у бурякосіючих господарствах Лівобережної України була чотирирічна: угноєний пар, озимина, цукровий буряк, ярина. Таку сівозміну на початку ХХ ст. мали багато бурякосіючих господарств. Друга форма сівозміни, що теж практикувалася на Лівобережжі – п'ятирічна: пар, озимина, цукровий буряк, ярина, бобові культури. У маєтках К. Терещенка на Лівобережній Україні зустрічалася п'ятирічна сівозміна: угноєний пар, озимина, пар, угноєний в міру потреби дефекаційним багном, цукровий буряк, ярина [21, с. 58, 60].

Інколи на Лівобережній Україні траплялася семипільна сівозміна: пар, озимина, буряк, ярина, пар, буряк, ярина. Ця сівозміна більш вигідна, ніж чотирирічна, або п'ятирічна, оскільки мала два бурякових клини і відповідно більшу площу (при чотириріччі – 25 % ріллі, при п'ятиріччі – 20 % ріллі, а при семипільччі – 28,6 % ріллі) [22, с. 79].

Багато хто з підприємливих господарів, з метою збільшення зборів буряку, проводили досліді щодо збільшення бурякового клину до 1/3, 2/5 і навіть 1/2 поля [1, с. 70]. Одночасно з поліпшенням обробітку цукрового буряку, що мало за мету піднести його врожайність, відбувалася робота з покращення самої культури цієї рослини, збільшення цукристості та технічної якості.

Поліпшення якості буряку було досягнуто наступними шляхами. Передусім заводчики почали приймати буряк від тих плантаторів, котрі погоджувалися сіяти буряк у полі, а не на городах та конопляниках, де хоч врожаї були вищі, але цукристість значно менша. Пізніше почали ставити плантаторам умови: засівати законтраковані поля тільки насінням, яке постачав завод – споживач законтракованого буряку. Так усувався малоцукристий буряк від несортваного, некондиційного насіння, вирощеного самотужки плантаторами. Одночасно заводи ввели надбавку в ціні за буряк вищої якості.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. плідно працював над проблемою поліпшення якості буряку професор Харківського технологічного інституту О. Зайкевич, агрономи М. Остромецький, Р. Нейкен, О. Вальков, насіннева фірма "Бушинський і Лонжинський", директор Гутянського маєтку Л. Кеніг у Богодухівському повіті Харківської губернії, вихованець Харківського університету Г. Карлсон та інші спеціалісти сільського господарства [17, с. 8]. Плідну роботу з поліпшення культури буряку, піднесення врожайності, збільшення цукристості коренів обірвала Перша світова війна, пізніше революція і громадянська війна.

Динаміка валового збору цукрового буряку упродовж 1895–1912 рр. показує, що валовий збір продукції в Україні зріс з 338619 тис. пудів до 825538 тис. пудів, або в 1,8 рази. На Лівобережжі у 1911–1912 рр. зібрано 24,5 % валових зборів буряку в Україні. У свою чергу валовий збір цієї продукції в українських губерніях у 1911–1912 рр. становив майже 76 % цих зборів у Російській імперії [22, с. 97].

Серед лівобережних губерній найбільші валові збори буряку припадали на Харківську губернію (44781 тис. пудів у 1895–1896 рр. і 85238 тис. у 1911–1912 рр.). Це складало 55,7 % від зборів лівобережних губерній. Друге місце займала Чернігівщина, де у 1911–1912 рр. зібрано 22,8 %, третє – Полтавщина – 21,5 %. Саме на Полтавщині впродовж 1895–1912 рр. спостерігалася найінтенсивніша динаміка росту валових зборів буряків, що зросла у 13,7 рази. І перспективи для збільшення валових зборів цукристих коренів у цій губернії були вигідними [22, с. 96].

Сировинна база цукрової промисловості в цілому забезпечувала потреби заводів у буряках, невпинно зростала питома вага селянських посівів продукції, зародилася селянська бурякосіяча кооперація. Повільно, але неухильно зростала врожайність цукрових коренів, поліпшувалася якість. Лівобережжя на початку ХХ ст. ще далеко не вичерпало своїх можливостей у плані розширення матеріально-технічної бази цукрової галузі і швидко наздоганяло Правобережжя за цими показниками.

Забезпечувалися також сировиною підприємства винокурної промисловості. Для виробництва горілки, що займала важливе місце у розвитку обробної промисловості, використовувалася значна кількість борошна, згодом – картоплі та патоки. Про це, зокрема, свідчить така динаміка: у 1862–1863 рр. гуральні України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883–1884 рр. – 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899–1900 рр. тут було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба, 22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки [6, с. 38]. Підприємці, переробляючи хліб і картоплю на горілку, одержували значні прибутки. Особливо це вигідно їм було робити під час зниження цін на хліб і картоплю. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту для сільськогосподарської продукції.

Слід зазначити, що на відміну від інших регіонів імперії, у яких чотириразове зростання виробництва горілки спиралося на використання картоплі, площі, відведені під культуру на Правобережній Україні, збільшилися ненабагато. Так, упродовж 1891–1900 рр. у трьох губерніях Правобережної України картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64200 до 130 тис. дес.

На початку ХХ ст. серед сирих матеріалів, що поступали на винокурні Волині, перше місце відводилося картоплі, яка займала у середньому 84,5 % загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалося. Хлібні запаси становили в губернії 8,1 %, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4 % сировини [12, с. 8–9].

Стосовно збіжжя, як сировини для винокуріння, то воно використовувалося для цієї промисловості в Подільській губернії у малій кількості. Лише пшениця (кукурудза) звертає на себе увагу більш-менш помітними розмірами її переробки на спирт у подільських повітах (від 35 тис. пудів в Ушицькому повіті до 76 тис. пудів у Балтському). Відносний попит на кукурудзу для винокуріння був найбільшим в Ушицькому (від 5 % щорічного збору кукурудзи в повіті) та Могилівському повіті (4,5 % загального збору), а в інших повітах значно менший (близько 2 % щорічного урожаю).

Крім кукурудзи для винокуріння на Поділлі використовували ячмінь, що переважно йшов на виготовлення солоду (5475 пудів). Якщо до усієї кількості ячменю, що його використовувало винокуріння, додати ту кількість, що її використовувало броварництво (2415 пудів), то одержимо досить значну кількість (приблизно 800 тис. пудів) ячменю, що споживала сільськогосподарська промисловість.

Проте, якщо взяти до уваги всю кількість губерньського збору ячменю (у 1912 р. 15,5 млн пудів), то припустивши, що для зеленого солоду використовується ячмінь, одержимо для ячменю відносно незначну кількість (5 %) споживання його сільськогосподарською промисловістю. Деяка кількість ячменю йшла на крупорушки для виготовлення перлових та ячмінних круп, а тому й загальна кількість переробленого в сільськогосподарській промисловості ячмінного зерна мала б збільшуватися, однак не на багато, позаяк загальна продукція крупорушок була незначною на Поділлі і становила всього 13 % вартості виробів борошномельної промисловості [5, с. 53].

Винокурні переробляли на горілку значну кількість хліба. На один двопудовий казан за добу використовували від 8 до 10 пудів борошна, а упродовж року щонайменше – 2920 пудів. Переважно на купованій сировині працювали винокурні тієї частини поміщиків, які виробляли горілку на продаж [14, с. 70–71].

Сировина для підприємств борошномельної та тютюнової промисловості була як власного виробництва, так і купувалася підприємцями на близьких та віддалених ринках. Зокрема, для виробництва борошномельної продукції сировина надходила із власних плантацій підприємців, де вирощувалися різні сорти зернової продукції. Сировина для тютюнової промисловості вирощувалася у межах фабрик та селянами, а також купувалася на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян.

Отже, сировина для виробництва промислової продукції відігравала важливу роль у розвитку обробної промисловості України у зазначений період, позаяк без неї неможливий випуск продукції цих галузей виробництва. У пореформений період важливою проблемою для галузей обробної промисловості залишалося забезпечення сировиною. Різні прошарки населення, які володіли та орендували землю, постачали на підприємства на різних умовах сировину.

Укладені контракти були гарантією виконання усіх пунктів умов контрагентами, хоча підприємці в окремі виробничі сезони відмовлялися приймати сировину. За допомогою контрактів плантатори і селяни поступово потрапляли у васальну залежність від підприємців, між якими розгорталася конкурентна боротьба за збільшення своїх прибутків.

Збут сировини на промислову переробку на конкурсних умовах покращив її якість і сприяв зростанню виробництва підприємств обробної промисловості та розповсюдженню селекційної роботи спеціалістів.

Список використаних джерел

1. Варгин В. Н. Удобрение / В. Н. Варгин. – СПб., 1897. – 100 с. 2. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 245 с. 3. Воблий К. Г. О роли кооперации в деле восстановления свеклосахарной промышленности / К. Г. Воблий // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – № 10–12. – С. 5–29. 4. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с. 5. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця, 1929. – 210 с. 6. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 7. Зуев М. Д. Энциклопедия свеклосахарного производства / М. Д. Зуев. – К., 1924. – Т. 1. – 311 с. 8. Зуев М. Д. Сахар и его производство / М. Д. Зуев. – Харьков, 1923. – 271 с. 9. Корхов А. П. Тростниковый и свекловичный сахар в мировом производстве и перспективы развития сахарной промышленности Украины-Великороссии / А. П. Корхов. – Сумы, 1921. – 412 с. 10. Ландо В. М. Крестьянские плантации в свеклосахарном хозяйстве Украины / В. М. Ландо // Вісник цукрової промисловості. – 1920. – № 1. – С. 20–62. 11. Марголин Д. М. Культура сахарной свеклы у крестьян / Д. М. Марголин // Записки по свеклосахарной промышленности Киевского отделения императорского русского технического общества. – 1913. – Т. 43. – С. 248–268. 12. Новинский М. Г. Винокурная промышленность Волынской губернии (отгиск из трудов Киевского агрономического общества) / М. Г. Новинский. – К.: Товарищество "Печатная С. П. Яковлева", 1913. – 12 с. 13. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 37–49. 14. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / Пономарьов О. М. – Львів: В-во Львівського університету, 1971. – 184 с. 15. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство сахароварения 1912–1913 года и частично за текущее производство 1913–1914 года / М. А. Толпыгин. – К., 1914. – 273 с. 16. Толпыгин М. А. Ответы на все вопросы, предложенные императорским русским техническим обществом относительно сахарной промышленности для съезда членов императорского русского технического общества в 1896 году / М. А. Толпыгин. – К., 1896. – 268 с. 17. Толпыгин М. А. Сахарная промышленность от основания ее до настоящего времени / М. А. Толпыгин. – К., 1898. – 237 с. 18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 55, спр. 446, 77 арк. 19. ЦДАУК, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк. 20. ЦДАУК, ф. 2090, оп. 1, спр. 106, 149 арк. 21. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с. 22. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

ИЗ ИСТОРИИ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СЫРЬЕМ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье рассматривается проблема обеспечения обрабатывающих отраслей промышленности сырьем во второй половине XIX – начале XX вв. и ряд других вопросов исследуемой проблематики.

Ключевые слова: сырье, обрабатывающая промышленность, украинские губернии, Российская империя, вторая половина XIX – начало XX вв.

Mykola Moskalyuk

FROM HISTORY OF PROVIDING OF FINISHING INDUSTRY RAW MATERIAL IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article deals with the problem of raw material processing industries in the second half of XIX – at the beginning of XX century and other issues explored issue.

Key words: raw materials, manufacturing, Ukrainian province, Russian Empire, the second half of the nineteenth – early twentieth century.

УДК 94(477)

Віктор Савенко

ЗАСНУВАННЯ ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ У 1873 Р.: ЙОГО СТРУКТУРА І ЗАВДАННЯ

У статті досліджено передумови і обставини заснування Товариства ім. Т. Шевченка в контексті суспільно-політичної ситуації як в Східній Галичині, так і Наддніпрянській Україні третьої чверті XIX ст. Доведено, що новостворене Товариство носило загальноукраїнський характер, що й знайшло своє відображення у структурі та завданнях.

Ключові слова: Товариство ім. Т. Шевченка, українська інтелігенція, Наддніпрянська Україна, Східна Галичина, національно-культурне відродження.

Національно-культурне відродження українського народу останньої третини XIX ст. відбувалося у надзвичайно складних умовах, які склались на той час, Російський царизм, з одного боку, та австро-угорський уряд і польська шляхта з іншого боку, проводили цілеспрямовану шовіністичну політику, скеровану на національне знищення та повну асиміляцію українців. Проте прогресивні кола української інтелігенції під впливом "весни народів" 1848 р. проймались відповідальністю за долю народу і його культуру. Принципового значення вони надавали поширенню української мови в усіх її сферах, національної науки та її виходу на світову арену, розвитку літературної та наукової мови до рівня розвинутих європейських націй. Саме з цією метою і засновано у Львові в 1873 р. Товариство ім. Т. Шевченка.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Східній Галичині у останньої третини XIX ст., скеровані на українське національне відродження.

Предмет дослідження – особливості заснування Товариства ім. Т. Шевченка, його структури і завдань.

Метою дослідження є аналіз особливостей заснування Товариства ім. Т. Шевченка, структури, завдань, впливу на українське національно-культурне відродження в третій чверті XIX ст.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі механізму організації Товариства ім. Т. Шевченка з метою формуванню національної свідомості українців.

Аналіз історіографії свідчить про те, що досліджувана нами проблема не достатньо висвітлена в сучасній українській історіографії. Серед праць на цю тему слід відзначити дослідження О. Барвінського "Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка" [1], Р. Кучера "Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Два ювілеї" [2], М. Грушевського "Дотеперішній розвій Наукового Товариства ім. Шевченка" [3], В. Кубійовича "Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка" (1873–1944) [5].

О. Барвінський вказує на такі передумови, що призвели до заснування Товариства: "Поява живішого літературного руху 60-х років на Україні не могла остати без впливу на літературні і соціальні змагання українсько-руського народу в Галичині. Осередком літературного руху в Галичині стали часописи "Вечерниці", "Мета", "Нива", "Правда". Звідси розходилися сонячні проміння, що розбуджували поміж нашою суспільністю національну свідомість. Поміж свідомою національності інтелігенцією почулась потреба заснування товариства для просвіти селян і міщан, а також для видавання літературних і научних творів та шкільних книжок гімназійних в руській мові. Так постало в 1868 р. товариство "Просвіта". Однак незабаром показалося, що просвіта селян та міщан сама про себе вже чималу вкладає задачу і тому видавництва літературні і научні належало би положити іншому товариству, котре би дбало про розвиток нашої мови, літератури і науки в рідній мові. З кінцем 1873 року постало у Львові товариство імені Шевченка..." [1, с. 209].

Ініціаторами створення нового товариства виступили: письменник і видатний громадський діяч О. Кониський (1836–1900 рр.) і Єлизавета Милорадович зі Скоропадських, українська поміщиця з Полтавщини (1830–1890 рр.). В епоху, коли, за висловом М. Грушевського, "можливість української культури стояла під знаком запитання, коли навіть оборонці її здебільшого не наважилися йти далі постулатів белетристики на народно-побутові, етнографічні теми та елементарної популярної літератури для селянства, гурток патріотів закладає фонд для розвитку української літератури і культури". Дійсними засновниками фонду під назвою "Товариство імені Шевченка" стали, крім згаданих ініціаторів, колишній кирило-мефодіївець Дмитро Пильчиков (1821–1893 рр.), Степан Качала (1815–1888 рр.), депутат Галицького сейму і Державної Ради, до яких згодом прилучився ще Михайло Жученко (1840–1880 рр.). Засновники Товариства зібрали пожертви, що разом із меншими внесками 32 львів'ян склали разом 100056,84 австрійських крон (3600 доларів США). Ці кошти призначалися на купівлю української друкарні, що мала стати основою діяльності цієї інституції [2, с. 12–13].

За дорученням української громади, статут Товариства склали Д. Пильчиков і М. Драгоманов. На нашу думку, версія висунута Р. Кучером і В. Кубійовичем є найдостовірнішою. Хоча існують й інші. Так, наприклад, один із засновників, а упродовж 1892–1896 рр. голова Товариства О. Барвінський писав, що: "З кінцем 1873 року постало у Львові Товариство ім. Шевченка на основі статуту, потвердженого ц.-к. намісником 11.12.1873 р. заходом дев'яти патріотів: Др. О.Огановський, пр. Ю. Романчук, інж. Т. Барановський, С. Качала, М. Димет, др. Н. Сушкевич, др. О.Огановський, Л. Лукашевич, М.Костик. Сі перші основателі Товариства ім Шевченка признали потребу заснування власної друкарні, позаяк думали, що сим способом найскоріше зможуть підмогти рух літературний і науковий. Перевести сю думку в життя прийшлося їм тим легше, позаяк окрім жертв, зложених 33-ми Русинами галицькими, обдарували нове Товариство вельми щедрими дарами покійні вже патріоти з України пані Милорадовичева, а опісля вже М.Жученко..." [1, с. 209–210].

Про заснування товариства ім. Т. Шевченка писав багатолітній голова НТШ, професор М. Грушевський: "Ініціатива заснування Товариства вийшла від кількох патріотів з Російської України. Коли після урядових репресій проти українського слова в Росії при кінці шістдесятих років надії українських патріотів усе сильніше зверталися на Галичину і її молодий національний рух, на початку сімдесятих років з'явилася між ними гадка – заснувати у Львові якусь постійну інституцію для розвою українського слова. За порозумінням з провідниками галицької національної україно-руської партії, поставлено було на зібрані гроші (коло 9000 гульденів) купити друкарню, що служила б підставою літературного руху, а для управи її і для розвою того літературного руху заведено "Товариство імені Шевченка..." [3, с. 3–4].

Згідно з австрійськими законами, заснувати товариство в межах Австро-Угорської імперії могли тільки її громадяни. "Тому статутарними членами-засновниками були: Степан Качала, посол сойму краєвого й Ради державної, Михаїл Димет, купець й обиватель м. Львова, Др. Корнилий Сушкевич, секретар ц.-к., прокурор скарбу, Др. Омелян Огановський, ц.-к. професор університету, Лонгін Лукашевич, дірігент, репрезент асекуриції Haza, Михайло Косіан, обиватель міста Львова, Др. Олександр Огановський, редактор "Правди", Теофіл Барановський, інженер, асистент в віділі краєвому, Юліан Романчук, учитель гімназійний" [4, арк. 5 зв.].

Товариство ім Шевченка засноване у Львові в період боротьби проти всього українського, як російського уряду в Наддніпрянській Україні, так німецько-польської адміністрації у Східній Галичині. У цей час проводилася активна русифікація українського населення в межах Російської імперії, і, полонізація та германізація українців в Австро-Угорській імперії. Тому засновники Товариства основною метою його діяльності вбачали боротьбу з цими негативними явищами, за збереження українців, як окремої нації з власною самобутньою культурою і історією, та за подальший розвиток української культури і власної науки на рівні передових європейських держав. Саме, виходячи з тих умов, у яких утворене Товариство ім. Шевченка, перед ним постали певні завдання, чітко сформульовані у його статуті, прийнятому у 1873 р. і в усіх наступних статутах.

Згідно зі статутом, Товариство мало на меті: "вспомогати розвій рускої (малорускої) словесности" [4, арк. 3]. Для досягнення поставленої мети, воно: "заводить власну друкарню; видає й накладає книжки й часописи літературні і наукові; вспирає літературні і наукові видання; роздає премії і запомоги літераторам; скликає збори учених і літераторів; устроює відчити публічні, літературні вечерниці" [4, арк. 3].

Для втілення вказаних цілей, його прибуток становлять: 1. Вкладки членів; 2. Дохід з друкарні і видань; 3. Дохід з складок публічних і добровільних дарів; 4. Дохід з відчитів публічних й т. п. Взагалі може товариство всякого роду предмети на власність набувати, й майном своїм, якоже й фондами під его заряд через когонебудь, свобідно з увагядненням своїм статутів управляти" [4, арк. 3].

Товариство складалося з дійсних, почесних і спомагаючих членів. Дійсним членом могла бути "кожна особа руской народності, котра прийнята буде в члени загальним збором. Дійсного члена виключають, якщо він 3 місяці не платить вкладки 50 з р. а відділ в надзвичайних випадках розкласти на 10 рівних частин, але назначити день сплати кожної.

В члени почесні приймає загальний збір за внесенне відділу людей високо заслужених около руского народу, літератури, або добра товариства.

В члени спомагаючі приймає виділ людей вспираючих товариство в який-небудь спосіб. Спомагаючий член може виступити, або бути виключеним з товариства через загальні збори" [4, арк. 3].

Члени товариства були наділені такими правами: "Дійсні члени мають право: 1) Брати час від часу безплатно по одному примірнику книжки; 2) право активного і пасивного вибору; 3) право рішачого голосу на загальних зборах і голосу дорадчого на зборах виділу; 4) право ставити внесення і інтерпеляції на загальних зборах; 5) право взглядати в книги діловодства товариства; 6) право перекладати виділови письменно внесення в ділах товариства, котрі то внесення виділ під обряду взяти мусить.

Члени почесні і спомагаючі мають право: 1) голосу дорадчого на загальних зборах; 2) право перекладати письменно виділови внесення в ділах товариства, котрі виділ під обряду мусить взяти" [4, арк. 3 зв.]. Очоловав Товариство, згідно з статутом 1873 р. "виділ, зложений з 5 членів і 2-х заступників" [4, арк. 4].

Для остаточного формування Товариства ім. Шевченка у першому статуті прийняті спеціальні "Постановлення переходові", у яких зазначалося: "а). Першими членами дійсними Товариства ім. Шевченка суть підписані основателі. б). Тиї основателі виберуть з поміж себе тимчасового голову товариства й его заступника, й уконститується як комітет, в тім комітеті рішати буде проста кількість голосів, а комітет будуть становити п'ять членів. в). Комітет сей скличе перші загальні збори Товариства імені Шевченка. г). До перших загальних зборів буде згаданий уряджующий комітет приймати членів дійсних і спомагаючих і буде завідувати всіма справами товариства, виконуючи всі права прислужуючі ведля повисшого статута виділови, й виконуючі обов'язки вложені тим статутом на виділ. д). З ділання свого здасть уряджующий комітет справу першому загальному зборови; рахунки уряджующого комітета справдить контрольна комісія вибрана на тім зборі, а взглядам уділення абсолюторії сему комітетові буде їй теж просувати як взглядом уділення абсолюторії виділови товариства" [4, арк. 5 зв.].

Такою була структура новоутвореного Товариства і такі воно поставило перед собою завдання в своєму першому статуті.

Пропонувалося назвати Товариство "Галич", але переважала інша думка: надати йому, відоме тоді вже в усій Україні, ім'я великого поета. Це було перше товариство його імені.

Перші загальні збори відбулися 4 червня 1874 р., але вже задовго до цієї дати, воно розпочало свою практичну діяльність, закупивши друкарню, що працювала з лютого 1874 р. Першим головою Товариства обрали Корнила Сушкевича (1840–1885), видавця повного "Шевченкового Кобзаря" (1867 р.), який займав цю посаду аж до смерті (8.06.1885 р.). Перше приміщення Товариства містилося у Львові на вулиці Академічній (тепер – проспект Шевченка, 8).

Діяльність Товариства у перші роки його існування була непростою. Причина цього насамперед полягала у складному становищі Східної Галичини взагалі, і в ослабленні українського культурного руху зокрема, коли навіть студентський журнал "Друг" виходив "язичієм". Щоправда, поважних перешкод з боку поляків не було, здається, тому, що вони спершу не оцінили важливості нової установи. Зате чимало їх було з боку москвофілів, які мали тоді значний вплив на більшість львівських установ. Особливо затятою була конкуренція друкарень НТШ і москвофільського Ставропільського інституту.

Громадських діячів у той період було дуже мало, наукових – ще менше. У середині XIX ст. східногалицьку інтелігенцію в основному представляло греко-католицьке духовенство. І тільки в другій половині XIX ст. вагомим чинником у національно-культурному житті Східної Галичини стає світська інтелігенція: викладачі, учителі, юристи, чиновники тощо. Серед них українців було небагато. Це пояснюється тим фактом, що австрійська адміністрація і польська шляхта не вважали за потрібне надавати українцям будь-які посади на урядовій службі. Українці, ж які отримали вищу освіту, навчалися в основному за межами Галичини – у Відні, Празі, Кракові тощо. Тому світської української інтелігенції у Східній Галичині було небагато, а та, яка була, входила в різні ворогуючі табори і тому їй важко було зібрати для спільної праці на користь українського народу.

Варто зазначити, що на середину XIX ст. ідеї національно-культурного відродження не поширювалися далі виникнення невеликих груп української інтелігенції, які в основному

представляли духовні особи, що мали змогу отримати вищу освіту, що на той час вважалася синонімом богословської освіти.

Отже, саме з цих причин Товариство не змогло розгорнути наукової діяльності. Воно працювало паралельно з незадовго до того заснованою "Просвітою" (1868 р.). Та якщо це товариство проводило культурно-освітню роботу серед народних мас, то НТШ обмежувало свою діяльність певними колами інтелігенції. А вже спочатку воно складалося лише з 20–30 осіб, не беручи до уваги прихильників за Збручем, кількість яких постійно, хоч і поволі, зростала. За задумом засновників, Товариство ім. Шевченка було утворене "в виді тісно замкненої корпорації, з високою вкладкою 100 зл. р. (250 крон), аби обережним добром членів охороняти його від посторонніх елементів". Увесь тягар повсякденної роботи лягав на Виділ [5, с. 14].

Досить серйозно ускладнювало діяльність Товариства, зокрема в перші роки, обмеженість фінансових можливостей. Друкарню придбали значно більшу, ніж дозволяли початково зібрані кошти. Отже, за нею залишався чималий борг, який важко було погасити, тому що українських видавництв тоді не було, книжки видавали самі автори, зазвичай, молоді незаможні люди. Книжки розходилися дуже повільно. Товариство, згідно зі своїм завданням, друкувало книжки за найнижчими цінами, найчастіше за сплату [6].

М. Грушевський так описував ситуацію, що склалася: "Мотивуючи заложення власної друкарні вказували на те, що самотній перед тим руської друкарні (Ставропігійської) не вистало би, як би Товариство імени Шевченка зачало много книжок видавати". Але і рожеві мрії на перших кроках зазнали гірко розчарування. Закупка друкарні й видатки на її упорядження пожирали не тільки всі зібрані гроші з жертв й членських вкладок (10000 гульд.), але впровадили Товариство в значні довги (коло 4000 гульд.), так що приходилося робити позички на важких умовах. При таких обставинах про якусь видавничу діяльність Товариства не було що й думати. Вже на перших загальних зборах Товариства більшість членів вказували на се та підносили, що Товариство має передовсім зайнятися своєю друкарнею, аби забезпечити її існування. Се було нелегко, бо доходи Товариства були скупі, сторонніх партій друкарня мала дуже небагато, видання ж народовецькі друкувала з ріжними спусками на кредит і т. п., так що від них особливої користі не мала. Через те Товариство аж до 90-х рр. перебувало, можна сказати, в хронічній біді. з котрої не могли вирятувати ті жертви, що час від часу впливали" [3, с. 5].

Отже, на перших порах "Виділ мусів журитися майже виключно тим, як позводити до купи кінці, тому й не диво, що не міг звертати свої сили на ту ціль, для якої первісно засноване Товариство" [7, с. 6].

Ситуація значно покращилася у 1893 р., після того як уряд передав Товариству випуск українських шкільних підручників для гімназій і сеймових видань українською мовою, із наданням урядових субвенцій на наукові видання з 1894 р. [3, с. 10]. Але до цього повернемося пізніше.

Другим важливим завданням Товариства стало заснування власного видавництва і видання ним літератури українською мовою. Це стало нагальною потребою після прийняття Емського указу. З цього часу і до початку 1890-х р. Товариство ім. Т. Шевченка опублікувало близько 20 книжок [8, с. 5].

На перших порах свого існування Товариство розвивалося дуже повільно. "Можна сказати, що довгий час перебувало воно в хронічній біді" [8, с. 6]. Про якусь самотійну працю не могло бути й мови. Лише зрідка Товариство могло видати на власні кошти якусь книжку, а вся його допомога розвитку української літератури зводилася до згаданих вище друкарських кредитів народовецьким виданням, як от популярним виданням "Просвіти", часопису "Правди" та іншим.

З самотійних видань Товариства ім. Шевченка того часу, слід виділити працю професора О. Огоновського "Studien auf dem Gebiete der rutenischen Sprache" (Студії в галузі рутинської мови) (1880 р.), у якій автор науково обґрунтовував самотійність української мови, зокрема її відмінність від польської і російської. Аналогічна ситуація тривала до 1885 р., коли Товариство зобов'язалося видавати літературний часопис "Зоря". Це був дуже важливий крок в його розвитку. Важливий не тільки тому, що з цього часу починається його постійна видавнича діяльність. Наростання національно-культурного руху в Східній Галичині мало значний вплив на взаємини між східними та західними українцями. Фактично, саме такі представники наддніпрянської інтелігенції, як В. Антонович, О. Кониський, П. Куліш, а пізніше М. Драгоманов та М. Грушевський першими зрозуміли те, що Галичина здатна відіграти роль П'ємонту – основи національно-культурного відродження. Ще у 60-і рр. ХІХ ст. вони активно почали співпрацювати з галицькими часописами й надавати їм фінансову допомогу. Зі збільшенням кількості цих часописів і закладів, і з появою Товариства ім. Шевченка, активізувалась активна співпраця з представниками наддніпрянської інтелігенції. Можна сказати, що "Зоря" стала до певної міри всеукраїнським органом. У ній публікуються, крім галицьких літераторів і письменників з підросійської України, як представники старшого покоління, так і молодшого (О. Пчілка-Косач, І. Нечуй-Левицький, В. Самійленко, Леся

Українка, А.Кримський та ін.) [8, с. 6]. У "Зорі" з'являється перша повна "Історія руської літератури" О. Огоновського, опублікована окремим виданням, і низка інших творів літературно-наукового характеру, як оригінальних, так і перекладних, що значно збагатили українську літературу.

Зв'язок між українською інтелігенцією по обидва боки кордону стає все більш тіснішим. У Наддніпрянській Україні щораз більше дізнаються про Галичину: про національні можливості для дальшого розвитку українського руху. У цьому безперечна заслуга "Зорі", що до 1894 р. досить вільно розповсюджувалася у Російській імперії. Одночасно з "Зорею", набирало всеукраїнського характеру і саме Товариство, яке його видавало. Як писав М. Грушевський "Товариство ставало в певній мірі всеукраїнським літературним огнищем" [3, с. 6]. З розвитком літературного руху виникла потреба і у наукових українських виданнях. З Наддніпрянської України почали поступати пропозиції до Товариства з метою організації наукової роботи. За ініціативи наддніпрянських українців, насамперед О. Кониського і професора В. Антоновича збіглося прагнення галичан, "речником" яких виступив О. Барвінський, який почав активно боротися за втілення цих планів в життя.

Отже, заснування Товариства ім. Т. Шевченка відбулося у складних умовах денационалізуючих процесів, що відбувалися у Східній Галичині і Наддніпрянській Україні. Структура і завдання Товариства ім. Т. Шевченка відповідали національним прагненням українців, розділених кордонами імперій.

Список використаних джерел

1. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові / Олександр Барвінський // Записки Товариства ім. Шевченка. – 1892. – Т. 1. – С. 209.
2. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї / Кучер Р. В. – Київ, 1992. – 111 с.
3. Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства імені Шевченка / Михайло Грушевський // Хроніка НТШ. – Львів, 1990. – Ч. 1. 4. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 309, оп. 1, спр. 2.
5. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / Володимир Кубійович. – Львів, 1991. – 53 с.
6. ЦДАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 601–609.
7. Гнатюк В. Наукове Товариство ім. Шевченка / Володимир Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.
8. Дорошенко В. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912) / Володимир Дорошенко. – Київ-Львів, 1913. – 88 с.

Виктор Савенко

ОСНОВАНИЯ ОБЩЕСТВА ИМ. ШЕВЧЕНКО ВО ЛЬВОВЕ В 1873 Г.: ЕГО СТРУКТУРА И ЗАДАЧИ

В статье исследованы предпосылки и обстоятельства основания просветительского Общества им. Т. Шевченко в контексте общественно-политической институции как в Восточной Галиции, так и Надднепрянской Украине третьей четверти XIX в. Доказано, что созданное Общество носило всеукраинский характер, что нашло свое отражение в структуре и задачах.

Ключевые слова: Общество им. Т. Шевченко, украинская интеллигенция, Надднепрянская Украина, Восточная Галиция, национально-культурное возрождение.

Viktor Savenko

FOUNDATION COMPANY NAME. SHEVCHENKO IN LVIV IN 1873: ITS NATURE AND PURPOSE

This article explores conditions and circumstances of the establishment of educational Society Shevchenko in the context of social and political institutions in Eastern Galicia and East Ukraine third quarter of the nineteenth century. It is proved that the newly formed company was of all-character and that is reflected in the structure and tasks.

Keywords: Company name Shevchenko, the Ukrainian intelligentsia, East Ukraine, Eastern Galicia, national and cultural revival.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ КАТОЛИЦЬКОГО РУСЬКО-НАРОДНОГО СОЮЗУ

У статті проаналізовано економічні діяльності Католицького русько-народного союзу у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., досліджено його діяльність у вирішенні проблем соціально-економічного характеру.

Ключові слова: Східна Галичина, Католицький русько-народний союз, суспільно-християнський рух, соціально-економічний розвиток, хліборобські спілки.

Функціонування Католицького русько-народного союзу (далі – КРНС) у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. – важлива складова всеукраїнського суспільно-політичного, національно-культурного, господарсько-економічного поступу, що ґрунтувався на загальнолюдських морально-етичних засадах, всебічному розширенні наукового світогляду, духовному збагаченні й культурному вихованні нації, піднесенні рівня освіти й науки, втіленні у життя національних прагнень багатьох поколінь українців.

Актуальність дослідження ґрунтується також на необхідності вивчення та узагальнення досвіду функціонування КРНС у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст., активна організаційна праця якого виступала важливим чинником і критерієм духовного й культурного збагачення українства.

Об'єкт статті – господарсько-економічні процеси у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – діяльність КРНС як важливий чинник консолідації українства, формування національної свідомості й соціально-економічного розвитку в досліджуваній період.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити діяльність КРНС у Східній Галичині у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку кінця XIX – початку XX ст.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовили вирішення таких основних завдань: проаналізувати діяльність КРНС і охарактеризувати проблеми соціально-економічного розвитку, які він розв'язував.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, загальну характеристику суспільно-християнській течії досліджуваного періоду досліджували Т. Антошевський [1], С. Гелей [2], І. Нагаєвський [3], А. Кліш [8]. Визначним діячам цієї течії присвячені розвідки О. Аркуші [4], Т. Батенка [5], О. Гриб [6], І. Левицького [7].

Отже, як свідчить аналіз історіографії досліджуваної проблеми, на сьогодні задекларована тема не знайшла системного й цілісного аналізу, що й сприяє науковій новизні цієї публікації.

Основу джерельної бази статті складають матеріали тижневика "Руслан" – видання суспільно-християнської течії.

Одним з основних напрямків діяльності представників суспільно-християнського руху було вирішення соціально-економічних проблем. Зокрема, метою КРНС проголошувалось вирішення релігійно-моральних, політичних, економічних проблем українців Східної Галичини, спираючись на католицькі засади. Товариство ставило перед собою наступні завдання: формувати правосвідомість східногалицького населення, спонукаючи його до легітимних форм вирішення соціальних проблем; сприяти зміні чинного законодавства на користь зменшення податків; впроваджувати етичні норми поведінки у приватне та громадське життя, пояснюючи необхідність "ширити почуте справедливості, взаємної помочи і потреби стоваришень jako найважливіших способів до піднесення добробуту і усунення взиску"; сприяти розвитку селянських, міщанських господарств, ремесел та промислу [9, арк. 1].

Звичайно, основна увага зверталася на становище селянського господарства. Східногалицьке село потребувало термінової аграрної реформи. І це усвідомлювали представники КРНС, очолювані з О. Барвінським.

Насамперед вони реально оцінювали причини такого становища, виділяючи внутрішні й зовнішні чинники. До зовнішніх вони відносили податковий тиск, відсутність дешевого кредиту для селян, малоземельність, планову колонізацію польськими селянами Східної Галичини, несправедливу державну політику щодо утисків більш розвинутих районами менш розвинутих, до яких відносилась Східна Галичина, відсутність можливості у селян впливати на ринкову ціну зерна тощо.

Внутрішніми чинниками представники КРНС вважали недостатню зацікавленість інтелігенції проблемами українського села, зростанням заборгованості селянських господарств, діяльністю псевдозахисників селянських інтересів агітаторами-радикалами [10, с. 2].

Багато в чому їхня соціально-економічна програма співпадала з вимогами деяких діячів з народовських кіл, однак визначалась реальністю й плановістю. Методи страйкової боротьби допускались ними як крайній засіб, який не можна використовувати як самоціль. У 1902 р. група О. Барвінського підтримала страйк українських селян, однак розкритикувала спроби радикалів й націонал-демократів використати його для своїх власних партійних цілей [8, с. 89].

Представники КРНС висували такі основні напрямки соціально-економічних вимог, що мали б поліпшити господарське становище українських селян Східної Галичини. Серед них варто виокремити такі, як: пропаганда різного роду селянських спілок, відстоювання інтересів українського сільського виробника у австрійському парламенті та Галицькому сеймі через зниження податків, розparcelювання великих землеволодінь, проведення меліорації ґрунтів та регуляції рік, створення нових робочих місць у сільській місцевості, зменшення і повна ліквідація іпотечних боргів селянських господарств, надання дешевих кредитів для селян й боротьба з лихварством, негативне ставлення до масової еміграції українських селян і підтримка сезонної заробіткової еміграції.

Значною проблемою Східної Галичини було лихварство, викликане відсутністю дешевих кредитів для дрібних селянських господарств. Представники суспільно-християнської течії намагались вирішувати проблему і в органах влади, і в самому суспільстві. Починаючи з 1894 р., українські депутати Галицького сейму з суспільно-християнського табору регулярно підносили на різних представницьких рівнях питання лихварства у Східній Галичині. 18 січня 1897 р. А. Вахнянин в парламенті назвав лихварство причиною масової еміграції з краю. Законом від 1877 р. воно заборялося, однак фактично існувало й надалі, часто – відкрито [11, с. 1].

Український депутат Галицького сейму Д.Гладишовський звернувся до уряду з пропозицією створити Селянський банк, який би надавав довготермінові низьковідсоткові кредити селянам, і взяти під свій контроль існуючі кредитні установи, поборюючи лихварство [12, с. 3].

Значну надію помірковані представники КРНС у боротьбі з лихварством покладали на організацію у Східній Галичині спілок системи Вільгельма Райфайзена, що мали надати селянам можливість користуватись дешевими кредитами. Діяльність спілок за системою В. Райфайзена полягала у тому, щоб, по-перше, поліпшити матеріальні й моральні відносини у сільських громадах, а також знищити лихварство, що визискувало селянство, по-друге, навчити селян ощадливості й зацікавлення вкладати кошти у розвиток сільського господарства.

Можна виділити декілька чинників, що суттєво відрізняли спілки В. Райфайзена від інших кредитних спілок. Насамперед, це обмеженість діяльності спілки межами двох сільських громад. Найчастіше членами спілки ставали жителі одного села, що гарантувало обізнаність з матеріальним становищем кожного із членів спілки, а головне – їхні моральні принципи й вміння вести господарство. Ця умова дозволяла контролювати використання кредитів у випадку необхідності їх повернення. Тому і вступ у спілку пов'язувався зі значною відповідальністю й проходив на умовах повної взаємодовіри [8, с. 90].

Іншою причиною успіху спілок В. Райфайзена була заборона вести будь-які махінації з капіталами, що захищало його від можливих зловживань й фінансових втрат. Тривала діяльність спілок викликала до них довіру й склала їм хорошу репутацію, що було важливою причиною їхнього успіху [13, с. 1].

Представники КРНС бачили саме у спілках В. Райфайзена захист для східногалицьких селян від лихварства. А. Вахнянин, один із лідерів руху, неодноразово наводив у Галицькому сеймі приклади успішної боротьби спілок з лихварством у Німеччині та Західній Австрії, де вони, до того ж, робили селянські громади більш згуртованішими й стійкішими. Депутат звертався до української інтелігенції з проханням допомогти селянам. Без підтримки сільської інтелігенції, на його думку, ідея заснування спілок В. Райфайзена не мала б розвитку. А. Вахнянин наголошував на тому, що ці спілки були в стані морально оздоровити сільські громади [14, с. 3].

На жаль, спілки В. Райфайзена не стали популярними у Східній Галичині. "Діло" розпочало агітаційну компанію проти "райфайзенок". К. Левицький переконував у непотрібності їх створення, оскільки вже існували сільські ощадні каси й господарські товариства, об'єднані у Кредитовий Союз. На такі зауваження К. Левицького християнсько-суспільний часопис "Руслан" відповідав, що існуючі кредитні каси, спілки, товариства ще занадто слабо розвинені і не в змозі чинити опір лихварям. До того ж, спілки системи В. Райфайзена мали значні переваги, оскільки вони були новими для селянина і враховуючи його психологію, часопис зауважив, що без допомоги інтелігенції, селянам буде важко розібратись.

Українські селяни, за сприяння народоців, втратили можливість поліпшити своє економічне становище за рахунок створення спілок системи В. Райфайзена. "Руслан" наводив численні приклади, як польські селяни, при підтримці інтелігенції, створювали спілки і висловлювали

занепокоєння з того приводу, що українська інтелігенція пасивно і без розуміння ставиться до проблем селянина [15, с. 2].

Москвофільські діячі з Товариства ім. М. Качковського позитивно сприйняли ідею створення спілок В. Райфайзена, простежуючи у них відчутну користь для селян [16, с. 4]. Львівська архієпархіальна консисторія звернулась до духовенства з розпорядженням підтримати спілки, вважаючи, що це зміцнить віру селян у спілки. Деканам й деканатам доручили ознайомитись з цим питанням й на деканальних зібраннях, а потім уже отцям-парохам пояснити основні засади функціонування спілок системи В. Райфайзена [17, с. 1].

Отже, представники КРНС, зокрема А. Вахнянин, розгорнули широку пропаганду спілок В. Райфайзена, які, за їх переконанням, могли значно покращити матеріальний і культурний стан українського селянства у Східній Галичині. Ідею підтримала греко-католицька ієрархія, і там, де дієвий клір мав значний вплив на своїх селян, виникали спілки В. Райфайзена. Для таких громад "Руслан" регулярно друкував статті з роз'ясненнями, як уникати проблем з реєстрацією, отримувати кредити, раціонально вести господарство тощо [18, с. 3].

Однією з форм діяльності представників КРНС серед селянства було утворення обов'язкових хліборобських спілок. Ініціатором заснування християнських професійних спілок був О. Барвінський. Якщо спілки системи В. Райфайзена не зустріли протесту в Галицькому сеймі, то обов'язкові хліборобські спілки були відкинута через спротив польських дідичів, для якої вони були суттєвою загрозою у Східній Галичині.

Вирішальним чинником був не економічний, а національно-політичний: не допустити українського селянина до створення загальної організації селянства. На підтвердження цього факту варто навести такий приклад: у Західній Галичині, у якій більшість складала польські селяни, досить успішно діяли хліборобські спілки, натомість у Східній Галичині польська більшість Галицького сейму виступила проти їх заснування [19, с. 1]. До речі, проти заснування хліборобських спілок виступали й українські соціалісти, оскільки нові господарські структури виводили селянство з-під їх впливу.

Обов'язкові хліборобські спілки планувались як селянські професійні спілки, і подібно, як спілки системи В. Райфайзена, мали у своїй основі християнську моральну доктрину. Обов'язкові спілки реально могли змінити розподіл сил на аграрному ринку Східної Галичини, на якому польська шляхта встановила свою абсолютну монополію. Ліберальна ринкова економіка відчувувала селянина від ринку цін, а тому він був змушений продавати зерно, худобу за значно заниженими цінами, що диктувалися дідичами. Варто зазначити, що хліборобські спілки передбачали входження до них тільки власників земельних наділів, хліборобів-господарів, які жили з коштів, отриманих від реалізації результатів праці зі своєї землі, при можливому залученні найманих робітників.

Важливим напрямком діяльності представників КРНС стала підтримка українського селянина в умовах малоземелля й безземелля. Насамперед, вони намагались заблокувати законопроекти, невідповідні для українських селян. Українські депутати Галицького сейму зупинили проект закону про поділ між нащадками малоземельного наділу. Представники КРНС вимагали, щоб спочатку були створені нові робочі місця у сільській місцевості, проведено індустріалізацію Східної Галичини, а вже тоді можна було приймати закони про неподільність дрібних селянських господарств. Також ставилось питання про створення мережі професійних шкіл [20, с. 4]. О. Барвінському вдалось отримати дозвіл на відкриття у деяких селах ткацьких майстерень [21, с. 4].

КРНС звернувся на початку 1901 р. до крайової влади з пропозицією підтримки східногалицьких селян, віддавши їм у користування необроблювані земельні угіддя. Для успішного проведення парцеляції запропоновано створити при сеймі спеціальну комісію, що мала б проводити парцеляцію з максимальним урахуванням інтересів місцевих селян [22, с. 2].

Українські депутати від КРНС неодноразово ставили на порядок денний Галицького сейму питання заборгованості селянських господарств, що сягала ще часів скасування панщини, відбулось без урахування інтересів українських селян на користь польської шляхти. О. Барвінський відкидав можливість швидкого й повного погашення усіх заборгованостей селян, реально оцінюючи ситуацію, що зазначав, що немає змісту чекати вирішення проблеми за кошти бюджету, бо тоді це призведе до його невиконання, що також проводитиметься за кошти селян [23, с. 2].

Окрім лихварства та заборгованостей, значної шкоди селянинові приносили податки. КРНС через своїх депутатів у парламенті й сеймі неодноразово наголошував на тому, що непосильні податки не дозволяють розвиватись сільськогосподарському виробництву. А. Вахнянин розробив проект нової податкової системи щодо селянського господарства, що так і не була прийнята. Окрім того вдалось досягти зниження деяких видів податків на землю, спадщину тощо. За ініціативи українських депутатів, у парламенті прийнято низку податкових знижень для селян у випадках руйнації господарств внаслідок різноманітних стихійних лих. О. Барвінський неодноразово ставив

питання про збільшення надходження коштів з державного бюджету для відновлення таких господарств [24, с. 3–4].

О. Барвінський вимагав вжиття усіх необхідних заходів для забезпечення селянських угідь від стихійних бід, у тому числі, укріпити русла гірських річок, що приносили найбільше шкоди частими повеннями. З іншого боку, депутати А. Вахнянин і О. Барвінський вимагали включення Східної Галичини до числа країв, у яких мало б проводитися загальнодержавне будівництво судохідних каналів з регуляцією річок й меліорацією земельних угідь [25, с. 1–2], а також наполягали на розширенні мережі залізничних шляхів й шосейних доріг, що було в інтересах держави.

Отже, КРНС на чолі з О. Барвінським і А. Вахнянином вдалось досить багато зробити для покращення соціально-економічного стану українського селянства у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. Проте кардинально змінити ситуацію на користь українського селянства вони не змогли, оскільки у цьому процесі не були зацікавлені місцеві польські кола, підтримувані владою у Відні.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Тарас Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с.
2. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження / Олена Аркуша. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с.
3. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С. Гелей. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1996. – 122 с.
4. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
5. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908). Біля джерел національного відродження / Тарас Батенко. – Львів: Кальварія, Каменяр, 1998. – 140 с.
6. Гриб О. Внесок Олександра Барвінського в національно-культурне відродження західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття / Гриб О. І. // Українська культура: питання історії, теорії, методики. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених: У 2 ч. – Ч. 1. / Упоряд. І. М. Цуркан. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 6–9.
8. Кліш А. Економічні та освітні аспекти діяльності християнсько-консервативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Б. Кліш // Наукові записки. Серія "Історичне релігієзнавство". – Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2011. – Випуск 4. – С. 88–98.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 309, оп. 2, спр. 170, 4 арк.
10. Політичні і національні домагання і хиби серед рускої суспільности // Руслан. – 13 квітня 1898.
11. Бесіда пос. Нат. Вахнянина в справі лихви в Галичині // Руслан. – 26 січня 1897.
12. Промова пос. Гладишовського в державній раді // Руслан. – 29 травня 1902.
13. О сільських касах системи Райфайзена // Руслан. – 23 березня 1899.
14. Річ пос. Вахнянина виголошена в Соїмі 16. Марця в справі кредиту для селян // Руслан. – 19 березня 1899.
15. Райфайзенівські каси позичкові // Руслан. – 26 липня 1899.
16. Новинки // Руслан. – 7 лютого 1900.
17. В справі закладання райфайзенівських сполок ощадности // Львовско-Архиепархіяльні Відомости. – 6 листопада 1899.
18. В справі заснованя "Райфайзенок" // Руслан. – 7 червня 1900.
19. Промова пос. Барвінського виголошена в розправі над справозданем комісії краевого господарства о спілках рілньничих на вечірнім засіданю кр. Соїму д. 18-го лютого 1898. // Руслан. – 1 березня 1898.
20. Промова пос. Барвінського в краєвім соїмі на засіданю з дня 2. Мая 1900 // Руслан. – 25 березня 1899.
21. Новинки // Руслан. – 19 лютого 1901.
22. Парцеляция // Руслан. – 12 лютого 1901.
23. Нові полегші для селян // Руслан. – 7 жовтня 1897.
24. Промова пос. Барвінського в бюджетовій комісії д. 25-го жовтня 1897 в розправі над законах о підмогах з фондів державних наслідком елементарних шкід // Руслан. – 28 жовтня 1897.
25. Річ пос. Вахнянина при дебаті в соїмі над мелірацією ґрунтів // Руслан. – 13 травня 1900.

Андрей Клиш

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАТОЛИЧЕСКОГО РУССКО-НАРОДНОГО СОЮЗА

В статье проанализированы идеологические основы Католического русско-народного союза в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX в. Исследованы его деятельность в социально-экономической сфере.

Ключевые слова: Католический русско-народный союз, христианско-консервативное движение, социально-экономическая сфера, Восточная Галичина, социально-экономическое развитие, земледельческие общества.

Andriy Klish

ECONOMIC ASPECTS OF THE CATHOLIC RUSKO-NARODNYY SOYUZ IN EASTERN GALICIA LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article analyzes the economic aspects of the representatives of the Rusko-narodnyy soyuz in Eastern Galicia in the late XIX – early XX century. Investigated his activities in the socio-economic fields.

Key words: Rusko-narodnyy soyuz, Christian conservative movement, economic aspects, farming unions.

УДК 94(477)

Валентин Терещенко

ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905–1907 РОКІВ НА СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються зміни в діяльності державних земельних банків під впливом революційних подій 1905–1907 рр.

Ключові слова: Селянський земельний банк, Державний дворянський земельний банк, аграрна політика, ринок землі, посередницькі операції

Актуальність теми зумовлена значним впливом, що їх справили революційні події 1905–1907 рр. на розвиток аграрних відносин в Російській імперії. Революція стала вирішальним поштовхом до кардинальної зміни аграрної політики та початку століпінської реформи. У зв'язку з цим актуальним є дослідження впливу революції 1905–1907 рр. на діяльність системи державних установ, які здійснювали аграрну політику, в тому числі на установи державного іпотечного (поземельного) кредиту.

Об'єктом дослідження є державна аграрна та кредитна політика в роки революції 1905–1907 рр.

Предмет дослідження – завдання та основні напрямки роботи державних земельних банків в умовах революційних подій.

Географічні рамки дослідження стосуються території України у складі Російської імперії, що згідно з тогочасним адміністративно-територіальним поділом, визначалася кордонами Волинської, Київської, Подільської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської та Таврійської губерній.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом революційних подій в Російській імперії – січень 1905 р. – червень 1907 р.

Метою статті є дослідити вплив революції 1905–1907 р. на систему державних іпотечних банків в Україні.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: встановити, як революційні події відбилися на роботі Селянського поземельного та Дворянського земельного банків; проаналізувати зміни законодавчої бази діяльності державних іпотечних банків в 1905–1907 рр.; з'ясувати вплив діяльності Селянського поземельного на земельний ринок в умовах революційних подій.

Цим питанням у вітчизняній історіографії не приділено належної уваги. Історики-аграрники звертали серйозну увагу передусім тільки на одну проблему – зв'язок між діяльністю Селянського поземельного банку та рівнем земельних цін в роки революції 1906–1907 рр. Зокрема, радянські дослідники звинувачували банк у штучному завищенні земельних цін в інтересах поміщиків [2, с. 24–26; 3, с. 49; 4, с. 65–70; 5 с. 318]. У сучасній російській історіографії ця теза заперечується [6, с. 70]. Інші аспекти проблеми розглядалися лише побіжно.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду проблеми, необхідно стисло охарактеризувати систему державного іпотечного кредитування Російської імперії. До неї слід віднести передусім дві кредитні установи: Селянський поземельний банк та Державний дворянський земельний банк. Селянський поземельний банк заснований у 1882 р., в українських губерніях розпочав роботу упродовж 1883–1885 рр. Він обслуговував тільки селян. Його діяльність була різноплановою: він не тільки видавав кредити, але й купував землю у поміщиків і перепродавав її селянам, крім того здійснював посередництво при купівлі селянами землі у поміщиків. Кредити Селянського банку мали цільовий характер – тільки на купівлю землі.

Дворянський земельний банк заснований у 1885 р. "для підтримки землеволодіння спадкового дворянства" [1, с. 3]. Дворянський банк підпорядковувався безпосередньо Міністерству фінансів. Отже, система державного іпотечного кредиту носила становий характер.

За державними іпотечними банками на законодавчому рівні закріплювались певні пільги. По-перше, на них практично не поширювались жорсткі територіальні обмеження, що встановлювались у діяльності приватних іпотечних установ.

По-друге, збитки Дворянського та Селянського банку покривались коштами державного бюджету. Це відкривало можливість для видачі пільгових позик окремим категоріям клієнтів. Селянський поземельний банк мав виключне право на здійснення деяких операцій (перепродаж поміщицької землі). Пільги сприяли розвитку державного іпотечного кредиту. Як наслідок державний іпотечний кредит переважав приватний, обсяги кредитної діяльності Селянського поземельного та Дворянського земельного банку в Україні в 1905 р. перевищували відповідні сумарні показники усіх приватних іпотечних банків, що діяли в українських губерніях. Дворянський

земельний банк за сумою виданих кредитів утримував перше місце як в Україні так і в усій імперії. Селянський поземельний банк став найбільшим в Російській імперії покупцем землі.

Усі ці обставини створювали умови для використання урядом державних іпотечних банків як ефективних інструментів аграрної політики. За допомогою Селянського та Дворянського банків уряд міг впливати на економічний розвиток поміщицьких та селянських господарств; процес мобілізації земельної власності; рівень земельних цін; національну структуру землевласників. Видача пільгових кредитів для представників певних соціальних груп була частиною політики, скерованої на зміцнення соціальної бази самодержавства.

У період революції 1905–1907 рр. умови роботи державних іпотечних банків значно змінилися. Дефіцит бюджету, викликаний невдалою війною з Японією та революційними подіями, значно послаблював фінансову підтримку з боку держави. Селянські виступи проти поміщицького землеволодіння сприяли посиленню заборгованості серед поміщиків-позичальників. Налякані поміщики поспішали продавати свої малопробиткові маєтки. Селяни розраховували на безкоштовне наділення землею, тому не поспішали купувати землю з допомогою Селянського банку. 21 травня 1906 р. був прийнятий закон про зміну видачі позик Селянського та Дворянського банків. Відтепер позики видавались не готівкою, а відсотковими (5 %) паперами [7, арк. 33], що було вигідно банку, але не клієнтам. Це було значною мірою вимушеним заходом, що диктувався несприятливою фінансовою ситуацією [6, с. 72].

Урядові кола розуміли, що однією з причин революції було аграрне питання і що для стабілізації ситуації на селі потрібно внести зміни щодо державного кредитування. У таких умовах уряд вживав комплекс заходів, скерованих на розширення діяльності Селянського поземельного банку. Банк та його клієнти отримали певні пільги.

Правління банку намагалось створити при посередницьких операціях сприятливіші умови для малоземельних селян. Ще у листопаді 1905 р. вийшов циркуляр правління Селянського банку "Умови виконання завдань Селянського поземельного банку по ліквідації малоземелля," що містив основні принципи проведення посередницьких операцій в нових умовах. У цьому документі наголошувалось на тому, що при посередництві банку землю повинні купувати передусім ті селяни, які найбільше її потребували, тому ділянки землі повинні мати такі розміри, щоб забезпечити якнайбільшу кількість селян у цій місцевості. Малоземельні селяни мали купувати землю при посередництві банку на пільгових умовах, з цією метою його службовці мали оберігати покупців-селян від штучного завищення цін з боку продавців-поміщиків. Крім того правління закликала своїх службовців пришвидшити посередницькі операції з участю малоземельних селян і уникати зайвих формальностей при їх здійсненні [8, арк. 116].

Царським наказом від 3 листопада 1905 р. Селянському банку дозволено купувати в необмежених кількостях поміщицькі маєтки для перепродажу їх селянам. Цей наказ також дозволяв видавати позику покупцям банківської або поміщицької землі у розмірі 90 % її спеціальної оцінки [9, с. 59]. Безземельним та малоземельним селянам банк міг видавати позики у розмірі повної вартості купленої землі. Це при тому, що приватні банки видавали позики у розмірі не вище 60 % від оцінки застави. Отже, кредити Селянського банку в цьому плані стали для селян пільговими.

Уряд П. Столипіна, сформований у 1906 р., продовжив заходи з розширення діяльності Селянського банку. Закон від 22 квітня 1906 р. звільняв його від оплати деяких митних канцелярських зборів [7, арк. 35]. Законом від 26 квітня та указом від 3 серпня 1906 р. Селянському банку дозволялось брати на себе борги землевласників перед Дворянським земельним банком, його особливим відділом, акціонерним та приватним банкам при купівлі маєтків закладених в цих установах [7, арк. 33].

12 серпня 1906 р., згідно з царським указом, Селянському банку передано частину вільних удільних земель для перепродажу їх селянам. Слід зазначити, що більшість цих земель припадала на північні, нечорноземні губернії Російської імперії. В Україні це суттєво не збільшило земельні запаси банку, оскільки удільних земель тут залишилося небагато.

Вирішення проблеми кредитного забезпечення селян, що приватизували свою землю в ході аграрної реформи покладалося на Селянський поземельний банк. У зв'язку з цим 14 жовтня 1906 р. вийшов указ "Про пониження платежів позичальників Селянського поземельного банку" [10, с. 902–903].

Для того, щоб зробити іпотечний кредит більш доступним і для бідніших селян, законом від 15 листопада 1906 р. Селянському поземельному банку надано виключне право видавати позики під заставу надільних земель. Усі ці заходи були частиною нового урядового курсу, скерованого на руйнування селянської общини і насадження приватних селянських господарств. Приватизаційні процеси підкріплювались пільговим державним іпотечним кредитуванням для селян.

Революція 1905–1907 рр. спричинила суттєві зміни на ринку землі, що суттєво відобразилось на діяльності іпотечних банків, і передусім Селянського банку. Селянські повстання змушували поміщиків розпродувати свої маєтки. У таких умовах уряд використав діяльність Селянського банку з перепродажу поміщицьких земель селянам для недопущення різкого падіння цін на землю. В урядових колах вважалося, що "державна влада не могла залишитись байдужою до знецінювання земельної власності. ...Банк, як найбільший покупець в імперії впливає на підтримку нормального рівня земельних цін, вберігаючи їх від штучного підвищення та надмірного пониження" [7, арк. 32].

Селянський банк, розширив операції з купівлі поміщицьких земель, причому купував дворянські маєтки за високими цінами. Цим він стримував падіння цін на поміщицьку землю. Таким чином, уряд не допустив різкого скорочення поміщицького землеволодіння та розорення значної частини великих землевласників, які були соціальною опорою самодержавства. Не маючи змоги повністю зупинити скорочення дворянського землеволодіння, уряд намагався хоча б фінансово компенсувати дворянам втрату землі за допомогою купівельних операцій Селянського банку. Саме тому йому у 1905–1907 рр. часто доводилось купувати низькоякісні поміщицькі землі, лише з метою "оберегти землеволодіння від паніки, яка існувала в той час". Таким чином, за задумом уряду, Селянський банк мав запобігати спекуляції землею [7, арк. 33].

Політика Селянського банку у цьому напрямку викликала критику з боку опозиційних кіл. Справа в тому, що у випадку різкого падіння цін на землю в революційний період, це дало б можливість багатьом селянам поповнити свої земельні ділянки за рахунок купівлі дешевої землі у поміщиків після революції. З цієї позиції діяльність Селянського банку гостро критикувалась радянськими вченими. Зокрема, С. Дубровський звинувачував Селянський банк у штучній підтримці високих цін на землю в період революції 1905–1907 рр.: "в ці роки ціни були значно вищі, ніж в попередні. Висота їх, безперечно не могла визначатися тільки стихійними ринковими причинами. Враховуючи малий попит на землю з боку селян та велику пропозицію з боку поміщиків можна було б очікувати різкого падіння земельних цін. Якщо вони не впали, то це пояснюється штучним підвищенням цін Селянським банком. Таке завдання було поставлене перед ним поміщицьким урядом у 1905–1906 рр." [5, с. 321].

З цього приводу слід відзначити, що висока пропозиція на ринку землі з боку поміщиків та незначний попит з боку селян, створювали умови для спекуляцій. Діяльність Селянського банку запобігла цій загрозі.

У згаданому циркулярі "Умови виконання завдань Селянського поземельного банку по ліквідації малоземелля" (листопад 1905 р.) правління банку відзначало, що однією з необхідних умов подолання селянського малоземелля є встановлення ціни на землю при посередницьких операціях у відповідності з її прибутковістю, а не у відповідності з підвищеними ринковими цінами, зумовленими високою орендною платою, що у свою чергу зростала внаслідок гострої потреби селян у землі. Правління банку зобов'язувало його службовців боротися з "ненормальним підвищенням цін" і при посередницьких операціях проводити оцінки з урахуванням реальної рентабельності маєтку (якість ґрунтів, розташування відносно ринків збуту тощо) [8, арк. 116].

8 листопада 1905 р. в телеграмі місцевим відділенням Селянського банку товариш міністра фінансів Путилов вимагав попередити продавців про неприпустимість завищення продажних цін. Пропозиції банку купівлі земель за завищеними цінами мали б відразу відхилитись [8, арк. 215]. Таким чином, перед Селянським банком ставилось завдання через купівельні та посередницькі операції сприяти стабілізації земельного ринку та запобігти спекуляціям під час революції.

Купуючи поміщицькі маєтки, банк запобігав різкому падінню цін у політично нестабільних регіонах, в інших місцевостях він здійснював тиск на поміщиків при посередницьких операціях, змушуючи їх знизити ціни. Зокрема, у січні 1906 р. полтавські поміщики скаржились правлінню банку на дії його службовців, які через агентів земства намагались примусити поміщиків не піднімати цін на землю, а продавати її дешево селянам. З цього приводу в скарзі відзначалось, що: "Правління Селянського банку, без сумніву, намагається примусити землевласників віддати свою землю по ціні, що не відповідає ринковій вартості. ...Воно вказує при цьому землевласникам, що "все рівно втримати землі в руках поміщиків неможливо. Жорстокі насилля, яке розпочалося минулої осені не зменшаться і весною, коли справа дійде до ярового посіву." Цим самим банк стимулює виникнення безпорядків" [8, арк. 1]. У травні 1906 р. Кобелякська земська повітова управа вказувала на те, що, на її думку, банк пропонував поміщикам надто низьку ціну за їх землю, що заважало розвитку діяльності Селянського банку в цьому напрямку [8, арк. 74–75].

У місцевостях, охоплених селянськими заворушеннями, банк, розширюючи купівельні операції, запобігав падінню земельних цін і рятував таким чином землевласників від розорення. У політично стабільних місцевостях, або під час тимчасового затишшя в революційній боротьбі, службовці

банку активно боролися зі спекуляціями поміщиків при посередницьких операціях і не допускали підвищення цін. У цьому випадку банк був на боці інтересів місцевих селян.

Таким чином, Селянський поземельний банк, як найбільший покупець землі під час революції 1905–1907 рр., здійснював регулювання ринкових цін у відповідності з загальнодержавними інтересами, а не керувався виключно інтересами окремих суспільних прошарків. Цим він запобіг масовим спекуляціям на ринку землі, що були можливими в умовах політичної нестабільності. На засіданні Державної ради у 1910 р. міністр фінансів Коковцов визнавав, що якби Селянський банк не купував запропоновані йому в 1906–1907 рр. маєтки, останні перейшли б до посередників за значно нижчими цінами [9, с. 203].

Діяльність Дворянського земельного банку в умовах революційних подій не зазнала якісних змін. Однак слід відзначити, що в роки революції не проводились традиційні для дореволюційного періоду акції щодо розстрочок виплати боргів поміщиків-клієнтів банку.

На нашу думку, малодослідженим залишилось питання взаємодії державних і приватних земельних банків в умовах революційних подій. У кінцевому результаті приватні банки сприяли скороченню поміщицького землеволодіння. Зокрема, у 1907 р. представники дворянства скаржились на те, що на тлі селянських заворушень та скорочення прибутків з сільського господарства в умовах революції, іпотечні банки продовжували стягувати платежі під загрозою продажу маєтків з торгів [5, с. 309].

Це змушувало поміщиків продавати свої маєтки Селянському банку. Нагадаємо, що з 3 серпня 1906 р. останній отримав право здійснюючи купівлю маєтків, заставлених в інших іпотечних банках, брати на себе борги власників перед цими установами [7, с. 33].

В умовах революції 1905–1907 рр. надання Селянському банку такого права призвело до активного переходу маєтків, закладених в Дворянському банку та приватних банках до Селянського банку. Переведення боргів, закладених в інших банках маєтків на Селянський банк було доволі вигідним, оскільки давало можливість перекласти більшу частину позики на маєток, що переводилась. Як наслідок, Селянський банк, покупець закладених маєтків, усе частіше ставав позичальником приватних банків, що було вигідно для останніх, адже він справно сплачував платежі. Наприклад, станом на 1 січня 1908 р. Селянський банк прийняв на себе заборгованість за купленими маєтками: перед Дворянським банком – 81,9 млн карбованців (крб.), перед акціонерними банками (Бессарабсько-Таврійським, Київським, Харківським, Полтавським) – 5,1 млн крб. [11, с. 43].

Таким чином, революційні події сприяли скороченню поміщицького землеволодіння. З економічної точки зору це було вигідно державним кредитним установам, оскільки Селянський банк купував поміщицькі маєтки для перепродажу селянам, Дворянський банк частково вирішував проблему з недоїмками. З іншого боку, це явище свідчило про те, що Дворянський банк не може виконати свою соціальну функцію щодо підтримки прошарку поміщиків, як основи самодержавства.

Отже, революція 1905–1907 рр. значною мірою позначилась на умовах роботи системи державного кредитування. Передусім зазнала змін законодавча база Селянського банку. Реформування його діяльності в 1905–1906 рр. продиктовано революційною ситуацією в країні. Зниження річних платежів було покликане залучити широкі верстви селян до купівлі землі за допомогою кредитів банку. Уряд намагався за допомогою надання пільгових кредитів Селянському банку сприяти вирішенню проблеми забезпечення селян землею і послабити революційну напругу на селі.

Інший важливий напрямок діяльності Селянського банку – регулювання земельних цін, підтримка їх стабільності. Важко дати йому однозначну оцінку. З одного, боку банк не допустив різкого зниження цін на поміщицьку землю і багато селян втратило можливість розширити своє землеволодіння. З іншого – така політика запобігла спекуляціям на ринку землі. Умови роботи Дворянського банку мало змінились. Це свідчить про те, що царський уряд продовжував розглядати великих землевласників як свою основну соціальну базу.

Список використаних джерел

1. Устав Государственного дворянского земельного банка // Свод законов Российской империи. – СПб., 1903. – Т. XI. – Ч. II. – С. 103–124.
2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / Погребинський О. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127 с.
3. Ефремов П.Н. Столыпінська аграрна політика / Ефремов П. Н. – М.: Госполитиздат, 1941. – 142 с.
4. Лось Ф. С. Україна в роки столипінської реакції / Лось Ф. С. // Нариси з історії України. Вип. 11. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с.
5. Дубровский С.М. Столыпінська аграрна реформа: из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / Дубровский С. М. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
6. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк (1883–1916 гг.) / Проскурякова Н. А. // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–83.
7. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК), КМФ 12, оп. 1, спр. 345, арк. 150.
8. ЦДАУК, КМФ 12, оп. 1, спр. 357, 88 арк. 9.
9. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / Сидельников С. М. – М.: Изд-

во Москов. ун-та, 1980. – 288 с. 10. Указ Правительствующему сенату о понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е Т. XXVI. – СПб., 1906. – С. 902–903. 11. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год. 24 отчетный год. Денежный отчет. – СПб., 1908. – 71 с.

Валентин Терещенко

ВЛИЯНИЕ РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЙ 1905–1907 ГОДОВ НА СИСТЕМУ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА В УКРАИНЕ

В статті досліджено зміни в роботі державних земельних банків під впливом революційних подій 1905–1907 рр.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, Государственный дворянский банк, аграрная политика, рынок земли, посреднические операции.

Valentyn Tereshchenko

THE INFLUENCE OF REVOLUTIONARY EVENTS 1905–1907 ON THE STATE CREDIT SYSTEM IN UKRAINE

In this article the author deals with the problem of the influence of revolutionary events 1905–1907 on the state credit system in Ukraine

Key words: Peasant land bank, State noble land bank, agrarian policy, market of land, intermediary operations.

УДК 94(477.78) “1919”

Ярослав Марченко

ВОВЧУХІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ УГА – ГЕНЕРАЛЬНА БИТВА ЗА ЛЬВІВ

У статті проаналізовано передумови організації та хід битви за Львів у лютому-березні 1919 р.

Ключові слова: Галицька армія, корпус, Вовчухівська операція, головний удар, операція.

Утворення боєздатних збройних сил Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) стало гострою необхідністю з перших днів її існування, коли довелося захищати свою незалежність у боротьбі з агресією Польщі, а згодом – Румунії. Розгортання сухопутних військ Української Галицької армії (УГА) розпочалося від перших днів українсько-польської війни. Причому поза Львовом групи регулярних і напівпартизанських загонів формувалися стихійно, за ініціативою енергійних українських старшин.

Мета дослідження – на основі архівних документів і спогадів з'ясувати передумови Вовчухівської операції Галицької армії, показати напрями ударів українських корпусів і польської армії.

Аналіз попередніх досліджень. Вказана актуальна військово-історична проблема лише частково відображена в працях українських військових істориків Л. Шанковського, І. Карпинця, М. Литвина, П. Ткачука та інших [1–3; 7–8; 15; 20], які у загальних рисах описали склад і матеріально-технічне забезпечення українських корпусів після реорганізації і в своїх працях не розглядають роботу командування УГА з підготовки і проведення наступальної операції Галицької Армії в лютому-березні 1919 року, стратегічний план, який передбачав три етапи наступу під час українсько-польської війни 1918–1919 років.

До наукової новизни пропонуваної розвідки слід віднести аналіз організаційної структури і тактико-стратегічних дій сухопутних військ ЗУНР і Польщі в ході третього етапу українсько-польської війни, тобто у лютому – квітні 1919 р.

Після реорганізації і суттєвого посилення УГА та встановлення військово-політичного союзу з УНР, враховуючи необхідність підняти міжнародний авторитет, керівництво ЗУНР і командування УГА прагнули здійснити корінний перелом у ході українсько-польської війни й, передусім, звільнити столицю республіки – Львів. Цьому сприяла ситуація на фронті: на початку лютого 1919 р. Галицька армія майже зрівнялася декількісно з польською. Вона перехопила ініціативу у поляків, успішно відбила кілька спроб легіоністів перейти в наступ в районі міста Любін Великий та на північному крилі фронту.

Польське верховне командування не мало можливості посилити війська в Галичині, оскільки вибухнув новий збройний польсько-чеський конфлікт. Командир польської бойової групи підполковник Я. Сопотницький пізніше змушений був визнати: "Загальне положення в лютому було для українців дуже корисне, бо більшість польських військ була зв'язана у Львові й місцевостях, положених на обох сторонах залізничного шляху Львів-Городок". На інших ділянках, скаржився він, війська були розпорошені й обороняли залізниці Польща – Львів. Він визнавав, що слабою ланкою фронту є залізниця Перемишль-Львів і ще тоді висловлював побоювання, що українці можуть перерізати її й небезпечно заблокувати Львів. "Отже, безперечно для українців, – заключав він, – надійшла найдогідніша хвиля для сміливого, безоглядного й завзятого удару на Перемишль" після переривання залізничного шляху на ділянці між Перемишлем і Городком [4, с. 132–133].

За цих обставин 12 лютого 1919 р. у ставці Начальної команди Галицької армії в Ходорові президент Національної Ради Є. Петрушевич за пропозицією військових скликав нараду представників уряду і командування армії, у якій взяв участь отаман О. Шаповал – представник Головного Отамана УНР С.Петлюри. Генерал М.Омелянович у споминах писав, що доповів про стан армії, становище на фронтах і визначив план наступних бойових дій, в результаті яких буде визволено Львів, перелом у ході війни і ЗУНР "поставить Конференції в Парижі перед dokonаним фактом заволодіння всіма українськими землями" [12, с. 132].

Новий начальник штабу УГА, полковник В. Курманович виклав підготовлений полковниками Генерального штабу Є. Мишківським і М. Какуріним план стратегічної наступальної операції, яка відповідала вимогам стратегії війни. Проте, навколо нього розгорнулася жвава дискусія. План передбачав головний удар завдати силами 3-го корпусу: 1-ша бригада УСС, 7-ма Львівська і 8-ма Самбірська рішучим наступом на дільниці Судова Вишня-Городок вийти на залізницю Перемишль-Львів, перерізати львівському угрупованню поляків шлях сполучення з Перемишлем, тобто з Польщею, потім розгромити городоцьку групу польських військ, оволодіти містом і повністю блокувати Львів. Співвідношення сил на напрямку головного удару було таким: Городоцька група полковника А. Серди мала 142 старшин і 2236 стрільців, 40 кулеметів і 16 гармат. Група генерала Зелінського – Судова Вишня – близько 4000 вояків і 24 гармати. Українські бригади мали: 1-ша бригада УСС отамана А. Бізанца на городоцькому напрямку – 2100 вояків. На Судову Вишню – Вовчухи, де боронилася група генерала Зелінського (4000 вояків і 24 гармати), вели наступ 7-ма Львівська і 8-ма Самбірська бригади (2500 вояків). Всього ж 3-й корпус кинув у наступ на головному напрямку 9800 вояків. Отже, переваги в силах Галицька армія в цілому не мала, але командування врахувало досвід перших штурмів Львова, зуміло дотриматися основних вимог стратегії до наступальної операції.

Згідно з нею стратегічна наступальна операція, якою була Вовчухівська, крім головного удару на найбільш важливому напрямку, який повинен забезпечити виконання основного стратегічного завдання, мала складовою низку операцій, ударів за єдиним планом на інших напрямках з локальними завданнями: здійснити обхід і оточення ворожих угруповань з наступним їх розгромом, не допускати перекидання противником військ з інших ділянок на напрямок головного удару. Отже, опрацьований Начальною Командою Галицької армії (НКГА) план стратегічної наступальної операції, що увійшла в історію війни як Вовчухівська, передбачалося ударною групою полковника А. Кравса нанести потужний фронтальний удар на головному напрямку – дільниці залізничної лінії Судова Вишня-Городок. Водночас підтримати його операціями інших галицьких бригад – стрімким просуванням мобільних груп у фланг і тил противника перешкодити полякам перекидати війська з інших ділянок фронту в район головного удару військ 3-го Галицького корпусу [3, с. 731].

Перша частина плану операції викликала дискусії. Деякі представники уряду і особливо представник С. Петлюри О.Шаповал вважали політичні цілі головнішими в операції й наполягали на тому, що Львів треба брати і якнайскоріше лобовими атаками усіх трьох корпусів. Вони посилалися на те, що 18 лютого відкривається конференція в Парижі, де визволення Львова може стати головним аргументом на користь ЗУНР. Наступ на ділянку залізниці Львів-Перемишль затягне хід операції. Генерал М. Омелянович-Павленко намагався переконати опонентів плану тим, що частини 1-го і 2-го корпусів активізують бойові дії на підльвівському фронті, не дозволити ворогу перекидати зі Львова частини на напрямок головного удару УГА. 10-та Янівська бригада з 1-го корпусу мала атакувати Судову Вишню з півночі. "Я зазначив, – писав генерал, – що чоловічими наступами ми ніколи не дійдемо до позитивних наслідків, а натомість удар на лінію Перемишль-Львів, саме коли ми міцно стоїмо в районі Рава Руська-Белз-Сокаль, повинен поставити головні польські в загрозу відрізання, і тим змусити поляків до боротьби аж до вичерпних сил. Ось тоді, на мою думку, можна було би вдарити безпосередньо на Львів...Удар 3-го корпусу на район Судова Вишня-Городок мусів притягнути для себе всі головні сили поляків, що були в трикутнику Городок-Львів-Любін Великий. Цей двобій, на мою думку, мав бути рішачим моментом, що міг би створити сприятливі обставини

для всіх дальніших чинів у напрямі приголомшення ворога, здеморалізувати населення міста, та навіть до появи нашого стрільця на вулицях Львова" [12, с. 132].

Група старшин-фронтовиків на чолі з командиром 8-ї Самбірської бригади, підполковником А. Кравсом, в цілому погоджуючись з планом штабу армії, висловили пропозицію перенести напрям головного удару на дільницю залізниці Судова Вишня-Перемишль, де було менше польських військ, а потім наступати на захід й оволодіти Перемишлем. Це примусило б поляків прориватися із Львова на захід і здати місто без бою. Головний удар у напрямку Судова Вишня-Городок, вважали вони, та подальший штурм Городка у ході наступу на Львів прийдеться по найсильнішому польському угрупованню, яке зможе швидко отримати підкріплення зі Львова. Прибічник плану А. Кравса, командир 4-ї Золочівської бригади отаман С. Шухевич пізніше писав, що українське командування на угоду уряду вибрало для перетину залізничного шляху стратегічно найважчий відрізок, який був близько до Львова. Слід було зняти з-під Львова частину бригад й перекинути їх на напрямок головного удару [21, с. 119–121].

Військова нарада 12 лютого 1919 р. в Ходорові схвалила план штабу НКГА майже без змін і рекомендувала вжити негайних заходів для поповнення ударного угруповання 3-го корпусу, виділити з резервів до 10 тисяч вояків та зобов'язала командування 1-го і 2-го корпусів активізувати бойові дії на оперативних флангах 250-кілометрового українсько-польського фронту. На жаль, внаслідок нехтування окремими командирами і штабами УГА правилами збереження військових таємниць, рішення про початок 17 лютого 1919 р. стратегічної наступальної операції та основні позиції її плану і навіть день її початку швидко рознесли частини Галицької армії і дійшли до противника, зокрема, до командувача польськими військами Галицького фронту генерала Розвадовського, який терміново впродовж п'яти днів посилив резервами загрози дільницю в районі Судова Вишня-Городок. Як передбачалося планом, 17 лютого 1919 р. війська Галицької армії перейшли у наступ на головному напрямку і розгорнули активні бойові дії по всьому українсько-польському фронту. Бої відразу набули напруженого характеру, особливо на напрямку головного удару під Судовою Вишнею і Городком [14].

Найбільшого успіху в перший день операції домоглася група отамана К. Гофмана з ударного угруповання у складі трьох куренів і сотні – близько 1100 багнетів. Особливо відзначився того дня її курінь отамана О. Станіміра, який спільно з іншими частинами зайняв Вовчухи і Бар, першим вийшов на залізницю. Він згадував, ще затемно вивів сотні під Вовчухи і за підтримки вогню галицької артилерії атакував село. Для поляків наступ українців виявився неочікуваним і курінь Станіміра швидко зайняв село, захопив у полон 20 поляків з командиром – поручником Мондом. А головне, взяв під обстріл залізницю й припинив усякий рух на лінії Львів-Перемишль. Поруч з сотнями О. Станіміра успішно наступав 1-й курінь 1-го полку 1-ї бригади УСС, так званий "Курінь смерті" під командуванням поручника О. Івановича. Як згадував один із його старшин В. Кривоус, січовики у ході наступу в завзятих боях відкинули поляків в районі Вовчухи, Волиняни та успішно відбили кілька їх контратак. Коли вийшли до залізниці на ділянці Городок-Судова Вишня, підтягнули гарматну батарею і взяли її під обстріл. Спроби поляків відсунути галицькі курені від залізниці були відбиті. Коли 24 лютого було оголошено тимчасове перемир'я з поляками, воно вплинуло "на всіх стрільців, підстаршин і старшин дуже пригноблює" [15, с. 48].

Успіху досягли також решта частин групи К. Гофмана, які наступали на Судову Вишню. Саме вони підступили до околиць Судової Вишні, зайняли Довгомостиську, Дмитровичі, Стоянці, вийшли на залізницю і взяли її під обстріл. Водночас інша операція – наступ 7-ї Львівської бригади отамана А. Бізанца на Городок розвивалася мляво: поляки мали тут переважаючі сили – двотисячну групу полковника А. Серди та інші частини, які добре закріпилися на облаштованих позиціях, посилені підтягнутими резервами зі Львова. Щоправда, у перший день українці зайняли Боднарівку, Любін Малий, але у ході польського контрудару змушені були їх залишити. Генерал М. Омелянович-Павленко змушений був перекинути на цей напрямок наступу з Красіва свій резерв – 1-шу бригаду УСС отамана О. Букшованого. Січовики рішучою атакою зайняли Долиняни, досягли околиць Городка, а в районі Браткович підійшли впритул до залізниці. Артилерія бригади зруйнувала ділянку залізниці та обстріляла ворожі панцерні поїзди.

Водночас, згідно з розробленим планом стратегічної наступальної операції, із завданням відволікти поляків від напрямку головного удару 3-го корпусу УГА та розгромити польські частини і вийти у фланг і тили головного польського угруповання в районі Львова, розпочали бойові операції інші корпуси. 2-й корпус М. Тарнавського атакував околиці Львова. Корпусна артилерія із зайнятих Винників, Дублян, Лисинич вела безперервний обстріл польських позицій. Водночас, бригади 1-го корпусу розгорнули операції на північному фланзі фронту. 17 лютого 1919 р. 6-та Равська і 9-та Угнівсько-Белзька бригади рішучим наступом проломили польський фронт, відбили у противника

низку населених пунктів під Белзом й увірвалися у Раву-Руську. Зайнятий район вони утримували до 23 лютого.

Успішно розгорнула наступальну операцію 10-та Янівська бригада підполковника А. Долуда. Згідно з планом вона 17 лютого прорвала польський фронт на своїй ділянці й просувалася до залізниці Львів – Перемишль в район Судової Вишні назустріч групі Гофмана із 3-го корпусу [6; 8, с. 330–333].

18 лютого 1919 р. напружені бої точилися на всьому українсько-польському фронті з перемінним успіхом для Галицької армії. Її бригади вели вуличні бої за Раву-Руську, особливо важкі в районі залізниці Городок-Судова Вишня, де населені пункти Вовчухи, Довгомостиська, Бар, Дмитровичі та інші декілька разів переходили з рук в руки, але втримували захоплені досить значний відрізок залізниці від Браткович до Родатич. У ході операції у напрямку Городка 7-й бригаді підполковника А. Бізанца вдалося прорватися до околиць Городка. Водночас 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська і 4-та Золочівська бригади 2-го корпусу М.Тарнавського розпочали локальні наступальні операції під Львовом.

У цілому ситуація складалася на користь Галицької армії: був перерізаний шлях сполучення Львова з Перемишлем, обірваний телефонний зв'язок. Розвідники 4-ї Золочівської бригади, яким вдалося проникнути у місто, доповідали, що частини Львівського гарнізону і польське населення Львова охопила паніка. Багато поляків шукали можливості покинути місто й вибратися до Польщі. Переповнені поїзди з цивільним населенням намагалися прорватися до Перемишля, але зупинилися у Мшані поблизу Львова: далі на захід шлях був перекритий [4, с. 143–145; 8, с. 332–335].

Становище на Галицькому фронті серйозно стурбувало Варшаву. Новий командувач фронту "Схід" генерал В. Івашкевич, який літаком дістався до Львова із завданням виправити ситуацію, отримав підкріплення – оперативну групу у складі 474 офіцерів та 4515 підофіцерів і солдатів. Крім того, в район боїв – у Судову Вишню прибула з резерву група полковника Г. Мінкевича – близько 5,4 тис. солдатів і офіцерів, а до Рави-Руської не менш потужна група полковника Бербецького. 19 лютого вони включилися в операцію сильними контратаками. Група Г. Мінкевича відтіснила українців від Судової Вишні, зайняла Довгомостиську. Частини полковника Серди з Городка атакували курені 7-ї Львівської бригади й до кінця дня захопили Вовчухи, Бар, Мельники та відтіснили українців від залізниці. Але рішучими атаками 3-го корпусу до 21 лютого ці населені пункти були відбиті у поляків. Контрнаступи частин групи Г. Мінкевича були відбиті, але напружені бої не припинилися. Поляки наполегливо намагалися відкинути частини 3-го корпусу від залізниці, відновити лінію фронту, яка була до початку операції, і сполучення з Перемишлем. У повідомленні пресового бюро НКГА від 21 лютого 1919 р. зазначалося: "Бої, які розпочалися ще 17 лютого на різних бойових лініях, продовжуються та набирають сили щодо їх завзятості. На захід від Львова впродовж лінії Городок – Перемишль йдуть далі завзяті бої... Від трьох днів всякий рух залізничний, а навіть телефонічний між Львовом і Перемишлем зовсім перерваний. Паніка та переполох, який оволодів мешканцями Львова ще 17 лютого, щодня змагається. З львівського головного двірця виїхало вчора чотири поїзди безпосередньо один за другим в напрямку Городка, їх затримано в Мшані" [4, с. 143–145; 8, с. 332–335].

На 24 лютого 1919 р. на ділянці головного напрямку наступальної стратегічної операції – групи К.Гофмана лінія фронту утворилася таким чином: курінь з 8-ї Самбірської бригади сотника О.Станимира утримував Поріче-Ґрунтове-Нойгоф-Угерці Незабитовські-Стоділки; курінь з 1-ї бригади УСС поручника О.Івановича, посилений двома коломийським сотнями, закріпився в зайнятих селах на лінії Доляни-Вовчухи; курінь поручника І. Гладилевича утримував Милятин-Бар-Довгомостиську. Відбивати атаки поляків їм допомагали артилеристи двох полків Дніпровської гарматної бригади. Беручи до уваги становище на інших ділянках фронту і в самому Львові, І.Карпинець зробив висновок: "Положення поляків ставало щораз то більше катастрофічне" [4, с. 146].

Слід відзначити, що польські війська Галицького фронту – групи "Схід" залишалися досить численними і боєздатними, розгромити їх повністю у ході Вовчухівської операції було дуже складним завданням для УГА, яка відчувала недостатню кількість зброї. Військово-політичне керівництво Польщі від перших днів утворення незалежної держави у листопаді 1918 р. здійснювало широкомасштабні заходи для формування сильного Війська Польського. Завдяки тому, що поблажлива до поляків австрійська влада ще у ході Першої світової війни дозволила їм сформувати 8 легіонів (тоді як українцям 1 – Легіон УСС), Ю.Пілсудському вдалося на їх базі швидкими темпами сформувати чисельне військо. Завдяки морально-політичній і військовій підтримці Франції і США, польська армія мала сучасне і в достатній кількості озброєння. Отже, збройні сили Польщі в дні Вовчухівської операції УГА були на рівні сучасних європейських армій, мали усі види зброї, чітку структуру. Чотири дивізії мали кожна по штату 226 офіцерів і 7525

підстаршин і солдатів [8, с. 201–205; 18]. Отже, Галицька армія вела боротьбу з сильним ворогом і її протистояння впродовж дев'ять місяців було героїчним подвигом.

Про напруженість боїв з сильним противником, масштаби і динаміку Вовчухівської операції красномовно свідчить уривок зі щоденника начальної команди Галицької армії за період 17–24 лютого 1919 р.: "17 лютого. Початок офензиви УГА по всьому 250-кілометровому фронту від Довгобичева на Холмщині по Хирів. Головний удар підкріпленої 8-ї Самбірської бригади на залізничний коридор між Городком і Судовою Вишнею... 18 лютого. Під Белзом здобуто Костянтин. Відбито Вовчухи. Український наступ із заходу і півдня на Раву Руську. 19 лютого. Здобуто Довгомостиську. Українська атака на Белз відбита. 20 лютого. Відбита польська атака на Долиняни й Добряни. 21 лютого. 1 курінь 1-ї бригади УСС остаточно зайняв Долиняни. УГА вдержала всі позиції, здобуті 20 лютого. Всі атаки поляків відбиті. 22 лютого. Українські війська втримали всі позиції під коридором. 23 лютого. Частини 1-го корпусу відступили з-під Белза й Рави-Руської. 24 лютого. Зайнято Заріччя й Мальчиці. Польські атаки відбито" [21, с. 48].

Скориставшись успіхом першої фази Вовчухівської наступальної операції, уряд ЗУНР активізував свою діяльність на дипломатичному фронті. Через делегацію УНР, яка виїхала у Париж, президент Є. Петрушевич покладав надії на Антанту і США й у своїх зверненнях і нотах пропонував вплинути на Польщу з метою припинити війну. Але симпатії країн Заходу, особливо Франції, були на боці Польщі – вона була зацікавлена здобути в особі Варшави сильного союзника в протистоянні з Німеччиною та надійний бар'єр проти проникнення більшовизму в Європу. Крім того, президент Франції Ж. Клемансо постійно нагадував колегам, що західні українці в Першій світовій війні воювали в австрійській армії на боці залятого ворога Франції Німеччини. Активну діяльність у цьому напрямку розгорнули в країнах Європи польські дипломатичні представництва [17, арк. 150–151].

Наприкінці січня 1919 р. до Львова прибула делегація у складі представників Франції, США, Великобританії й Італії під керівництвом французького генерала Ю. Бартелемі. Глава делегації вивчав становище на фронті, зустрічався з польськими воєначальниками й доповідав у Париж, що польські війська справили на нього гарне враження. Водночас, 2 лютого він провів перші переговори у Львові з українською делегацією на чолі з полковником М. Омеляновичем-Павленком, який заявив що його держава готова до заключення миру з Польщею на демаркаційній лінії по р. Сян. Польська сторона категорично заявила, що погодиться лише на лінію Збруча. Тоді у місії зародився інший план, що мав влаштувати Польщу. 12 лютого генерал Ю. Бартелемі зустрівся з Ю. Пілсудським у Варшаві й виклав йому свій варіант закінчення українсько-польської війни з встановленням кордону по лінії Буг-Дністер, який залишав Польщі Львів і Дрогобицький нафтовий басейн, що цілком задовольняло польську сторону. Вона увійшла в історію як "лінія Бартелемі" і вважалася дуже вигідним для Польщі виходом із ситуації, що склалася на фронті у ході Вовчухівської операції, в період вирішальних переговорів місії з керівництвом ЗУНР і командуванням УГА в Ходорові [9, с. 181].

Поки становище на фронті не викликало особливого занепокоєння, антантівська місія контактувала з польським командуванням, вивчала становище на Галицькому фронті й не виявляла активності. "Та ось терези хитнулися у бік галичан, – відзначають М. Литвин і К. Науменко у книзі "Історія ЗУНР". – У результаті перших двох днів Вовчухівської операції Львів опинився в стані блокади. Над головним угрупованням польських військ нависла загроза розгрому. На успішні бойові дії галичан Париж зреагував миттєво. Вже на другий день операції, 18 лютого 1919 р. полковник В. Курманович отримав від Вищої Ради телеграму з вимогою припинити вогонь у районі залізниці з тим, щоб пропустити до Львова місію Ю. Бартелемі" [14].

20 лютого 1919 р. генерал М. Омелянович-Павленко отримав телеграму від місії Ю. Бартелемі зі Львова з вимогою негайно припинити бойові дії на фронті й забезпечити проїзд його делегації до ставки УГА в Ходорові для переговорів. 22 лютого досить численна делегація Антанти поїздом прибула в Ходорів, де була зустрінута главою уряду С. Голубовичем і генералом М. Омеляновичем-Павленком. Загалом генерал Ю. Бартелемі виявив недружелюбне ставлення до української сторони. Він вручив українцям проект перемир'я, що передбачав припинення війни і встановлення демаркаційної лінії. Під час переговорів у Ходорові за участю президента ЗУНР Є. Петрушевича, членів уряду і прибулого з Києва за запрошенням Ю. Бартелемі Головного Отамана УНР С. Петлюри та у Львові – військових делегацій, пропонувалося українським військам впродовж двох тижнів відступити від зайнятих позицій та залишити Польщі велику територію зі Львовом і Бориславським нафтовим басейном, майже половину Східної Галичини [10, с. 181].

Проект генерала Ю. Бартелемі передбачав, насамперед, припинення бойових дій на фронті з 25 лютого 1919 р.; відступ українських військ на вказану місією демаркаційну лінію, обмін військовополоненими, створення двосторонніх українсько-польських комісій в пунктах на лінії

перемир'я – Самбір, Кристинопіль, Красне, Бібрка, Миколаїв, Кам'янка-Струмилова [16, арк. 50–51]. Пропозиції місії з Парижу несподівано підтримав С.Петлюра на умовах, які узгодив на переговорах з Ю. Бартелемі, що Антанта визнає ЗУНР і УНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками. Вже тоді, згадував учасник переговорів М. Лозинський, С. Петлюра був готовий коштом території ЗУНР, як і місія Заходу, примирити українців з поляками, щоб скерувати обидві армії на боротьбу з червоною Москвою [15, с. 150 – 175]. Саме у лютому Червона армія розгорнула наступ у напрямку Фастів-Біла Церква-Коростень, зайняла ці міста і продовжувала тіснити Армію УНР на Житомир, Бердичів, Вінницю.

Українська делегація на переговорах рішучо відстоювала свою позицію – погоджуючись на заключення миру з поляками, відкидала всі претензії на територію ЗУНР з боку місії Антанти, яка відверто стояла на боці поляків. Єдине, на що українці погодилися від початку переговорів – на припинення бойових дій 25 лютого. У деяких місцях, зокрема в Городку, за діяльністю двосторонніх комісій і виконанням умов тимчасового перемир'я слідували представники місії Антанти. Щоправда, це не завадило полякам 26 лютого атакувати позиції галичан й дещо відсунути українців від залізниці.

Переконавшись, що делегація Паризької мирної конференції і керівництво Польщі діють заодно, щоб за рахунок території ЗУНР вирішити проблему припинення бойових дій, згадував М. Омелянович-Павленко: "28 лютого пізно вечером, наша делегація остаточно відкинула пропозиції комісії. У переїзді через Ходорів, делегація поручила Начальній Команді проголосити дальшу боротьбу. Штаб це виконав негайно, даючи 1 березня такий наказ УГА: "Начальна Команда в порозумінні з Радою Державних Секретарів примушена була розпочати переговори з Поляками для вироблення справедливою демаркаційної лінії і перенесення через те галицького українсько-польського питання на мировий конгрес. На третій день переговорів запропоновано нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших найсвятіших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка Струмилова, Львів, Дрогобич та від тих місцевостей на захід великі простори української території мали би оставати на далі в руках Польщі... З відчуттям тяжкої образи ... [12, с. 151–153].

Чимало дослідників історії українсько-польської війни вважають провал Ходорівських переговорів як ключовий момент у ході війни, який визначив радикальний поворот у політиці країн Антанти, особливо Франції і Великобританії, на користь Польщі. Невдовзі після цих подій Париж прийняв рішення скерувати на Галицький фронт могутню армію генерала Ю. Галлера, бойові дії якої змінили хід війни й визначили остаточну перемогу Польщі над ЗУНР.

Щоправда, дехто з громадсько-політичних діячів і військовиків (В. Кучабський) ЗУНР вважали можливим прийняти умови Парижу, щоб включити Галичину і Наддніпрянську Україну, наряду з Польщею в число союзників Антанти у протистоянні з червоною Москвою й таким чином врятувати незалежність ЗУНР, нехай на меншій території. Водночас, дипломат М. Лозинський їм аргументовано заперечував. Він був впевнений, що прийняття пропозицій Ю. Бартелемі не врятувало б Галицьку державу від польської агресії [7, с. 255–267; 10, с. 84].

Варто відзначити, що розвиток Вовчухівської операції УГА та втручання місії Антанти з метою допомоги Польщі в момент її воєнних невдач, постійно були у полі зору більшовицького керівництва в Москві. Уряд радянської України вжив заходи для прямих переговорів з керівництвом ЗУНР і навіть запропонував допомогу у боротьбі з поляками, намагався відколоти ЗУНР від УНР, з якою точилася війна [13; 11, с. 178–181].

Тиждень перемир'я польська і українська армії використали для активної підготовки до нових битв. Відтак, зокрема Варшава негайно перекинула до Перемишля, Судової Вишні і Городка потужні сили, які 6 березня зайняли залізницю, по якій між Перемишлем і Городком курсували нові бронепоезди [18, арк. 102].

Командування УГА усвідомлювало, що отриману польськими військами перерву в бойових діях його командування використає для посилення Галицького фронту і докладе всіх зусиль, щоб, передусім, відкинути українців від залізниці Перемишль – Львів й стабілізувати становище на фронті [8, с. 332–338].

6 березня 1919 р. полковник Г. Коссак зібрав у Гошанах нараду командирів частин, які мали брати участь у наступі. Командування операцією на головному напрямку удару він поклав на підполковника А. Кравса. План передбачав створити три бойових групи: "Городок" (командир – О. Станимир) у складі двох куренів, "Вовчухи" – 3 курені січовиків на чолі з О. Букшованим, "Судова Вишня" – 5 куренів (А. Ліськевич). Початок операції призначено на ранок 8 березня. Щоб противник не дізнався про напрямок головного удару частин УГА, генерал М. Омелянович-Павленко наказав уранці 5 березня відновити активні дії по усьому 300-кілометровому фронту. В результаті потужного обстрілу Львова далекобійною артилерією у місті підірвано великі склади боєприпасів в районі Головного вокзалу. Львів охопила паніка населення і його військового гарнізону. Дехто зі старшин корпусу, зокрема командир 4-ї Золочівської бригади отаман С. Шухевич пропонували

М. Тарнавському негайно атакувати Львів своїми силами. Але досвідчений воєначальник не ризикував взяти на себе таку відповідальність. Пізніше польські військові історики писали, що у той день 6 березня галичани могли зайняти Львів [1, с. 501; 20, с. 132–134].

Сталося так, що напередодні початку другої фази Вовчухівської операції – наступу 8 березня ударного угруповання 3-го корпусу під командуванням А. Кравса, польські війська випередили українців – 7 березня перейшли у наступ. Щоправда, вже 8 березня група "Судова Вишня" широким фронтом зайняла залізничний шлях, один знищила, а другий захопили польські бронепоезди і впритул наблизилася до Судової Вишні. Ситуація на фронті викликала панічні настрої серед польського генералітету.

9–11 березня 1919 р. головні зусилля 3-го Галицького корпусу були зосереджені на штурмі Городка, де українці зайняли частину передмістя і район залізничної станції, але на більше не вистачило сил. Польське командування уживало термінові заходи, щоб не допустити трагічного розвитку подій. 9 березня Ю. Пілсудський призначив нового командувача Галицьким фронтом генерала В. Івашкевича, який отримав завдання могутнім контрударом відкинути частини 3-го корпусу від залізниці на ділянці Судова Вишня – Городок і розблокувати Львів. Новий командувач отримав свіжі сили: 10 березня з Перемишля до Судової Вишні прибула бойова група генерала Ф. Александровича – близько 3 тис. вояків, а 12 березня сюди надійшла Великопольська група й посилила угруповання в Судовій Вишні до 4-х тисяч солдатів і офіцерів, яке отримала завдання завдати контрудар у напрямку Городка. Довідавшись про утворення в Судовій Вишні потужної групи польських військ і усвідомлюючи небезпеку його частинам на лівому фланзі, підполковник А. Кравс негайно звернувся до командира корпусу полковника Г. Коссака з пропозицією припинити безперспективний штурм Городка й посилити його ділянку. За підтримки генерала М. Омеляновича-Павленка, командир корпусу, навпаки, перекидав частини з-під Судової Вишні на штурм Городка. За таких обставин, А. Кравс зняв з себе обов'язки командувача ударної групи й командира 8-ї Самбірської бригади. Його замінив щойно прибулий з армії УНР генерал В. Генбачов.

13 березня 1919 р. польське угруповання з Судової Вишні перейшло у рішучий наступ. В результаті боїв група УГА "Судова Вишня" була розгромлена й утворився небезпечний пролом в обороні галичан. 19 березня, в день народження Ю. Пілсудського, Городоцька група полковника В. Сікорського перейшла в наступ й відтіснила українців на рубіж Поріччя-Грунтове-Угерці-Добряни-Никловичі. Поляки відбили залізничний шлях Львів-Перемишль й зайняли територію на південь від неї, звідки могли готувати нові удари по військах 3-го корпусу. Відтак, бойові дії на фронті припинилися. Вовчухівська наступальна операція УГА закінчилася [17, арк. 150–151; 18, арк. 102; 19, арк. 39–55].

Аналізуючи причини невдачі Галицької армії у Вовчухівській операції, їх слід поділити на внутрішні і зовнішні. Дехто вважав головною причиною стратегічний план НКГА, якого командування вперто дотримувалося, відкидаючи слушні пропозиції фронтових командирів, зокрема полковника А. Кравса – після виходу передових частин ударного угруповання на залізницю, оволодіти Судовою Вишнею й розгорнути наступ усіх українських військ на захід – на Перемишль. 8–9 березня 1919 р. галичани були цілком здатні розгромити деморалізовану польську групу Беккера в Судовій Вишні і розвивати наступ до Сяну та захопити Перемишль. Однак, НКГА головну увагу зосередила на іншому напрямку – Городок-Львів. Безперспективний штурм Городка у лютому – березні відволікав значні сили армії, які слід було кинути на Перемишль. Не було слушно використано потужних сил 2-го корпусу, бригади якого відсиджувалися в окопах, і 1-го корпусу, за виключенням 10-ї Янівської бригади [5, с. 24–26].

Вовчухівська операція ще раз підтвердила, що Галицька армія ще не була готова вести широкомасштабну маневрену війну, а галицькі бригади 1-го і 2-го корпусів марно стояли під Львовом. Їм слід було сміливо діяти на оперативних флангах українсько-польського фронту, загрожувати флангам і тилам наступаючих польських угруповань, визволяти територію ЗУНР й на ній організувати мобілізацію для поповнення армії. Щоправда, деякі військові історики не враховували, що для маневреної війни треба мати численне, добре озброєне і вишколене у відповідності до стратегії військо, чого Галицькій армії бракувало. Водночас НКГА не використала момент панічного відступу поляків на першому етапі Вовчухівської операції, коли слід було кинути на Перемишль також групи "Крукеничі", "Глибока", "Хирів" і вони були здатні у тій ситуації вийти на Сян і взяти участь у штурмі Перемишля. До зовнішніх причин поразки УГА у Вовчухівській операції більшість військових істориків і мемуаристів, як одну з головних відносять втручання країн Антанти в українсько-польську війну з їх пропольською політикою. Про це свідчить навіть момент втручання в лютому 1919 р., коли у ході Вовчухівської наступальної операції українці домоглися значного успіху і могли переломити хід українсько-польської війни на свою користь, визволити Львів і очистити територію ЗУНР від польських окупантів. Комісія Ю. Бартелемі своїми пропозиціями на переговорах в Ходорові засвідчила, що

відстоює інтереси Польщі. З інших зовнішніх причин, які завадили УГА виконати завдання операції, слід відзначити важке становище УНР на українсько-більшовицькому фронті у лютому-березні 1919 р., що не дозволило Галицькій армії отримати необхідну допомогу.

Список використаних джерел

1. Гнатевич Б. Думін О. Історія українського війська / Гнатевич Б. Думін О. та ін. – Львів, 1936. – 513 с.
2. Дольницький М. Роля Антанти в українсько-польській війні 1918–1919 рр. / М. Дольницький // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – С. 435–437.
3. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) / О. Думін // Українська загальна енциклопедія. Т. 3. – Львів, Станіславів, Коломия. 1934. – С.731.
4. Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 / І. Карпинець. – Львів, 2005. – 513 с.
5. Ключенко О. Генеральна булава УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч.7–8. – С. 24–26.
6. Кривоус В. Пролом польського фронту під Вовчухами / В. Кривоус // Українська Галицька Армія. Т.3. – Вінніпег, 1966. – С. 104–105.
7. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський. – Чикаго, 1969. – 413 с.
8. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.
9. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 368 с.
10. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с.
11. Назарук О. Рік на Великій Україні / О. Назарук. – Відень, 1920. – 342 с.
12. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – Київ, 2002. – 460 с.
13. Правда. – 5 лютого, 21 березня, 26 березня 1919.
14. Републіка. – 22 лютого 1919.
15. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях / Станімір О. – Торонто, 1966. – 192 с.
16. Центр зберігання історико-документальних колекцій (далі – ЦЗІДК), ф. 308, оп. 9, спр. 517, арк. 50–51.
17. ЦЗІДК, ф. 308, оп. 9, спр. 82, арк. 150–151.
18. ЦЗІДК, ф. 471, оп. 1, спр. 82, арк. 102.
19. ЦЗІДК, ф. 471, оп. 1, спр. 83, арк. 39–55.
20. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Львів, 1999. – 396 с.
21. Шухевич С. Спогади з Української Галицької Армії (1918–1920) / С. Шухевич // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 119–121.

Ярослав Марченко

ВОВЧУХИВСКАЯ ОПЕРАЦИЯ УГА – ГЕНЕРАЛЬНАЯ БИТВА ЗА ЛЬВОВ

В статтє проанализированы предпосылки организации и ход битвы за Львов в феврале-марте 1919 г.

Ключевые слова: Галицкая армия, корпус, Вовчухивская операция, главный удар, операция.

Jaroslav Marchenko

VOVCHUKHY OPERATION OF OF UKRAINIAN HALICIAN ARMY – MAJOR BATTLE FOR LVIV

Conditions of organization and course of battle for Lviv in February-March of 1919 are analyzed in the article.

Key words: Halician Army, corps, Vovchukhy operation, main attack, operation.

УДК 930(477) “1921–1925”:657.422.1

Костянтин Нікітенко

ВАРТІСТЬ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУ В УСРР ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ (НА ПРИКЛАДІ ВІДБУДОВЧОГО ПЕРІОДУ)

У статті проаналізовано зміни вартості банківського кредиту, їх вплив на кон'юнктуру кредитно-фінансового ринку та економічні процеси в УСРР в умовах відбудовчого періоду.

Ключові слова: кредит, банки, відбудовчий період, регулювання економіки, УСРР.

Актуальність дослідження полягає у тому, що питання фінансування є основною гарантією будь-якої економічної діяльності. Відсутність коштів фактично унеможливує функціонування підприємства незалежно від форми власності або виду його діяльності. Відповідно, рівень позичкового процента виступає одним з найважливіших регуляторів економічних процесів у країні в цілому, безпосередньо впливає на роботу всього народно-господарського комплексу. Саме величина позичкового процента є тією межею, нижче якої не може опускатися гранична ефективність капіталовкладень. Зниження цієї межі є досить дієвим стимулом для поживлення інвестиційної діяльності.

Принциповим є те, що за допомогою регулювання позичкового процента можна досягти не лише припливу капіталів, але й вирішити низку соціальних-економічних проблем – забезпечити зростання промислового виробництва, наповнення внутрішніх ринків, скорочення безробіття тощо.

У цьому контексті важливим не тільки з наукової, але й з практичної точки зору може стати унікальний власний досвід регулювання кредитових потоків, що був накопичений під час відбудовчого періоду початку 1920-х рр. Адже саме тоді вдалося зробити практично неможливе – усього за декілька років не лише фактично "з нуля" відновити роботу фінансових інституцій, зруйнованих експериментами "воєнного комунізму", а й досягти високого рівня ефективності їх роботи.

Мета статті – аналіз коливань вартості банківського кредиту в умовах відбудовчого періоду.

Завданням дослідження є аналіз динаміки й особливостей регулювання кредитної політики, її впливу на економічні процеси в країні.

Проблеми НЕПу і відбудовчого періоду зокрема досліджувалися багатьма дослідниками Ю. Волосником, С. Кульчицьким, В. Литвином, В. Марочком, А. Морозовим, О. Пирогом, О. Реєнтом, І. Колядою, О. Сушком та іншими [1]. Утім питання формування банківської системи України і більш конкретно – динаміка змін вартості банківського кредиту були розглянуто лише у загальному контексті, й тому потребує більш детального дослідження.

Джерельну базу складає комплекс архівних і господарських матеріалів і документів, економічна звітність, матеріали з'їздів, конференцій і пленумів більшовицької партії, документи виконавчих та законодавчих органів влади, а також періодичні видання часів НЕПу [3–4; 9–11; 14; 16].

З переходом до НЕПу перед народним господарством України постало завдання виведення економіки з глибокої кризи, відновлення економічних зв'язків та відбудови промисловості. Відмова більшовиків від побудови економічно-утопічного комунізму (якому довелося навіть вигадати приставку "воєнний"), а таким чином і відмова від адміністративно-воєнних методів "штурму" та повернення до ринкових методів регулювання мала наслідком і "реабілітацію" банківської системи.

Хоча і з певним запізненням (лише з початку 1922 р.) в УСРР почали відроджуватися банківські установи. Однак вони працювали в умовах жорсткої фінансової кризи та стрімко прогресуючої інфляції. Усі ж фінансові проблеми нова влада намагалася вирішувати за допомогою виключно неконтрольованої емісії. Тільки упродовж 1 липня 1921 р. – 1 січня 1923 р. грошова маса в обігу збільшилася у 850 разів, що, зрозуміло, аж ніяк не сприяло подоланню ні загальної кризи, ні інфляційних процесів. Наприкінці 1922 р. максимальною купюрою була банкнота у 100 тис. крб., що відповідало одній довоєнній копійці [2, с. XXIV, XXVI]. У таких умовах надання кредиту було взагалі надзвичайно ризикованою операцією, у результаті якої кредитор міг одержати значно менше аніж позичав. Так, Київське відділення Держбанку вже за перші два місяці роботи отримало збитки на суму 2 млрд крб. [3]. Перші місяці роботи Промбанку в Україні теж виявилися збитковими [4]. Така ситуація, на жаль, була характерною для функціонування банківських установ в умовах відбудови знищеної фінансово-банківської системи.

Так, проголошення нового курсу на перехід до НЕПу, заради виправлення складної ситуації, вимагало докорінного перегляду всієї економічної політики. Уже 10 жовтня 1921 р. прийнято декрет "Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства". Слід наголосити, що втрата власної державної самостійності накладала відбиток на усі сфери політичного життя УСРР. Діяльність радянського уряду мала в своїй основі переважно поширення і використання постанов, розроблених у Москві. Вказівки та рішення РКП(б) стали обов'язковими для КП(б)У.

У максимально безправному, залежному стані опинилася фінансова система. Адже згідно з економічним договором, укладеним між УСРР та РСФРР, уся фінансова політика розроблялася в Москві. Відповідно, партійно-державне керівництво УСРР фактично лише копіювало дії уряду радянської Росії. Тож не дивно, що 4 січня 1922 р. текст декрету від 10 жовтня поточного року було повністю продубльовано постановою ВУЦВК під аналогічною назвою. Незважаючи на те, що декрет містив у собі мало конкретики, в ньому вперше наголошувалося на необхідності скорочення грошової емісії [5, с. 257–260], адже стало зрозумілим, що нічим не підкріплена грошова емісія не просто не вирішує економічних проблем, а навпаки значно поглиблює їх. Так, у резолюції XI з'їзду РКП(б) від 2 квітня 1922 р. "Про фінансову політику" підкреслювалося, що основним і найважливішим завданням фінансової політики в нових умовах є спочатку скорочення і припинення паперово-грошової емісії [6, с. 318].

Отож перед банківською системою, що вступила у період своєї відбудови після воєнної розрухи, постало складне завдання – забезпечити фінансування зруйнованого народного господарства. В умовах, коли скорочення обсягів друку, нічим не підкріплених грошових банкнот, проголошувалося одним із найголовніших завдань, таке фінансування можливо було лише за допомогою розвитку кредитування. Так, після всебічного аналізу ситуації, у резолюції XI

Всеросійської конференції РКП(б), підкреслювалося, що розвиток кредитних операцій є необхідним кроком на шляху до оздоровлення ринку, без якого неможливо навіть ставити питання про швидке відновлення важкої промисловості [7, с. 261].

Отже, на початковому етапі функціонування банківської системи в УСРР кредитна політика характеризувалася скоріше прагненням банків отримати якомога менші збитки, ніж гонитвою за надприбутками. Так, і робота Держбанку, як фінансової установи, що першою відновила свою діяльність (адже кожна поступка ринку і відповідно відхід від такої прямолінійно-зрозумілої більшості правлячої партії політики "воєнного комунізму" давалася непросто, тож і відбудувати фінансову систему спочатку планувалося лише у вигляді єдиного банку – Держбанку) у перші роки НЕПу – це було, скоріше, лихоманкове пристосування до економічної ситуації, а не її моделювання.

З метою мінімізації ризиків у перші місяці своєї роботи Держбанк провів низку дій. По-перше, банк скоротив термін кредитування до 1,5–2 місяців, по-друге, встановив високі облікові ставки (коливалися залежно від групи клієнтури – 8–18 % і мали тенденцію до зростання). Окрім того, банк також брав участь у прибутках клієнтів від операцій з отриманими у кредит коштами, у розмірі 25–60 % різниці вартості – система гарантованого страхування банку від збитків, що було цілком обґрунтованим в умовах господарчої кризи та розрухи.

У 1922 р. Держбанк перейшов до розрахунків на золото – кредити видавалися за курсом золотого карбованця і сплачувалися на день погашення. Однак, відсутність визначеного курсу, значна розбіжність між реальним ринковим курсом та умовним, встановленим Наркомфіном, істотно ускладнювала ситуацію. Наприклад, на 1 січня 1922 р. офіційний курс золотого карбованця був встановлений Наркомфіном у розмірі 100 тис. карбованців (крб.) радянськими знаками, в той же час за індексом цін один довоєнний карбованець дорівнював 288 тис. крб. [8, с. XXVII]. Подібні розбіжності були цілком характерними і в подальшому, ставши основною ознакою наркомфінівського курсу. З квітня 1922 р. встановлення офіційного курсу золотого карбованця було доручено Держбанку, втім і це не виправило ситуацію. Адже і цей курс значно відрізнявся від реального, абсолютно не враховував змін товарних цін, викликаних інфляцією. Курс Держбанку коригувався, зазвичай, двічі-тричі щомісяця, хоча у певні періоди ситуація вимагала його виправлення іноді навіть декілька разів на день.

Зрозуміло, що всі ці, цілком об'єктивні ускладнення, що змушували банк підвищувати плату за користування кредитом та обмежувати його об'єми та терміни, мало сприяли відбудові зруйнованого господарства. Так, голова Харківської губернської ради народного господарства у своєму звіті підкреслював, що наявність високих виплат за користування банківськими позиками навіть "може погіршити ситуацію" і спричинити повну зупинку виробничих процесів, що не сприяло подоланню економічного колапсу, в якому знаходилася українська промисловість [9, арк. 5].

Таким чином, банківська політика початкового періоду відбудови банківської системи, ставала, скоріше, гальмом для відбудови зруйнованого народного господарства, втім допомогла банкам вижити і розбудувати свою структуру. Адже, слід підкреслити, що банки працювали у повній відповідності із ринковою кон'юктурою.

В умовах відбудови зруйнованого господарства, якщо йдеться про приватний сектор економіки початкового накопичування капіталу, надприбутки отримати було нереально, тож для підприємства повернення кредиту пов'язувалося із серйозними ускладненнями. А отже і реальних платоспроможних клієнтів у банків було не так вже і багато. Усі ці чинники змушували збільшувати відсотки.

Лише з кінця 1922 року, з моменту реорганізації Держбанку в Центральний емісійний банк, і переходом на активне кредитування винятково новими червінцями, розпочався період нормалізації його роботи. Відтепер встановилися стабільні відносно невисокі, з державної клієнтури – 1 %, з приватної – 2 % щомісяця відсотки. Хоча банк все ще активно застосовував стягнення додаткових комісій для страхування своїх прибутків, що значно збільшувало реальний банківський відсоток. Тільки з 1923 р. банк отримав можливість для зменшення ставок.

Впродовж 1922–1924 рр. в УСРР активно створювалися також і спеціальні банки, що мали забезпечити фінансування певних сегментів народного господарства. У липні 1922 р. відкрився Всеукраїнський кооперативний банк – Українбанк, основне завдання якого полягало у кредитуванні усіх видів кооперації. Дванадцятий з'їзд РКП(б) наголошував на тому, що система кредитування промисловості є не тільки фінансовим, банківським завданням, але й найважливішою частиною діяльності організації та керівництва промисловістю. Наголошувалося на необхідності фінансування державної промисловості, зосередження кредитів в одній установі, яка б знаходилася у тісному зв'язку із Всеросійською радою народного господарства (ВРНГ) [6, с. 407].

У рамках реалізації рішень з'їзду такою фінансовою установою став торгівельно-промисловий банк (Промбанк), відновлений у радянській Росії у жовтні 1922 р. У січні 1923 р. відкрилася його

контора і у Харкові. На початку 1923 р. почала створюватися мережа фінансових інституцій для обслуговування аграрного сектору – товариств сільськогосподарського кредиту. Наприкінці того ж року з метою організаційного керівництва сільськогосподарськими товариствами розпочав свою діяльність Український сільськогосподарський банк. Втім, на цьому формування банківської системи в Україні не завершилося. З червня 1924 р. ще один російський банк – Зовнішторгбанк відкрив свою Всеукраїнську контору у Харкові. Окрім того, розбудовувалася мережа місцевих комунальних банків, а також і приватних фінансових інституцій – товариств взаємного кредиту (ТВК).

Фінансово-банківська система в УСРР розвивалася швидкими темпами. Так, Держбанк на кінець 1925 р., порівняно з жовтнем 1923 р., збільшив свій зведений баланс на 632 %, Промбанк – на 885 %, Українбанк – на 335 %, Укрсільбанк і сільгоспбанки – на 535,9 %, ТВК – на 1283 % тощо [10]. Відповідно зростала й мережа банків та їх відділень. Таким чином, на 1924/1925 рр. склалася банківська система в Україні.

Високі банківські відсотки, в умовах певної фінансової стабілізації, принесли значні прибутки банкам. Так, згідно з даними кредитно-грошової секції Укрдержплану, чистий прибуток українських установ Держбанку за 1923/1924 рр. склав у відношенні до балансу 2,1 %, що значно перевищило навіть довоєнні показники у 1,5 %. Причому, якщо взяти відношення до власних капіталів, то показник прибутку у 1923/1924 рр. буде ще вищим – майже 5%. Не можна не відмітити певний прогрес – таке позитивне сальдо дозволило зміцнити банківську систему, збільшити її капітали, відновити повноцінну діяльність мереж філій. Втім, з іншого боку, тільки вплив високих ставок призводив до зростання цін на виготовлену продукцію у середньому на 8–9 %, що разом із урахуванням транспортних, торгівельних та інших націнок призводило до значного зростання кінцевих цін і перевищувало довоєнний показник. Різниця між фабричними і ринковими цінами складала всього 10–15 %, причому, у цій націнці власне плата за кредит становила як максимум всього декілька відсотків.

Успішне проведення грошової реформи і стабілізація нової валюти вимагали рішучих кроків у боротьбі з інфляцією. На XIII партконференції, що відбулася у січні 1924 р., підкреслювалося, що: "політика партії повинна полягати в охороні сталості червінця... заміни падаючого радзнака твердою валютою" [6, с. 504]. Проведені наради на місцях закликали "урізати апетити банків", за влучним висловом голови Раднаркому УСРР В.Чубаря. Так, переломним став 1924 р. – з 1 квітня Держбанк, а за ним й інші банки, знизили ставки з кредитування.

Окрім того, в умовах відбудованої фінансово-банківської системи, плата за кредит почала активно використовуватися із метою регулювання економічних процесів в республіці. Вона стала вже не гальмом, як на початковому етапі, а навпаки суттєвим стимулом для розвитку. Певне коригування ставок у бік зниження дозволяло сприяти відбудові та розвитку конкретних галузей промисловості, як того вимагала економічна ситуація. Наприклад, наприкінці 1924 р. у таємному циркулярі Промбанку, розісланому в усі його відділення, наголошувалося що "з урахуванням ролі текстильної промисловості у загальній економіці країни... встановити мінімальний розмір відсотку і комісії" [11, арк. 14–15].

Аналогічної позиції неухильно дотримувалися і більшість інших банків (першочергово крупних державних), а розгалужена мережа дозволила значно збільшити обсяги кредитування. Кредити, надані найкрупнішими банками УСРР (Держбанком, Промбанком, Українбанком і Укрсільбанком), за 1923/1924 рр. зросли з 32 млн крб. до 120 млн крб. На 1 травня 1925 р. загальне кредитування досягло 225,2 млн крб., збільшено порівняно із жовтнем 1923 р. у сім разів [12, с. 95]. Як наслідок, вдалося надзвичайно швидкими темпами відбудувати промисловий потенціал країни практично до довоєнного рівня.

На 1925 р. фінансово-кредитний ринок вже сформувався у своєму більш-менш стабільному вигляді. Кожна діюча банківська установа мала певну фінансову базу, клієнтуру і, відповідно, специфіку своєї роботи. Все це спричиняло досить значну ентропію банківських відсотків. Так, у 1925 р. процентна ставка Держбанку складала 8–12 % (втім, досягаючи і 24 % у першому півріччі для приватної клієнтури), у Промбанку 9–18 (і до 21 % для приватників), Українбанк мав – 9–15 %, Укрсільбанк – 8–12 %, ТВК – 36 % щороку і вище [13, с.16, 107].

Окремо варто виділити підпільний приватний кредит, що був абсолютно неконтрольований. Користуючись диспропорційністю новосформованої банківської системи, більшість банків відкривали свою діяльність у великих містах – промислових центрах, кредитних установ, які б охоплювали своєю діяльністю повітові містечка та сільську місцевість. Наприклад, на 1 травня 1923 р. було всього 21 % від загалу [14], нелегальні лихварі встановлювали нереально високі відсотки: так, наприкінці 1921 р. – відсоток досягав 6 % на добу, на 1923 р. – доходило до 3–4 % у день [15, с. 144].

УВ подальшому, в міру стабілізації фінансово-кредитного ринку, ставки мали тенденцію до зниження, втім, тільки нерозвинута банківська інфраструктура, недостатнє охоплення багатьох регіонів, першочергово невеликих міст і містечок, могли змусити звернутися до підпільного лихваря,

адже фактично така позика перетворювала позичальника на "вічного боржника". Приміром, у Сталінському окрузі розгорнув активну діяльність підпільний фінансист А.Піскун, начальник місцевого поштового відділку, який позичав гроші під 7–12 % на місяць (до 144 % на рік). Як наслідок, значною проблемою для позичальників стала навіть вже не так виплата боргу, як розрахунок за відсотками. Так, приватний торгівець З. Козлов, позичивши 1 тис. крб., і виплативши з нарахуванням відсотків 2,5 тис. крб. все ще мав борг на значну суму, яка щомісяця збільшувалася. Аналогічна "боргова яма" очікувала й багатьох інших клієнтів підпільного мільйонера – кравця П.Нікішина, фотографа Мейєрдора та інших лихварів. Всі вони роками не могли розрахуватися із приватним банкіром [16, арк. 10].

Наприкінці відбудовчого періоду розбіжність відсоткової ставки у різних банківських установах, в тому числі також і на тіншовому фінансовому ринку, коливалася у межах 8–144 %, що, зрозуміло, ніяк не виступало стабілізуючим чинником, особливо в порівнянні з довоєнним показником, у межах 5–12 % річних. Все це свідчить про те наскільки проблемним залишався кредитовий ринок на середину 1920-х рр. [13, с.17].

Таким чином, в умовах глибоких економічних деформацій відбудовчого періоду банкам не тільки вдалося відновити свою діяльність, але й, незважаючи на вкрай несприятливі обставини загальної кризи, впевнено посісти своє місце у господарському комплексі. Висока плата за кредит у перші роки теж не може розглядатися виключно з негативних позицій, адже вона, з одного боку, допомогла відбудувати банківську систему, а з іншого – стала випробуванням для місцевого радянського партійно-господарського апарату, що за роки "воєнного комунізму", з його неконтрольованими фінансовими вливаннями за рахунок емісії, звик працювати, не замислюючись про наслідки такого "господарювання". Так стимулювався принцип господарського розрахунку та йшло напрацювання найбільш оптимальних і ефективних моделей економічної діяльності. У подальших дослідженнях доцільно було б проаналізувати банківську кредитну політику в умовах проголошеної індустріалізації.

Список використаних джерел

1. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Волосник Ю.П. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 383 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Кульчицький С.В. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) / Литвин В.М. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / Марочко В.І. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: автореф. дис. на здобуття ступеня докт. істор. наук: спец. – 07.00.01 "Історія України". – К., 1994. – 35 с.; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Пиріг О.А. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.; Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії / Реснт О.П., Коляда І.А. – К.: Школа, 2004. – 542 с.; Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / Сушко О.О. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – 96 с. 2. Денежное обращение и кредитная система Союза ССР за 20 лет. Сборник важнейших законодательных материалов за 1917–1937 гг. – М.: Госфиниздат, 1939. – 356 с. 3. Державний архів Полтавської області, ф. Р-3873, оп. 1, спр. 22, арк. 180. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 30, оп. 1, спр. 1155, арк. 33. 5. Декрет ВЦІК от 10 октября 1921 г. О мерах по упорядочению финансового хозяйства // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.): В 5 т. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1967. – С. 257–260. 6. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 2. (1917–1924 рр.). – 521 с. 7. Резолюция XI Всероссийской конференции РКП(б) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.): В 5 т. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1967. – С. 260–267. 8. Денежное обращение и кредитная система Союза ССР за 20 лет... – С. XXVII. 9. Державний архів Харківської області, ф. Р-192, оп. 1, спр. 44, арк. 5. 10. ЦДАВОВУ, ф. 337, оп. 1, спр. 3498, арк. 4 зв. 11. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-90, оп. 2, спр. 2, арк. 14–15. 12. Фесенко С. Украинские банки и их ближайшие перспективы / Фесенко С. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 7–8. – С. 95–109. 13. Фомин П. О стоимости банковского кредита / Фомин П. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 9. – С. 11–25. 14. ЦДАВОВУ, ф. 30, оп. 1, спр. 1133, арк. 5. 15. Волосник Ю.П. Виникнення та діяльність товариств взаємного кредиту України (1922–1930 рр.) / Волосник Ю.П. // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Сковороди. Серія: Історія та географія. – Вип. 6. – Харків: "ОВС", 2000. – С. 144–150. 16. ДАДО, ф. Р-302, оп. 1, спр. 52, арк. 10.

Константин Никитенко

СТОИМОСТЬ БАНКОВСКОГО КРЕДИТА В УССР КАК ИНСТРУМЕНТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ (НА ПРИМЕРЕ ВОССТАНОВИТЕЛЬНОГО ПЕРИОДА)

В статье исследуются изменения стоимости банковского кредитования, их влияние на конъюнктуру кредитно-финансового рынка, а также на экономические процессы в стране в условиях восстановительного периода.

Ключевые слова: кредит, банки, восстановительный период, регулирование экономики, УССР.

Kostyantyn Nikitenko

THE VALUE OF BANKING CREDIT, AS THE INSTRUMENT OF REGULATING ECONOMY (ILLUSTRATED BY THE SITUATION DURINGN THE RECONSTRUCTION PERIOD)

The article analysis the changes in the value of banking credit, their influence on the conjuncture of the credit-financial market in the conditions of the reconstruction period (1921–1925).

Key words: credit, banking system, reconstruction period, regulation of economy, USRR.

УДК 94(477)

Наталя Бліндер, Олександр Петровський

**УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ:
ВИТОКИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША
ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

У статті висвітлено витоки європейської консервативної думки та чинники формування ідеології українського консерватизму на теренах Східної Галичини.

Ключові слова: ідеологія, консерватизм, консерватори, українська консервативна думка, Східна Галичина.

Консерватизм як явище культури фіксується у звичаях і традиціях багатьох народів світу, зокрема й українського. Як явище політичне виявляється у системі поглядів та дій, що забезпечують реалізацію певних суспільних цінностей. Питання зародження, становлення і поширення консервативних ідей на західноукраїнських землях були та залишаються актуальними.

Наукова новизна цієї проблематики полягає у виявленні та дослідженні витоків, складових, форм та чинників впливу на формування українського консерватизму з своєрідним східногалицьким забарвленням.

Об'єктом наукового дослідження є витоки та ідеологічні чинники формування українського консерватизму в Східній Галичині.

Предметом вивчення є особливості формування та змісту українського консерватизму в східногалицькому політикумі та набуття ним місцевого забарвлення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб вивчити ідеологічний аспект зародження та особливості української консервативної думки на теренах Східної Галичини.

Мета реалізується шляхом виконання таких завдань: визначення чинників впливу на формування галицького консерватизму, виявлення його витоків та особливостей розвитку на території Східної Галичини, виокремлення духовної основи східногалицького консерватизму.

Загалом, проблема консерватизму як об'єкт наукового вивчення не є новою. Її дослідженням займалися історики та політологи, зокрема С. Гелей, який висвітлює проблеми зародження консервативної течії [1–2]. Р. Коршук розкриває складові українського та російського консерватизму [3]. А. Галкін і П. Рахшмір розглядали зародження консервативної течії на території Європи та США, даючи оцінку поглядам ключових фігур консервативної течії [4]. Н. Козак досліджує вплив українського політичного консерватизму на минуле та сучасне українське суспільство [5]. В. Потульніцький охарактеризував основні погляди теоретика українського консерватизму В'ячеслава Липинського [6]. О. Проценко [7], О. Голобуцький та В. Кулик основну увагу приділили розкриттю консервативних поглядів В.Липинського та характеристиці консервативного руху ХХ ст., включно до 1992 р. [8].

Отже, зазначена проблематика не є ґрунтовно, чітко та цілісно дослідженою і висвітленою у науковій літературі. Тому потребує більш глибокого висвітлення та з'ясування основних аспектів та

чинників, які вплинули та надали східногалицькому консерватизмові місцевого, специфічного забарвлення.

Українська консервативна думка формувалася не тільки під впливом реалій економічного та суспільно-політичного розвитку України, але й під впливом європейського консерватизму. Тож варто дещо згадати з історії європейської консервативної думки.

Її виникнення і розвиток припадають на другу половину XVIII – кінець XIX ст. Першим теоретиком європейської консервативної думки вважають англійського філософа Едмунда Берка (1729–1797), який виклав свої погляди у книзі "Роздуми про Французьку революцію" (1790 р.). У період 1790–1797 рр. книга витримала кілька видань, загальна кількість її надрукованих примірників сягнула 30 тисяч [4, с. 3]. Вона перетворилася на своєрідну Біблію консерватизму [2, с. 3]. Е. Берк заперечував радикальні реформи (ніколи цілковито чи відразу не відмовлятися від старовини) [1, с. 412], засновані на абстрактних принципах, і обстоював чесноти, часто приховані, усталених сформованих інституцій [14, с. 333]. Він з повагою ставився до держави як співтовариства людей, надавав великого значення історичним традиціям, відповідно до яких колективний, а не індивідуальний розум, може і повинен творити нові реалії. При цьому вважав, що "...безмежно важливо не допустити того, щоб народ уявив собі, нібито його воля хоч якоюсь мірою більше за волю королів. ... Народ слід переконати в тому, що він має так само мало підстав удаватися до сваволі, позаяк це загрожує йому (і не менше, ніж королям) утратою безпеки" [2, с. 3; 13, с. 409]. Бачимо, що перевагу він надавав вищим прошаркам суспільства, а не простому народові, який у вирі подій намагався вижити.

Розглядаючи консервативні погляди та ідеї провідного теоретика консерватизму, варто пам'ятати, що сам Е. Берк не називав себе консерватором. Про це свідчить його літературна та політична кар'єра, що передуює існуванню консерватизму, – він був вігом (лібералом) із реформістськими протоліберальними поглядами на гострі питання свого часу. До 1920-х рр. ліберали цитували і згадували його не менш часто, ніж консерватори [10, с. 333].

Варто згадати й те, що термін "консерватизм" вперше вжитий французьким письменником-романтиком Ф. Шатобріаном (1768–1848) для означення ідеології феодально-аристократичної реакції періоду Великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Перебуваючи під враженням кривавих подій, Ф. Шатобріан став на захист феодальних пережитків, що й знайшло відображення в його книзі "Генії християнства" (1802) [2, с. 3]. Коментуючи цей факт, Самюель Гантінгтон, висловив думку, що саме такі ситуації живлять виникнення ідей, на основі яких і зароджується консерватизм: "людей штовхає до консерватизму шок, викликаний тими чи іншими подіями, жажливе відчуття, що суспільство чи інститути, які вони схвалюють або ж, у крайньому випадку, приймають і з якими вони тісно пов'язані, можуть раптом припинити своє існування". Гантінгтон вважав, що консерватизм є явищем ситуаційним, епізодичним, яке виникає подібно хвилі, і не є постійним [4, с. 7].

Наведені факти, пов'язані з формуванням консервативної ідеології, свідчать про певну "стихийність" в її виникненні, що стало реакцією на конкретні події суспільного та політичного життя європейців. Мимоволі проводимо "паралелі" з східногалицьким краєм. Можна погодитись з висновком Михайла Гордієнка, що консерватизм виникає не як ідеологія нових класів, а як реакція на руйнування аристократичних традицій, політичного досвіду, історичних надбань [11, с. 50].

Беручи до уваги наведений підхід, погоджуємося з тим, що консерватизм виникає, як погляд, ідея, ідеологія в тому чи іншому суспільстві, як спротив проти нововведень і є політичною ідеологією та практикою суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і моральних і правових засад [9, с. 271]. Історичний досвід свідчить, що ідеологія консерватизму виконує функцію об'єднання людей у суспільство. Погляди та переконання, притаманні для окремої верстви суспільства, об'єднують їх в єдине ціле, яке, в свою чергу, складає політичну лінію цього суспільства [12, с. 60–61].

З погляду політології консерватизм є політичною філософією, що прагне зберегти те, що її прихильники вважають за найкраще в усталеному суспільстві, й чинить спротив радикальним змінам [10, с. 332]. На думку Олега Проценка, важливим ідейним джерелом для консерваторів були не лише Аристотель та Платон, але й Цицерон. Останній вважав завданням філософії осмислення практичних проблем, оскільки без думки будь-яка політика сліпа, як і філософія без зв'язку з практикою – порожня [7, с. 21].

Попри те, що консерватори виступали проти змін, вони прагнули розвиватися далі. При цьому воліли, щоб майбутнє не перекреслювало усі здобутки і досягнення минулого. За словами М.Оукшота, "бути консерватором – це не просто чинити опір будь-яким змінам; це також спосіб пристосовуватися до змін, що належить робити всім людям. Адже зміна являє собою загрозу ідентичності, і кожна зміна – це емблема зникнення..." [15, с. 44–45]. В умовах політичних змін, що

відбулися із закінченням Першої світової війни на західноукраїнських землях, які тимчасово потрапили до складу сусідніх держав, питання збереження ідентичності для українців постало дуже гостро. Тож закономірним є сприйняття ними європейської консервативної думки, яка відобразила основні прагнення щодо збереження ідентичності та зрозумілих і прийнятних традицій, що не завдають шкоди особистості, суспільству чи державі. Що ж до оновлень, то й вони, за трактуванням ідеології європейського консерватизму, повинні сприяти позитивним та корисним змінам, які б могли утвердитися в даному суспільстві чи державі. Ці ідеї стали близькими українській інтелігенції, зокрема й українському греко-католицькому духовенству.

Останній аспект спонукає звернути увагу ще на одне джерело консерватизму, яке на різних територіях і в різних історичних умовах надавало ідеології та практиці її втілення певного забарвлення або й національних особливостей. Ще С. Гантінгтон стверджував, що людина – істота релігійна, релігія ж є фундаментом суспільства. Бог санкціонує існуючий законний соціальний порядок. Тож розуміння людини у консерваторів ґрунтується на християнській, а не просвітницькій філософії людини. Вочевидь, саме це й дало підстави Пітеру Вайреку визначити консерватизм як "політичну секуляризацію доктрини первородного гріха" [7, с. 29–30].

Варто зауважити, що саме з релігією та церквою, пов'язують сучасні політологи українську консервативну думку другої половини XIX – першої третини XX ст. Адже вирішальним чинником формування сприятливого середовища, духовної основи для розвитку консерватизму на українських землях, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, а потім Другої Речі Посполитої, стала Греко-католицька церква. Намагаючись вибороти для українців однакові права з поляками у Галичині, духовенство вимушено демонструвало лояльність до Габсбурзької династії. Радикально налаштована частина української інтелігенції та духовенства прагнули утворення окремого "руського" коронного краю з тих українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Така позиція духовенства була викликана необхідністю легальними методами протидіяти агресивним прагненням польської шляхти підпорядкувати собі всю Галичину.

Ще у першій чверті XIX ст. серед духовенства Галичини з'явилися "освічені і тямущі люди, які думали не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, заходяться коло піднесення народної освіти і добробуту, коло розвою національної культури" [2, с. 55]. Тобто, зародження консервативного світогляду на західноукраїнських землях починалося в середовищі освічених прошарків українського суспільства, які прагнули позитивних змін в політичному становищі українства, але в межах існуючого порядку, пов'язуючи його з габсбурзькою монархією та українською церквою.

Таким чином, консервативна ідеологія нерозривно пов'язана з релігійною мораллю і вбачала в цьому один із чинників стабільності в суспільстві. Організований консерватизм санкціонується й підтримується церквою, він нерозривно пов'язаний з духовними цінностями та моральними засадами християнства. Таке поєднання вплинуло на формування специфіки галицького українського консерватизму [16, с. 2], який значною мірою визначав зміст суспільно-політичних і культурно-національних процесів у західних регіонах України в першій третині XX ст.

Українська консервативна думка не є сліпим калькуванням європейських ідеологічних концепцій. Українські автори висловлюють ідею, що вона започаткована "Історією русів". У цьому історико-політичному творі наголошується на праві України розірвати обтяжливий Переяславський договір з Росією і повернути втрачену автономію. Як справедливо зауважив С. Гелей, український консерватизм у XIX ст. став ідеологічною платформою української шляхти в боротьбі за збереження національних та станових привілеїв у контексті українських національних шляхетсько-гетьманських традицій [2, с.103].

Консервативні погляди були притаманні і для наступних ідеологів з Наддніпрянської України, зокрема П. Куліша, М. Міхновського та інших [1, с. 54].

Проте найяскравішим представником і теоретиком українського (зокрема, "галицького") консерватизму був В. Липинський (псевдонім – Правобережець), який вважав себе не поляком, а українцем, стверджуючи, що "Українцем, своїм, близьким, людиною одної нації – єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною", "Я є кість од кістки і кров від крові польської шляхти, що на Україні живе і єсть українська в тисячу раз більше, ніж ці, що себе за репрезентантів Народу у нас на Наддніпрянщині вважають". Свою долю він пов'язував з долею тієї верстви, до якої належав: "Величчю своєю, а не брудом притягнуло мене ще в ранній моїй молодості до себе українство". Цю велич В.Липинський розгледів саме серед звичайних людей, і нещадно критикував українську інтелігенцію [17, с. 70–72].

Вважається, що визначальний вплив на формування світогляду В.Липинського справили чотири теоретичні напрями тогочасної політичної і соціологічної науки: ранні теорії соціального конфлікту, зокрема концепції Г.В.Ф. Гегеля, Л. Гумпловича, Р. Оппенгеймера та інших;

західноєвропейський раціоналізм кінця XIX ст., зокрема теорії М. Вебера та концепції Ж. Сореля; політологічні теорії еліти Москі, Міхельса; ідеї польської консервативної історичної школи.

Проте, на думку Я.Пеленського, консерватизм В.Липинського сформувався на базі набутого ним політичного досвіду і його песимістичних настроїв періоду Української революції (1917–1920 рр.). Цю думку підтримують й деякі інші дослідники творчості та біографії видатного теоретика українського консерватизму. Як аргумент на користь такого висновку наводиться уривок з "Меморіалу до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі" [6, с. 37–38], у якому В.Липинський власноруч виправив слова "конституційна монархія" на слово "державна". За свідченнями його сучасників, він твердо обстоював перед австрійським урядом самостійність українського народу та автономію Східної Галичини [20, с. 1]: "український нарід живе, хоче жити і буде жити як самостійний нарід..." [21, с. 1].

Основи, підвалини усякого історичного життя В.Липинський характеризує поняттями "традиція", "аристократія" і "нація", що дало підстави дослідникам теоретичної спадщини характеризувати його як "консерватиста", "аристократа" і "націоналіста" [14, с. 201]. Слід зазначити, що В.Липинським була сформована своєрідна політична доктрина української монархічної державності: політичним ідеалом для України є спадкова монархія на чолі з гетьманом, в особі якого втілюється українська національна ідея; початок української державності він вбачає у свідомій діяльності Б.Хмельницького; республіканська парламентська демократія непридатна для України, серед трьох методів завоювання влади, які передбачали три політичні режими – демократичний, охлократичний та класократичний, найбільш придатною є класократія, що являє собою режим влади, який реалізується активною меншістю – аристократією; концепція аристократії ґрунтується на принципі "територіального патріотизму", який є більш важливим за національний чинник, оскільки він сприяє поширенню консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму; а також концепція хлібороба-власника як рушійної сили політичного процесу [18, с. 242–243].

Не менш важливий вплив на теоретичну складову українського консерватизму справляли й погляди В.Липинського щодо ролі релігії, церкви і держави в житті нації, суспільства та кожної людини. Він вважав, що релігія є духовним чинником, потрібним для оживлення матеріальних елементів і засобів в державному будівництві. Разом з тим релігія і церква повинні бути незалежними і відділеними від світської влади, від держави, тому що "державна влада в руках матеріально сильних войовників-продуцентів, а духовна в руках релігійної, ідейної та організованої інтелігенції; виразне розмежування цих двох влад так, щоб войовники продуценти не лізли на амвони, а матеріально непродукуюча і невоююча інтелігенція не перлася до непосильного для неї політичного проводу; і врешті обмеження та контролю владою духовною діл влади світської з погляду однакової для всіх громадської моралі, при взаємнім визнанню і піддержуванню авторитету цих двох влад – ось основа взаємовідносин релігії і політики, церкви і держави, громадянства і влади, культури і сили, ідеї та меча" [19].

В. Липинський розглядав релігію як ідею, яка може примирити українство в напрямку до зміцнення, а не зруйнування держави. Всі релігії і релігійні християнські організації в майбутній Українській державі, на думку В.Липинського, мали би бути рівноправними. Державницькі погляди В. Липинського щодо місця і значення релігії є одночасно консервативними і католицькими [6, с. 44]. Ідеї В.Липинського вплинули на формування галицького різновиду українського консерватизму, розвиток якого відбувався за активної участі греко-католицької церкви.

Погляди В. Липинського знаходять своє відображення у його працях: "Шляхта на Україні" ("Szlachta na Ukrainie"), написаній у 1909 р., а також "3 історії України" ("Z dziejów Ukrainy"), виданій у 1912 р. Найґрунтовніше соціологічні та політологічні концепції В.Липинського викладені все ж у трактаті "Листи до братів-хліборобів" (1926). Саме у цих працях теоретик українського консерватизму висвітлює своє неординарне бачення історії України, причини і наслідки втрати нею державної незалежності [20, с. 1; 18, с. 241–242].

Галицьким консерватором називають і Степана Томашівського (1875–1930), який у своїй державницькій концепції особливу роль надавав Галичині та Греко-католицькій церкві. С.Томашівський вважав, що Українська держава повинна формуватися на основі автономії західноукраїнських земель, спиратися на традиції Галицько-Волинської держави, Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління. На жаль, про соборність усіх українських земель не йшлося. С.Томашівський помилково вважав, що лише Галичина зберегла український дух завдяки своїй близькості до Заходу та підтримці церкви і держави.

На відміну від С. Томашівського і В. Липинського, які у своїх державотворчих концепціях спиралися на ідеї "клерикальної монархії" та "легітимної трудової монархії", ще один ідеолог західноукраїнського консерватизму – Василь Кучабський називав свою концепцію позитивним мілітаризмом. Згідно з цією концепцією, провідну роль у побудові монархічної держави мала б

відіграти військова еліта. В.Кучабський дотримувався ідеї, що Галичина відіграє роль "українського П'ємонту". Він висунув тезу, що завдання державотворення може виконати не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої може бути сформований лише на певній території. Саме тому "П'ємонтом", на його думку, могла стати Галичина, в якій склалися для цього найсприятливіші умови [1, с. 55–56].

На думку сучасників, "одною з головних причин розбиття галицького громадянства, хаотичности і змінчивости галицької політичної думки" був "брак твердого галицького консерватизму. Себто я вірю, що цей консерватизм є, але він ще себе не проявив..." [22, с. 3]. Цієї ж думки дотримувався В.Липинський, який стверджував, що "сильний, єдиний і добре організований поступ може існувати тільки при сильнім, єдинім і добре організованим консерватизмі" [22, с. 3–4].

Зроблений нами аналіз витоків та ідеологічних чинників розвитку української консервативної думки, формування регіональних чи національних рис ідеології консерватизму дозволяє зробити наступні висновки. Український консерватизм тяжіє до традицій, які склалися на основі християнської моралі, і як ідеологія, притаманна тій частині суспільства, що не приймає радикальних перемін у суспільному та державному житті, пов'язаних з крайніми проявами насильства і кровопролиттям. Разом з тим, український консерватизм Східної Галичини міжвоєнного періоду мав своєрідне забарвлення, що живилося політичною, національно-культурною, національно-релігійною складовими загальноукраїнського руху за державність, і вірою української інтелігенції – світської та духовної – у свою провідну роль в реалізації ідеї "п'ємонтизму" Галичини в справі державотворення. Чималу роль у цьому процесі відіграло греко-католицьке духовенство, яке взяло на себе обов'язок провідника і захисника українства. Воно втілювало свої думки та погляди у діяльності політичних партій та угруповань консервативного спрямування, що почали виникати на теренах Східної Галичини.

Список використаних джерел

1. Гелей С.Д. Політологія: Навчальний посібник. – 5-те вид., перероб. і доп. / С. Д. Гелей, С. Рутар. – Київ: Т-во "Знання", КОО, 2004. – 645 с.
2. Гелей С. Д. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С.Д. Гелей. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 124 с.
3. Коршук Р. М. Особливості національної ідеї в політичних концепціях українського та російського консерватизму: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01/ Р.М. Коршук. – К., 2005. – 15 с.
4. Галкин А.А. Консерватизм в прошлом и настоящем / А.А.Галкин, П.Ю.Рахшмир. – Москва: Наука, 1987. – 192 с.
5. Козак Н. А. Український консерватизм: історія і сучасність: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01/ Н.А.Козак. – Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2001. – 18 с.
6. Потульницький В. Політична доктрина В.Липинського / В.Потульницький. // Український історичний журнал. – 1992. – № 9 (378). – С. 37–45.
7. Проценко О. Консерватизм як ідеологія / О.Проценко // Молода нація: Альманах. – Київ: Смолоскип. – 2001. – № 4 (20). – С. 18–37.
8. Голобуцький О. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільности і добробуту / О.Голобуцький, В.Кулик. – Київ: УРП, 1995. – 43 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / [авт.-уклад. Горбатенко В.]. – Київ: Генеза, 2004. – 736 с.
10. Короткий Оксфордський політичний словник / [авт.-уклад. Маклін І., Макмілан А.]. – Київ: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. – 789 с.
11. Гордієнко М. Процес еволюції та політичні перспективи ідеології консерватизму / М.Гордієнко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 46–59.
12. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В.Лісовий. – К, 1997. – 352 с.
13. Берк Е. Релігія і громадянське суспільство / Е.Берк. // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. Олег Проценко, Василь Лісовий. – Київ: ВД "Простір", "Смолоскип", 2008. – С. 407–412.
14. Чижевський Д. Вячеслав Липинський як філософ історії / Д.Чижевський. // Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – Упорядники Осташко Тетяна, Терещенко Юрій. – Київ-Житомир, 2008. – С. 201–208.
15. Оукшот М. Що означає бути консерватором / М.Оукшот. // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. Олег Проценко, Василь Лісовий. – Київ: ВД "Простір", "Смолоскип", 2008. – С. 43–61.
16. Кошетар У. П. Роль Української Греко-Католицької Церкви у формуванні галицького консерватизму 1920–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / У.П. Кошетар. – Запоріжжя, 2007. – 21 с.
17. Листування Вячеслава Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р.Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. – Київ: Смолоскип, 2003. – 960 с.
18. Іваницька Л.В. Липинський Вячеслав Казимирович / Л. Іваницька // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності. – К.: Книги ХХІ, 2007. – С. 240–243.
19. Іщак А. Погляди В.Липинського на релігію в державнім будівництві / А.Іщак. // Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – Упорядники Осташко Т., Терещенко Ю. – Київ-Житомир, 2008. – С. 214–218.
20. Вячеслав Липинський // Нова Зоря. – 21 червня 1931. – Ч. 45 (445). – С. 1.
21. Вячеслав Липинський // Діло. – 19 червня 1931. – Ч. 134 (12.790). – С. 1.
22. Консервативні верстви громадянства і їх значіння // Нова Зоря. – 10 липня 1927. – Ч. 27 (78). – С. 3–4.

Наталья Блиндер, Александр Петровский

УКРАИНСКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ: ИСТОКИ И ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX СТ.)

В статье освещены истоки европейской консервативной мысли и факторы формирования идеологии украинского консерватизма в Восточной Галиции.

Ключевые слова: идеология, консерватизм, консерваторы, украинская консервативная мысль, Восточная Галиция.

Natalia Blinder, Oleksandr Petrovsky

UKRAINIAN CONSERVATISM ON THE TERRITORY OF EASTERN GALYCHYNA: SOURCES AND FORMING FACTORS (THE SECOND HALF OF XIX CENTURY – FIRST THIRD OF XX CENTURY)

In the article the sources of the European conservative idea and factors of forming of ideology of Ukrainian conservatism are reflected on territory of East Galychyna.

Key words: ideology, conservatism, conservatives, conservative opinion Ukrainian, Eastern Galicia.

УДК 94(477)

Василь Щетников

МОЛДОВСЬКА АВТОНОМІЯ 1924–1940 РР.: ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

У статті проаналізовано історичні умови виникнення та вплив Молдовської автономії у 1924–1940 рр. на розвиток етносоціальної структури українського Причорномор'я між двома світовими війнами.

Ключові слова: Молдовська автономія, українське Причорномор'я, етносоціальна структура, етнонаціональний простір, загальноукраїнський вимір.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що Українська революція 1917–1920 рр., спроби відродження української державності не могли не позначитися на зацікавленості молдавського етносу у реалізації своїх бодай автономістичних прагнень. Відомий дослідник цієї проблеми П. Шорников писав: "...знаковою подією розриву офіційної Румунії із Молдовським національним проектом стало її відчуження від Росії" [1, с. 182].

Автор виводить ситуацію ще з XIX ст., коли, на його думку, зміна геополітичних орієнтирів офіційного Бухаресту перекреслила у свідомості еліти, що формувала ідеологію нової держави усі історичні заслуги Російської імперії. Хоча російська суспільна модель була досить близькою до соціальних реалій Румунії того часу.

Оскільки до кінця 60-х рр. XIX ст. прогресивний потенціал "Органічних регламентів", що їх було впроваджено у життя за ініціативою Росії, було вичерпано, а введення російських військ у 1849 році в Трансильванію, що врятувало від антирумунського терору багатьох людей було призабуте і назване "окупацією", настав час очорнення Росії і у свідомості пересічних громадян. Годі й казати, що повернення у 1878 р. полоси землі, північніше дельти Дунаю, що її відторгнуто від Росії після Кримської війни і заселено значною мірою болгарами, українцями та росіянами, зведено у ранг національної трагедії румунського народу [2, с. 18–22].

У той же час і на початку XX ст. як зазначав академік О. Гібу, "румунська національна ідея була недійсною в усіх прошарках населення – селянстві, духовних особах, боярстві; вона лишень несміливо намацувала окремі серця студентів в російських університетах" [3, р. LI]. У той же час історики-румуністи вже від середини XIX ст. перераховуючи ворогів молдавського народу ще з доби середньовіччя, поруч із турками, татарами, угорцями, греками, поляками почали згадувати й українське козацтво.

На порядок денний ставилося питання обґрунтування румунських домогань стосовно Бессарабії. Після Першої світової війни румунська історіографія покладала на російський уряд провину за розгром румунського війська у 1916 році, а також, і головним чином – за проблеми, що виникли у Румунії у зв'язку із виходом Росії з війни у 1917 році. П. Шорников пише: "Курс на

отчуждение румын от России подготовил идеологические предпосылки вторжения румынских войск в Бессарабию в 1918 г." [1, с. 184].

Українська Центральна Рада (УЦР) опинившись в дипломатичній ізоляції в березні 1918 року пропонувала Румунії поділ території Бессарабії за етнічним принципом, – шляхом плебісциту. 15 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради М. Грушевський заявив: "З українського боку ніхто не має претензії на ті частини Бессарабії, в яких більшість становить молдавська людність..." [4, с. 206]. Втім, румунський уряд, спираючись на свою військову присутність у Бессарабії, прихильників з Крайової Ради та німецьку підтримку, здійснив акцію законодавчого оформлення приєднання Бессарабії до Румунії. 9 квітня 1918 р. так званий "Парламент незалежної Молдавської республіки" оголосив про приєднання до Румунії на правах автономії [4, с. 271]. І тут справа не в тому, що як зазначав історик Шт. Чобану "революція застала бессарабських молдаван ще менше підготованими до неї, ніж інші народи Росії" (цей момент відмічав і добре відомий у Одесі Г.Пинтя) [5, с. 9]. На нашу думку, досить відчутну роль у такому визначенні Бессарабії відіграла і непослідовність дій як російського, так і українського політикуму в цей час.

З одного боку, Тимчасовий уряд під власні заклики не подрібнювати демократичні сили "визволеної Росії" визнав право України на автономію, у відповідь на її Універсал від 10 червня, що територіально відмежував Бессарабію від Росії. З іншого боку, УЦР 6 (18) липня вимагала включення Бессарабії до складу України. Саме несприйняття цієї вимоги об'єднало політичні сили Бессарабії навколо ідеї автономії за що висловилися навіть представники нацменшин [5, с. 93–110].

Як вже зазначалося, в останні півтора місяці свого існування УЦР намагалася дещо пом'якшити враження від своєї позиції липня 1917 року, однак в добу Гетьманату усе повернулося "на круги своя". 5 червня 1918 р. уряд гетьмана П. Скоропадського надіслав до владних структур Румунії ноту, в якій зазначалося, що "Україна не допускає повного розриву з краєм і хоче, щоби він залишився у її складі на засадах автономії" оскільки рішення Парламенту ще не є волевиявленням усього населення [6, с. 187].

Київ у кінці літа 1918 року навіть вдавався до ведення "митної війни" проти Румунії з цього приводу. Інакше діяв уряд Директорії УНР: С. Петлюра уклав з румунським урядом угоду про відмову претензій України на Бессарабію в обмін на постачання армії УНР зброї та військового спорядження [7, с. 132]. Безумовно, така зміна сталася не в останню чергу через те, що буквально за один день до вступу в силу Комп'єнського перемир'я – 11 листопада 1918 р., що знаменувало собою закінчення Першої світової війни, Румунії шляхом ультимативних вимог до Німеччини вдалося повернутися у табір Антанти, а отже – опинитися у складі країн-переможців. Skorиставшись обставинами, румунський уряд зробив останній рішучий крок у бік остаточної анексії Бессарабії, коли 27 листопада 1918 р. члени розпущеної ще у травні Крайової Ради, в умовах відсутності кворуму, зібралося лише 36 осіб зі 150, віддали свої голоси за приєднання до Румунії. Хоча збори були явно нелегітимними, але їх рішення визнане законним.

Відтак, молдавська автономія в тому вигляді, в якому вона виникла в 1924 році вздовж лівого берега Дністра має досить довгу передісторію та її поява не була випадковою або спонтанною. Молода радянська державність переживала процес бурхливого пошуку як у сфері соціально-економічних засад свого розвитку, так і національно-політичних перетворень. Південь України з огляду на економічну, політичну та геостратегічну важливість мав стати плацдармом для соціального експериментаторства у зазначених напрямках. На нашу думку, факту утворення Молдавської автономії у 1924 році сучасні українські дослідники приділяють недостатньо уваги, вважаючи цю подію мабуть другорядною та несуттєвою, або ж такою, що не стосується історії України, або, наприклад, Одеси як центру південноукраїнського регіону. Наприклад, у монографії "Історія Одеси", що вийшла у світ в Одесі 2002 року у видавництві "Друк", в розділі, що його присвячено 20–30-м рокам цей сюжет практично не знайшов належного висвітлення.

Втім, як показали 20 років історії незалежної України – це далеко не так.

Йдеться про утворення на прикордонних українських землях впродовж 1924 року Молдавської АСРР (МАСРР), що у 1940 р. стала "базою" для утворення Молдавської РСР (МРСР). Тобто, крім загальносоюзних та загальноукраїнських тенденцій, що детермінували етносоціальні зміни впродовж 20–30-х років в південноукраїнському (чорноморському) регіоні була наявною специфіка, що впливала з факту існування Молдавської автономії.

Проблема стає ще більш актуальною, але одночасно і складною, якщо згадати, що у 1924 році у відомій доповідній записці десяти румунських та бессарабських комуністів (у їх складі був і Г.Котовський; крім нього – О. Бадулеску, П. Ткаченко, С. Тінкельман, І. Дическу-Дік та інші), скерованої до ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У необхідність створення на лівому березі Дністра Молдавської республіки пояснювалося саме політичними мотивами. При цьому автори записки

наполягали на створенні республіки, а не автономії, через "...питання чисто військового характеру" і через це особливими турботами молдован "...про свій економічний благоустрій" [8, с. 5–7].

Найбільш впливовою фігурою серед прибічників створення Молдавської автономії на території УСРР був М. Фрунзе. Автори доповідної записки стверджували, що у Задністров'ї, на території колишніх Херсонської та Кам'янець-Подільської губерній, мешкає компактною масою не менш як 500–800 тис. молдован, що мають свій особливий національний побут і "...мову яка є діалектом румунської" [8, с. 6–7].

Керівництво УСРР досить обережно поставилося до цієї пропозиції, проте ідею створення національної республіки у складі СРСР відкинуло з самого початку. Мотивуючи нез'ясованістю питання кількісного складу молдовського населення, керівництво УСРР від початку погодилося лише на створення молдавських національних сілрад та районів. Зрештою, дещо пізніше, погодилися на автономію, але в складі УСРР і тільки після визначення органами внутрішніх справ реальної чисельності молдовського населення та ступеня компактності його проживання. За справу з усією притаманною йому енергійністю взявся Г. Котовський. З бійців та командирів Другого кавалерійського корпусу він створив комісію зі збору інформації. Згідно з даними цієї комісії чисельність молдовського населення у Подільській та Одеській губерніях склала всього 283 тис. 398 осіб [9, с. 247, 248]. З огляду на це, 18 квітня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про те, що в разі відсутності етнографічних показників питання створення Молдавської республіки було не на часі. Втім, Й. Сталін розпочинав боротьбу за владу з Л. Троцьким, тому підтримка М. Фрунзе була йому вкрай необхідною і 29 липня 1924 р., незважаючи на позицію УСРР з цього питання, з'являється постанова Політбюро ЦК РКП(б), у якій йдеться про те, що виокремлення молдовського населення у спеціальну автономну республіку в складі УСРР є необхідним "...передусім через політичні міркування" [10, с. 33]. Що це означало стане зрозумілим через два місяці, коли позитивне рішення Політбюро ЦК КП(б)У, Політбюро ЦК РКП(б), за пропозицією наркома іноземних справ СРСР Г. Чичеріна, внесе суттєве уточнення. Воно стосувалося того, що якщо українське керівництво прийняло рішення про створення Молдавської автономії цілком на території радянської України, то Політбюро ЦК РКП(б) постановило: "В акте создания Автономной Молдавской ССР должно быть обозначено, что западной ее границей является государственная граница Союза ССР" [8, с. 9].

У такій спосіб, враховуючи, що за радянськими уявленнями, кордон СРСР мав проходити по Пруту і Дунаю, Молдовська автономія від початку складалася з двох частин, при тому, що найбільша її частина – бессарабська, знаходилася у складі Румунії і до 1940 року та у автономну Молдовську республіку тоді не входила. Цей аспект з плином часу набуватиме більшої геополітичної ваги, а поки що 12 жовтня 1924 р. III-я сесія ВУЦВК прийняла постанову "Про утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки" з визначенням кордонів новоутвореної автономії [11, с. 86].

На нашу думку, важливо відмітити наступний момент: у ніч на 12 жовтня, готуючи присутніх для прийняття правильного рішення на сесії, що мала відбутися за кілька годин, голова РНК УСРР В. Чубар обґрунтував пріоритет економічного компоненту в національному питанні при визначенні кордонів нового радянського державного утворення. Це був, так би мовити внутрішній вектор цієї проблеми, або вектор скерований на українську складову національного питання. Зовнішній вектор, як ми вже зазначали вище, був визначений постановою Політбюро ЦК РКП(б) від 29 липня 1924 р. і мав виключно політичний характер. На цій нічній сесії В. Чубар пояснював присутнім: "...Ми прийшли до висновку про те, що і ці райони, і села [з переважаючим українським та російським населенням – авт.] повинні будуть входити до складу нової молдавської автономної республіки, виходячи з міркувань, що потрібно надати можливість молдавському народу, молдавським трудящим встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували їм нормальний економічний і культурний розвиток; ми прийшли до висновку про те, що усі економічно взаємопов'язані райони повинні повністю увійти до складу цієї автономної республіки" [11, с. 79, 80].

Молдовський дослідник проблеми, О. Галущенко звернув увагу на те, що й тут не обійшлося без статистичного казусу, адже під час свого виступу В. Чубар демонстрував мапу, досі не введену в науковий обіг Молдовської автономії і промовисто проголосив, що у новоствореному краї мешкатимуть 400 тис. жителів з яких молдовське населення становитиме у середньому 58 % від загальної кількості, "тобто представлятиме собою абсолютну більшість населення" [8, с. 9]. Дослідник переконливо довів чому інформація В. Чубара не відповідала дійсності: адже навіть за два роки, у 1926 р., коли територія автономії збільшилася майже на чверть (23,7 %), тобто на 2 тис. км², і в Молдовській автономії мешкало 572 тис. населення, молдован серед них було 30,1 % (172 тис.) [8, с. 10, 12]. Усього ж у південноукраїнському регіоні, від Луганщини і до Дністра, так званий

"Степовий підрайон", згідно з даними перепису 1926 року, молдован нараховувалося 244 тис., а на всій території України – 257,8 тис. [12, с. 8].

Звідки ж взяли такі суттєві розходження у кількісних параметрах? Можна висунути припущення, що про фальсифікацію не йдеться. Адже відомо, що такий авторитетний румунський дослідник, як Іон Ністор, акумулював точки зору своїх попередників, саме 1925 року в Чернівцях видав роботу "Румуни Трансністрії", йдеться про географічне поняття, тобто Задністров'я, у якій приходиться висновку, що кількість румунського населення за Дністром сягає 400–500 тис., а у складі Ананіївського та Тираспольського повітів – 30 % [13, р. 6–8]. Практично аналогічну оцінку знаходимо і у праці Н. Йорга – 450 тис. румун за Дністром. Хоча він вніс суттєву кореляцію, не обмежував дану кількість лише межами Буго-Дністровського межиріччя, казав "і далі на Схід" [14, р. 3].

Втім, були і значно більш завищені дані: 800 тис. і навіть більше 1 млн, пов'язані з російською статистикою XIX ст. Ось звідки використано статистику в тексті доповідної записки десяти румунських та бессарабських комуністів, також доповіді В. Чубара у жовтні 1924 р.

У праці В. Зеленчука "Населення Бессарабії та Подністров'я в XIX ст." на значному статистичному матеріалі показано наявність двох демографічних хвиль у трьох українських губерніях впродовж другої та третьої третини XIX ст., коли до 1859 р. відбувалося зростання молдовського населення у Катеринославській, Подільській та Херсонській губерніях, а з 1859 р., коли Молдовське князівство опинилося у складі Румунії – різке скорочення [15, с. 165]. При цьому, повертає увагу той факт, що станом на 1897 р. загальна чисельність молдовського населення у Подільській та Херсонській губерніях складала 173,9 тис. осіб, що практично співпадало з його кількістю у Молдовській автономії у грудні 1926 року (172 тис.).

На сьогоднішній день існують доволі різноманітні та оригінальні пояснення цього явища. Втім, повертаючись до аналізу етносоціальної структури південноукраїнських земель у зазначений нами період, слід наголосити на тому, що системоутворюючим центром цього регіону була Одещина. Передусім кидається у вічі етнічна різнобарвність краю та його соціальна специфіка. Навіть населення Молдовської автономії, згідно з даними Всесоюзного перепису 1926 року, було представлено 25 національностями, що складало 99,85 %; з решти 0,15 % – 614 осіб не ідентифікували або неточно визначили свою етнічну приналежність, 225 були іноземними громадянами і лише 45 осіб з 572 тис. 339 проходили у графі "прочие народности", що і створювало враження "етнічної поліфонії" краю.

У той же час, якщо брати етноси з кількістю більше 1 тис. осіб, то таких у Молдовській автономії нараховувалося лише сім: першу позицію займали українці (277,515), далі – молдовани (172,419), росіяни (48,868), євреї (48,564), німці (10,739), болгары (6,026), поляки (4,853). Румуни, згідно з даними перепису, займали 12 позицію, їх нараховувалося 137 осіб (111 чоловіків і 26 жінок), третина з них проживала у містах автономії, у той час, як у середньому ця пропорція дорівнювала приблизно 1 до 6 [8, с. 41].

Проте найбільших етносоціальних змін в причорноморському українському просторі зазнала саме Одеса: міський перепис 1923 року зафіксував скорочення її населення порівняно з довоєнним рівнем майже наполовину. Всесоюзний перепис 1926 року свідчив про поступове відродження міста, хоча й з дещо зміненою етносоціальною структурою: населення за три роки збільшилося на 25,9 % і становило 420,8 тис., втім Одеса посунулася на друге місце в Україні і поступилася лідерством Києву. Переважну більшість населення міста – 92,5 % на кінець 1926 року склали росіяни (38,6 %), євреї (36,4 %) та українці (17,5 %), значна кількість інших національностей становила 7,5 % (майже половину з них представляли поляки – 10 тис. та білоруси – 2,5 тис.) [16, с. 336, 337]. У подальшому питома вага українців у населенні міста та регіону зростатиме, а росіян та євреїв – скорочуватиметься. Серед причин варто назвати заходи радянської влади, скеровані на розвиток української радянської державності, політику українізації, що сприяло зростанню національної самосвідомості українського народу, коли відкрито визнавалося українське походження. З іншого боку, пришвидшення індустріалізації потребувала нових робочих рук, а в селі все гостріше відчувалося аграрне перенаселення. Усе це вело до збільшення міграції у місто сільського населення. Упродовж 1923–1926 рр. кількість робітників в Одесі зросла майже у півтори рази: з 30,2 тис. до 47,3 тис., хоча цензовою промисловістю були охоплені далеко не усі з них, а лише 18 тис. осіб, три чверті з яких працювали у харчовій, металообробній та текстильній промисловості [17, арк. 43].

З загальної маси 17 % робітників були транспортниками, причому у 20-х рр. на долю водників та залізничників припадало лише 3 % (!) робітників, оскільки роки війни та розрухи призвели до катастрофічного упадку морського флоту Причорномор'я і низьких темпів його відновлення, а оскільки залізниця обслуговувала порт, то це відображалося на зайнятості залізничників. Ще одним важливим моментом соціальної специфіки українського Причорномор'я, що склалася вже на

середину 20-х рр. і відіграватиме важливу роль в подальшій історії нашого регіону та міста Одеси, зокрема на етапі Другої світової війни, була колосальна невідповідність показникам загальносоюзним та загальноукраїнським з окремих соціальних страт самодіяльного населення [18, с. 13, 61]. Йдеться, передусім, про робітників, службовців та кустарів – "одиначок". Доля цих трьох категорій серед зайнятого населення міста Одеси, наприклад, дорівнювала 83,89 %, в той час, як середньоукраїнські показники сягали 13,57 %! Що стосується робітників та кустарів, то тенденція їх розвитку у 30-ті роки була протилежною: кількість перших зростала, кількість других швидко скорочувалася. Більш стабільною виявилася група службовців: гіпертрофований розвиток контрольних функцій держaparату був передумовою її зростання і в подальшому (особливо у торгівлі та кредитуванні).

Автор у своїх публікаціях вже торкався питання розвитку аграрного сектора виробництва на Півдні України у 20–30-х рр.: головним напрямком тут було примусове усупільнення сільськогосподарського виробництва, одержавлення його у формах спеціалізованого виробництва технологічним підґрунтям чого мусила стати керована агропромислова інтеграція, що значною мірою здійснювалась через МТС та ММС [19]. Ці організаційні форми впроваджувались саме на Півдні України, на Одещині, що є вагомим аргументом на користь нашої тези про унікальність етносоціальної картини та етнополітичного розвитку українського Причорномор'я. На розвиток Одеси та населення Одещини значний негативний вплив мали голод початку 20-х років та голодомор 1932–1933 рр., наслідком чого було безробіття, дитяча безпритульність. Згідно з даними перепису 1923 року, з 186,2 тис. безробітних, зафіксованих в Україні, в містах Одеської губернії зосереджено четверту частину. До 1927 року цей показник зріс: на Одещині було 60 тис. безробітних, більше як 34 тис. з них – в Одесі.

Через систему трудових артілей, громадських робіт, направлення на перші радянські новобудови, зокрема – Дніпрогес, Турксиб до початку 1930-х років вдалося закрити біржі праці, а у 1933 році навіть ліквідувати наркомат праці. Втім голодомор 1932–1933 рр. знову привів голодуючих селян на вулиці міст, інколи люди вмирили просто на вулиці і знову відбувається зростання дитячої безпритульності, проте вже створено інфраструктуру боротьби з цим лихом, ще у 20-ті роки побудовано мережу дитячих закладів для сиріт та безпритульних. У квітні 1921 року в Одесі існувало 16 дитячих установ, у тому числі 10 шкіл-комун і 6 російськомовних дитсадочків, 2 українських, 3 єврейських, 2 польських, 1 білоруська і 1 литовська школи. Статус дитячого містечка отримала Одеська школа-комуна № 1 на Французькому бульварі [20, арк. 1, 11, 14; 16, с. 339–341].

Концепція соціалістичного будівництва включала в себе активний наступ аж до ліквідації приватного підприємництва, викорінювання "соціальних хвороб" на кшталт проституції, злидарювання, знищення злочинного світу і злочинності як такої, поголовне охоплення кустарів та ремісників різними формами від постачально-збутової до виробничої кооперації. Усе це мало стати передумовами зміни професійної та соціальної структури населення, підвищення його освітнього та культурного рівня. Наприклад, станом на 1 січня 1941 р. Одеська та Миколаївська області мали в своєму розпорядженні таку кількість спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою спеціальною освітою: агрономів – 1684, зоотехніків – 595, інженерів – 682. У той же час, у двох новоутворених областях, як Чернівецька та Ізмаїльська, агрономів було всього 103, зоотехніків – 57, інженерів – 42. Найнижчі показники були в Ізмаїльській області [21, арк. 5–6]. На нашу думку, не останню роль в цій ситуації відіграв той факт, коли у серпні 1940 року відбувся розподіл населення та території МАРСР 4,6 тис. км², або 48,14 % відійшли до України з 70,72 % українського та 16,65 % молдовського населення. На меншій території МРСР отримала 51,86 % населення колишньої Молдовської автономії [11, с. 216].

В той же час той факт, що станом на 1 січня 1941 р. у радянській Молдові при загальній чисельності населення в 2719 тис. проживало 1735 тис. молдован (63,8 %) свідчить, що економічний, соціальний та демографічний вектори політики владних структур йшли на користь і сприяли розвитку молдовської нації. Про це свідчать й статистичні дані в Ізмаїльській області УРСР, де станом на 1 січня 1941 р. нараховувалося 627,7 тис. осіб, в тому числі: міського населення – 98,4 тис., сільського – 529,3 тис. [22, с. 138].

З одного боку, напередодні Другої світової війни в радянській Україні, і зокрема на просторах українського Причорномор'я, в своїх основних параметрах соціальна структура дійсно зазнала істотних змін: майже цілком зник приватний сектор, відбулося кооперування або перехід у державний сектор кустарів, різко зросла кількість робітників, виникли нові організаційні форми сільськогосподарського виробництва.

Втім під впливом зовнішньополітичних обставин та низкою негативних аспектів привнесених особистістю виконавців зазначених процесів, можемо зробити висновок про те, що тоталітарна держава передусім прагнула до максимального спрощення соціальної структури суспільства, яке її керівники отримали від попереднього суспільно-політичного ладу.

Метою такої діяльності було досягнення максимального ступеня керованості та контролю над населенням територій, що об'єктивно мали різний рівень соціального, економічного та культурного розвитку. В умовах системної, глобальної економічної та політичної кризи, нових викликів часу, жорсткого репресивного режиму населення УРСР в цілому, було налаштоване конструктивно, сподівалося уникнути можливих подальших потрясінь.

Втім недоліки та помилки керівництва, його недовіра та нехтування свободою волевиявлення кожної окремої людини, його спроба перетворити кожного члена суспільства на частку велетенського державного механізму, накопичували невдоволення.

Список використаних джерел

1. Шорников П.М. Молдавская самобытность / Шорников П.М. – Тирасполь: Изд-во Приднестр. ун-та, 2007. – 400 с.
2. Тодоров П. Българите в Бесарабия (1941–1944 г.) / Тодоров П. // Българите в Северното Причерноморие: Изследвания и материали. – Т. 3. – Велико Търново, 1994.- С.243–254; Пеливан К. История села Бургуджи Арцизского района Одесской области / Пеливан Константин. – Арциз, 2009. – С. 18–22.
3. Ghibu O. De la Basarabia ruseasca laBasarabia romineasca. Analiza unui proces istoric, insotita de 186 documente. Vol. 1. / Ghibu O. – București, 1926. – P. LI.
4. Українська Центральна Рада: Докум. і матеріали. В 2-х томах. – К., 1997. – Т. 1. – С. 206, 271.
5. Левит И.Э. Движение за автономию Молдавской республики. 1917 / Левит И.Э. – Кишинев: Лига, 1997. – С. 9, 93–110.
6. Держалюк М. Міжнародне становище України та її внутрішня боротьба у 1917–1922 рр. / Держалюк М. – К., 1998. – С. 187.
7. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 р.) / Овсій І.О. – К., 1999. – С. 132.
8. Галущенко О. Население Молдавской АССР (1924–1940 гг.). / Олег Галущенко. – Кишинев, 2001. – 49 с.
9. Афтенюк С.Я. Ленинские национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа / Афтенюк С.Я. – Кишинев, 1971. – С. 247, 248.
10. Начало большого пути. Сб. докум. и материалов. – Кишинев, 1964. – С. 33.
11. Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. Сб. докум. и материалов. – Кишинев, 1984. – С.79, 80, 86.
12. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. XIII, УССР.- М., 1929. – С. 8.
13. Nistor Ion I. Români Transnistrieni / Nistor Ion I. – Cernăuți, 1925. – P.6–8.
14. Iorga N. Români de peste Nistru. Lămuriri pentru a-i ajuta în lupta lor / Iorga N. – Iași, 1918. – P. 3.
15. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы) / Зеленчук В.С. – Кишинев, 1979. – С. 165.
16. Гонтар О.В. Одеса між двома війнами (20–30-ті роки) / Гонтар О.В. // Історія Одеси / Гол. ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – С.336, 337.
17. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-1234, оп. 1, спр. 36, арк. 43.
18. Всесоюзная перепись населения 17.12.1926 г. Вып. X: По положению в занятии и отраслях народного хозяйства. – Москва, 1929. – Табл. VI. – С. 13, 61.
19. Щетников В.П. Темпы коллективизации и социальная структура населения Приднестровских районов Одесщины в 1928–1929 гг. / Щетников В.П. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Ч.1: История. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 18–20; Щетников В.П. Региональные аспекты этносоциальной структуры Одесщины / Щетников В.П. // Политология и социально-политические процессы в советском обществе: Тезисы докладов и выступлений на Всесоюзной научно-теоретической конференции. Одесса, апрель 1991 г. – Москва-Одесса, 1991. – С.140–142.
20. ДАОО, ф. Р-150, оп.1, спр.295, арк.1, 11, 14.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 30, ч. 1, спр. 4, арк. 5–6.
22. Советский Придунайский край (1940–1945 гг.): Докум. и материалы. – Одесса: Маяк, 1968. – С. 138.

Васи́лий Щетнико́в

МОЛДАВСКАЯ АВТОНОМИЯ 1924–1940 ГГ: ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЭТНОСОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ

В статье проанализированы исторические условия возникновения и влияние Молдавской автономии в 1924–1940 гг на развитие этносоциальной структуры украинского Причерноморья между двумя мировыми войнами.

Ключевые слова: Молдавская автономия, украинское Причерноморье, этносоциальная структура, этнонациональное пространство, общеукраинское измерение.

Vasyl Schetnikov

MOLDOVAN AUTONOMY 1924–1940: THE HISTORICAL CONDITIONS OF EMERGENCE AND IMPACT ON ETHNO-SOCIAL STRUCTURE OF UKRAINIAN BLACK SEA REGION BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The article analyzes the historical conditions of emergence and impact of Moldovan autonomy in 1924–1940 was the development of Ethno-Social structure of Ukrainian Black Sea region between the two world wars.

Key words: autonomy Moldovan, Ukrainian Black Sea region, Ethno-social structure, ethnic space, all-dimension.

УДК 94(477)

Іванна Лучаківська

РАДЯНСЬКІ ДЕПОРТАЦІЙНО-ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ АКЦІЇ 1939–1941 РР.

У статті досліджено та проаналізовано причини, характер, наслідки депортаційно-переселенських процесів упродовж 1939–1941 рр. в різні регіони СРСР.

Ключові слова: Західна Україна, сталінський тоталітарний режим, депортації, радянська репресивна система, НКВС.

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що переміщення цивільного населення на території України, спричинені міжвоєнними поділами та репресіями радянського режиму, а згодом державним сталінським політичним режимом, що охопив майже усі верстви населення України, особливо її західних областей і відобразився на розвитку економіки, соціальної та демографічної ситуації української нації. Тому більшість процесів та історичних явищ залишались спотворено потрактованими або зовсім замовчуваними.

Метою цього дослідження є аналіз депортацій та переміщення населення західних областей України, їх розселення на території колишнього СРСР в цілому.

Об'єктом дослідження є депортації та переміщення населення західних областей України упродовж 1939–1941 рр.

Предметом дослідження є з'ясування причин, характеру та наслідків переселенських процесів 1939–1941 рр. і депортацій населення Західної України в різні регіони СРСР.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1939–1941 рр. і зумовлюються тим, що в період Другої світової війни цей час характеризувався у житті населення Західної України територіальними змінами, обумовленими політичними впливами сусідніх держав, що найбільше проявились у масових насильницьких депортаціях та призвели до етнопонаціональних змін.

Певну увагу західноукраїнським землям в умовах тоталітарного сталінського режиму відведено в дослідженнях Ю. Шаповала [9, с. 132]. На основі невідомих раніше документів і матеріалів у своїх розвідках історик аналізує складний перебіг подій в Україні у 20–50-х роках, показує суперечливу епоху через призму долі відомих діячів тієї епохи. До переліку видань, присвячених подіям 1939–1941 рр. можна віднести працю О.Рубльова і Ю.Черченка "Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції", видану у 1994 р. Цю тему автори досліджували упродовж тривалого часу, публікуючи спочатку матеріали на сторінках "Українського історичного журналу" [2, с. 172].

У книзі львівських істориків М. Литвина, О. Луцького і К. Науменка "1939. Західні землі України" виділено трагічний злам української історії другої половини 1939 року: німецько-радянський акт 23 серпня, договір про дружбу і кордони 28 вересня, похід Червоної армії в Західну Україну, спротив галичан сталінській диктатурі [3, с. 78].

Аналіз наведених та інших публікацій засвідчив, що питання депортаційно-переселенських акцій радянського тоталітарного режиму в західних землях України упродовж 1939–1941 рр. ще недостатньо досліджене, спостерігається невідповідність статистики, суперечливість оцінок тощо.

З приходом 17 вересня 1939 р. радянських військ у Західну Україну розпочалося "очищення" прикордонної смуги від політично ненадійних елементів. 29 грудня 1939 р. вийшла постанова Раднаркому (РНК) СРСР № 2122-617сс про переселення польських осадників із західних областей України та Білорусії із детальними інструкціями про методику і масштаби депортації [1, с. 310].

Згідно зі спогадами краян, у місті Бережани Тернопільської області, щоб зорієнтуватися в місцевих відносинах, НКВС зібрало усіх колишніх поліцейних агентів і колишнього комісара польської поліції. Вони дали вичерпну інформацію про націоналістичний український рух у місті і повіті. Завдяки цим даним радянська влада провела арешти службовців прокуратури, поліції, в'язниць і членів ОУН, переселенців з Польщі, колишніх військовослужбовців польської армії [3, с. 127].

Польська система управління терміново ліквідовувалася. 14 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило зобов'язати облвиконкоми і обком КП(б)У Львівської, Волинської, Станіславської, Дрогобицької, Ровенської і Тернопільської областей припинити виплату пенсій колишнім воєводам, ксьондзам, священикам, генералам, офіцерам, жандармам, поміщикам, прокурорам, головам і членам окружних судів, чиновникам міністерств та інших відомств, колишнім директорам і керівникам підприємств і маєтків, різним комісарам, які призначалися польськими урядовими установами [4, с. 320].

Позбавивши польських чиновників фінансової підтримки, радянська влада унеможливила спротив колишнього польського керівництва, а тим більше вплив на місцеве населення. Їх,

зазвичай, виселяли вглиб СРСР: на Поволжя, Сибір, Комі АРСР, Казахстан, ізолюючи від важелів впливу на політичну ситуацію у регіоні [7, с. 344].

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127 сс про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у таборах й в'язницях військовополонених, колишніх офіцерів польської армії, а також в'язничних наглядачів, жандармів, шпигунів, поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з СРСР на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом. Подальша доля цих в'язнів склалася по-різному – одних виселили у східні області СРСР, інших з початком бойових дій німецьких військ ліквідували [7, с. 345].

Поряд з осадниками виселенню підлягали лісники та лісова охорона. У довідці управління НКВС у Дрогобицькій області про національну структуру лісників за січень 1940 року подаються такі дані: із 380 сімей, призначених на виселення, поляки становили 32,1 %, українці – 62,63 %, особи інших національностей – 5,27 %. Серед них 199 осіб служили у польській армії та 7 в поліції й розвідці. Загальні статистичні дані щодо осадників у Дрогобицькій області такі: 977 родин, головами сімей було 92,8 % поляків, 7,2 % – українці [3, с. 80–81].

Згідно з оперативним планом виселення родин осадників і лісників від 21 січня 1940 р. у Львівській області підлягало виселенню 3904 господарств осадників (21648 осіб) і 348 господарств лісників (1732 особи). З Дрогобицької області – 1565 сімей осадників (8943 особи) і 493 сім'ї лісників (2559 осіб) [3, с. 64–70, 72].

Аналіз документальних даних свідчать про те, що упродовж 1–21 січня 1940 р. можна простежити певну невідповідність у кількості господарств і осіб, які підлягали виселенню з Львівської та Дрогобицької областей. Згідно з рішенням НКВС УРСР планувалося виселити з Дрогобицької області 1648 господарств (9287 осіб) осадників і 409 господарств (2068 осіб) лісників. В результаті перевірок виселенню підлягали: осадників – 1656 господарств (9284 особи), лісників – 383 господарства (1896 осіб). Звіти НКВС свідчать про те, що частину осіб не вислали з таких причин: хвороби – 332, відсутності в момент проведення операції – 354, втечі – 9, арешту – 4, смерті – 14, всього – 713 [6, с. 88–89]. Можемо зробити висновок про те, що виселенню підлягала значно більша кількість осіб ніж планувалося спочатку.

Згідно з інструкцією про порядок виселення осадників із західних областей УРСР і БРСР від 29 грудня 1939 р., уся нерухомість виселених, сільськогосподарський інвентар, домашня худоба залишалися на місці і приймалися згідно з актом місцевим керівництвом. Дозволялося забирати з собою лише одяг, білизну, взуття, постіль, посуд та місячний запас продуктів, вивозити дрібний господарський та побутовий інструмент (сокира, пила, лопата і т.д.). Сума грошей для осадників не лімітувалася, не заборонялося вивозити побутові цінності (перстні, годинники, сережки, браслети, портсигари і т.д.). Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на сім'ю. Спецпереселенці-осадники скеровувалися на лісорозробки у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську та Омську області, Красноярський і Алтайський край, Комі АРСР [1, с. 129–130]. Операція з переселення осадників з західних областей УРСР і БРСР розпочалася 10 лютого 1940 р. Усього переселено 139590 осіб осадників [8, с. 77]. В результаті спішки багато сімей розділено і розселено у різних областях.

На місцях поселень органами держбезпеки проводився персональний облік спецпереселенців. На кожного заводилася "облікова картка", яку заповнювали у трьох екземплярах – один зберігався в райкомендатурі НКВС, другий – скеровувався у відділ виправно-трудова колоній НКВС і третій екземпляр – в Головне управління таборів (ГУТАБ) НКВС СРСР.

Усі працездатні спецпереселенці, осадники і лісники мали займатися громадсько-корисною працею на підприємствах Наркомлісу. Спецпереселенці та їхні сім'ї, перебували у спецпоселеннях, не мали права виїзду за межі адміністративних районів поселень [1, с. 60–61]. Загальну назву – "спецконтингент", отримували біженці, безробітні, осадники і "антирадянський елемент" із західних областей України. Зі змісту документів, за підписом начальника відділу ГУЛАГ НКВС СРСР В. Кондратова можна зробити висновок про те, що виселення "спецконтингенту" переслідувало декілька цілей: "очищення" західних територій СРСР від ненадійних елементів, насичення Західної України радянськими працівниками і службовцями, зміна етнічного складу населення, а основне – заселення Сходу СРСР і залучення до примусових робіт у лісовій та металургійній промисловості дешевої робочої сили.

Отже, що переважну частину осадників склали поляки, майже однаковою була кількість українців та білорусів. Слід зазначити, що серед осадників не було євреїв. Деяко іншою була ситуація з біженцями, де більшість належала євреям – 84,21 %. Поляки становили 11,31 %, а всі решта національності (українці, білоруси, німці та інші) – 4,48 %. Такий високий відсоток євреїв з

числа біженців пояснюється політикою расизму та антисемітизму, яку впроваджувала гітлерівська влада. Та будучи іноземцями в радянській Україні, вони (біженці) одразу ж попадали під контроль каральних органів.

Складовою встановлення радянської влади, поряд з виселеннями "неблагонадійних елементів" було формування державного кордону. Під час очищення прикордонних територій від політично ненадійних осіб, траплялися випадки, коли жителі прикордонної території подавали прохання перейти кордон на німецький бік. Такі спроби каралися терміновим виселенням за порушення паспортного режиму [4, с. 154].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 29 січня 1940 р. про впровадження прикордонних смуг у західних областях УРСР та БРСР, встановлювалися 7,5-кілометрова, 500-метрова і 4-метрова прикордонні смуги. НКВС СРСР зобов'язувався до 1 травня 1940 р. ввести у 7,5-кілометровій прикордонній смузі паспортну систему у відповідності до інструкції, затвердженої постановою РНК СРСР від 14 січня 1933 р. за № 43 з внесенням змін у відповідності до постанови РНК СРСР від 30 грудня 1939 р. за № 2130-622 сс "Про запровадження паспортної системи в Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР і Барановичській, Белостоцької, Брестської, Вілейської і Пінської областей БРСР" [7, с. 71].

Наступна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 квітня 1940 р. "Про відселення і переселення жителів 800-метрової прикордонної смуги в західних областях УРСР і очищення цієї смуги від будівель" вказувала на кількість жителів, дворів, які підлягали відселенню та переселенню. Відселення означало розміщення жителів на околицях населених пунктів, тільки за межами 800 метрової зони. Переселення – розміщення жителів у межах області у вільних будинках колишніх осадників (поляків – примітка автора) та німців-колоністів [4, с. 170–174].

Досліджуючи міграційні процеси у довоєнний період, варто звернути увагу на осіб, яких скеровували у Західну Україну на роботу. Під час проведення операції з виселення біженців і осадників упродовж 1939–1941 рр. до керівництва НКВС УРСР надходили доповідні, у яких акцентувалася основна увага на потребі кадрів для виконання покладених урядом СРСР завдань. Так, для Львівської області потрібно було 4900 спеціалістів, в тому числі 1425 керівників опергруп і 16 – оперпрацівників, для керівництва резервними групами. Фактично у розпорядженні обласної "трійки" з проведення операції було 829 осіб [3, с. 70]. Документ датується січнем 1940 р. Необхідну кількість виконавців набирали за рахунок працівників карного розшуку, курсантів шкіл міліції та оперативників УНКВС УРСР.

Як бачимо з наведених фактичних і статистичних матеріалів, так званий "визвольний" похід Червоної армії у західні області України, про що писала радянська історіографія підступно готувався радянським урядом ще задовго до підписання пакту Молотова-Ріббентропа.

Усі "спецпереселенці" зі східних областей України скеровувались у ГУЛАБи НКВС як дешева робоча сила. У той же час акція виселення осадників та біженців з прикордонних західних областей України на схід СРСР тривала до липня 1941 р. Перервався "процес висилки у порядку очистки державного кордону Заходу України" [5, с. 216] з початком Другої світової війни. Спроби евакуювати політв'язнів зі Львова, Луцька, Рівного, Тернополя та інших населених пунктів закінчилися невдачею. Через постійні напади німецької авіації та намагання українських націоналістів звільнити заарештованих унеможлилювали відправку ешелонів з спецконтингентом. Обласні управління НКВС, виконуючи наказ Л. Берії, приймали рішення про фізичне знищення в'язнів. Жертвами винищення у в'язницях НКВС у Західній Україні упродовж червня-липня 1941 р. стало близько 22 тис. осіб [6, с. 63].

В. Парсаданова встановила, що упродовж 1939–1941 рр. із Західної України і Західної Білорусії в СРСР депортовано 1 млн 170 тис. осіб, із них поляків – 389 тис. М. Бугай, аналізуючи архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Львівської області, дійшов висновку, що "після переселення нових контингентів населення з західних регіонів країни на доповнення до тих, що вже були депортовані від початку 30-х років і до 1942 р., кількість сімей (переселенців) становила 258448 (959482 особи). Серед них було 28569 сімей (137315 осіб) польських осадників, 25 863 сім'ї (76347 осіб) біженців. В абсолютних цифрах тоді на промислових підприємствах із них працювали 318564 особи, у сільському господарстві 418 569 осіб, або третина всіх депортованих із Західної України і Західної Білорусії, тобто 318800 сімей (1173170 осіб)" [7, с. 343].

Наведені дані не дають відповіді на питання, скільки ж осіб депортовано упродовж 1940–1941 рр. власне із Західної України. Тим більше, що не усі переміщення населення у межах регіону та СРСР у ті роки можна вважати депортацією, оскільки вони мали різний характер. Не було депортацією інтернування частин польської армії 1939 р., мобілізація до лав Червоної армії, переїзд безробітних у Донбас, на Урал, відселення з 800-метрової прикордонної зони, евакуація частини населення на початку німецько-радянської війни 1941 р. тощо.

У Західній Україні упродовж 1940–1941 рр. проведено депортації населення чотирма великими хвилями. Ці акції скеровувались насамперед на руйнування структур польського державного та адміністративного апарату. Результатом такого підходу стало те, що до ворогів радянської влади потрапили не тільки ті, хто виступав проти неї зі зброєю в руках, а й ті, хто ставився до не полярно, проте критично оцінював методи її діяльності [5, с. 47].

З опублікованих останнім часом документів стало відомо, що 5 грудня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) і уряд СРСР прийняли постанову про депортації, а 29 грудня РНК СРСР затвердив інструкцію НКВС СРСР з виселення польських осадників із західних областей Білорусії та України. Керувати операцією доручили заступникові Л. Берії – В. Меркулову, а в УРСР – наркомуну НКВС І. Серову. В областях і районах були організовані "трійки", що розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних відділів НКВС. Адміністративне виселення здійснювалося без суду і слідства, навіть письмового звинувачення. Сьогодні можна вже говорити про доволі точно визначені дані щодо кількості депортованих у лютому, квітні-червні 1940 р. і у травні-червні 1941 р. [8, с. 97].

Радянський уряд ставив завдання "перемішати" регіональні етнічні групи, знищити самобутність населення України і, передусім, її західних областей. Про це свідчить активне заселення західних областей України російськомовним населенням. Отримання керівних посад, виходячи з принципу нібито їхньої обізнаності з соціалістичним будівництвом.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. супроводжувалось масовими репресіями (звільненням з роботи, ув'язненням, фізичним знищенням), які зачепили всі соціальні і національні групи населення. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації – виселення без правових на це підстав. Упродовж 1940–1941 рр. у віддалені райони СРСР депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священики, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі методи його здійснення.

Список використаних джерел

1. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.2. / Білас І.Г. – К.: Либідь–Військо України, 1994. – 688 с.
2. Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і роки ХХ ст.) / Рубльов О., Черченко Ю. – К., Наукова думка, 1994. – 350 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіан "Місіонер", 1996. – 752 с.
4. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 170–174.
5. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – У 2-х книгах. Кн. 1. / Білас І. – К.: Либідь–Військо України, 1994.– кн.1.– 424 с.
6. Романів О. І. Західноукраїнська трагедія 1941. Видання друге. / Романів О., Федущак І. – Львів-Нью-Йорк: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2002. – 430 с.
7. Кондратюк К.// Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Випуск 5–6. – С. 343–349.
8. Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки / Мазур Г. // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4.– С. 97.
9. Шаповал Ю.І. Україна 20–50 років: сторінки ненаписаної історії / Шаповал Ю. І. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

Иванна Лучаківська

СОВЕТСКИЕ ДЕПОРТАЦИОННО-ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЕ АКЦИИ 1939–1941 ГГ.

В статтє исследованы и проанализированы причины, характер, последствия депортационные-переселенческих процессов на протяжении 1939–1941 гг. в различные регионы СССР.

Ключевые слова: Западная Украина, сталинский тоталитарный режим, депортации, советская репрессивная система, НКВД.

Ivanna Luchakivska

THE SOVIET DEPORTATION AND TRANSMIGRATION ACTIONS (1939–1941)

In the article it has been investigated reasons, character and results of the transmigration processes (1939–1941) and the forced eviction of the West-Ukrainian citizens to the various regions of the USSR.

Key words: displacement of people from western Ukraine, Stalin's regime eviction, deportation, the soviet repressive system, the NKVD.

УДК 94(477)

Ростислав Котовський

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НКВС У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ
У 1939–1941 РР.**

У статті висвітлюється політика радянської влади через силові структури – репресивну діяльність органів державної безпеки, що заклали подальші протиріччя і несприйняття місцевим населенням сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: радянська політизація, українські націоналісти, польське підпілля, збройний опір, депортації.

Упродовж століть Західну Волинь, Східну Галичину, частину Полісся, Північну Буковину та Хотинщину, які дістали збірну назву "Західна Україна", заселяли, окрім автохтонного українського населення, різні народи – поляки, євреї, румуни, німці, вірмени, чехи та ін. Складною була їхня історична доля. Шлях до волі тісно переплітався з суспільно-політичним та соціально-економічним життям численних національних меншин регіону. Саме для розбудови дружніх стосунків нині є невідкладна потреба в об'єктивному висвітленні сторінок історії. У вересні 1939 р. у західноукраїнський регіон переносилася апробована в СРСР модель модернізації суспільства – радянська політизація, складовою частиною якої були карально-репресивні органи. Радянська політизація базувалася на відвертому насильстві й приховувала сталінську диктатуру. Відповідно до стандартів усього СРСР форсованими методами була здійснена уніфікація життя регіону.

Головними складовими уніфікації виступали: усунення плюралізму громадсько-політичних форм життя (ліквідація багатопартійності); націоналізація промисловості, майна та природних ресурсів; ліквідація приватновласницького сектору; одержавлення продуктивних сил села – створення соціалістичних господарств (радгоспи, машинно-тракторні станції, колгоспи, артілі); насадження єдиної ідеології та невід'ємної складової – воєвничого атеїзму; директивне втручання в сферу освіти, культури й релігії.

Актуальність і суспільно-практичне значення обраної теми наукового дослідження зумовлюється тим, що глибинні суперечності теперішнього кризового стану регіону закладені радянською командно-адміністративною системою та чекають свого подальшого наукового вирішення.

Мета статті – розкрити механізм та наслідки діяльності радянських спецслужб на новоприєднаних територіях СРСР. На основі принципів історизму, об'єктивності, спираючись на широку джерельну базу, насамперед неопубліковані архівні документи, проаналізувати засоби, методи й особливості проведення радянської політизації західноукраїнського регіону й відповідно, пов'язані із цим зміни та наслідки, що відбулися в суспільстві.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: з'ясувати ступінь наукової розробки досліджуваної проблеми; дослідити місце і роль репресивних органів у процесі радянської політизації регіону.

Об'єкт – особливості політики партійно-радянської влади на західноукраїнських землях, предмет – методи та засоби її реалізації.

Заповненню істотних прогалів у дослідженні історії західноукраїнських земель присвячені окремі монографічні дослідження І. Андрухівця і А. Француза [1], В. Барана і В. Токарського [2], Д. Веденєєва і І. Биструхіна [3], О. Добржанського, Ю. Макара, О. Масана [4], М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка [5], Т. Марусик [6], О. Рубльова і Ю. Черченка [7], М. Сеньківа [8], Б. Яроша [9] та багатьох інших науковців. У вказаних працях дослідники об'єктивно аналізують документи центральних партійних, господарських, радянських органів влади, місцевих партійних комітетів, рад депутатів трудящих та періодику.

Історичний досвід міжнаціональних взаємин, у тому числі й негативний, важливо знати, щоб винести із нього практичні уроки та висновки. Ставлячи питання про причини польсько-українського конфлікту у воєнні роки, їх слід шукати в довоєнній політиці урядів Другої Речі Посполитої щодо українців, а не сприйняття другого приходу радянської влади в 1944 р. – політикою радянської політизації у 1939–1941 рр.

На приєднаних 17 вересня 1939 р. територіях Західної України динамічно будувалася радянська політична система. Її становлення бере початок від таємної директиви народного комісара НКВС СРСР Л. Берії за № 720 "Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії" від 15 вересня 1939 р., виданої за дві доби до перетину робітничо-селянською Червоною армією польського кордону. Зокрема, нарком НКВС Української РСР І. Серову наказувалося організувати п'ять оперативно-чекістських груп у складі Київського

Особливого військового округу, які у свою чергу ділилися на підгрупи відповідно до кількості територіальних дільниць. На них покладалося завдання взяття під контроль найважливіших об'єктів (телеграфи, пошти, банки, архіви, тюрми, залізничні мости, депо, друкарні). Особливу увагу зверталось на арешти представників урядової адміністрації (поліції, прикордонної охорони, Генерального штабу, воєвод та їхніх помічників) та "відомих представників з-поміж поміщиків, князів, дворян і капіталістів". До списку потрапили керівники польських, білоруських, російських і українських політичних партій та організацій. Органи НКВС мали списки, заздалегідь підготовлені радянським консульством у Львові, а також були використані архіви польських поліцейських станиць у всьому краї. Відразу після "більшовицького возз'єднання" розпочався широкомасштабний терор органами НКВС. У числі перших арештовувалися офіцери, судді, прокурори, адвокати, службовці, землевласники, банкіри, професори, політичні і громадські діячі, у більшості за національністю поляки. Їхню державницьку діяльність у "своєї – здобутій кров'ю двох століть боротьби – Другій республіці" було визнано контрреволюційною й антирадянською. За ними депортації підлягали польські військові і цивільні осадники, лісники, учителі, священники, державні службовці нижчих рангів, родичі раніше заарештованих осіб і т. д. [10, с. 163].

Оперативні групи НКВС, виробивши власну тактику "ізоляції ворогів народу" в 20–30-х роках ХХ ст. та враховуючи специфіку регіону, розгорнули широкомасштабні заходи, що супроводжувалися арештами, виселеннями за політичними, соціально-становими, релігійними ознаками. "Правовою підставою" для боротьби з "класовими ворогами" став наказ НКВС СРСР "Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розробкою" від 11 жовтня 1939 р. Офіційно обласні управління та міськрайвідділи НКВС і робітничо-селянської міліції (РСМ) було створено наказом Л. Берії "Про організацію органів НКВС Західної України" та "Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами" від 6 листопада 1939 р., тобто після рішення позачергової сесії Верховної Ради СРСР від 1 листопада про включення Західної України до складу СРСР [11, с. 318].

Ще задовго до включення Західної України до складу УРСР і СРСР оперативні групи НКВС, що прийшли разом із Червоною армією, активно розпочали знешкоджувати "ворожі елементи". Новостворена тюремна мережа функціонувала на основі "Положення про тюрми НКВС СРСР для осіб, які перебувають під слідством", затвердженого наказом НКВС СРСР від 28 липня 1939 р. Так, у п. 2 положення вказувалося, що в'язниці створюються в союзних, автономних республіках і УНКВС країв через тюремні відділи (відділення) при УНКВС. Арешти "ворожих соціалістичному ладу елементів" розпочалися на основі таємного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 001223 від 11 жовтня 1939 р. До нього додавалася спеціальна інструкція, що визначала механізм проведення акції. Осіб, які могли становити загрозу новому режиму із місцевого населення, поділено на 18 груп ("в силу свого соціального і політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань, моральної й політичної обмеженості").

На кінець вересня 1940 р. у приєднаних західних областях, Північної Буковини та Південної Бессарабії вже функціонувало 26 в'язниць і дві внутрішні в'язничні камери з лімітом на 8228 в'язнів та штатом працівників на 1695 осіб. Цього ліміту ніколи не дотримувалися. Лише у жовтні-грудні 1939 р. у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській та Тернопільській областях арештовано 9667 осіб. Упродовж 1940 р. – 41585 осіб, а за два перших місяці 1941 р. – 3052 особи. Усього – 54304 особи (21449 поляків, 19982 українці, 12695 євреїв, 178 білорусів) [11, с. 318].

За декілька тижнів тоталітарний режим опанував ситуацію як у містах, так і сільській місцевості. Всеохоплюючий контроль партійно-радянської влади, свавілля спецслужб почали проявляти свою істинну сутність. Офіційно радянська влада "не виступала" проти польського, українського чи єврейського народу, а лише "проти ненависних поміщиків та буржуазії", тобто "гнобителів". Знищенню підлягали національні еліти, свідомі й освічені особистості, що символізували "західну контрреволюцію". Переслідувань зазнали видатні діячі політичних партій і громадських організацій, науки і культури, державні службовці, підприємці, адвокати, учителі, священники різних національностей. Усі, хто не вписувався у нову політичну систему, підлягали арешту і різноманітним покаранням. Це були авторитетні провідники тієї чи іншої національної спільноти, які отримали фахову чи теологічну освіту у європейських навчальних закладах і своєю щоденною працею заслужили повагу серед земляків. Усіма доступними засобами тоталітарний режим намагався знищити своїх опонентів морально і фізично.

Одночасно органами НКВС велася оперативна робота із ліквідації підпільних структур Організації українських націоналістів (ОУН) і польського націоналістичного підпілля. Для боротьби з підпіллям використовувалися брутальні методи. Радянські репресивні органи провадили масштабні заходи щодо формування своєї агентурно-інформаційної мережі. Унаслідок поразки польської армії

на фронтах – ОУН, як один із варіантів, планувала підготовку та проведення повстання в Галичині та Волині. Дочекавшись відступу поляків, підпільні групи повинні були долучитися до Українського Легіону, який мав прибути разом із німецькими військами і зорганізувати з ним українське військо та проголосити "Українську Самостійну Соборну Державу" (один зі слідчих НКВС витлумачив її назву як "Українську самостійну селянську державу"). Найбільшими осередками повстанської боротьби стали Миколаївщина, Стрийщина й Сколівщина, де впродовж 10–15 вересня 1939 р. розгорілися локальні бої між українськими повстанцями та польською поліцією, підсиленою військом. У звіті "Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 р." сказано, що виступи підготовлені членами ОУН, відбулися у 20 повітах і 183 місцевостях. Утрати ОУН становили 160 убитими та 53 пораненими, утрати польської сторони – 796 убитими і 37 пораненими [12, с. 393].

Дослідник А. Жив'юк стверджував, що 2–3 вересня 1939 р. саме на Волині, у с. Дермань (тодішньої Мізоцької гміни Здолбунівського повіту Волинського воєводства) відбулося перше з початком війни антипольське збройне повстання у Західній Україні. "Слідчі та каральні органи НКВС уникли у своїх вердиктах прямої оцінки дерманського повстання: з одного боку, організувала його невідомий їм ОУН із метою утворення самостійної України, а з іншого, повстанці виступили проти не менш невідомих для радянської влади польських осадників, поліцейських і польського уряду" [13, с. 325].

Краківський центр ОУН скерував досвідчених підпільників Д. Мирона й Л. Зацного, які зуміли швидко сформувати крайову екакутиву. Політичний провід ОУН уважав, що найбільш сприятливий момент початку повстання – вступ СРСР у війну з Німеччиною, Туреччиною чи балканськими країнами. Самостійні збройні виступи заборонялися, а основні зусилля скеровувалися на гуртування сил і розвідувальну роботу. Згідно з даними НКВС УРСР, у 1939–1940 рр. у західних областях республіки в ході оперативної роботи та військових операцій заарештовано майже 5,4 тис. учасників "українських контрреволюційних організацій". За вказаний період до вищої міри покарання засуджено 32 особи. Згідно зі статистикою НКВС УРСР, на 1 січня 1941 р. у західних областях республіки "залишилися притягнутих і заарештованих" – 3232 особи, з них членів ОУН – 2812 [2, с. 125]. Однак статистика не враховувала даних про арешти, здійснені особливими відділами військових округів.

Німецько-радянська окупація Другої Речі Посполитої викликала масовий опір із боку різних соціальних прошарків польського суспільства, який вилився у створення підпільних організацій військового характеру. Уже в ході вересневих боїв 1939 р. почали стихійно виникати конспіративні групи, пов'язані з різноманітними політичними партіями і молодіжними об'єднаннями ("Штешельці", "Ридз-Смігла", "Служба звиценству Польські" – СЗП, очолювану генералом М. Токажевським-Карашевичем). Польський еміграційний уряд у Франції на чолі з генералом В. Сікорським 13 листопада 1939 р. видав наказ про заснування Союзу збройної боротьби (СЗБ-ЗВЗ – "Зв'язок валькі збройней", із 1942 р. – Армія крайова) – таємної військової організації, що була складовою частиною Війська польського і мала об'єднати розрізнені сили руху Опору. Територія довоєнної Польської держави поділялася на 6 регіонів (обшарів), один з яких – Львів (№ 3) – охоплював колишні Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства. Особи, що вступали до організації, складали присягу: "Я даю присягу, кладучи руки на хрест перед Божою королевою корони польської, що буду берегти честь польську, а також буду, не шкодуючи сил, не шкодуючи життя, до останньої каплі крові віддавати себе справі відновлення Польщі" [14, с. 294].

У обшарі СЗБ Львів сформувалися дві окремі організаційні структури – СЗБ-1 і СЗБ-2, між якими відразу виник конфлікт. Він пояснювався політичними розбіжностями, що існували між проводами обох груп. Лідери СЗБ-1 дотримувалися переважно ендецьких поглядів ("ягеллонської ідеї"), а СЗБ-2 – належали до табору пілсудчиків (доктрини "польського прометеїзму"). Обидві організації робили спроби встановити стосунки з українськими політичними колами, СЗБ-1 з петлюрівськими, а СЗБ-2 – з митрополитом А. Шептицьким, однак всіляко протистояли ОУН. Комендантом регіону СЗБ-1 був полковник В. Жебровський, його заступником – полковник З. Зайончковський, начальником штабу – майор А. Левіцький. Чисельність організації стрімко зростала, що негативно позначилося на конспірації. У вироку Львівського обласного суду, що в листопаді 1940 р. розглядав справу з обвинувачення 14 членів СЗБ-1, мовилося про 20 тис. членів. Комендантом СЗБ-2 став підполковник Я. Соколовський, його заступником – майор З. Добровольський, а начальником штабу – майор А. Кльоц. Діяльність СЗБ скеровувалася на політичну, військову та ідейну протидію радянській владі у Західній Україні [2, с. 132].

Радянські спецслужби вистежили польське підпілля і розкрили невеликі склади зброї, що, зазвичай, зберігалася в склепах на кладовищах чи у лісових масивах. Органи НКВС зуміли глибоко проникнути в польську конспіративну мережу, заарештувавши керівний склад і актив підпілля. Упродовж 1939–1940 рр. було викрито 63 великі та 269 дрібних польських таємних організацій, що діяли у західних областях УРСР. За цей час заарештовано майже 9,9 тис. осіб, причетних до

польського підпілля. До вищої міри покарання засуджено 124 особи [2, с. 134]. Діяльність підпілля паралізували випробуваними фізичними і психологічними методами впливу, добивалися зізнання підсудних у "злочинах", а також чекісти видумували неіснуючі організації, фальсифікували справи.

Радянське керівництво, опираючись на інформацію своїх спецслужб, робило реальні висновки про політичну ситуацію в регіоні. Вона зводилася до того, що "контрреволюція "крєпко" підняла голову. Що характерно? Те, що всі націоналісти об'єдналися. Уже немає бундівців, радикалів, ні партій усяких інших відтінків. Вони працюють єдиним фронтом..." [15, арк. 46–47]. Як бачимо, незважаючи на загрози з національними колами, радянська влада мала підстави для розпалювання ворожнечі між українцями, поляками і євреями. Влада небезпідставно не довіряла місцевим жителям.

Значна увага приділялася працівниками органів НКВС боротьбі з "контрреволюційною пропагандою", адже саме ринки ("торги") ставали "вогнищами її розповсюдження". На працівників НКВС покладалося важливе політичне завдання – вилучувати "ворожих агітаторів". Масового поширення набули чутки на зразок: "Скоро прийде Гітлер і побудує самостійну Україну". Зі сторони окремих приїжджих осіб зі східних областей звучало – "дали вам петлю на шию й все" [16, арк. 2].

Агентура збирала висловлювання, що стосувалися як інтелігенції, відомих громадсько-політичних діячів, так і звичайних громадян. Співробітники НКВС прискіпливо вивчали документацію колишніх воєводських управлінь, політичних партій і громадських організацій у спеціальних фондах місцевих архівів і бібліотек, переглядали пресу та публікації. Будь-яка інформація, що свідчила про участь у національно-визвольному русі, навіть 10–20 річної давності, давала підстави для занесення особи до "чорного списку".

Новим напрямом у роботі НКВС став контроль над біженцями з території Польщі, окупованої Німеччиною. Згідно з неповними даними, лише у Станіславській області на початок 1940 р. їх нараховувалося 5680 осіб. Кількісні показники не були постійними, оскільки в силу різних обставин, біженці уникали офіційної реєстрації та нелегально переходили кордон у різних напрямках. У Львові, зібралася чи не половина всього контингенту біженців. Центр спеціально відряджав своїх уповноважених осіб для набору із числа біженців бажаючих працювати на різноманітних підприємствах СРСР. Біженці, під час процедури реєстрації, виявляли бажання переїхати на постійне місце проживання у такі міста СРСР як Одеса, Батумі, Мурманськ, Астрахань, а дехто взагалі за кордон у капіталістичні країни. Звичайно, що ці наміри залишилися формальними, а їх всіх в обов'язковому порядку відправляли, згідно з планами вищого партійного керівництва "куди потрібно". У перші дні нового 1940 р. організувалися перші ешелони під охороною відділів НКВС маршрутом "Грузія-Вірменія-Азербайджан". Щодо національності біженців, то згідно зі списками, у яких вказувався рік народження, місце попереднього проживання, спеціальність – у домінуючій більшості це єврейські сім'ї, котрі встигли покинути територію Польщі, окуповану німецькими військами. Вони знали про гітлерівські методи "розв'язання єврейського питання". Примусова депортація, незважаючи на те, що вони не мали дійсних чи уявних провин супроти радянської влади, врятувала біженців-євреїв від Голокосту періоду Другої світової війни [17, арк. 7].

Цю проблему секретар Станіславського обкому КП(б)У тов. Груленко прокоментував наступним чином: "Треба, щоби всі біженці виїхали. Нам треба їх всіх виселити. Не наwerbувати, а виселити. Хочуть вони цього, чи не хочуть – нас це мало цікавить. Тут їм робити нічого і вони повинні бути звідси вивезені. Тих, хто не хоче, будемо самі вивозити, а карточки (тобто документи) потім оформимо. Хто не захоче сфотографуватися й переховуватиметься, запишемо його так щоби він і не знав. Прийде наша людина з гвардійцем і вивезуть його автобусом до ешелону" [17, арк. 8]. Питання вирішувалося в примусовому порядку.

Трагедією для місцевих жителів стали депортації, тобто виселення з місць постійного проживання як захід політичного переслідування та адміністративного покарання. Цими акціями переслідувалася мета зруйнувати й дезорганізувати структури польського державного апарату, а також знищити соціальну базу з котрої в майбутньому міг би формуватися організований опір. В розряд ворогів радянської влади потрапили не лише ті, хто виступав зі зброєю в руках чи критично оцінював методи її діяльності, а й ті, хто ставився до неї абсолютно лояльно. Підставою до виселення був не тільки національний чи соціальний критерій, депортації підлягали особи, котрі могли б бути противниками сталінському режиму із часом. Першими вночі з 9 на 10 лютого 1940 р. під виселення потрапили польські військові та цивільні осадники і лісники. У західноукраїнських областях і районах були організовані "трійки", які розглядали справи депортованих. Ними керували начальники обласних управлінь НКВС. Без слідства і суду, навіть письмового звинувачення, здійснювалося адміністративне виселення населення в Архангельську, Вологодську, Новосибірську, Омську, Ярославську та інші області Росії.

На підставі складених заздалегідь списків, депортації із Західної України підлягали 17807 сімей, або 95193 особи, котрі проживали у 2054 населених пунктах. На кожного виселенця складалася персональна анкета. Розглянемо механізм виконання акції за матеріалами партійного архіву Станіславського обкому КП(б)У. Протокол № 14 від 27 січня 1940 р. засідання бюро обкому КП(б)У "Про реалізацію постанови Політбюро ЦК КП(б)У в зв'язку з виселенням осадників і лісної сторожі", наголошував на тому, що до операції залучено "оперскладу НКВС в кількості 180, оперскладу УРСМ – 159 і рядових – 656, всього 995 осіб" [18, арк. 177]. Для проведення "безпосереднього виселення" виділялося в розпорядження обласної трійки НКВС – партійного активу 770, рядових перевірених робітників місцевих радянських органів 1119 і комсомольців 250, тобто 2139 осіб. Секретарі райкомів КП(б)У й голови райвиконкомів забезпечували прийом і охорону майна виселених, "для чого виділялося по лінії місцевих комітетів 920 чоловік із розрахунку – 1 на 2 виселені сім'ї" [18, арк. 179]. Згідно з підрахунками польського історика Г. Мазура лише упродовж лютого – червня 1940 р. із західних областей УРСР депортовано 168900 осіб [19, с. 209].

Радянський апарат контролю і нагляду завдавав підпілля, особливо польському, значних і відчутних втрат. Колишні методи конспіративної діяльності, набуті в зовсім інших умовах, виявлялися непридатними. Діяльність органів НКВС була набагато ефективнішою, ніж німецької поліції. Радянська влада спромоглася схилити до співпраці деякі кола українців, євреїв, білорусів, і навіть поляків. Органи НКВС вправно використовували суспільні, політичні й національні суперечності серед населення регіону, а також співпрацювали з гестапо. Проявом цієї співпраці були двосторонні конференції, що відбулися у березні 1940 р. в Кракові та на віллі "пан Тадеуш" у Закопаному [20, с. 267].

Отже, радянська влада як у перші місяці, так і в подальшій практиці, вдавалася до різноманітних тактичних заходів з метою поширення впливу на загал сільського населення. Проте навіть найбільш вразливі верстви населення не мали гарантій своєї безпеки. Вистачало надуманих звинувачень недоброзичливих сусідів у приналежності "до націоналістичних угруповань" чи "антидержавних висловлюваннях" і органи НКВС "забирали назавжди". Люди боялися не тому, що почували за собою якусь провину, хоча більшість інтелігенції за часів Польщі була членами різноманітних політичних партій, товариств, спілок, читалень, гуртків, секцій, гнізд, яких могло нараховуватися кілька десятків у великих населених пунктах. Вони боялися виявитися жертвою свавілля, наклепу. Вистачало фальшивого доносу і – ув'язнення, з якого поверталися лише одиниці. Охочих писати фальшиві доноси з різних мотивів було чимало. Довести свою невинність було практично неможливо. Під жорна сталінської репресивної машини потрапило багато невинних. Це породжувало масовий страх та недовіру до нової влади.

Депортації набули чітко регламентованого характеру з боку влади. 2 березня 1940 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанови № 13/114 і 289–127 сс ("цілком таємно") про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і "контрреволюційних" організацій. Чергова масова депортація розгорнулася через два місяці, тобто часу повернення порожніх вагонів із супроводом підрозділів НКВС із Сибіру назад. Уночі з 12 на 13 квітня 1940 р. відбулося наступне відправлення із західноукраїнських земель контингенту так званих "адміністративно-висланих". Серед них були не лише польські, а й українські, єврейські родини, що належали до заможних верств населення. Механізм проведення чергового виселення не відрізнявся від попереднього. Вночі або на світанку до попередньо визначених будинків прибувало декілька осіб, працівники НКВС, міліція або військові. Їм надавали допомогу місцеві представники влади і активісти. Серед депортованих в основному були жінки, діти, особи похилого віку, тобто члени сімей заарештованих. Виселенню підлягали усі родичі, які вели із сім'єю спільне господарство. Згідно з підрахунками російського дослідника О. Гур'янова загальна кількість депортованих сягала 61 тис. осіб. У ніч з 28 на 29 червня 1940 р. розпочато операцію з виселення біженців. Дослідник З. Карлус наводить чисельність у 52617 осіб. За національним складом: євреї – 84,6 %, поляки – 11 %, українці – 2,3 %, білоруси – 0,24 %, німці – 0,16 % [21, с. 326].

Майже рік тривала перерва між масовими депортаціями населення західноукраїнських областей. Улітку 1940 р. СРСР приєднав Литву, Латвію, Естонію, Бессарабію і Буковину. Робота органів НКВС скеровувалася на будівництво "широким фронтом" на цих територіях нового суспільного ладу за радянським зразком. У поході в Румунію брали участь оперативно-чекістські групи, на які покладалися важливі завдання – "вилучення всієї агентури". Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення "Про роботу воєнних трибуналів на території Бессарабії і Північної Буковини". Трибунали отримали право розглядати справи не тільки про "контрреволюційні злочини", а й "спекуляцію". Відповідно до наказу НКВС СРСР "Про порядок вислання у віддалені північні райони

СРСР членів сімей зрадників батьківщини, які втекли або здійснили переліт за кордон" від 10 грудня 1940 р., репресіям підлягали не лише безпосередні учасники українського чи польського націоналістичного підпілля, а й члени їх сімей. Це стосувалося тих членів націоналістичних організацій, які перейшли в німецьку окупаційну зону або перебували на нелегальному становищі. Якщо сім'я не могла надати органам НКВС достовірної інформації про їх місцеперебування, то це прирівнювалося до "втечі за кордон" [11, с. 319].

На початку лютого 1941 р. з Наркомату внутрішніх справ СРСР виділено Наркомат державної безпеки (НКДБ), їх очолювали відповідно Л. Берія та В. Меркулов. Того ж місяця поряд з НКВС УРСР став діяти НКДБ УРСР (ними керували відповідно В. Сергієнко та П. Мешик). Силові структури продовжували боротьбу з націоналістичними підпіллями, оскільки покінчити з ними – навіть після масових арештів і депортацій – влада не могла. 14 травня 1941 р. секретарем ЦК і головою Раднаркому Й. Сталіним підписана спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 1299–526 сс "Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії", у якій наголошувалося на проведенні акції з очищення прикордонних територій, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. Четверта депортація припала на 22 травня 1941 р. і значною мірою скеровувалася проти національно свідомого українства. Вона охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих (3073 родини, тобто 11476 осіб). З початком німецько-радянської війни ешелони із депортованими зазнали повітряних ударів німецької авіації. Одним із кривавих злочинів сталінського режиму на території західноукраїнського краю стали масові жорстокі розправи з особами, які перебували у в'язницях на початок німецько-радянської війни. З Москви, надійшла телеграма за підписом Л. Берії, у якій наказувалося в'язнів, що перебували під слідством, а також засуджених за контрреволюційну діяльність, розстріляти [22, с. 128–129].

Таким чином, з вересня 1939 р. для населення західних областей України розпочалися чергові трагічні часи, словами пропаганди – "революційні". У пам'яті мешканців регіону ще зберігалися лихоліття Першої світової (головний театр військових дій ворогуючих сторін), польсько-української війни, "великої депресії 1929–1932 рр.", пацифікації та дискримінації. Під час проведення радянізації західноукраїнського регіону, за різними підрахунками, майже чотириста тисяч мешканців втратили власність і свободу, тисячі – життя. Радянська влада та її прихильники ставилися до таких масових "чисток" серед населення "в ім'я творення нового ладу" цинічно.

Населення, виховане на правових традиціях Австро-Угорщини, Російської імперії та Польської республіки, за декілька місяців зрозуміло суть радянської влади. За облудними обіцянками "щасливого і заможного життя" стояла сталінська тоталітарна система, що знищувала за лічені дні цілі соціальні верстви. Системний терор з боку органів державної безпеки проти "ворогів народу", неблагонадійних – до котрих потрапив кожний двадцятий мешканець, сприяли тому, що частина місцевого населення сприйняла прихід німців у червні 1941 р. з деяким полегшенням. За неповних два роки жертвою державного терору стала значна частина мешканців краю, до яких прийшла з "визвольним походом" робітничо-селянська Червона армія.

Отже, діяльність органів НКВС у західноукраїнських областях у 1939–1941 рр. носила репресивний характер через використання силових методів, що вело до несприйняття як їхніх дій, так і радянської влади в цілому навіть тією частиною населення, яка ставилася до неї прихильно чи лояльно.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Івано-Франківськ; Рівне: Таля, 2001. – 336 с.
2. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
3. Веденєєв Д. В., Биструхін І. Г. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Веденєєв, І. Г. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
4. Добржанський О. В., Макар Ю. І., Масан О. М. Хотинщина: історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 416 с.
5. Литвин М. 1939: Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.
6. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція і реалії життя й діяльності (40 – 50-ті рр. XX ст.). Монографія / Марусик Т. В. – Чернівці: Рута, 2002. – 464 с.
7. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.
8. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. / М. В. Сеньків. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.
9. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надтир'я, 1995. – 176 с.
10. Михайленко П. П. Історія міліції України у документах і матеріалах: [в 3-х т.] / Михайленко П. П., Кондратьєв Я. Ю.– Т. 2. 1926 – 1945. – К.: Генеза, 1999. – С. 163.
11. Дем'янчук Т. Взаємодія органів НКВС та

кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939–1941 рр. / Т. Дем'янчук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис. До 100 річчя від народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15–16. – С. 318–321. 12. Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / А. Руккас // Дрогобицький краєзнавчий збірник / [за ред. К. Кондратюка]. – Дрогобич: [б. в.], 2002. – 495 с. 13. Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання / А. Жив'юк // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький часопис. До 100 річчя від народження Степана Бандери. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15–16. – С. 321–326. 14. Давидюк Р. Ставлення радянської влади до російської та польської громад на Рівненщині у 1939–1941 рр. / Р. Давидюк // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.) – К.: "Зовнішторгвидав", 2007. – С. 284–296. 15. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. П–1, оп. 1, спр. 5, 60 арк. 16. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 65, 48 арк. 17. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 72, 20 арк. 18. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 13, 184 арк. 19. Кондратюк К. Демографічні втрати України у період Другої світової війни / Костянтин Кондратюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – С. 209–214. 20. Яровий В. Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр. / В. Яровий, І. Льюшин // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай", 1997. – С. 265–268. 21. Надольський Й. Сталінська депортаційна політика і зміни етнічної структури населення західних областей України / Й. Надольський // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30–31 жовтня 2006 р.) – К.: "Зовнішторгвидав", 2007. – С. 322–331. 22. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали: в 2 кн. – Кн. 2. – К.: Військо України, 1994. – 688 с.

Ростислав Котовський

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ НКВД В ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ОБЛАСТЯХ В 1939–1941 ГГ.

В статье освещается политика советской власти в связи с использованием силовые структуры – репрессивную деятельность органов государственной безопасности, которые в свою очередь, заклали дальнейшие противоречия и невосприятие местным населением сталинского тоталитарного режима.

Ключевые слова: советизация, украинские националисты, польское подполье, вооруженное сопротивление, депортации.

Rostyslav Kotovsky

ACTIVITIES OF NKVD IN THE WESTERN UKRAINE IN 1939–1941

The article reveals the politic of Soviet power through power structures – the repressive activities of state security, which in their turn laid the contradictions and further rejection of the local population of Stalin's totalitarian dictatorship.

Key words: Sovietization, Ukrainian nationalist, Polish underground work activity, militari rebuff, deportations.

УДК 94(477) 1941–1944

Геннадій Полетаєв

ОУНІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1941–1944 РР.)

У статті проаналізовано систему оунівського підпілля на Житомирщині упродовж 1941 – початку 1944 рр. Визначено особливості розбудови націоналістичної мережі, характер зв'язків з місцевим населенням, роз'яснення принципів її функціонування.

Ключові слова: оунівське підпілля, ОУН(б) на Житомирщині, пропагандистська діяльність, націоналістична мережа, рух Опору.

Актуалізація наукового пошуку, пов'язаного із проблематикою Другої світової війни висуває на сьогодні нові питання, що стосуються національного руху Опору в Україні.

Наукова новизна ґрунтується на тому, що автор вперше досліджує систему оунівського підпілля на Житомирщині як цілісне явище.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси, що відбувались на Житомирщині упродовж 1941–1944 рр.

Предмет дослідження – особливості і тенденції діяльності оунівського підпілля на Житомирщині у досліджуваний період.

Метою дослідження є з'ясування особливостей функціонування оунівського підпілля на Житомирщині, визначення його стану та меж поширення на території області упродовж 1941 – на початку 1944 рр.

Завдання статті: дослідити діяльність оунівського підпілля на Житомирщині, розкрити механізм боротьби, проаналізувати структуру та мережу.

Національний рух Опору на Житомирщині на сьогодні активно досліджується ученими. Серед праць, присвячених розвитку оунівського підпілля упродовж 1941–1944 рр. на території області, і зокрема, діяльності ОУН(б), створенню та функціонуванню УПА, появи Олевської республіки тощо, є дослідження І.Ковальчука, С.Стельниковича, В.Жилюк [1–3].

Позитивним наслідком приходу на Житомирщину оунівських похідних груп став розвиток націоналістичного руху на місцевому ґрунті, поява альтернативного світогляду. Українські повстанці, за вдалим висловом Г.Стародубець, "могли сподіватися лише на підтримку місцевого населення. Тому для них вкрай важливим було створення більш-менш безпечних умов для свого існування" [4, арк. 121].

Національний рух від початку перебував поміж ідеологічно ворожих сторін, радянської і нацистської, опинившись у межах функціонування двох режимів знищення, системи подвійних стандартів тощо. Загальновідомими причинами, що послаблювали його були внутрішні незгоди, а також відсутність єдиної консолідуючої політичної сили.

У кінцевому результаті діяльність українських націоналістів суперечила ідеологічним планам противників, і тому виявилася особливо небезпечною як для більшовиків, так і для німецьких окупантів. У цьому контексті варто нагадати про психологічні причини участі в національному русі місцевих мешканців, такі, як намагання вижити або врятувати своїх рідних та близьких, несприйняття власних життєвих цінностей із цінностями громадянина СРСР. Ці причини проаналізував у своїй монографії М.Семиряга [5, с. 471].

У перші дні окупації німецькими військами Житомирщини із західних областей України сюди за вказівкою Головного проводу ОУН скеровано сотню Івана Галеми. Після прибуття до Новограда-Волинського, підрозділ зі складу Північної похідної групи поділено на десятки і п'ятірки для оперативної діяльності у цьому регіоні. Значна кількість членів похідної групи ОУН увійшла до складу місцевих установ у якості голів міських і районних управ, перекладачів, поліцаїв. Таке становище дозволяло підтримувати зв'язки з населенням, вести серед нього пропаганду і поширювати мережу таємних інформаторів. Зокрема, у Мархлевському (сьогодні – Довбиському) районі діяла група "Мухи" (інше псевдо – "Вихор"). Її завданням полягало у проведенні широкої пропаганди націоналістичних ідей, збирання інформації про настрої населення, а також рекрутування нових членів ОУН

Діяльність оунівського підпілля ускладнювала функціонування комуністів. У звіті обкому КП(б)У про роботу житомирського підпілля зазначалося між іншим, що резидентури націоналістичного підпілля в області найбільш активно діяли у п'яти районах: Андрушівському, Корнинському, Попільнянському, Ружинському та Червоноармійському [6, с. 119]. Це призводило до послаблення підтримки населенням комуністичної ідеології в області. У свою чергу це сприяло підвищенню авторитету ОУН серед широкого загалу.

Разом з тим, на півночі області переважали радянські партизани. Радянський підпільний і партизанський рух домінував більшою мірою у Баранівському, Житомирському, Смільчинському, Коростишівському, Любарському та Чуднівському районах. Це призводило до певного дисбалансу сил. Умовно кажучи, в одних і тих же місцевостях населення підтримувало різні сили. Це, в свою чергу, створювало передумови для поглиблення конфронтації. Місцевим проявом цієї проблеми може бути приклад підпільної організації у с. Ходорків Андрушівського району. Більшість її членів, у тому числі і голова – Тадеуш Годлевський, були радянськими підпільниками, проте чимало її членів розділяли націоналістичні погляди [7, с. 42–43].

Оунівському підпіллю вдалося встановити зв'язок з найвіддаленішими населеними пунктами краю [8, с. 55]. З появою на Житомирщині рейдуючих відділів ОУН та у зв'язку із появою тут місцевих збройних формувань, воно скеровало свою роботу також на забезпечення їхньої діяльності та ідеологічного впливу на населення. Окрім харчів, ліків, підпільники переправляли до загонів людей і постачали їх зброєю. Так, продукти харчування деякий час привозилися до Житомира підводами з сіл Старосілля та Стара Котельня Андрушівського району та зберігалися на конспіративних квартирах громадян В. Галич і Г. Дубовик [9, арк. 1–2]. Згідно зі свідченням В. Седлецького, вербування до УПА проводилося і серед бійців добровільного батальйону,

розташованого у м. Бердичеві [3, с. 108]. Аналогічна особа, яка проводила вербування до ОУН – Муха, займався виготовленням одягу у с. Никонівка Бердичівського району.

У с. Стрибіж Червоноармійського району, упродовж 1941–1943 рр. діяла організація, більшу частину якої склали місцеві мешканці (Григорій Вайтман, Василь Гребенюк, Микола Мартинчук, Іван Сірик, Іван та Олександр Стрельченко, Федор Степарук та ін.). Одним з членів організації був священнослужитель, який переховував у себе на квартирі членів підпілля та передавав їм ліки [3, с. 103].

У Попільнянському районі націоналістична організація функціонувала у с. Килівка. Її очолював інспектор відділу райосвіти Ганзенко та агрономи Прищепа та Хомут [10, с. 15–16].

У Чуднівському районі у травні 1942 р. розстріляно працівників редакції газети "Визвольний шлях" за випуск преси націоналістичного змісту. Організацією у районі керував І. Мусій ("Муха") [10, с. 16]. У вересні 1943 р. нацисти стратили у м. Чуднів 80 активістів оунівського підпілля.

На початку березня 1942 р. німці розпочали арешти оунівців. Обласного провідника Марчака було вбито ще в лютому [10, с. 17]. У м. Житомирі схоплено 12 членів ОУН. Серед інших були затримані Мацків, Шевченко, Чабан, які прийшли в область разом з похідними групами [11, с. 209]. Слідчі дізналися від в'язня про місцезнаходження штаб-квартири бандерівського руху в Житомирі. 8 лютого 1942 р. німецька поліція увірвалася до підвалу розбомбленого будинку в Житомирі, викривши друкарню фальшивих посвідчень особи та нелегальної літератури, що її поширювали у Києві, Харкові та Полтаві. 13 квітня 1942 р. начальник поліції і СД у Житомирі, Франц Рацезбергер видав наказ про затримання осіб, пов'язаних з ОУН (усього 356 осіб) [12, арк. 9].

Унаслідок цього ОУН(б) на Житомирщині була змушена перейти у підпілля. Частину її осередків знищили, і тому зусилля організації скеровувалися насамперед на підтримку вцілілих структур, і, за можливістю, на створення нових. Улітку 1942 р. напади на німецькі штаби, спроби вбивства німецьких посадовців та підривів німецьких установ з боку українських націоналістів були поодинокими та спонтанними.

Після переходу ОУН на воєнний стан наприкінці літа 1943 р. Житомирщина та деякі західні райони Київщини потрапили до округи "Тютюнник". Керівництво якою здійснював на Федір Воробець (за псевдо "Верещака"). Організаційна робота оунівського запілля перейшла під командування адміністрації запілля округи [11, с. 210]. Після Марчака до літа 1942 р. обласний провід ОУН на Житомирщині очолював Сергій ("Отченаш"), пізніше, до листопада 1943 р. – "Бульба". Останнім провідником був "Орлюк" [11, с. 210–211].

За постачання та розповсюдження націоналістичної літератури на території округи відповідав уродженець села Старосілля Андрушівського району Є. Мовчан ("Охрім"). З Попільнянського окружного проводу для керування та озброєння загонів ОУН в області призначили Миколу Микулина ("Зенон"). Діяльністю розвідки і зв'язковими опікувався Євген Костюк ("Женя") [3, с. 211].

У Житомирському регіоні виникла ще одна націоналістична група Яценюка, сина начальника цивільної адміністрації Житомира. Члени ОУН(м), Яценюк та його прибічники, здійснювали ефективну пропагандистську кампанію проти німців серед місцевого населення [13, арк. 35]. У травні 1943 р. Боровець, Мельник та Яценюк не мали іншого виходу, окрім як об'єднатися з ОУН(б). Націоналістичне видання "По Україні" інформувало населення у вересні 1943 р., що на території області, в Андрушівському, Вчорайшанському, Попільнянському та Руженському районах, виникла та діяла окрема округа з потужним оунівським підпіллям. На думку В. Жилюк, до її складу належав і Корнинський район, яким керував "Лебедин" [3, с. 96].

Об'єднання націоналістичного підпілля на Житомирщині під керівництвом ОУН(б) означало, що консолідуючий підхід у цій боротьбі нарешті переміг. Проте, це злиття також означало поразку сил поміркованих націоналістів-мельниківців. Будучи родом із Житомирщини, Яценюк проводив свою підпільну кампанію, приділяючи увагу безпеці та збереженню життя сільських та міських жителів; Б. Боровець також здійснював атаки у співпраці із селянами. А бандерівці, як і сили Червоної армії, часто проводили свої партизанські каральні акції проти німців, жертвуючи місцевим населенням.

Згідно з інформацією з'єднань В. Бегми, О. Сабурова у квітні 1943 р. повстанці активізували свою діяльність у межах з Житомирщиною північно-східних районах Рівненської області [14, арк. 52–56]. Згідно з повідомленнями, групи націоналістів наприкінці березня – на початку квітня 1943 р. "розпочали активні дії проти радянських партизанів", нападаючи на їхні дрібні групи, влаштовуючи засідки у лісах, обстріли на околицях сіл тощо.

Проте на Житомирщині в 1943 р. значення дій рейдуєчих відділів УПА було мінімальним і залишалося переважно пропагандистським. Націоналісти в останній період німецької окупації краю ставили перед собою завдання вивчити настрої населення і схилити його до ведення національно-визвольної боротьби. Для них партизанська боротьба була формою збройної самооборони

українського населення на окупованій ворогом території. І тому метою повстанців був захист місцевих мешканців, недопущення перебування радянських партизанів в регіоні. У багатьох районах Волині і Полісся УПА заважала червоним партизанам чинити диверсії з огляду на відплатні акції з боку німців [15, с. 200–203]. З донесень з'єднань О. Федорова та Л. Кизи відомо, що основні бази бульбівців упродовж 1942–1944 рр. знаходились у лісах в районі Сарни-Костопаєв-Олевськ, звідки вони й наносили свої удари у місцях зосередження радянських партизанів [16, арк. 23].

Для того, щоб реально оцінити масштаби участі місцевого населення у національному русі Опору, необхідно звернутися до аналізу чисельності місцевого націоналістичного підпілля. Звіт УКДБ в Житомирській області за 1944 р. свідчить про те, що в цілому оунівське підпілля на Житомирщині, поза своєю розгалуженістю, характеризувалося відносною малочисельністю [17, арк. 1–3 зв.].

Відомо, що після звільнення області від німців в Андрушівському районі серед осіб, які належали до ОУН або підтримували з нею тісний зв'язок, взято на облік 155 місцевих уродженців. У Вчорайшанському районі відповідно органами НКВС обліковано 134 "учасники ОУН-УПА та інших особи, що проводили націоналістичну діяльність", у Ружинському районі організаційного підпілля ОУН(б), як такого, не було, проте були взяті на облік 19 "учасників ОУН-УПА, які підтримували зв'язок з оунівцями через провід у Вчорайшому" [10, с. 783].

У Попільнянському районі органами військової контррозвідки виявлено прізвища 28 оунівців, у Чоповицькому районі – 27 членів організації. Керівник окружного проводу ОУН у Чоповичах М. Сторожук створив дві молодіжні організації – "Січ" та "Запорізьку Січ", до складу яких входило усього вісім осіб. Перша діяла під керівництвом колишнього агронома Степана Закусила, другою недовго керувала Марія Кононученко. У Потіївському районі виявлено 56 бандерівців та мельниківців, у Малинському районі – 44, у Радомишльському – 22, в Брусилівському – 67 [10, с. 786].

Таким чином, національний рух Опору на Житомирщині, попри складнощі у своєму внутрішньому організаційному оформленні та переслідуванні каральних органів в цілому діяв на території області ефективно. До нього залучалися особи з числа місцевого населення, які до цього не були активними учасниками руху Опору, в окремих селах до числа повстанців належали цілими сім'ями. Разом з тим, слід зазначити деяку обмеженість соціальної бази для розвитку підпільної націоналістичної мережі на Житомирщині, її відносно малочисельність, що виражалася підтримкою сил національного Опору переважно у сільських місцевостях південних та південно-східних районів області.

Загалом діяльність похідних груп ОУН в краї, разом з фактом зародження і поширення у північній частині області бульбівського руху та УПА насамперед скеровувався проти німецького окупаційного режиму, а від літа 1943 р. – проти радянських партизанів. Підтримка зв'язків з населенням, ведення пропаганди у середовищі місцевих мешканців залишалися пріоритетними завданнями у роботі на цих землях членів ОУН.

Бандерівцям вдалося поширити власну мережу інформаторів і розбудувати резидентуру на Житомирщині у п'яти районах з шістнадцяти, що перебували у складі області в довоєнний час. Оунівське підпілля встановило зв'язок з багатьма населеними пунктами краю. Навіть після арештів 1942 р. і переходу ОУН(б) на Житомирщині до ведення підпільної боротьби, повстанська діяльність в краї не вщухала, активізуючись тут з квітня 1943 р.

У цілому економічні наслідки дій українських партизанів для німців були незначними, можна констатувати, що основне значення діяльності націоналістів на території області полягало у веденні постійної пропагандистської роботи з населенням, роз'ясненні принципів своєї діяльності.

Список використаних джерел

1. Ковальчук І. Поширення впливу ОУН(б) на Житомирщину в 1941 р. / Ковальчук І. // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – Т. 1. – С. 239–246.
2. Стельникович С. Соціально-економічне та культурне життя Олевської республіки (21.08.1941 р. – 15.11.1941 р.) / Стельникович С. // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2010. – Т. 4. – С. 30–36.
3. Жилок В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Монографія. / Жилок В.М. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.
4. Стародубець Г.М. Українське повстанське запілля: (2-га пол. 1943 – поч. 1946 рр.) / Стародубець Г.М. / [Наук. ред. Т.В.Марусик] – Т.: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
5. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / Семиряга М.И. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
6. Шилок Д.М. Маловідомі сторінки з історії Житомирщини: (напередодні і в часи німецької окупації) / Ред. Р.Ю. Кондратюк; упоряд. Г.П. Мокрицький / Шилок Д.М. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2010. – 200 с.
7. Махорін Г. Край над Унавою / Махорін Г.Л., Оленська І.С. – Житомир: ПП "Рута", Видавництво "Волинь", 2005. – 184 с.
8. Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955 / Сергійчук В. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
9. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО), фонд загальних справ, спр. 13139, арк. 1–2.
10. Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1939–1955 / Сергійчук В. / Київський

національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с. 11. Жилік В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 208–223. 12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 1151, оп. 1, спр. 2, арк. 9. 13. АУ СБУ ЖО, фонд припинених справ (далі – п.ф.), спр. 29654, арк. 35. 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 62, оп. 1, спр. 19, арк. 52–56. 15. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Відп. ред. Кульчицький С.В. – К.: Наукова думка, 2005. – 494 с. 16. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 289, арк. 23. 17. ДАЖО, ф. 1151, оп. 1, спр. 14, арк. 1–3 зв.

Геннадій Полетаєв

ПОДПОЛЬЕ ОУН НА ЖИТОМИРЩИНЕ (1941–1944 ГГ.)

В статье проанализированы систему оуновского подполья на Житомирщине на протяжении 1941 – начала 1944 гг. Определены особенности развития националистической сети, характер связей с местным населением, разъяснение принципов ее функционирования.

Ключевые слова: оуновское подполье, ОУН (б) на Житомирщине, пропагандистская деятельность, националистическая сеть, движение Сопротивления.

Hennadiy Poletaev

THE OUN UNDERGROUND MOVEMENT IN THE ZHYTOMYR REGION (1941–1944)

The key aspects of the system of OUN underground movement in the Zhitomir region during 1941–1944 are analyzed in the article. The creation of Ukrainian guerilla network, the character of relationships with local people is considered.

Key words: OUN Ukrainian underground, the OUN(b) in the Zhytomyr region, propaganda activity, nationalist network traffic, Resistance.

УДК 355.45 (477) “1944–1945”

Едуард Білоус

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ У 1944–1945 РР.

Досліджуються основні джерела рекрутизації керівних партійних кадрів західних областей України у 1944–1945 роках. Аналізуються чинники, що визначали особливості кадрової політики більшовицької партії в регіоні.

Ключові слова: західноукраїнські області, партноменклатура, радянські кадри, кадрова політика, радянська влада.

Актуальність досліджуваної тематики ґрунтується на тому, що проблема ефективної організації управлінської структури держави є однією з найважливіших для будь-якої влади незалежно від політичного режиму. Цілком очевидно, що сучасна система української влади перебуває у стадії перманентного пошуку найбільш оптимальної моделі своєї конструкції. У цій ситуації знання історичного досвіду, який набули українці в процесі розбудови системи управління в західних областях УРСР в повоєнний період, допоможуть уникнути тих помилок та прорахунків, котрі залишили негативний слід на матриці історичної пам'яті в Західній Україні.

Напередодні визволення західних областей України від німецьких окупантів, перед керівництвом держави гостро постало питання про відновлення в регіоні радянської влади. Адже західноукраїнський регіон у політико-адміністративній структурі УРСР виділявся своєю особливістю. Передусім, у новоприєднаних та тільки створених напередодні війни областях (1939 р.) радянська політична система хоча й була сконструйована, але трималася не на міцній основі, стійкість яких не витримала випробування часом.

Населення краю, особливо його східногалицька частина, у якій порівняно з Рейхскомісаріатом “Україна”, окупаційний тиск був слабшим, у масі своїй вкрай негативно ставилося до радянської влади і мало сподівання, що українцям вдасться відвоювати свою державну незалежність. Практичним виявом пануючих у регіоні антирадянських настроїв стало масштабне розгортання збройного національно-визвольного руху. В умовах надзвичайно складної військово-політичної ситуації більшовицько-радянській владі практично прийшлося “відвоювати” свої позиції впродовж досить тривалого часу. Ускладнювало вирішення цієї задачі й те, що за роки німецької

окупації із середовища західноукраїнського політичного соціуму було практично “вимито” і без того досить незначну кількість її симпатиків.

Об’єкт дослідження – суспільно-політичне життя західних областей у 1944–1945 рр.

Предмет дослідження – особливості джерел поповнення управлінських кадрів західноукраїнських областей досліджуваного періоду.

Мета статті – визначити джерела поповнення керівних партійних та радянських кадрів у західні області України у 1944–1945 роках, проаналізувати чинники, що визначали особливості кадрової політики більшовицької партії в регіоні.

Завдання статті: проаналізувати чинники, які сприяли поповненню управлінських кадрів, охарактеризувати кількісні та якісні показники кадрового потенціалу.

Проблема формування управлінських кадрів у цьому регіоні досі не стала предметом окремого наукового дослідження. Окремих її аспектів торкаються у своїх дослідженнях такі українські вчені, як Г. Стародубець [1, с. 169–176], Т. Першина [2, с. 239–312], О. Гарань [3, с. 55–65], А. Жив’юк [4, с. 35–42] та інші. Здебільшого ця проблема розглядається в загальноукраїнському контексті. Тим не менше масштабність суспільно-політичних процесів, що мали місце у післявоєнній Західній Україні, потребує більш детального аналізу її окремих складових, як от: діяльність партійно-радянської номенклатури.

Ще напередодні визволення західних областей України, 13 жовтня 1943 р., ЦК КП(б)У зобов’язав обкоми партії східних областей та наркомати УРСР відрядити у розпорядження відділів кадрів ЦК КП(б)У всіх працівників, які раніше працювали в західному регіоні. Так було сформовано склад обласних комітетів партії та їх перших секретарів: Волинського – І. Профатілов, Дрогобицького – С. Олексенко, Львівського – І. Грушецький, Ровенського – В. Бегма, Станіславівського – М. Слонь, Тернопільського – І. Компанець. Їх завдання полягало в тому, щоб якомога оперативніше розгорнути діяльність в напрямку відновлення роботи державних та господарських структур регіону.

Свою організаційну роботу вони розпочали з формування партійних осередків – основи для розбудови управлінської структури в регіоні. Зазвичай, напередодні визволення області відповідним партійним комітетом приймалося спеціальне рішення про формування “групи відповідальних працівників”, завданням якої полягало у створенні первинних організацій у звільнених районах. Для прикладу, в Станіславській області такі організації першими були створені вже до 1 червня у районних комітетах КП(б)У та районних відділах НКДБ або НКВС [5, арк. 47]. Недостатня кількість комуністів виступала стримуючим чинником процесу комплектування у звільнених районах апаратів партійних та радянських органів влади. Це “примушувало обкоми КП(б)У при розстановці керівних кадрів направляти в райони лише секретаря райкому, голову райвиконкому та 1–2 заввідділами, або інструкторів” [6, арк. 10].

Слід зазначити, що нова політична реальність 1944 р. була абсолютно відмінною від довоєнних років. Якщо тоді населення Червону армію зустрічало як визволителів, то тепер, у більшості своїй, зі стриманою неприхильністю. Партійним функціонерам, котрі прибули у регіон фактично на танках, працювати було надзвичайно важко і вони змушені були практично “на марші” пристосовуватися до нових умов роботи. Показово й те, що у своїй діяльності основну опору вони шукали не у місцевому середовищі, а ззовні, більше покладаючись на залучення зі східних регіонів УРСР та СРСР партійно-радянських та господарських кадрів.

2 лютого 1944 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про “Відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР”. ЦК зобов’язував Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Сталінський, Запорізький обкоми КП(б)У підібрати 450 осіб з відповідними якостями, з них 140 – для роботи на посадах перших секретарів райкомів партії та 150 – на посадах голів райвиконкомів. До 15 лютого поточного року пропонувалося відрядити 300 працівників, що володіли українською мовою, і в їх числі усіх, хто упродовж 1939–1941 рр. працював у Волинській та Ровенській областях [7, арк. 10–20].

Чергову мобілізаційну акцію партійно-радянських працівників для роботи в західних областях України оголошено 28 березня 1944 р. Згідно з розпорядженням, ЦК КП(б)У вимагав “до 20 квітня виділити 2510 осіб. Кандидатів на керівні посади затверджувало оргбюро Центрального комітету партії. Тільки 25 квітня 1944 р. на засіданні цього органу затверджено кандидатури 102 функціонерів для роботи у Львівській, Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях” [8, арк. 69, 113–119]. У серпні було прийнято ще дві постанови з цього приводу: 5 серпня – про скерування на роботу в західні області 430 слухачів обласних партійних курсів та 120 слухачів пропагандистських курсів при ЦК КП(б)У і 29 серпня – “Про підбір партійних, радянських і господарських працівників для західних областей УРСР”. Остання постанова зобов’язувала 12 правобережних обкомів КП(б)У до вересня 1944 р. підібрати і відрядити в розпорядження обкомів західних областей України 500 партійних і радянських працівників.

Завдяки оперативній мобілізації ЦК КП(б)У керівного кадрового ресурсу, відновлення роботи партійно-радянських органів влади в західних областях України відбувалося паралельно з просуванням Червоної армії. Так, секретар Тернопільського обкому КП(б)У з кадрів 25 квітня 1944 р. рапортував у Київ, що на той час "укомплектовано першими секретарями 26 райкомів, другими – 28 райкомів і секретарів по кадрах підбрано у 17 районних комітетах КП(б)У. Головами райвиконкомів укомплектовано 28 районів" [9, арк. 57].

До липня 1944 р. у Станіславську область "для комплектування партійних, радянських і комсомольських організацій, відновлення промисловості, транспорту і сільського господарства ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і Наркоматами УРСР було направлено 667 чол." [10, арк. 1–2]. Аналогічно відбувалося комплектування керівними кадрами інших областей. Наприклад, на середину квітня 1944 р. "в розпорядження Львівського обкому КП(б)У прибуло 729 чол.", котрих розподілили в структуру апаратів: обкому, обласної ради депутатів трудящих, силових структур і навіть виконкомів сільських рад. Однак, секретар обкому з кадрів Бурлака підкреслював, що "при комплектуванні партапарату відділ кадрів обкому найбільш здатних працівників із тих, що до евакуації працювали у Львівській області, висунув на більш відповідальну роботу. Разом на партійну роботу висунуто 91 чол. (рівень міському та райкомів), на радянську – 27" [10, арк. 1, 7].

Варто зауважити, що стилістика документів того періоду опосередковано передає сприйняття регіональною владою тогочасних подій в краї та свого місця у ній. Складається враження, що остання в особі відповідальних керівників цілком природньою вважала ситуацію, коли номенклатура посад заповнювалася не місцевими, а приїжджими кадрами. Автори доповідних записок на ім'я вищого республіканського керівництва звітують про кількість прибулих на роботу так, ніби регіон їхнього перебування щонайменше обезлюднів у результаті катаклізму: "Станом на 10 березня 1944 р. послано (виділення наше – автор) для роботи відповідальних партійних, радянських і господарських працівників 29 чоловік" [11, арк. 1–2], або: "обком просить ЦК КП(б)У дати вказівку Наркомзему УРСР надіслати (виділення наше – автор) в Станіславську область старших агрономів МТС..." [12, арк. 6].

Аналіз низки документальних джерел цього виду інформаційної групи дає підстави для висновку, що проблема кадрового заповнення вищих регіональних партійно-радянських номенклатурних посад у 1944 р. не тільки вирішувалася виключно за рахунок відряджуваних з інших областей України, але й, що показово, альтернативи такому стану речей місцеве керівництво не бажало бачити.

Згідно зі статистичними даними поданими з часу визволення краю і на 1 січня 1946 р. до регіону прибуло близько 80 тис. партійних, радянських, господарських та інших кадрів. Тільки за 1945 р. сюди скерували понад 35 тис. осіб, у тому числі партпрацівників – 1337 осіб, комсомольських – 1210, радянських – 154, працівників НКВС-НКДБ – 3724 [13, с. 355]. Загальну картину результатів вирішення кадрової проблеми шляхом відрядження в Західну Україну спеціалістів з інших областей станом на 1944 рік, у регіональному контексті відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Чисельність партійно-радянських працівників у 1944р., відряджених в західні області України

Область	Разом партійних працівників	Зокрема		Радянські працівники
		Секретарів РК КП(б)У	Зав. орг. – інструкторськими відділами	
1. Волинська	71	47	2	32
2. Дрогобицька	31	12	3	4
3. Львівська	89	35	7	13
4. Ровенська	86	64	-	25
5. Тернопільська	120	51	13	22
6. Станіславська	129	34	14	15
Разом	526	243	39	111

[14, арк. 2].

Аналіз поданих у таблиці даних дає підстави зробити висновок про те, що після звільнення найбільш затребуваною в західних областях України була партійна номенклатура. Саме тому партійних працівників сюди прибуло майже у п'ятеро більше, ніж радянських. Причина цього явища, на нашу думку, криється в суті радянської політичної системи, основою якої виступала комуністична партія. Ця чітко ієрархована структура контролювала усі державні сфери життя. "Партійний апарат був політичним центром номенклатури, визначаючи набір соціальних, політичних і моральних

вимог до неї. ...Головним засобом номенклатурного контролю була кадрова політика, яка опиралася на владний ресурс" [15, с. 43]. Власне на регіональну партійну номенклатуру покладалися обов'язки налагодження функціонування системи влади, в тому числі шляхом підбору і розстановки керівних кадрів та організації відбудовчих процесів.

Упродовж усього відбудовчого періоду завдання розбудови партійної мережі в регіоні стояло надзвичайно гостро. Згідно з офіційними даними, на середину 1945 р. тут нараховувалося 700 вакантних посад у партапараті [16, арк. 121]. Їх заповнення викликало неабиякі труднощі, адже якщо господарську, чи навіть радянську структуру можна було формувати з безпартійних осіб, то партійну – виключно із членів ВКП(б), яких у регіоні зі зрозумілих причини було дуже мало.

Ядро західноукраїнської партійно-радянської номенклатури складала кадри з партрезерву КП(б)У, то джерела поповнення працівників районної, міської управлінської ланки, а також окремих підрозділів обкомів партії та облвиконкомів були різноманітнішими. Т. Першина звертає увагу на те, що у післявоєнний період вагому частку в управлінських органах західних областей склали учасники партизанського руху і більшовицького підпілля [2, с. 301]. Так, Політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою "Про скорочення штатів Українського штабу партизанського руху" від 20 жовтня 1944 р. партійних і радянських працівників з особового складу Українського штабу партизанського руху (УШПР) і його підрозділів, що підлягають скороченню, зобов'язав скерувати у відділ кадрів ЦК КП(б)У [17, с. 89].

Значна кількість колишніх партизанів та підпільників очолювала міськкоми та райкоми Рівненщини. Певний відсоток таких працівників був присутнім в номенклатурному списку партійно-радянських управлінців Волинської області. Хоча східногалицькі області (Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька) такого кадрового резерву практично не мали, проте ця категорія службовців представлена й там. До 1 липня 1944 р. у Станіславську область скерували 18 колишніх учасників партизанських загонів та підпільних груп [18, арк. 2], а до кінця року їх кількість збільшилася до 221 [19, арк. 3]. Показово, що більшість з них (12 з 18) поповнила лави партійних та радянських працівників.

Джерелом поповнення посадовців партійно-радянської номенклатури західних областей можна вважати також демобілізованих бійців Червоної армії. Ще до завершення війни ЦК КП(б)У активно використовував цей резерв для посилення західноукраїнських партійних, радянських, господарських, а особливо – силових структур. Для прикладу, в перші місяці визволення Станіславщини сюди прибули 84 демобілізовані червоноармійці, а до кінця року їх кількість збільшилася більше ніж у 4,5 рази, сягнувши цифри 386 [19, арк. 3]. У 1945 р. тільки на партійну роботу в Станіславській області призначено 31 колишнього червоноармійця. Окрім того, вони широко залучалися для роботи в інших сферах діяльності, зокрема господарській та силових органах влади – НКВС та НКДБ [20, арк. 12–13].

Із загальної кількості партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР упродовж означуваного нами періоду найбільшим був відсоток відряджених зі східних регіонів УРСР та СРСР. Цього факту не приховувало й тогочасне регіональне керівництво, заявляючи в офіційних документах, що усі організації комплектуються виключно за рахунок скерованих ЦК КП(б)У і наркоматами [10, арк.3]. Причина цього, на думку функціонера, крилася у неможливості підібрати відповідні кандидатури на місцях. Для прикладу проаналізуємо зміст табл. 2.

Таблиця 2

Загальна кількість та джерела поповнення номенклатурних працівників Станіславської області станом на 1 липня 1944 р.

категорія працівників	всього прибуло	зі східних областей	з Червоної армії	з парт загонів і підпільних груп	з окупованої території
Парт працівників	162	122	32	8	
працівників радянських органів	80	68	14	4	
працівників сільськогосподарських і заготівельних органів	27	24		3	
працівників органів НКВС, НКДБ і прокуратури	107	95	12		
працівників промисловості, транспорту і зв'язку	53	32	17		4
працівників органів науки, охорони здоров'я, культури і мистецтва	11	6	3		2

інші робітники	140	163	5	3	9
Всього	627	510	84	18	15

[18, арк. 2]

Судячи з документу, найбільш активним джерелом поповнення номенклатурних кадрів області були східні регіони держави, в основному УРСР. Лише до Станіславської області у перші місяці після визволення прибуло 510 спеціалістів, що склало більше 81 % від загальної кількості призначених на управлінські посади. Необхідно підкреслити, що лівова частка від загальної кількості відряджених на роботу в Прикарпаття (26 %), передавалася у розпорядження партійних органів і вони склали основу владної конструкції регіону. Іншою найбільш затребуваною категорією спеціалістів були працівники силових структур – органів НКВС, НКДБ і прокуратури. Їхня частка у загальній кількості прибулих в західній області УРСР склала 17 %. Упродовж 1945 р. західний регіон отримав 2701 номенклатурного службовця. У відсотковому відношенні це виглядало таким чином: 49,5 % – партійні працівники; 44,8 % – комсомольські функціонери; 5 % – радянські працівники [21, арк. 79].

У номенклатурному переліку партійних службовців дуже мізерною була частка вихідців з місцевого населення. Зазвичай, вони займали посади у господарському або ж радянському сегменті влади. Для прикладу, в червні 1944 р. зі 122 осіб кадрового резерву партноменклатури Волинської області, 108 – прибуло зі Східної України, з них 14 – червоноармійці [22, арк. 140]. Жодного вихідця з числа місцевого населення не було. І тільки з другої половини 1945 р., після появи рішення ЦК КП(б)У від 10 липня поточного року "Про підбір та висунення кадрів з місцевого населення", місцеві активісти почали активніше залучатися до роботи в партійних органах влади.

Зокрема, у Львівській області станом на 1 жовтня 1945 р. висуваних з місцевого активу на керівній роботі працювало 4255 осіб, 95 (2 %) [23, арк.1]. Однак вони працювали здебільшого у середній, або ж нижчій ланці партійного органу. Місцевих висуваних у 1944–1945 рр. практично не було серед секретарів, керівників відділів обкомів чи райкомів КП(б)У. Якщо їм і доручали керувати якоюсь сферою роботи, то тільки у тих структурах влади, котрі перебували під політико-ідеологічним контролем більшовицької партії. Жодним чином такі функції контролю не могли здійснювати ті, котрі з точки зору представників місцевої більшовицької влади, були потенційними зрадниками та злочинцями.

Таким чином, основними джерелами кадрового поповнення керівних органів більшовицької влади в західноукраїнському регіоні у перші повоєнні роки (1944–1945 рр.) виступали вихідці зі східних регіонів УРСР та СРСР, котрі приїжджали сюди у якості відряджуваних, згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У. Іншою категорією службовців були демобілізовані червоноармійці, кількість яких зросла після завершення Другої світової війни. Ще одну групу кадрових резервістів складали колишні партизани та учасники радянського підпільного руху. Найменш представленою категорією працівників із загальної кількості партійних службовців цього періоду були місцеві активісти.

Список використаних джерел

1. Стародубець Г. Специфіка підбору та підготовки партійних кадрів у західних областях України в 1944–1945 рр. / Г. Стародубець // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 44. – С.169–176.
2. Першина Т. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості / Т. Першина // Сторінки воєнної історії України. Збірник наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Випуск 12. – С. 299–312.
3. Гарань О.В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х – 50-х роках / О. В. Гарань // Український історичний журнал. – Київ: "Наукова думка", 1989. – № 10. – С. 55–65.
4. Жив'юк А. А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х рр.) / А.А.Жив'юк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип.2. – Луцьк, 2009. – С. 35–42.
5. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. П-1, оп. 1, спр. 196, арк. 47.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 45, спр. 963, арк. 10.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 196, арк. 10–20.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 190, арк. 69, 113–119.
9. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. П-1, оп. 1, спр. 101, арк. 57.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 45, спр. 962, арк. 1–3, 7.
11. ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 101, арк. 1–2.
12. ДАІФО, ф. П-1, оп. 1, спр. 300, арк. 6.
13. Лисенко О., Першина Т. Формування управлінських кадрів у західному регіоні / О. Лисенко, Т. Першина // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – С. 353–361.
14. ЦДАГОУ, ф. 1, Оп. 46, спр. 301, арк. 4.
15. Мохов В. Номенклатурная організація влади: функціональні предели / В. П. Мохов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. ХХІІІ: Політична еліта в історії України. – С. 38–50.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 45, спр. 570, арк. 121.
17. Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні

документи ЦК КПУ 1943–1959. – 2001. – 647 с. 18. ДАІФО, ф. П-1, оп. 1, спр. 172, арк. 2. 19. ДАІФО, ф. 1, Оп. 1, спр. 175, арк. 3. 20. ДАІФО, ф. П-1, оп. 1, спр. 307, арк. 12–13. 21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 45, спр. 572, арк. 79. 22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 45, спр. 216, арк. 140. 23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 45, спр. 340, арк. 1.

Эдуард Билоус

**ОСНОВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПОПОЛНЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КАДРОВ
ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ В 1944–1945 ГГ.**

Исследуются основные источники рекрутизации руководящих партийных кадров западноукраинских областей Украины в 1944–1945 гг. Анализируются факторы, определявшие особенности кадровой политики большевистской партии в регионе.

Ключевые слова: западноукраинские области, парноменклатура, советские кадры, кадровая политика, советская власть.

Eduard Bilous

**THE MAIN SOURCES OF RECRUITMENT OF MANAGEMENT PERSONNEL IN THE WESTERN
REGION OF UKAINE 1944–1945.**

The main sources of recruiting of leading party personnel in the Western region of Ukraine 1944–1945 are investigated. The factors which determined the peculiarities of personnel policy of the Bolshevic party in the region.

Key words: western Ukraine region, party personnel, soviet personnel, personnel policy, soviet power.

УДК 94(477)

Борис Куровський

**ТИЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРМІЙСЬКИХ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ
РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

У статті аналізується тилове забезпечення армійських наступальних операцій радянських військ в ході визволення Лівобережної України. Досліджується досвід армійських наступальних операцій радянських військ У ході визволення Лівобережної України та визначається залежність успіху виконання бойових завдань загальновійськовими підрозділами від рівня тилового забезпечення військ.

Ключові слова: Лівобережна Україна, радянські війська, армійські наступальні операції, тилове забезпечення, засоби пересування.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що практика організації тилового забезпечення в ході проведення армійських наступальних операцій радянських військ у німецько-радянській війні виявила суттєве відставання його теоретичних основ від практичних завдань, які виконувались армійськими підрозділами у ході воєнних операцій. При цьому таке відставання теорії від потреб практики військ явище не нове, традиційно пов'язане з розвитком військової техніки, коли умови війни вимагали докорінної зміни.

Виходячи зі сказаного доцільно основні завдання, що покладалися на органи тилового забезпечення військ, визначати завчасно, ще до початку бойових дій, – тільки тоді якість їх виконання відповідатиме оперативній обстановці ведення бойових дій. Усе це не втратило своєї актуальності й у наш час.

Об'єкт дослідження – тилове забезпечення армійських наступальних операцій.

Предмет дослідження – завдання тилового забезпечення армійських наступальних операцій радянських військ в ході визволення Лівобережної України.

Мета статті полягає в тому, дослідити тилове забезпечення армійських наступальних операцій радянських військ в ході визволення Лівобережної України.

Аналіз історіографії праць [1, с. 143; 2, с. 71; 3, с. 26] свідчить про те, що планування тилового забезпечення танкових і загальновійськових армій матеріальними засобами було досить складним процесом. План безперервно коригувався, вносилося багато виправлень, що було наслідком зміни оперативної обстановки та погодних умов.

У переломні моменти наступальних операцій радянських військ неодноразово спостерігалось напруження у тиловому забезпеченні армій необхідними матеріально-технічними засобами,

особливо їх підвезення до бойових підрозділів. Основними причинами цього були перебої в роботі тилу в період значного відриву наступаючих військ від баз постачання, а саме: уповільнене відновлення зруйнованих противником комунікацій, нестача транспортних засобів, а також недостатньо чітке планування тилових заходів із врахуванням завдань операції.

Різка зміна ситуації, нерівномірні витрати матеріальних засобів різними частинами й з'єднаннями, а також активні дії противника, удари якого скеровувалися на склади, бази й транспортні комунікації, викликали потребу в застосуванні широкого маневру матеріальними ресурсами в усіх ланках тилу. Формами такого маневру були: використання матеріальних резервів, спеціально виділених із запасів, що зберігалися на складах і базах; переадресування транспорту з матеріальними засобами, які перебували на шляхах проходження військ; перерозподіл запасів між з'єднаннями та частинами; зміна джерел матеріального забезпечення.

Однією з успішних армійських наступальних операцій радянських військ в ході визволення Лівобережної України слід вважати Чернігівсько-Полтавську наступальну операцію, що тривала упродовж 26 серпня – 30 вересня 1943 р. Вона складалася з трьох фронтових наступальних операцій: Чернігівсько-Прип'ятської на Центральному фронті, Сумсько-Прилуцької на Воронезькому фронті та Полтавсько-Кременчуцької на Степовому фронті. У ході кожної з них використовувалися сили і засоби тилового забезпечення, про організацію роботи яких свідчить аналіз кількості витрат основних видів боєприпасів (у боєкомплектах) у середньому на всіх фронтах за весь період проведення Чернігівсько-Полтавської наступальної операції. Вказана інформація подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Боєприпаси, тис. шт.	Фронти		
	Центральний	Воронезький	Степовий
Гвинтівкові патрони, млн. шт.	0,39	0,57	0,3
82-мм міни	1,68	1,38	0,7
1 20-мм міни	2,43	1,58	1,1
76-мм ПА	1,30	1,97	1,1
76-мм ТАК	1,44	0,65	0,5
85-мм танкові	10,8	1,96	0,4
1 22-мм гаубичні	1,97	1,22	0,9
1 22-мм гарматні	1,75	0,66	0,8
152-мм гаубичні	3,36	3,78	2,4
85-мм ЗА	0,79	0,27	0,4

Аналіз поданих даних свідчить про те, що основне навантаження на підрозділи тилового забезпечення пов'язувалося з постачанням боєприпасів до танкових і гаубичних систем.

Досвід Чернігівсько-Полтавської наступальної операції радянських військ в ході визволення Лівобережної України показує, що у зв'язку з можливим різким збільшенням маневреності військ мала б зростати й кількість запасів матеріальних засобів. Для забезпечення маневру матеріальними засобами в ході операції фронт в цілому та кожна армія, зокрема мали у своєму розпорядженні відповідний резерв боєприпасів і пального [4, с. 53].

Так, у Полтавсько-Кременчуцькій наступальній операції найбільше витрачалося автомобільного та авіаційного пального, про що свідчать показники, подані у таблиці 2.

Таблиця 2

Пальне, тис. тон	Наступальні операції			
	Витрати на один автомобіль Полтавсько-Кременчуцька		Витрати на один автомобіль Сумсько-Прилуцька	
	всього	у середньому на добу	всього	у середньому на добу
Високооктанові бензини	7,12	-	9,75	-
Авіаційний бензин Б-70, КБ-70	2,98	0,15	7,2	0,2
Автомобільний бензин	5,0	0,22	4,1	0,25
Дизельне паливо	2,6	0,1	1,85	0,11

Наведені дані свідчать про те, що витрати пального розподілялося нерівномірно для двох наведених операцій. Перевищення витрат автомобільного палива над дизельним обумовлювалися значно меншими бойовими втратами автомобілів, ніж бойових машин. До того ж, коефіцієнт маневреності автомобілів був більшим, ніж танків і самохідних авто установок [5, с. 116].

Таким чином, при визначенні витрат паливно-мастильних матеріалів у ході операції слід врахувати оперативні та інші показники, операції, особливості місцевості, наявність бойової техніки і транспортних засобів у частинах, з'єднаннях та об'єднаннях, можливі втрати бойових машин та автомобілів.

Підвезення матеріальних засобів становило основу тилового забезпечення військ і було одним з основних і найбільш складних завдань тилу [6, с. 222]. За відсутності своєчасного постачання будь-яких запасів матеріальних засобів із баз та складів, діяльність тилових органів була б неефективною.

Збільшення розмаху операцій армій і витрат матеріальних засобів на їхнє проведення у Чернігівсько-Полтавській наступальній операції обумовило значний обсяг усіх військових перевезень. Поряд із цим, у цей період здійснювалися масові перевезення репатрійованих і трофейного майна, організація та виконання яких також покладалися на органи тилу.

Для забезпечення матеріальних засобів військами використовувався в основному залізничний та автомобільний транспорт. Транспортування усіх видів вантажів залізницею здійснювалося до станції постачання, а в окремих випадках – до розвантажувальних станцій армій. Весь обсяг підвезення від армійських складів, розгорнутих у районі бойового призначення (армійські бази), до військових складів, покладался на автотранспорт. Основні труднощі в організації підвезення матеріальних засобів виникали через те, що армійські бази із системою армійських складів, розгорнуті до початку операції в районі однієї-двох залізничних станцій, у ході операції, зазвичай, не переміщувалися. Це пояснювалося надзвичайно повільними темпами відновлення залізниць і устаткування залізничних станцій, придатних для розгортання на них станцій постачання. В результаті цього забезпечення військ у ході наступальної операції швидко зростала й у деяких випадках до кінця операції досягала 300 і більше кілометрів [2, т. 4, с. 184]. Забезпечення вантажів зі складів автотранспортом здійснювалося з запізненням на 2–3 доби і більше. Так, у 1-й танковій армії на четвертий день операції, забезпечення матеріальними засобами відбувалося упродовж чотирьох діб (відстань 330–350 км) [6, с. 223].

Аналізуючи Сумсько-Прилуцьку наступальну операцію з точки зору ефективності використання автотранспорту, можна констатувати, що значне погіршення у порівнянні із Полтавсько-Кременчуцькою операцією, через несвоєчасне розвантаження вантажів та простоювання автомашин у пунктах приймання матеріальних засобів, а також зайвого простоювання внаслідок слабкої організації вантажно-розвантажувальних робіт і відсутності на пунктах навантаження засобів механізації [7, с. 12].

Необхідно зазначити, що ці обставини також вплинули на хід ведення бойових дій 1-ої танкової армії у цій операції, зокрема зменшення вдвічі темпів наступу у зв'язку зі скороченням кількості непорушного запасу матеріальних засобів, що перевозився, до критичних норм. Усе це призводило до того, що війська в ході операцій значною мірою втрачали ініціативу і змушені були перегруповуватися, змінюючи напрямок головного удару. Так, за весь період проведення Сумсько-Прилуцької наступальної операції упродовж 26 серпня – 30 вересня 1943 р. чисельність автотранспорту, що здійснював перевезення, коливалася в межах 320–440 автомашин, а в Чернігівсько-Прип'ятській операції – 770 одиниць. При цьому, замість окремих автомобільних батальйонів стали утворювати полки. Так, у 3-й танковій армії до початку Полтавсько-Кременчуцької наступальної операції складав 770 автомашин загальною вантажопідйомністю 1600 т (автотранспортний полк і окремих автомобільний батальйон підвезення паливно-мастильних матеріалів) [7, с. 15].

Значне збільшення чисельності автотранспорту в арміях дозволило до початку Чернігівсько-Полтавської наступальної операції створити мобільні відділення основних армійських складів (паливно-мастильних матеріалів та артилерійських боєприпасів) [8, с. 30]. На той час це була нова форма організації тилу, що сприяла наближенню запасів до військ [9, с. 44].

Узагальнюючи досвід радянських військ з організації перевезення матеріальних ресурсів, слід зазначити, що в ході Чернігівсько-Полтавської наступальної операції транспортування від армійських складів до військ здійснювався трьома способами: фронтовим і армійським автотранспортом, армійським автотранспортом паралельно з корпусним та військовим автотранспортом [10, с. 34].

Отриманий у Чернігівсько-Полтавській наступальній операції досвід організації перевезення матеріальних засобів не втратив своєї актуальності й у сучасних умовах. У його основу покладені наступні принципи: щодобовий підвіз матеріальних засобів у розмірі добової потреби армії; відповідальність вищих інстанцій за своєчасне забезпечення військ матеріальними засобами; централізоване використання автотранспорту кожної ланки перевезення і єдине керівництво ним;

максимальне використання автотранспорту різних ланок перевезення; постійна наявність резерву машин для своєчасного вирішення з транспортування матеріальних засобів [11, с. 63].

Організуючи перевезення матеріальних засобів, начальник тилу округу і армії та їх штаби мали б передбачити можливість використання в зоні дії військ інших видів транспорту: залізничного, військово-транспортної авіації, польових і магістральних трубопроводів, водного. Звідси випливає ще один основний специфічний принцип організації підвозу – комплексне використання транспорту. Він полягає в погодженій за завданнями, часом й місцем застосування різних видів транспорту суміжних ланок тилу, що проводилися б за скорегованим планом і під єдиним керівництвом. Виконання цього найважливішого принципу перевезення мало б досягатися своєчасною підготовкою єдиної, взаємопов'язаної мережі шляхів сполучення, надійним її технічним забезпеченням і швидким відновленням, раціональним розміщенням різних видів транспорту за напрямками та ділянками перевезення, централізованим управлінням транспортом й іншими силами та засобами, що беруть участь у виконанні й забезпеченні військ необхідними ресурсами.

Отже, тилове забезпечення армійських наступальних операцій радянських військ в ході визволення Лівобережної України опиралося на розвинену економіку держави, централізоване управління та постачання, єдність виховання і навчання особового складу, відповідальність командирів за безперебійне постачання військ матеріальними засобами, ощадливу витрату цих засобів, започаткувало основи нових організаційних структур в підрозділах тилового забезпечення, що в цілому відповідає вимогам сучасних воєнних дій.

Список використаних джерел

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6 т. – М.: Воениздат, 1960–1965.
2. История Второй мировой войны. 1939–1945: В 12 т. – М.: Воениздат, 1973–1980.
3. Миренков А.И. Обеспечение действующей армии вооружением, боевой техникой, материальными средствами в 1941–1943 гг. / Миренков А.И. // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 6. – С. 26–29.
4. Вещиков П.И. Тыл на завершающем этапе Великой Отечественной Войны / Вещиков П.И. // Армейский сборник. – 2010. – № 10. – С. 49–55.
5. История тыла. Учебное пособие. – Ленинград, 1974. – 213 с.
6. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941–1945. Краткая история. – М., 1967. – 617 с.
7. Гурин В.В. Освобождение Левобережной Украины / Гурин В.В. // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 1. – С. 12–17.
8. Малюгин Н. Тыл Воронежского фронта в Белгородско-Харьковской операции / Малюгин Н. // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 8. – С. 30–37.
9. Куркоткин С. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне / Куркоткин С. // Военно-исторический журнал. – 1975. – № 5. – С. 44–52.
10. Голушко И. Тыл Вооруженных Сил в операциях третьего периода войны / Голушко И. // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 2. – С. 34–41.
11. Аносов В.С. В боях на Донецкой земле / Аносов В.С. // Военно-исторический журнал. – 1985. – № 10. – С. 63–69.

Борис Куровский

ТЫЛОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ АРМЕЙСКИХ НАСТУПАТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ СОВЕТСКИХ ВОЙСК В ХОДЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

В статье анализируется тыловое обеспечение армейских наступательных операций советских войск в ходе освобождения Левобережной Украины. Исследуется опыт армейских наступательных операций советских войск в ходе освобождения Левобережной Украины и определяется зависимость успеха выполнения боевых заданий общевойсковыми подразделениями от уровня тылового обеспечения войск.

Ключевые слова: Левобережная Украина, советские войска, армейские наступательные операции, тыловое обеспечение, средства передвижения.

Borys Kurovsky

REARWARD PROVIDING OF ARMY OFFENSIVE OPERATIONS OF SOVIET TROOPS DURING LIBERATION OF LEFT-BANK UKRAINE

In the article the rearward providing of army offensive operations of soviet troops is analysed during liberation of Left-bank Ukraine. Experience of army offensive operations of soviet troops is probed during liberation of Left-bank Ukraine and dependence of success of implementation of combat missions common to all arm subdivisions is determined on the level of the rearward providing of troops.

Key words: Left-bank Ukraine, soviet troops, army offensive operations, rearward providing, means of transportation.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

ПРИЧИНИ МІГРАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ В УРСР

У статті проаналізовано причини міграції українців, депортованих із Польщі, упродовж 1944–1946 рр., в УРСР в другій половині сорокових років ХХ ст. Охарактеризовано дії влади, скеровані на призупинення цього процесу. Досліджено чинники, що сприяли переселенню зі східних, центральних і південних областей в Західний регіон.

Ключові слова: депортація, міграції, розселення, Закерзоння, Західна Україна.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що питання причин міграції депортованих з Польщі в УРСР в другій половині 40-х рр. ХХ ст. викликає наукову зацікавленість дослідників. З іншого боку створення сприятливих умов за рахунок відкритого доступу до архівних фондів уможливорює вивчення тих проблем, що ще не знайшли свого об'єктивного аналізу.

Упродовж 1944–1945 рр. із території Польщі у центральні, східні та південні області УРСР ввезено понад 150 тисяч українців, які у 1944–1946 рр. самовільно переселилися в на Західну Україну. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити важливі проблеми, з якими зіткнулись депортовані з Польщі українці.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу розкрито причини, що зумовили неминучу міграцію депортованих з Польщі українців на території, де умови життя були більш прийнятними.

Об'єктом наукового дослідження є розселення депортованих закерзонців в УРСР.

Предметом дослідження виступають причини та особливості самовільних міграцій закерзонців на теренах нової батьківщини і дії місцевої влади.

Метою дослідження є з'ясування причин, що зумовили незаконні міграції депортованих в УРСР із місць поселення в Західну Україну.

Завдання дослідження полягають у з'ясуванні чинників, що зумовили самовільні міграції, а також у визначенні їх напрямку. Необхідно також висвітлити реакцію офіційної влади на самовільні міграції закерзонців.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Її дослідження обмежується низкою згадок у наукових дослідженнях, що стосуються депортації українського населення з Польщі. Зокрема, Ю. Сливка основну увагу звертає на причини й наслідки депортації українців з Польщі [1]. Низку матеріалів, що стосуються розселення, наведено у збірниках документів, опублікованих у 1994–1998 рр. [1–4]. Особливу вагу мають збірники спогадів, видані упродовж у 2002–2004 рр. [5–6]. Побіжно проблему оглянули польські дослідники Я. Пісулінський та А. Сова [7–8].

Разом із початком переселення у вересні 1944 р. перші ешелони жителів Закерзоння перетнули західний кордон СРСР. Більшість депортованих, в силу різних причин, потрапила у Східну, Центральну та Південну Україну.

Згідно з урядовими документами, держава зробила все для якнайшвидшої адаптації переселенців до нових умов на місцях поселення. Насправді багатьом закерзонцям доводилось переїжджати не лише з Польщі в СРСР. У пошуках придатного житла, вільної від колгоспів землі, врешті, рятуючи своє життя, від голоду, люди не тільки кочувати з села в село, чи з району в район. Значній частині переселенців довелося подолати тисячокілометрові відстані перш ніж вдавалось осісти постійно.

При переселенні жителів гірської частини Закерзоння у східні області УРСР зовсім не враховувалось те, що акліматизація закерзонців у південних степах буде важкою. Людей з лісистих Карпат та передгір'їв переселяли на рівнину, в спекотне середовище, у типові різкоконтинентальні кліматичні умови. В результаті зміни клімату, переселенці масово хворіли. Якщо ж взяти до уваги, що лемки в більшості були непоганими майстрами по дереву й на сході вони не знаходили застосування своїм талантам, то це був ще один стимул для втечі на захід [9, арк. 67–70].

Важливою залишалась і проблема мови, оскільки представники офіційної влади здебільшого вживали російську, а говірка місцевого населення відрізнялась від говірки закерзонців, що різко виділяло останніх серед загалу.

Здесятькватиркою голодом тридцять третього, масовими розстрілами і вивезеннями на Сибір "курулів" та середняків-"підкурульників", із поспіль колективізованим майном та землею, розорені в часі війни, селяни Наддніпрянщини з задрістю ставились до переселенців, яким інколи вдавалось провезти на місце нового проживання корову, пару овець чи домашню птицю. А якщо

врахувати, що їм "невідомо за що" видавали декілька центнерів зерна та картоплі, – і це на тлі страхітливого загального зубожіння, – то деяка ворожість автохтонів була цілком зрозумілою.

Окрім того, закерзонців часто не визнавали за українців і називали поляками [9, арк. 67–70]. Навряд чи могло бути щось образливіше за це для людей, які роками терпіли від польського терору, які брали активну участь в боротьбі з польськими бандами, чиї близькі й родичі були вбиті у 1941–1946 рр.

Умови поселення закерзонців були дуже важкими. Досить часто їм доводилось жити в тісних хатинах разом з місцевим населенням або тулитись в зруйнованих війною будівлях чи навіть у землянках. На вересень 1945 р. з оселених в Східній Україні 38087 сімей, власне житло мали лише 11077 [3, с. 160–170]. Інші переселенці мали наймати житло у місцевих жителів за 200–300 карбованців у місяць, урізуючи й без того незначний сімейний бюджет. У 1946 р. такі випадки фіксувались у Дніпропетровській та Херсонській областях [10, арк. 29].

На кінець 1947 р. власні хати і квартири у Східній та Південній Україні отримали 82,3 % сімей. Зростання рівня життя пояснюється не будівництвом житла, а масовим відтоком депортованих у західні області [11, арк. 19–22].

Збудувати власні глиняні хати переселенці з Польщі просто не вміли, оскільки хати на Лемківщині будували з дерева, якого на сході обмаль. Місцеві колгоспи здебільшого не допомагали їм створити нормальні умови проживання. Урядові асигнування для цієї мети або не виділялись, або використовувались не за призначенням. Наприклад, у декількох районах Дніпропетровської області товари для переселенців продавали колгоспникам, оскільки прибулі не були пайовиками "СільПО" [12, арк. 2].

Республіканське керівництво щороку приймало плани будівництва житла, призначеного для переселенців. Але з такою ж самою постійністю ці плани не виконувались. На перше півріччя 1946 р. в Східній Україні планувалось збудувати для переселенців 33531 хату [13, арк. 123]. Про рівень виконання цього проекту свідчить те, що на 22 серпня збудували 577 хат і розпочали будівництво ще 3301 хати [14, арк. 51]. Таким чином, план будівництва на 1946 рік був практично провалений. У 1947 р. для закерзонців побудували лише 320 та відновили 184 хати із 19 тис. запланованих [11, арк. 24; 15, арк. 166–170].

Не кращим був стан і з наділенням землею. Індивідуальних земельних ділянок, як це обіцялось, переселенці так і не отримали. Навіть кілька присадибних арів виділялись зі значним запізненням. На 23 липня 1945 р. в Котовському районі Дніпропетровської області земельні ділянки отримали лише 76 сімей з 193, у Синельниківському – 64 з 367 [16, арк. 73].

Колгоспна система ведення сільського господарства, що була єдиною в УРСР, за винятком західних областей, виключала можливість індивідуального господарювання депортованих. Люди, що все життя вели господарство самостійно, не змогли адаптуватись до колгоспної безглуздості та марнотратства. Тому переселення на захід було, передусім, втечею від колгоспів. Окрім того, небажання переселенців вступати в колгоспи й усупільнювати своє майно робило їх "білими воронами" й протиставляло переселенців місцевому населенню.

Усіх переселенців у примусовому порядку записували в колгосп, де вони працювали з ранку до ночі. На обробіток тих кількох сотих городу, що виділили замість залишеної в Польщі землі, залишалась тільки ніч. Літо 1946 р. видалось спекотним і всі посіви вигоріли ще в червні, а картоплі восени накопали менше, ніж посадили. Через незвичний спекотний клімат, відсутність питної води, (вода сільських колодязів, зокрема на Мелітопольщині, годилась лише на господарські потреби, оскільки була солончаковою) та важку фізичну роботу люди почали хворіти, зросла смертність немовлят і старших людей. Багато закерзонців захворіло на малярію, до якої горяни не мали імунітету, а лікарська допомога була майже відсутньою [9, арк. 67–70]. На трудодень в більшості колгоспів нараховували всього по 300–500 грамів зерна [14, арк. 35]. Колгоспи не тільки не оплачували їх фізичну працю, а й у примусовому порядку позичали у переселенців зерно. Скаржитись на цей неприхований грабіж у радянські ж органи правосуддя було безперспективно [17, арк. 34].

Колгоспне керівництво не надто опікувалось переселенцями. Зимом "новоспеченим" колгоспникам ніхто не поспішав виділити підводи для палива. Вивезену із Польщі худобу нічим було годувати, оскільки районні чи обласні чиновники вчасно не проводили взаєморозрахунків із переселенцями й, відповідно, не компенсували зданого на батьківщині сіна й соломи. Весною їм забороняли випасати корів на колгоспних пасовищах. Тому більшість людей була змушена порізати худобу. Схожою була ситуація в усіх областях УРСР. Всюди депортовані мали аналогічні проблеми [16, арк. 73].

Незадовільні матеріально-побутові умови існування сімей переселенців були тим ґрунтом, на якому росло незадоволення радянською владою. Колишні члени ОУН закликали їх повертатись

додому. Так, в Ровеньківському районі Ворошиловградської області були арештовані переселенці І.Дзядош, І.Главач, П.Коник, що займались підбуренням депортованих на переїзд хоча б у Західну Україну. За аналогічну роботу в Запорізькій області був засуджений до 20 років каторжних робіт переселенець М. Громчевський [3, с. 339].

Для того, щоб переселитись в Західну Україну, використовувались будь-які засоби. Одним із важливих видів палива в західних областях був торф. Праця на торфорозробітках була неймовірно важкою: канали для осушення торфових боліт копали без будь-якої механізації. Постійна сирість, відсутність елементарних умов праці та побуту на торфородовищах – усе це робило цей вид заробітку настільки непривабливим, що місцеве населення доставляли на торфородовища майже під конвоєм. Внаслідок цього підприємства були забезпечені робочою силою на 20–75 % [18, арк. 47–48].

Якщо місцеве населення торфорозробітки небезпідставно вважало майже каторгою, то для закерзонців домінуючим у цьому питанні був інший чинник. Саме так можна було здобути бажану прописку в Західній Україні. У такий спосіб у червні 1946 р. на роботу на торфопідприємствах Тернопілля завербувалось 60 закерзонців зі Східної України. Розпорядженням заступника голови Ради Міністрів І.Сеніна їх оформляли на постійне проживання в області, надавали роботу, житло та деяку державну допомогу [19, арк. 43].

У 1946 р. до вказаних негараздів додався ще й голод. Рік у південних областях видався неурожайний, та сотень тисяч смертей можна було б уникнути, якби не продумана й цілеспрямована політика хлібозаготівель, що велась в Україні. Без шансу на існування залишились ті, хто ще рік тому захищав країну на фронтах Другої світової війни [20, с. 1–376]. Місцеве населення гинуло тисячами, а що могли вдіяти ті, хто зовсім недавно був висаджений у степу із мізерним майном та евакуаційним листом. В умовах суцільної колективізації й тотальних хлібозаготівель марно було надіятись отримати земельний наділ та все те зерно, картоплю, сіно та інше, що було записано в акті-накладній. Тому голод вдарив по переселенцях в першу чергу. Рятуючи власне життя, втрачаючи та обмінюючи на хліб останні пожитки, на поїздах чи возами, запряженими ще не "усуспільненими" конями й коровами, потяглись закерзонці на захід [21, с. 29]. юридично це було злочином, за який їх або примусово повертали на місце офіційної приписки, або разом з іншими "антирадянськими елементами" етапували в Сибір чи на Далекий Схід.

Проте не всім вдавалось втекти у Західну Україну. 20 вересня 1945 р. 28 колгоспників-закерзонців Козолупівської сільради Токмацького району Запорізької області прийшли в контору колгоспу із заявами про вихід із колективного господарства. Не очікуючи рішення правління, вони забрали весь сільськогосподарський інвентар та 22 коней, що їх усуспільнили при вступі в колгосп. Люди планували невдовзі виїхати у Волинську область. Найбільш дієвим методом переконання став арешт керівником місцевого райвідділу НКВС семи найбільш активних переселенців. Двох із них пізніше передали слідчому відділу УНКВС у Запорізькій області [1, с. 619–620]. Після розгляду справи, Антон Дячук був засуджений до одного року в'язниці, а Василь Серафим – виправданий [2, с. 16–17].

У Західній Україні життя було трохи легшим. переселенська говірка не так виділялась, та й поляками лемків чи холмцків ніхто не вважав. Щодо земельної проблеми, то для післявоєнного Західного регіону ще було характерне одноосібне господарство, хоча у приміських селах колгоспи були організовані чи відновлені мало не із приходом радянської армії. Колективізація йшла досить повільними темпами і жовтень 1948 р. в Тернопільській області було 462 колгоспи, що об'єднували 21,4 % селянських господарств [22, арк. 16; 23, арк. 25–27].

Реакція влади на самовільні міграції депортованих в УРСР була неоднозначною. З одного боку, було переглянуто плани розселення 15446 сімей замість Східної України, вони потрапили у Західну [24, арк. 10]. З іншого боку, було прийняте рішення будь-що припинити міграцію вже розселених. 5 жовтня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний видав наказ № 00172 "Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення", що мав зупинити потік мігрантів [25, с. 221].

Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р., усім переселенцям категорично заборонялось переселятись на захід [13, арк. 120]. Ця постанова дублювалася на обласному рівні. Господарства, що самовільно переїжджали хоч би у сусіднє село, затримувались міліцією та повертались на попереднє місце проживання у примусовому порядку [26, арк. 2]. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р. усіх секретарів облвиконкомів попереджали про суворе покарання в разі видачі ними дозволів на переїзд у Західну Україну сім'ям закерзонців, депортованих у східні області [1, с. 618–619]. Аналогічні постанови були і в 1946 р. [27, арк. 45–46].

Офіційний документ про зміну місця проживання можна було отримати лише в управлінні при РНК у справах евакуації українського та польського населення за поданням облвиконкомів. Дозвіл видавався лише тоді, коли: документи прибулої переселенської родини були невідповідно оформлені; сім'я з якихось причин під час розселення була розділена. Ті її члени, що опинились в іншому населеному пункті отримували право на переїзд; окремі члени родини (старшого віку або непрацездатні) мали в інших областях близьких родичів, які погоджувалися їх утримувати; члени родини депортованих, які брали участь у Великій Вітчизняній війні й осіли в Західній Україні, хотіли викликати до себе інших членів своїх родин; комісія лікарів визнала доцільною зміну місця проживання для оселення в більш сприятливих для здоров'я кліматичних умовах; білоруські сім'ї, що мали дозвіл на поселення в БРСР [10, арк. 26].

Частка тих, кому офіційно дозволили переселитись на захід республіки була непропорційно малою – усього 1,9 %. Станом на 15 серпня 1945 р. у Східній та Південній Україні нараховувалось 37085 сімей (138201 осіб). Офіційно заяви на переїзд у Західну Україну подали 22488 сімей, Білорусь – 79 сімей, Польщу – 378. Серед причин, якими депортовані обґрунтовували своє бажання переселитись були: клімат – 1222 сім'ї, важкі побутові умови – 884 сім'ї, бажання вести індивідуальне господарство – 726 сімей, з'єднати роз'єднані в процесі переселення сім'ї – 57, поселення не за місцем призначення, зазначеним в евакуаційних документах [24, арк. 5].

Проте сприймати їх як першооснову у з'ясуванні реальних причин депортованих покинути Східну Україну варто доволі обережно. Насправді ж переселенці, зіткнувшись з радянською дійсністю, зрозуміли небезпеку, яку може нести необачно вимовлене слово, а тим більше такий документ, як офіційна заява. Органи НКВС дали зрозуміти їм, що будь-яка опозиція радянській владі каратиметься. У Мелітопольському, Чернігівському, Великотокмацькому, Великохортицькому та інших районах Запорізької області арешти депортованих, без пред'явлення будь-якого звинувачення й утримання їх під арештом по декілька місяців були типовим явищем [17, арк. 18–21]. Тому, аж ніяк не знімаючи важливості кліматичного чинника, вважаємо, що переселенці приховували справжню причину переїзду "кліматичним" формулюванням.

Названі причини були тим чинником, що зумовив неминучу міграцію депортованих у Західну Україну. Загалом у той чи інший спосіб із східних областей виїхала більшість сімей депортованих. Станом на 1 січня 1947 р. з Дніпропетровської області самовільно виїхало 4343 (77 %) поселених там сімей і лише 1271 залишилась. З Кіровоградської виїхало 1894 (81,9 %) поселених там сім'ї і 412 залишилось. Одеську покинуло 5750 (83,6 %) привезених сюди родин. Загалом упродовж листопада 1944 р. – вересня 1945 р. в 11 східних областей УРСР депортовано 43497 родин. На 1 січня 1947 р. там залишилась лише 8981 сім'я. 30066 родин самовільно виїхали на захід [10, арк. 78–79]. Міграція депортованих українців в УРСР продовжувалась і в наступні роки, проте з набагато меншою інтенсивністю, ніж у 1944–1947 рр.

Отже, причини міграції депортованих українців з Польщі в УРСР пов'язані не лише з кліматичними умовами у центральних, східних і південних областях, але передусім з політичними та ідеологічними чинниками.

Список використаних джерел

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1996. – 752 с.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1998. – 540 с.
3. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / Володимир Сергійчук. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1997. – 440 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / Іван Білас. – Київ: Либіль – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 502–546.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3. Спогади / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Ю. Сливка. – Львів, 2002. – 418 с.
6. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.) / Йосип Свинко, Богдан Лановик. – Тернопіль: "Воля", 2004. – 340 с.
7. Pisulinski J. Przesiedlenie ludnosci ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947 / Pisulinski Jan. – Przeszow 2009. – 588 s.
8. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków, 1998. – 342 s.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1477, арк. 67–70.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі – ЦДАВОВУ), ф. 4626, оп. 1, спр. 27, арк. 26, 29, 78–79.
11. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 38, арк. 19–22, 24.
12. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 25, арк. 2.
13. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р. 1833, оп. 5, спр. 30, арк. 120, 123.
14. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 24, арк. 35, 51.
15. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 780, арк. 166–170.
16. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 4, спр. 36, арк. 73.
17. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 11, арк. 18–21, 34.
18. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 133, арк. 47–48.
19. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 5, спр. 44, арк. 43.
20. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1996. – 376 с.
21. Бухало Г. Холмський край наш український / Бухало Г. – Рівне: АТ "Рівненська друкарня", 1994. – 48

с. 22. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 120, арк. 16. 23. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 5, спр. 112, арк. 25–27. 24. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 10, арк. 5, 10. 25. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / Іван Білас. – Київ: Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с. 26. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 250, арк. 2. 27. ДАТО, ф. Р. 1833, оп. 1, спр. 417, арк. 45–46.

Владимир Кицак

ПРИЧИНЫ МИГРАЦИИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ИЗ ПОЛЬШИ УКРАИНЦЕВ В УССР

В статье проанализированы причины миграции украинцев, депортированных из Польши на протяжении 1944–1946 гг. в УССР во второй половине сороковых годов XX века. Охарактеризованы действия власти, направленные на приостановку этого процесса. Исследовано факторы, которые способствовали переселению из восточных, центральных и южных областей в Западный регион.

Ключевые слова: депортация, миграции, расселение, Закарпатье, Западная Украина.

Volodymyr Kitsak

REASONS OF MIGRATION OF THE UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND ARE ON TERRITORY OF UKRAINE

The article analyzes the causes of migration of Ukrainian citizens deported from Poland during the 1944–1946, in the USSR in the second half of the forties of the twentieth century. Characterizes the authorities, aimed at suspending the process. Investigated the factors that contributed to the resettlement of the eastern, central and southern areas in the Western region.

Key words: deportation, Zakerzone, migrations, settlement, Western Ukraine.

УДК 94(477)

Світлана Давидович

ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ ГАРАНТОВАНОЇ ОПЛАТИ ПРАЦІ КОЛГОСПНИКАМ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ

У статті досліджено засади господарсько-фінансової діяльності колгоспно-радгоспної моделі в аграрному секторі краю в нових умовах еволюції партійно-радянської політичної системи.

Ключові слова: Івано-Франківщина, колгоспи, радгоспи, оплата праці, допоміжні промисли.

У процесі розробки і реалізації державної політики з питань соціально-економічного розвитку Прикарпаття необхідно враховувати історичний досвід. Зростання ролі регіональних розвідок в історичній науці, ґрунтовний аналіз цієї проблеми в окреслений період – покликаний сприяти виявленню і усвідомленню чинників, що спричинили теперішнє складне становище.

Технологічні недоліки індустріалізації та суцільної колективізації, витоки та протиріччя, що зумовили падіння виробництва, передумови та причини погіршення стану навколишнього середовища збереглися ще з радянських часів. У радянську епоху економічний розвиток західноукраїнського регіону зображувався як стале нарощування виробничих потужностей, а соціальний – як динамічне зростання добробуту людей, кількісне накопичення ними різноманітних благ завдяки постійній турботі КПРС. Тому неупереджене дослідження розвитку Івано-Франківщини на засадах сучасної методології покликане відтворити дійсну історичну картину.

На межі 40–50-х рр. ХХ ст. запроваджено колгоспно-радгоспну систему господарювання у сільському господарстві краю, що поступово набирала загальнореспубліканських характерних рис. Незважаючи на певні зрушення (реформи М. Хрушова), сільське господарство залишалося найслабшою ланкою соціалістичної моделі економіки. Аграрна політика в західноукраїнському регіоні і, зокрема, на Івано-Франківщині мала свої притаманні риси. Вважаємо, що поява нових поглядів, аналізуючи уроки минулого, дасть змогу наблизитися до більш ефективного прогнозування ситуації в сільському господарстві краю.

Мета статті – дослідити особливості запровадження гарантованої оплати праці колгоспникам на Івано-Франківщині.

Завдання статті полягає в тому, щоб на основі принципів історизму, об'єктивності, спираючись на широку джерельну базу, визначити загальні тенденції та особливості розвитку провідних галузей

сільського господарства краю. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: з'ясувати ступінь наукової розробки досліджуваних проблем; визначити зміни, що відбулися в аграрному секторі економіки на Івано-Франківщині.

Об'єкт – аграрна політика нового радянсько керівництва, предмет – засади на яких базувалася гарантована оплата праці колгоспників області в період застою.

Дослідження окресленої проблеми вимагало залучення широкого кола історичних джерел, різних за походженням та інформаційним наповненням, достовірністю та повнотою. Джерельну базу склали матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, що безпосередньо стосуються різних аспектів дослідження і дозволяють відтворити ключові моменти та тенденції соціально-економічного розвитку.

У роботі використано матеріали місцевих партійних і державних органів з питань сільськогосподарського життя Прикарпаття. У них наявне широке коло документів, котрі всебічно висвітлюють політику партії та уряду щодо розвитку області. Серед найважливіших слід виділити постанови обласного обкому КПУ і виконкому обласної Ради депутатів трудящих, стенограми нарад, матеріали перевірок. У архівних справах знаходяться дані щодо запровадження гарантованої оплати праці колгоспникам та зростання грошових надходжень населення. Окремі справи, які тривалий час зберігалися під грифами "для службового користування", "таємно", поряд з позитивними оцінками містять і критичні матеріали, щодо тих чи інших аспектів розвитку області.

Особливий інтерес становлять звіти обласних науково-практичних конференцій, провідних науковців та спеціалістів зі значним практичним стажем роботи; стенограми засідань партійних та профспілкових комітетів; протоколи різноманітних нарад на яких регулярно обговорювалися виробничі питання. Окреме місце посіли практичні рекомендації обласного управління сільського господарства". Зокрема, методичні "По аналізу виконання плану продуктивності праці і розробці заходів по досягненню заданих темпів росту цього показника в промисловості" та ін. Це наукові програми для аналізу виконання завдань зі зростання продуктивності праці, виявлення резервів і підвищення її за рахунок технічних, організаційних і економічних чинників виробництва.

Вітчизняні науковці – В. Баран [1], Г. Кривчик [2], О. Мальярчук [3], О. Мороз [4], С. Падалка [5], П. Панченко і В. Чишко [6], Г. Сургай [7], С. Тимченко [8] та інші аналізують різні аспекти життя українського села. Однак проблеми розвитку сільського господарства Прикарпаття в другій половині ХХ ст. у них досліджено побіжно, поверхнево. Вважаємо, що назріла необхідність у ґрунтовному дослідженні цієї актуальної проблеми.

З 1 липня 1966 р. в УРСР запроваджувалася гарантована оплата праці колгоспникам. Нові умови оплати праці в колгоспах республіки вимагали вдосконалення усієї системи виробництва та розподілу прибутків у колективних господарствах. Якщо раніше фонд оплати праці формувався як залишок, після відрахувань у неподільний і громадський фонди, то тепер – при розподілі прибутків в колгоспах, передусім, виділялися кошти і зерно для оплати праці колгоспників. За останні п'ять років оплата праці колгоспників Івано-Франківської області зросла на 60 % і у 1965 р. становила 1,67 карбованців (крб.) одного людино-дня, однак знаходилася на останньому місці в УРСР. Рівень оплати праці колгоспників області залишався набагато нижчим, ніж робітників радгоспів, а також колгоспників сусідніх областей. Так, середній рівень оплати людино-дня у Чернівецькій області становив 2,31 крб., Тернопільській – 2,36 крб., Львівській – 1,89 крб., Закарпатській – 1,9 крб. [9, арк. 9].

Кількість колгоспів, що досягли рівня оплати праці одного людино-дня до рівня робітників радгоспів (2–3 крб.) в Івано-Франківській області нараховувалося лише 41, а в 94 господарствах наближалися до цього показника. У 129 колгоспах рівень оплати праці був значно нижчим, ніж у радгоспах області. Саме у цих колгоспах виникла потреба запровадити в першу чергу гарантовану оплату праці. Для цього передбачалося додаткове кредитування цих господарств державою з таким розрахунком, щоб вони могли проводити як гарантовану оплату, так і капіталовкладення в розвиток своїх господарств [9, арк. 10].

Забезпечення гарантованої оплати праці колгоспників "по нормах і розцінках" праці робітників радгоспів, вимагало збільшення фонду оплати праці на 30–35 %. До цього часу фонд оплати праці колгоспів Івано-Франківської області становив 52,2 млн крб. З метою переходу на нову форму оплати праці необхідно було закласти 70–80 млн крб., а для "задоволення всіх потреб" – 120–130 млн крб. [9, арк. 11].

У 1965 р. прибуток колгоспів області у грошовому еквіваленті становив 92,4 млн крб. З них, від рослинництва – 41 млн. крб. (44 %), тваринництва – 41,8 млн крб. (45 %). За останні п'ять років середньорічний приріст грошових прибутків становив у межах 10 %. Основний шлях зростання грошових надходжень мав здійснюватися, згідно з офіційною лінією, завдяки збільшенню виробництва валової і товарної продукції від рослинництва та тваринництва. Це зростання могло відбуватися за рахунок підвищення врожайності сільгоспкультур і продуктивності тваринництва.

Виробництво мало організовуватися таким чином, щоб на основі зростання матеріальної зацікавленості різко збільшилося валове виробництво усіх видів продукції.

Нескладні обрахунки вказують, що для цього з кожного гектара необхідно було б одержувати: зернових – 22–23 ц, цукрових буряків – 250–260 ц, льону-волокна – 4,5–5 ц, картоплі – 110–120 ц, овочів – 130–150 ц, кукурудзи на силос – 270–300 ц, сіна багаторічних трав – 35–40 ц, сіна природних сінокосів – 16–18 ц і т. д. Це означало, що в кожному колгоспі врожаї сільськогосподарських культур мали негайно зрости на 30–40 %.

У 1965 р. у колгоспах області фінансові прибутки в цілому зросли на 14 млн крб. за рахунок підвищення цін, а не від зростання виробництва продукції та покращення її якості. Так, лише від невиконання плану контрактації цукрових буряків – недобрано 3,6 млн крб.; за здану худобу нестандартних кондицій – 1,4 млн крб. Значну кількість фінансів недоодержано за реалізацію низької якості льону, тютюну й т. д. Рівень рентабельності в усіх галузях колгоспного виробництва становив – 30 %, у Рожнятівському районі – 22,7 %, Богородчанському – 19,8 %, Долинському – 5,5 %. Зростання рентабельності полягало у зниженні собівартості. У багатьох колгоспах собівартість була вищою від закупівельних цін, тому збитковими з виробництва зерна стали – 17 господарств, молока – 42, цукрових буряків – 44, яловичини – 57, картоплі – 84, свинини – 117 [9, арк. 55].

У чому ж полягала причина такого незадовільного стану справ у сільському господарстві Івано-Франківської області? Одну з них знаходимо у діловому листуванні партійних і господарських органів влади. Так, секретар обкому КП України В. Добрик у листі на ім'я голови "Укрсільгосптехніки" М. Момотенка констатував: "Низькі температури взимку, перезволоженість повітря затримують розвиток молодняка, що призводить до зменшення привісів, а в окремих випадках – навіть до загибелі його. Для зменшення негативного впливу цього фактору, господарства області успішно використовують теплогенератори ТГ–150 і ТГ–75. Проте щорічно області виділяється обмежена кількість згаданого обладнання. Тому ними обладнано лише 20 свинарників-маточників (з наявних 145), 15 свинарників-відгодівельників (з наявних 236). При замовленні їх у цьому році 236 штук, області виділено лише 26 і то для комплектації нових тваринницьких приміщень" [10, арк. 145].

У багатьох колгоспах і радгоспах знизилось поголів'я худоби, надої молока, приріст живої ваги молодняка. Причина крилася у відставанні кормової бази. При потребі на зиму 17–18 ц. кормових одиниць на умовну голову худоби, фактично заготовлялося 10–12 ц, а в гірських районах 6–8 ц. У багатьох господарствах відбулося необґрунтоване скорочення площ посіву багаторічних трав, а також дуже низький урожай зеленої маси конюшини, люцерни, без яких неможливе "забезпечення зеленого конвеєру" [11, арк. 24].

До цього необхідно додати природно-кліматичні умови. Карпати охоплюють майже половину області. За характером рельєфу територія області складається з трьох різних частин: гірської, передгірської та рівнинної місцевості, розчленованої річками. Третина області вкрита лісами, ґрунтове покриття строкате. В області нараховувалося 270 тис. га кислих ґрунтів, що вимагали негайного вапнування. За останнє десятиріччя в середньому щорічно проводилося вапнування на площі 15 тис. га, це майже в тричі менше потреб. В області розташовувалося 186 тис. га перезвожених і заболочених земель, з них осушено лише 29 тис. га. Упродовж 1966–1975 рр. планувалося осушити близько 140 тис. га перезвожених земель. У поточній п'ятирічці планувалося осушити всього 37 тис. га, у тому числі 33 тис. га гончарним дренажем, а в наступній (1970–1975 рр.), обсяги меліоративних робіт мали збільшитися майже втричі та складати 100–105 тис. га [9, арк. 25–26].

Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 520 "Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур в Українській РСР" передбачала осушення гончарним дренажем в господарствах Івано-Франківської області за п'ятирічку площі 33 тис. га. Фактично було осушено упродовж 1966–1969 рр. – 23 тис. га. Планом на 1970 р. передбачалося осушення ще 7 тис. га. Зменшення обсягів осушення на 3 тис. га було наслідком загального зменшення капіталовкладень, що виділялися УРСР на меліоративне будівництво на 1966–1970 рр. [10, арк. 148]. Неefективність використання капіталовкладень, певна частка інвестицій осідала в суміжних галузях, призводили до того, що сільське господарство області відставало.

Цілком закономірно, що у 1965 р. середня оплата людино-дня у колгоспах Івано-Франківської області складала лише 1 крб. 67 коп. при середньореспубліканській – 2 крб. 69 коп. Середньомісячний зарібок усіх категорій робітників радгоспів УРСР становив 69 крб., а колгоспників – 50 крб. У радгоспах області відповідно – 49 крб., а колгоспах – 25 крб., тобто удвічі менше ніж у республіці загалом. Офіційна статистика обґрунтовувала, що 65 % колгоспів не потребували кредитів від держави для проведення гарантованої оплати праці. Навіть з 35 %

слабших господарств, значна частина могла обійтися без кредитів. В Івано-Франківській області, у силу різних обставин, більшість колгоспів змушені були брати кредити. Особливо низькою була оплата праці в колгоспах гірської та передгірської зони Карпат, де на кінно-ручних роботах середньомісячна оплата праці складала – 16 крб. 50 коп. і в радгоспах – 28 крб.; трактористів, машиністів, комбайнерів відповідно в колгоспах – 52 крб. і радгоспах – 63 крб.; молодшого обслуговуючого персоналу (бухгалтерів, рахівників) 27 крб. і 49 крб. У радгоспах області оплата праці була удвічі більшою, незважаючи на те, що виконувалася аналогічна сільськогосподарська робота за своїм характером, як і в колгоспах. Необхідно звернути увагу й на оплату праці керівників господарств, що становила 150–160 крб. щомісяця, не рахуючи премій, а також мало місце й непоодиноким різноманітне "зловживання службовим становищем" [9, арк. 112–113].

Нове керівництво СРСР на чолі з Л. Брежневим вжило дієвих заходів щодо покращення становища у сільському господарстві країни. Спеціальна постанова Ради Міністрів СРСР відміняла усі обмеження щодо розвитку допоміжних промислів підприємств у колгоспах. Необхідність розвитку допоміжних підприємств у колгоспах області зумовлювалася багатьма обставинами. Найголовніше – зайнятість населення й можливість отримання грошових прибутків.

У колгоспах і радгоспах області нараховувалося понад 300 тис. працездатного населення, зайнятих на постійних і сезонних роботах – 217,3 тис. осіб. У середньому щороку одна працездатна особа, зайнята на роботі у колгоспі, працювала 120–140 людино-днів. Тому багато осіб виїжджало тимчасово на сезонні роботи у східні області республіки, інколи на шкоду колгоспному виробництву. За умови впровадження ефективної організації праці й завантаженості робочої сили в господарствах області, кожен працездатний мав бути зайнятий упродовж року не менше 270–280 днів. Резерв трудових ресурсів залишався значним і вимагав подальшої реалізації. Слід відмітити, що за останні роки допоміжні підприємства в колгоспах області не збільшувалися, а навпаки – стрімко скорочувалися. У 1961 р. у колгоспах області працювало 58 цегельень, а в 1965 р. – 22, відповідно черепичних заводів 7 і 2, столярних майстерень 222 і 143, водяних млинів 159 і 113, олійниць 53 і 39 і т. д. [9, арк. 57].

У багатьох селах зникли такі промисли, як деревообробні та столярні майстерні, підприємства з виробництва будівельних матеріалів, художніх виробів. Новим перспективним планом передбачалося будівництво у колгоспах області 7 цегельних заводів, 28 цехів з переробки деревини, 10 майстерень з виготовлення столярних виробів, 2 цехи з виготовлення фруктових і овочевих консервів. Влада підтримувала організацію місцевих кар'єрів з видобутку будівельного каміння, піску, щебеню, випалювання вапна, виготовлення тари, плетіння з лози, збір ягід, грибів і т. д. [9, арк. 58]. У 1967 р. від допоміжних промислів колгоспи Верховинського району отримали 853 тис. крб. прибутків, тоді як від тваринництва 1 млн. 321 тис. крб., а від рослинництва – 11,7 тис. крб. [12, арк. 85].

Капітальні вкладення в сільське господарство України зросли з 7881 млн крб. у 1961–1965 рр. до 22394 млн. крб. у 1976–1980 рр. [13, с. 222]. Значні кошти вкладалися у розвиток аграрного комплексу Івано-Франківської області. Упродовж 1966–1978 рр. на розвиток сільського господарства області скеровано майже 900 млн крб. капіталовкладень. Основі виробничі фонди збільшилися в 4,3 рази, енергоозброєність праці – майже втричі. Щороку зростало використання електричної енергії. Якщо у 1960 р. на виробничі потреби господарств використовувалося 10 млн квт. год. електроенергії, то в 1978 р. – 104,6 млн квт. год. [14, с. 61].

Аналізуючи розвиток сільського господарства Івано-Франківської області в другій половині 60-х років ХХ ст., маємо відзначити, що в цей час здійснені значні зрушення у покращенні його становища й розвитку. Зростання капітальних вкладень позитивно позначилося на зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства й зростанні рентабельності (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рентабельність виробництва в колгоспах (у відсотках)

Області	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.	1970 р.
<u>Зона степу</u>						
Кримська	59	78	64	66	62	72
Херсонська	55	56	54	37	45	53
Одеська	52	57	45	39	46	46
Кіровоградська	47	47	33	31	48	45
Запорізька	47	47	44	34	35	42
Ворошиловградська	46	66	57	35	38	41
Дніпропетровська	42	53	46	30	36	38
Миколаївська	35	51	36	28	39	38
Донецька	46	42	33	25	25	34

<u>Зона лісостепу</u>						
Черкаська	56	44	36	30	37	38
Харківська	43	44	40	32	29	34
Київська	48	37	32	26	29	31
Чернівецька	36	37	33	26	22	31
Вінницька	45	33	40	28	32	30
Полтавська	43	37	24	26	26	30
Сумська	38	33	30	25	25	28
Тернопільська	47	41	49	32	21	23
Хмельницька	40	38	46	30	24	23
<u>Зона полісся</u>						
Львівська	37	32	29	28	23	34
<u>Івано-Франківська</u>	<u>37</u>	<u>31</u>	<u>33</u>	<u>29</u>	<u>24</u>	<u>33</u>
Закарпатська	28	22	22	28	30	28
Волинська	49	36	31	27	24	26
Житомирська	30	29	26	23	24	24
Чернігівська	35	32	22	19	23	24
Ровенська	41	33	31	26	15	20
В УРСР:	44	42	37	30	32	34

[15, арк. 146].

Широке проведення спеціалізації і концентрації виробництва, переведення його на індустріальну основу стало важливим етапом у розвитку сільськогосподарських галузей області. У землеробстві провідне місце належало зерновому господарству, вирощуванню цукрових буряків, картоплі, льону, а також кормових культур і овочів. Колгоспи і радгоспи вирощували пшеницю, жито, озимий і ярий ячмінь, овес, кукурудзу, зернобобові. Провідною галуззю в сільському господарстві передгірської і гірської зони залишалося тваринництво. Основний напрям розвитку тваринництва – виробництво м'ясомолочної продукції. Значне місце в структурі галузі займало розведення великої рогатої худоби, вівчарство, птахівництво, рибицтво. На нашу думку, традиційні галузі – рільництво і тваринництво поєднувалися з розвитком допоміжних галузей. Найбільш широкого розвитку вони набули в господарствах Косівського, Рожнятівського і Верховинського районів області.

На початок 1970 р. у 261 колгоспі й 18 радгоспах області працювали 6808 тракторів, 1,6 тис. комбайнів, 3 тис. вантажних автомобілів, значна кількість різноманітних механізмів. У зміцненні матеріально-технічної бази значну роль відіграли 16 міжколгоспних будівельних організацій, 21 об'єднання і відділення "Сільгосптехніки" та лукомеліоративні станції. Інтенсифікація сільського господарства на основі його механізації, меліорації та хімізації зумовила підвищення врожайності сільгоспкультур у більшості господарств. Зміцнення сільського господарства позитивно вплинуло на добробут працівників села. У 1969 р. оплата праці одного людино-дня в колгоспах області зросла до 2,4 крб. Упродовж 1969 р. "трудящим області виплачено всіх видів пенсій і допомоги" на суму понад 39,2 млн крб. [16, с. 45].

Тенденції до зростання виробництва сільськогосподарської продукції в масштабах республіки намітилися, відбувався динамізм у розвитку галузі, однак Івано-Франківська область посідала останні місця з важливих показників (див. табл. 2).

Таблиця 2

Оплата і продуктивність праці в колгоспах

Області	Оцінка 1 людино-дня у крб.			Вироблено валової продукції на 1 людино-день у крб.		
	1965 р.	1970 р.	%	1965 р.	1970 р.	%
<u>Зона степу</u>						
Кримська	3,47	4,95	143	10,05	14,18	141
Херсонська	3,08	4,47	145	10,40	13,92	134
Одеська	3,37	3,84	114	8,70	11,44	132
Кіровоградська	3,40	4,22	124	9,78	12,81	131
Запорізька	3,48	4,28	123	9,93	12,07	122
Ворошиловградська	2,87	4,09	143	8,19	11,22	137
Дніпропетровська	3,14	4,03	128	8,64	11,29	131

Миколаївська	3,24	4,25	131	9,09	12,17	134
Донецька	3,18	4,21	132	8,99	11,77	131
<u>Зона лісостепу</u>						
Черкаська	2,93	3,78	129	9,06	10,03	111
Харківська	2,95	3,78	128	8,17	10,75	132
Київська	3,09	3,58	116	8,20	9,01	110
Чернівецька	2,31	3,54	153	5,79	7,22	125
Вінницька	2,70	3,29	122	7,27	8,70	120
Полтавська	2,71	3,26	120	7,74	9,29	120
Сумська	2,51	3,66	146	7,03	8,65	123
Тернопільська	2,36	3,28	139	6,38	8,39	132
Хмельницька	2,27	3,07	135	6,27	7,48	119
<u>Зона полісся</u>						
Львівська	1,89	3,06	163	4,97	6,36	128
<u>Івано-Франківська</u>	<u>1,67</u>	<u>2,93</u>	<u>175</u>	<u>4,26</u>	<u>5,66</u>	<u>133</u>
Закарпатська	1,90	3,26	172	4,15	5,68	137
Волинська	2,06	3,58	174	5,81	7,48	129
Житомирська	1,94	2,85	147	5,44	6,01	111
Чернігівська	2,39	3,07	129	7,07	7,81	111
Ровенська	2,00	3,13	157	5,42	7,43	137
В УРСР:	2,69	3,58	133	7,50	9,35	125

[15, арк. 148].

У той же час, середній показник зростання оплати праці в Українській РСР за п'ять років становив 133 %, а в Івано-Франківській області найвищий – 175 %.

У постановах ЦК КПРС від 8 серпня 1969 р., а ЦК КПУ "Про серйозні порушення у використанні коштів, призначених для сільського господарства" від 28 серпня 1969 р. та у записці Комітету партійного контролю і сільськогосподарського відділу ЦК КПРС відзначалося: "В ряді республік і областей країни мали місце факти використання колгоспних коштів на цілі, не зв'язані з колгоспним виробництвом, що вважається серйозним порушенням Статуту сільськогосподарської артілі та принципів колгоспної демократії" [17, арк. 1].

ЦК КПРС і ЦК КПУ відзначали, що сільськогосподарські органи, особливо районні виробничі управління не здійснювали необхідного контролю за раціональним використанням коштів колгоспів і радгоспів, не вели дієвої боротьби за збереження громадської власності. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР у постанові "Про факти неправильного використання колгоспних коштів" від 28 лютого 1968 р. звертали увагу партійних, радянських і сільськогосподарських органів на неприпустимість залучення коштів колгоспів на потреби, не зв'язані з інтересами колгоспного виробництва. Проте, як показали перевірки, в низці районів області мали місце істотні недоліки. Так, в Тлумацькому районі кошти колгоспів ім. Б. Хмельницького та ім. В. Леніна залучалися на будівництво в районному центрі дитячого садка, товарного складу, райспоживспілки в сумі 59 тис. крб. За рахунок колгоспу "17 вересня" Городенківського району в райцентрі побудовано універмаг, кошторисна вартість якого становила 140 тис. крб. і т. д. [17, арк. 2].

Особлива увага зверталася на несоціалістичні методи праці. "Радянські і сільськогосподарські органи недостатньо вживали заходів до припинення закоренілої практики залучення на будівництво та інші роботи приватних і окремих осіб, так званих "шабашників", що призводило до різних зловживань, окомилування, приписок, породжувало рвацькі настрої, підривало трудову дисципліну серед колгоспників. Середня оплата людино-дня цих бригад у багато разів перевищувала оплату праці колгоспників". Так, наймана бригада із заготівлі лісу за п'ять місяців одержала з каси колгоспу "Авангард" Калуського району 42 тис. крб. Середня оплата людино-дня склала 32,9 крб., тоді як оплата людино-дня колгоспника району становила 2,55 крб. У 1971 р. правління колгоспу "Прогрес" Тлумацького району для заготівлі лісу в Латвії уклало договір з жителем с. Ілемня Рожнятівського району І. Процівим, бригаді якого в складі 10 осіб за чотири місяці виплачено 8984 крб. Оплата людино-дня члена бригади дорівнювала 9 крб., а колгоспників – 2,73 крб. і т. д. [17, арк. 167].

Питання, пов'язані з оплатою праці колгоспникам, перебували під контролем партійно-радянських органів влади. Спеціальна постанова бюро Івано-Франківського обкому партії і виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих № 55 "Про рекомендації по організації і оплаті праці та внутрігосподарському розрахунку в колгоспах області" від 15 лютого 1971 р. окреслювала коло питань, які потребували дальшого вивчення. З метою "вдосконалення організації і оплати праці та внутрігосподарського розрахунку в колгоспах, а також усунення недоліків, що

мали місце в цій справі", та на виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 587 від 20 листопада 1970 р., бюро обкому КП України і виконкому обласної Ради депутатів трудящих постановили: "Зобов'язати обласне управління сільського господарства направити всім колгоспам області рекомендації по організації і оплаті праці, які схвалені Республіканською радою колгоспів. Рекомендувати колгоспам, виходячи з конкретних умов господарств, розробити і затвердити на загальних зборах Положення про організацію і оплату праці та внутрішньогосподарських розрахунках. Зобов'язати обласне управління сільського господарства, райкоми партії і виконкоми Рад депутатів трудящих надати допомогу колгоспам у правильному застосуванні більш прогресивних форм організації і оплати праці..." [18, арк. 60–61].

Аналіз історіографії та архівних матеріалів свідчить про те, що певні зрушення в розвитку рослинництва й тваринництва Івано-Франківщини, співпадали з посиленою увагою держави до аграрних проблем республіки. Хоча й тимчасово, однак відбувався сприятливий розвиток умов як для екстенсивного, так й інтенсивного варіантів розвитку сільського господарства краю. Гарантовна оплата праці колгоспникам мала свої особливості в умовах Івано-Франківської області. Передусім, більшість господарств області потребували дотацій. Не усі колгоспники мали рівномірну оплату праці. Майже на попередньому рівні вона залишалася для керівного складу. Різко піднімалася зарплата колгоспників, які працювали на кінно-ручних роботах, де оплата праці була втричі нижчою за тваринників і в чотири рази від механізаторів.

Командно-адміністративні методи управління сільським господарством, а також специфічні природно-кліматичні умови Карпат, стояли на заваді в досягненні швидких і помітних успіхів у розвитку сільського господарства. Хоча з боку чиновників управління аграрним сектором економіки стало більш демократичним, але тотальне адміністрування залишилося. Досвід попередніх реформ свідчив про те, що без зміни базисних взаємовідносин у сільському господарстві й в економіці в цілому, реформи могли поліпшувати становище лише на деякий час.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.
3. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
4. Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – Вінниця: Універсум, 2003. – 233 с.
5. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка. – К.: Наук. думка, 2003. – 165 с.
6. Панченко П., Чишко В. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы) / П. Панченко, В. Чишко. – К.: Наук. думка, 1989. – 184 с.
7. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 180 с.
8. Тимченко С. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. Тимченко. – Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1995. – 529 с.
9. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. П–1, оп. 1, спр. 3073, 181 арк.
10. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 3508, 170 арк.
11. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 2967, 110 арк.
12. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 3374, 105 арк.
13. Народное хозяйство Украинской ССР в 1958 году: Стат. Сборник. – К.: Техніка, 1986. – 423 с.
14. Радянське Прикарпаття / [О. Бакін, В. Баран, Г. Бурнашов та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 254 с.
15. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 3609, 157 арк.
16. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська обл. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1971. – 640 с.
17. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 3683, 230 арк.
18. ДАІФО, ф. П–1, оп. 1, спр. 3586, 197 арк.

Светлана Давидович

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ПАРТИЙНО-СОВЕТСКОЙ СИСТЕМОЙ ГАРАНТИРОВАННОЙ ОПЛАТЫ ТРУДА КОЛХОЗНИКАМ ИВАНО-ФРАНКОВЩИНЫ

В статье исследованы основы хозяйственно-финансовой деятельности колхозно-совхозной модели, в аграрном секторе края в новых условиях эволюции партийно-советской политической системы.

Ключевые слова: колхозы, совхозы, растениеводство, животноводство, оплата труда, вспомогательные промыслы.

Svitlana Davydovych

FEATURES HAVING ESTABLISHED OF THE PARTY AND SOVIET SYSTEM, GUARANTEED KOLKHOS WAGES OF IVANO-FRANKIVSK REGION

In this article author investigates the principles of economic and financial activities collective & state farms model, in agriculture land in the new conditions of the evolution of the Soviet party-political system.

Key words: collective farms, state farms, stockbreeding, plant, wages, utility industries.

УДК 94(477)

Віктор Плахута

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ЛІКВІДАЦІЇ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

У статті досліджено початковий етап ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи в Україні в найважчі перші два місяці та роботу штабу цивільної оборони УРСР в цьому напрямку.

Ключові слова: цивільна оборона, Чорнобильська катастрофа, Чорнобильська АЕС, ліквідація, радіоактивне забруднення.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що за весь час свого існування людство не стикалося з такою величезною катастрофою, яку саме і породило – аварією на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС), що поставила величезну кількість запитань, на багато з яких людство не дало відповіді і до теперішнього часу. Катастрофи, аварії відбувалися завжди, але в таких величезних обсягах – вперше. І головне, боротьба розгорнулася на небаченому людиною рівні – атомному.

Вивченню цих питань, пов'язаних з наслідками ліквідації чорнобильської катастрофи сучасних вчених, а саме: В. Бар'яхтара [1], А. Борового [2], Ю. Воробйова [3], А. Дьяченко [4], В. Шестопалова [5] та інших, які у своїх працях аналізували діяльність органів, установ та підприємств з локалізації та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Разом з тим, діяльності саме штабу та підрозділам Цивільної оборони (ЦО) УРСР майже не приділено уваги.

Виходячи з актуальності дослідження у цій роботі автор ставить за мету дослідити початковий етап ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи у найважчі перші два місяці та роботу штабу ЦО УРСР в цьому напрямку.

Вибух четвертого енергоблока ЧАЕС стався о 01 год. 32 хв. 26 квітня 1986 р., наслідком якого стало виникнення сильної пожежі. В дію було приведено систему ЦО. До ліквідації катастрофи приступили 1500 осіб особового складу невоєнізованих формувань, 50 пожежних машин, мобільний загін і усі об'єктові формування атомної станції.

Незважаючи на величезну, за масштабами, аварію, доповідь про неї надійшла до оперативного чергового пункту управління начальника ЦО УРСР від оперативного чергового штабу ЦО Київської області о 3 год. 20 хв. А о 4 год. у штабі ЦО республіки зібрано оперативну групу та віддано розпорядження на приведення в готовність частини сил ЦО Київської області та Київського військового округу (КВО).

26 квітня 1985 р. о 6 год. оперативна група управління ЦО КВО і мобільна частина 427 полку захисту від зброї масового ураження (ЗЗМУ) ЦО (розвідвзвод, рота хімічного захисту) почала рух в напрямку Чорнобильської АЕС. О 7.00 в район аварії виїхала також і оперативна група штабу ЦО УРСР.

Не маючи даних про масштаби і характер аварії, не організувавши розвідку, оперативні групи штабу ЦО УРСР, КВО та 427 ЗЗМУ ЦО увійшли безпосередньо на територію аварійного об'єкта та виявилися поблизу джерела опромінення, внаслідок чого офіцери штабу та особовий склад полку отримали значні дози радіоактивного опромінення – від 2 до 30 р/год [6, арк. 5].

Провівши розвідку, офіцери Штабу ЦО УРСР і 6 військових розвідувальних дозорів, встановили, що рівні радіації унеможливають подальше перебування людей у м. Прип'ять. Були вжиті заходи для їх евакуації [7, арк. 23–27]. До 23 год. того ж дня було зосереджено 1200 автобусів. Рішення про евакуацію урядовою комісією СРСР прийнято не було і оповіщення населення, прилеглих до АЕС територій про надзвичайну ситуацію та характер дій із захисту від радіоактивного ураження, не проводилось. У цей же день прибув перший заступник начальника ЦО СРСР, генерал-полковник Б. Іванов [6, арк. 42].

Вранці 27 квітня на основі даних аналізу встановлено серйозність забруднення території, прилеглої до АЕС та фактичним її проявом на ряді інших ділянок [8, арк. 26–31]. У зв'язку з цим урядовою комісією о 14 год. віддано розпорядження на проведення евакуації населення з м. Прип'ять. О 15 год. 20 хв. розпочалася евакуація людей і до 18 год. її завершили. Із запланованих до відправки 44 тис. осіб фактично евакуйовано у Поліський район – 15318 осіб, Іваньківський район – 4958, а 23,5 тис. самостійно залишили місто і розмістилися у родичів [6, арк. 6]. Відмічено численні випадки радіаційного ураження громадян [7, арк. 71–74].

Можливості радіаційної розвідки постійно нарощувалися, для чого задіявалися дозори на 16 маршрутах, 2 літаки РС-30, систему спостереження та лабораторного контролю. Це дало змогу 28 квітня встановити, що радіаційна ситуація ускладнювалася [6, арк. 44]. Завдяки даним радіаційної розвідки прийнято своєчасне рішення про відселення з 10-тикілометрової зони і вже в ніч 28–29

квітня уточнено план евакуації громадян з 30-ти кілометрової зони. План реалізувався упродовж 3–5 травня [8, арк. 80–81].

У процесі евакуації вивезено 87542 осіб, Для цього задіяли два дизель-поїзди, один пасажирський потяг, 2501 автобус і 1306 вантажівок. Вивезено 47100 голів худоби, для чого залучено 3360 одиниць автотранспорту [6, арк. 44–45].

Вранці, 29 квітня на кордоні 30-ти кілометрової зони розгорнуто та налагоджено роботу 15 санітарно-мийних пунктів, якими обробляли людей та техніку [6, арк. 7].

Частини сил ЦО УРСР проводили інтенсивну санітарну обробку населення, вахтових змін, формувань і спеціальну обробку техніки. Особовий склад невоєнізованих формувань м. Чорнобиль і атомної станції заготовлював пісок, буру, мармурову крошку, доломіт та свинець у мішки і вантажив на гвинтокрили [6, арк. 5–6]. Силами авіації КВО розгорнуто роботу з "бомбардування" реактора мішками. Усього задіяли від 4 до 50 гелікоптерів на добу і скинули більше 9 тис. т вантажу [6, арк. 34].

З 30 квітня невоєнізовані формування і війська ЦО розпочали вирішувати завдання знезараження місцевості, прийому вантажів, що надходили на забезпечення заходів з ліквідації наслідків катастрофи. Проводився тотальний лабораторний контроль за станом води, продуктів харчування та фуражу. Результати аналізів виявилися незадовільними по воді і молоку [6, арк. 7].

Для керівництва діями ЦО, заходами із життєзабезпечення евакуйованого населення, дотримання радіаційної безпеки, координації дій міністерств та відомств створено оперативні групи штабу ЦО СРСР і УРСР. Для забезпечення працюючих засобами захисту та організації дозиметричного контролю, урядом УРСР прийнято рішення на розбронювання мобілізаційного резерву [6, арк. 44].

З 1 травня частини ЦО КВО і невоєнізовані формування продовжували проведення робіт зі зниженню шкідливих наслідків радіоактивного забруднення. Відпрацьовувалися заходи з прийому і розташування бригади хімічного захисту і зведених мобільних загонів спеціального захисту ЦО Житомирської, Черкаської та Київської областей (загальною чисельністю понад 800 осіб, та 200 одиниць техніки). Також здійснювався контроль за радіаційною безпекою, проводилися допоміжні роботи з нейтралізації реактора та завершено планування ліквідації наслідків аварії. [6, арк. 7] Радіаційну розвідку на всій території України здійснювали 15 тис. хімічних розвідувальних дозорів, 670 постів радіаційного спостереження, 5 літаків і гелікоптерів радіаційної розвідки, по дві ланки річкової та залізничної розвідки [6, арк. 31].

Закидання осередку ураження мішками з піском, доломітом та іншими матеріалами дало змогу зменшити викиди радіоактивності в атмосферу, але призвели до перегріву залишків реакторного палива, що могло призвести до ядерного вибуху. З метою запобігання цьому, 5 травня вжито заходи з розчищення доріг і проходів безпосередньо до стін аварійного блоку для пробивання пролому та пропуску труб з метою відкачування води з реакторної зони. Роботи здійснювалися інженерними машинами розгородження при рівнях радіації 200–1000 р/год [6, арк. 32]. Це дало змогу з 4 год. 30 хв. 8 травня в магістраль охолодження реактора розпочати закачувати азот і станом на 21 травня було подано 39 т азоту [6, арк. 34].

З метою запобігання попаданню стічних вод у річку Прип'ять проведено роботи з обвалування правого берега річки і будівництва котлованів і бетонних стічних колодязів. Загалом побудовано дамб довжиною 7,82 км (об'єм ґрунту більше 16 тис. м³). Ці заходи не допущили радіоактивного забруднення Прип'яті та Дніпра [6, арк. 35].

З 14 травня 1986 р. розпочався наступний етап ліквідації наслідків катастрофи на ЧАЕС, який можна охарактеризувати як період планових робіт з ліквідації наслідків аварії, а саме: незалежно від термінів аварійно-відновних робіт на АЕС, приступали до ліквідації наслідків аварії, зосередивши основні зусилля у 30-ти кілометровій зоні. Загальний план робіт затвердив міністр оборони СРСР, маршал С. Соколов [6, арк. 42].

Потребувало дезактивації 113 населених пунктів, 1000 км доріг, 10116 житлових і громадських будівель, санітарної обробки населення, особовий склад і техніка з середньодобовими темпами 600 осіб та 200 одиниць техніки. Для вирішення цих завдань залучалися: 47 армійських частин і підрозділів загальною чисельністю 24,3 тис. осіб, 6560 одиниць техніки; 1623 військових внутрішніх військ та 264 одиниць техніки; 538 невоєнізованих формувань загальною чисельністю 4616 осіб і 609 одиниць техніки; міністерства і відомства залучили біля 5600 осіб, в основному МВС, МОЗ, Міншляхбуду, Мінавтотрансу [6, арк. 42–45].

З метою запобігання попаданню і розповсюдженню радіоактивних речовин за межі 30-ти кілометрової зони з 15 травня рішенням Ради Міністрів УРСР, створено три комплексних пункти перевантаження вантажів, а їх керівництво покладалося на виконком Київської обласної ради народних депутатів. Робота пунктів здійснювалася позмінно й цілодобово [6, арк. 34–35].

З метою повної та надійної дезактивації техніки та особового складу в межах 30-ти кілометрової зони, на АЕС побудовано шість стаціонарних пунктів спеціальної обробки. Вихід автотранспорту та особового складу з особливої зони (1 км від АЕС) і 30-ти кілометрової зони здійснювався тільки через них, з відміткою у дорожньому листі про проведення дезактивації. Без вказаної відмітки комендантська служба ЦО і органи МВС усі машини затримували на ізоляторних майданчиках [6, арк.11–13].

Медична служба ЦО УРСР свої основні зусилля скеровувала на профілактику та виявлення ураженого населення, методом подвірних оглядів, на 29 квітня обстежено 11 тис. осіб, виявлено 398 уражених, а до 24 травня медичну допомогу надано 52 тис. осіб евакуйованого населення з 30-ти кілометрової зони, зроблено аналіз крові 250 тис. осіб, з них госпіталізовано 21,4 тис. осіб, виявлено хворих на гостру променеву хворобу до 400 осіб, померло 11 осіб [6, арк. 127–135].

Для виконання заходів з метою поліпшення санітарно-епідеміологічного контролю у 30-ти кілометровій зоні та виконання медичних заходів залучено 421 бригада спеціалізованої медичної допомоги, 63 санітарних дружин, 453 санітарних машин, розгорнуто 1800 ліжок. Спостереження і лабораторний контроль організовано силами 890 санітарно-епідеміологічних станцій, 696 – ветлабораторії, 563 – об'єктових лабораторії, 413 – гідрометеостанції [6, арк. 127–135].

З метою профілактики захворювань тварин, службою захисту тварин і рослин, проводилася дезінфекція, дезінсекція та дератизація тваринницьких ферм і прилеглих територій, а також лабораторний контроль продовольства, майна, фуражу й води. З цією метою залучено по 530 команд захисту тварин і захисту рослин, одна республіканська ветлабораторія, 17 районних ветлабораторій, опрацьовано та щеплено – 780 тис. тварин та створено 15 команд, якими проведено очищення території у 30-ти кілометровій зоні від заражених тварин [6, арк. 127–135].

Протипожежне забезпечення здійснювалося силами невоєнізованих протипожежних формувань ЦО і двома мобілізованими загонами ЦО. Усього задіяно 800 осіб особового складу патрульно-постової служби (ППС) та 116 одиниць пожежної техніки. Окрім того, протипожежною службою проводилися роботи з масованої подачі води для бетонних робіт і з її відкачування з підземних комунікацій АЕС. Частину сил протипожежних служб УРСР задіяно для дезактивації населених пунктів й лісових масивів [6, арк. 31–33].

За два місяці, що минули з дня аварії, проведено значний обсяг дезактиваційних робіт, а саме, продезактивовано 85 населених пунктів та споруд в межах АЕС – 1683,6 тис. м², біля АЕС – 1687,9 тис. м²; доріг – 28,5 тис. км; техніки – 59,9 тис. одиниць; піддано санобробці – 275 тис. осіб. Усіх працюючих забезпечено засобами індивідуального захисту та дозиметричного контролю, створено резерв: респіраторів Р-2 – 35 тис. штук (шт.), "Лепесток" – 65 тис. шт., У-2К – 10 тис. шт., з дозиметрії ВД – 0,2 – 500 шт., ІД-1 – 20 комплектів, противогазів ДП-5 2 тис. шт., ГП-7 – 7 тис. шт., костюмів Л-1 – 9,5 тис. шт. [6, арк. 45].

У червні 12 населених пунктів після дезактивації підготовлено до передачі приймальним комісіям. У двох населених пунктах – Церемошня і Нівецьке зроблено реєвакуацію, в інших 23, названий процес призупинено до отримання норм від МОЗ СРСР, що забезпечують безпеку проживання населення [7, арк. 44]. Згідно з наказом начальника ЦО СРС за № 012, штабом ЦО УРСР підготовлений графік роботи з прийому населених пунктів після дезактивації. Роботи планувалося провести в чотири етапи упродовж 5–26 червня 1986 р. [6, арк. 36–40].

У червні основні зусилля зосереджувалися на дезактивації населених пунктів, з яких евакуація не проводилася, рівень радіації складав 0,5 мр/годину і більше. Таких населених пунктів в УРСР було 31, у яких проживало 21254 осіб [6, арк. 45].

Процес ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи упродовж квітня-травня показав, що охолодження, засипання аварійного реактора не забезпечать надійного захисту навколишнього середовища від радіоактивного забруднення. З цією метою розроблено та прийнято постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР за № 213-0012 від 10 червня 1986 р. "Про заходи з консервації об'єктів ЧАЕС, пов'язаних з аварією на енергоблоці № 4 та запобігання відтоку вод з території електростанції" [6, арк. 137–149].

З цього часу розпочинався новий період у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи – будівництво саркофага над четвертим енергоблоком.

Як свідчить проведений аналіз, система ЦО ЧАЕС виявилася не готовою до роботи в надзвичайно складних умовах, не витримав випробування механізм прийняття рішень, пов'язаних із захистом населення від радіаційної небезпеки. Незважаючи на загрозливе підвищення рівня радіоактивного забруднення зовнішнього середовища, потрібно було подолати складні бюрократичні проблеми, пов'язані з узгодженням тих чи інших питань. зокрема евакуації населення з небезпечної зони. Фактично лише на другий день – 27 квітня оголошено евакуацію.

Непідготовленість ЦО позначилася також і в тому, що не було необхідної кількості засобів індивідуального протирадіаційного захисту – респіраторів, протигазів, дозиметрів. На ЧАЕС були відсутні автомати зовнішньої дозиметрії, які видавали б телеметричні дані радіаційної ситуації у радіусі декількох кілометрів, що диктувало необхідність залучення до радіаційної розвідки значної кількості осіб. Були відсутні радіокеровані літаки, забезпечені дозиметричними приладами. Не виявилось й інструкцій, які можна було б швидко поширити серед населення й пояснити, які дозові навантаження є відносно спокійними, які – надзвичайно небезпечні, як поводитися в зоні підвищеної радіаційної небезпеки.

Досвід ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи показав, що назріла необхідність корінної перебудови ЦО, перегляду й уточнення її функцій. Йшлося про створення нової концепції цивільної оборони, що відповідала б сучасному рівню науково-технічного прогресу, глибині й масштабності перетворень, що відбувались в країні, тенденції розвитку міжнародної обстановки. У цій концепції можна виділити три основні аспекти.

По-перше, ефективність будівництва системи ЦО мала забезпечуватися переважно якісними параметрами як відносно техніки й науки, так і військовослужбовців та особового складу невоєнізованих формувань, гарантувати надійну безпеку держави, здійснюватися у відповідності до військової доктрини. Звідси випливає необхідність подальшого вдосконалення ЦО як важливого чинника обороноздатності країни.

По-друге, науково-технічний прогрес висував проблему захисту людей і створюваних ними матеріальних благ від наслідків виробничих аварій, катастроф і стихійних лих, кількість і небезпека наслідків яких має тенденцію до зростання.

По-третє, заходи цивільного захисту мали органічно поєднуватися із соціально-економічним розвитком об'єктів, районів, міст республіки й країни в цілому таким чином, щоб вони давали не тільки цільовий, але економічний ефект.

Список використаних джерел

1. Бар'яхтар В. Г. Чорнобильська катастрофа / Бар'яхтар В. Г. – К.: Наук. думка, 1996.– 575 с. 2. Пятнадцать лет Чернобыльской катастрофы. Опыт преодоления. Материалы Международной конференции.– Киев, Украина, 18–20 апреля 2001. – К.: Чернобыльинформ, 2001. – С. 44–49. 3. Воробьев Ю. Л. Катастрофы и общество / Ю. Л. Воробьев, Г. Г. Малинецкий, В. И. Осипов [и др.]. – М., Контакт-культура, – 2000. – 531 с. 4. Дьяченко А. А. Правительственная комиссия.: Сб. Чернобыль: катастрофа, подвиг, уроки и выводы / Дьяченко А. А. – М.: Интер-Весы, 1996.– С. 183–193. 5. Шестопапов В.М., академік НАН України. Уроки Чорнобіля: з минулого у майбутнє. Доповідь на сесії загальних зборів НАН України. // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 5–15. 6. Архів Міністерства з надзвичайних ситуацій. Опис справ постійного зберігання за 1960–1996 рр. Одиниця зберігання 25. 7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 65, спр. 1, т. 33. 8. ГДА СБУ, ф. 65, спр. 1, т. 34.

Виктор Плахута

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП ЛИКВИДАЦИИ ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ КАТАСТРОФЫ

В статье исследован начальный этап ликвидации последствий Чернобыльской катастрофы в Украине в самые тяжелые первые два месяца и работу штаба гражданской обороны УССР в этом направлении.

Ключевые слова: гражданская оборона, Чернобыльская катастрофа, Чернобыльская АЭС, ликвидация, радиоактивное загрязнение.

Viktor Plahuta

INITIAL ELIMINATION OF CHORNOBYL DISASTER

The article examines the initial stage of the consequences of the Chernobyl disaster in Ukraine in the first two months of the hardest working and Civil Defence Headquarters USSR in this direction.

Key words: civil defense, the Chernobyl disaster, the Chernobyl nuclear power plant, liquidation, radioactive contamination.

УДК 502.63(477.8) "19"

Руслан Чигур

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.

У статті на основі використаних архівних джерел проаналізовані причини, що призвели до негативних наслідків у розвитку природно-заповідного фонду Західного регіону України у 1990-х рр., пропонуються заходи, скеровані на покращення охорони природи шляхом створення нових територіальних комплексів рекреаційного призначення.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, Західний регіон України, природні ландшафти, заказники, пам'ятки природи місцевого значення.

Природно-заповідний фонд України служить збереженню природних комплексів, екосистем, цінних видів флори й фауни, а головне – земель. Адже саме земля є першоосною, що дає життя, основним національним багатством. Так задекларовано у Конституції України. А унікальні землі природно-заповідного фонду України взагалі слід вважати золотим фондом держави, який вона зобов'язана зберегти нерозтраченим, оскільки руйнування їх значною мірою позначиться на генофонді природи України. До того ж, ця проблема жодним чином не може обмежитися певними регіональними масштабами, оскільки землі природно-заповідного фонду України розглядаються як складова частина світової системи природних територій, що перебувають під особливою охороною. Саме розуміння глобальності цієї проблеми змушує постійно працювати над вдосконаленням нормативно-правової бази, активізацією наукових теоретичних досліджень, розробкою практичних заходів на державному рівні.

Мета дослідження – полягає у виявленні тенденцій та перспектив розвитку заповідної справи у Західному регіоні України, а також у теоретичному обґрунтуванні та виробленні практичних рекомендацій щодо забезпечення збереження, охорони та раціонального використання земель природно-заповідного фонду.

Відтак, завдання дослідження полягають у: вивченні регіональних та загальноукраїнських екологічних проблем, пов'язаних зі станом, розвитком природно-заповідного фонду, описанні та аналізі проблем, пов'язаних із справою заповідання в регіоні, встановленні методів діяльності місцевих державних органів влади у збереженні та розширенні меж заповіданих територій, порівнянні підходів, ставлень та вирішенні екологічних проблем, пов'язаних зі станом природно-заповідного фонду в радянський період із сучасними підходами, в період незалежності України.

Предмет дослідження – вплив антропологічних процесів на стан природно-заповідного фонду Західного регіону України.

Об'єкт дослідження – процеси та проблемні питання, пов'язані зі становищем, розвитком та розширенням природно-заповідного фонду регіону, скеровані на покращення охорони природи.

Основу джерельної бази статті складають матеріали державних архівів Західного регіону України.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1990-ті роки, період, коли радянське природоохоронне законодавство, з усіма його недоліками, перестало діяти на території України, у той же час наша молода держава повільно створювала, напрацьовувала власну природоохоронну базу, віддавши пріоритет у вирішенні соціально-економічних проблем, тим самим, поглиблюючи та загострюючи екологічну кризу в країні.

Аналізуючи історіографію проблеми і джерельну базу досліджуваної теми, приходимо до висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями. Незважаючи на те, що в СРСР питанню природо-охорони приділялася значна увага, про свідчать численні статті у газетах, журналах на екологічну тематику, проте, саме питанню стану, розвитку природно-заповідного фонду почали приділяти увагу фрагментарні дослідження лише у 1970-х рр., слід виділити наукові праці С. Генсірука [1], Р. Худяка [2], але це були окремі праці.

Більше публікацій з'являється саме у 1980-ті рр., зокрема друкуються праці М. Погорелова [3], Н. Недашківської [4], М. Долішнього, М. Нудельмана, К. Ткаченка [5], В. Борейка [6], М. Малишка, О. Крилова [7], В. Зарецького [8], Д. Проценка [9], Е. Соколова [10], В. Пастернака, М. Приходька [11], М. Кисельова [12].

У 1990-ті роки цікавість до природоохоронної тематики, на нашу думку, дещо знизилась, але видаються праці в цей час під керівництвом Ф. Заставного [13], С. Стойка, Е. Гадача, Т. Шимона, С. Михалика [14], О. Васюти [15], Л. Царика, Г. Чернюк [16].

Окрім цього видавалися журнали, що популяризували серед населення природоохоронну тематику, зокрема: "Ойкумена: Український екологічний вісник", "Рідна природа", "Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів в Українській РСР: Статистичний збірник". Проте, на нашу думку, із вказаних праць, не було здійснено достатньо глибокого аналізу причин кризи, позаяк наслідок негативних процесів, що охопили природно-заповідний фонд країни та регіону, тому що переважна більшість праць носила пропагандистський характер, скеровувалася до населення з вимогою гуманного ставлення до природи.

Охорона природи шляхом заповідання скерована на створення мережі заповідників, заказників, пам'яток природи, збереження у природі генетичного фонду, організацію територіальних комплексів рекреаційного призначення, збереження рослинного покриву, що виконував різноманітні захисні функції. Проте, у 50–60-х рр. ХХ ст. державна влада не приділяла належної уваги розвитку природно-заповідного фонду України. Зокрема, до 1968 р. на території України діяло лише 3 державних заповідники площею 25055,4 га [17, арк. 44–45].

На середину 1970-х рр. державний реєстр пам'яток природи республіканського значення поповнився 98 новими об'єктами: нараховувалося 112 пам'яток природи республіканського значення загальною площею 5,4 тис. га, було зареєстровано 97 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва республіканського значення площею 7,4 тис. га, крім того, 2370 пам'яток природи та 673 заповідних парки місцевого значення [18, арк. 51].

Проте, площа природно-заповідного фонду у цей період становила лише 0,2 % території країни. Так, у Закарпатській області вона дорівнювала 1,4 %, Івано-Франківській – 0,9 %, Львівській – 0,3 %, Волинській – 0,2 %. І це незважаючи на те, що існували реальні можливості для збільшення природно-заповідного фонду в цих областях вдвічі-втричі. Загальна мережа усіх заповідних об'єктів республік СРСР станом на 1 січня 1976 р. становила 3363–4668 тис. га, це 0,771 % території УРСР. У СРСР за площею заповідників УРСР займала 11 місце, крім того, на 1976 р. не було створено жодного державного природного парку [18, арк. 51].

На території уже заповідних об'єктів Західного регіону України не було встановлено строгого охоронного режиму і не відмежовано їх кордони. Усе це негативно позначилося на стані цих територій, позаяк щорічно збільшувався наплив туристів. Мали місце випадки браконьєрства, засміченості цих територій, знищення рослинного світу і навіть господарського їх використання.

Крім цього були і певні наукові проблеми, що істотно впливали на стан заповідання територій. Так, на думку голови президії Українського товариства охорони природи, доктора біологічних наук, професора М.Воїнственського терміни природно-заповідного фонду містили низку недоліків. Зокрема, невдало сформоване поняття "держзаповідник", з якого випливало, що це природний комплекс, здатний до самовідтворення, оскільки більшість заповідників охороняло комплекси, уже частково порушені, якщо керуватися цим визначенням, то порушені комплекси необхідно було віддати із заповідного фонду для господарського користування. Невдало сформоване поняття "заповідне урочище" – ним може бути не тільки порушена екосистема, але й самостійна ландшафтна одиниця; "заказник" – це не тільки обмежена у часі, а й конкретна територія, тому необхідно вказати, у яких межах повинен бути заснований заказник [19, с. 150].

Саме затягування визнання заповідних об'єктів з боку центральних державних органів влади, що не належним чином ставилась до цієї потрібної справи, не усвідомлюючи іноді наслідки своїх дій, призводило до погіршення стану заповідного фонду в Західному регіоні України.

Не завжди питання з розширення природно-заповідного фонду вирішувалось позитивно. Яскравим прикладом цього є створення Карпатського державного парку. Спочатку його загальна площа була визначена у 430 тис. га, однак Держплан УРСР зменшив його територію до 97,3 тис. га, мотивуючи це тим, що в зону запроектованого парку входило 12 лісокомбінатів із 26, через що потрібно було б звільнити 11 тис. робітників. Закарпатська обласна рада теж не погоджувалася зі створенням Карпатського державного парку, мотивуючи це тим, що вилучення лісів державного лісового фонду скоротить рубки головного користування, вивільнить близько 8 тис. робітників [20, арк. 51].

Наприкінці 70-х років починається "епоха застою" у заповідній справі України, проте основною перешкодою були відомчі проблеми. Так, на 1 січня 1981 р. 9 держзаповідників підлягали 5 різним господарствам і відомствам. Саме така розрізненість заважала налагодити координацію наукових дослідів, затягувала розробку правових актів із заповідної справи, хоча АН УРСР у 1976 р. зверталася до Ради Міністрів УРСР з пропозицією створення єдиного республіканського адміністративного органу з управління державними заповідниками та іншими природними об'єктами. Однак ця пропозиція залишилася без уваги з боку Ради Міністрів УРСР. Держкомприроди УРСР взагалі перестав порушувати це питання перед Радою Міністрів УРСР і ЦК КПУ щодо створення заповідників, а заповідна справа почала рухатись не планово, а хаотично, і то завдяки листам окремих наполегливих учених [20, арк. 51].

Однак жодні постанови не оберігали заповідники від недбальства і байдужості [21, арк. 10]. Так, Високогірське лісництво на Івано-Франківщині порушувало заповідний режим заповідника "Чорна гора", допускаючи самовільну вирубку дерев, а випаси худоби проводились на території заповідних урочищ "Масьок", "Кедрова гора" на територіях Городенківського та Рогатинського районів. Це в основному лісові насадження та різні деревостани, що представляли цінний генетичний фонд основних Карпатських лісоутворювачів [22, арк. 35].

Особливо незадовільно оберігались природні пам'ятки, що знаходились у віданні колгоспів та радгоспів. Обстеження лісових масивів Говерлянського заповідного лісництва Карпатського заповідника показали, що не було належного заповідного режиму, спостерігалась неприбрана вітровальна і буреломна деревина, не проводилась очистка лісу від захаращеності. Солотвинський ліскокомбінат на лісосіці пам'ятки природи проектував розмістити бурову установку, а на території пам'ятки природи – рідкісних виступах вапняку в Карпатах – колгосп розпочав роботи з заготівлі вапняку [23, арк. 29].

Крім цього, лісовпорядкуванням у 1978 р. було допущено необґрунтовані зміни кордонів цього заказника, зокрема, були виключені квартали 6, 9–10, у той же час квартали 6 і 9 були невід'ємними складовими частинами держзаказника. Лісовпорядкування їх відносило до категорії експлуатаційних лісів і навіть планувало в особливо цінних соснових насадженнях суцільну рубку головного користування [24, арк. 113–114].

Закарпаття займало в УРСР перше місце щодо заповідних територій. Проте подекуди ландшафтні поляни парків безпланово засаджувались місцевими породами дерев і чагарників, що різко змінювало ландшафтні композиції парків, на інших полянах влаштовувались стадіони і спортивні площадки, у низці парків випасалась худоба, розміщувались тваринницькі ферми, що призводило до загибелі цінних видів рослинного світу. Території охорони парків завдавала шкоди надмірна забудова господарськими забудовами.

Ботанічні пам'ятки природи місцевого значення у Великоберезнянському, Ужгородському, Мукачівському, Виноградівському районах перебували у незадовільному стані через непродумане будівництво, випасання худоби, відсутність почуття відповідальності. Допускались знищення цінних видів рослин, безгосподарське використання, експлуатація територій, на яких знаходились цінні природні об'єкти [25, арк. 4–6]. Однак центральні органи влади уповільнювали процес заповідання, не усі оголошені заповідні об'єкти місцевою владою визнавались Радою Міністрів УРСР, що виходила передусім з економічних, а не екологічних інтересів.

У 1981 р. природно-заповідний фонд України нараховував 4609 природних об'єктів загальною площею 855,3 тис. га. Однак це складало лише 1,4 % її території. Незважаючи на те, що упродовж 80-х рр. XX ст. загальна площа заповідників України продовжувала зростати і на початку 90-х рр. становила 1264,8 тис. га, або 2,1 % території України, проте у відсотковому відношенні до території України вона залишалась на низькому рівні [26, с. 3].

Таким чином, розвиток заповідної справи в Україні упродовж 70–80-х рр. XX ст. був неоднозначним. До позитивних аспектів можемо віднести тільки те, що за вказаний період заповідний фонд щороку поповнювався новими, хоча й незначними територіями. Однак природно-заповідна справа Західного регіону зокрема й України в цілому, розвивалась зі значними труднощами. Основними причинами були: директивна організація заповідної справи, що не завжди співпадала з реальними вимогами, ігнорування державною владою пропозицій вчених та ініціатив громадян щодо поліпшення розвитку заповідної справи, не було створено єдиного державного органу, який би керував і опікувався заповідною справою, а замість цього в Україні заповідники й заказники перебували у відданні різних відомств, що не проводили належного догляду за розвитком природно-заповідної справи. Така розрізненість утруднювала розвиток природно-заповідного фонду, недосконалість радянського природоохоронного законодавства, хоча закони приймалися, але здебільшого не виконувалися. Інколи вони суперечили один одному. У створених заповідниках і заказниках, зазвичай, порушували заповідний режим. Після 1975 р., як у державних структурах, так і серед науковців УРСР не знайшлося учених, які б щиро турбувались про заповідну справу. Ці негативні чинники призвели до певного занепаду заповідної справи в УРСР.

Державний комітет СРСР з охорони природи, зважаючи на щорічні прохання Закарпатського обласного комітету з охорони природи і Карпатського державного заповідника, 8 січня 1990 р. видав наказ № 01-10/22-30 "Про розширення території Карпатського державного заповідника", згідно з яким передбачалось додатково приєднати 7140 га земель, у тому числі 5490 га за рахунок земель Держлісфонду Рахівського, Великобичківського і Усть-Чорнянського ліскокомбінатів і 1650 га земель державного земельного запасу [27, арк. 6].

У 1990-х рр., незважаючи на певні труднощі перехідного періоду, продовжувався процес розширення заповідних територій. Активно він відбувався у Західному регіоні. Так, у Волинській області

у 1992 р. взято під охорону 25 тис. га нових цінних об'єктів і територій, заповідні площі у цей період становили 4,6 % від загальної площі області проти 2,9 % у 1990 р. [28, арк. 16]. Усього за 1994–1995 рр. в області утворено 48 заповідних об'єктів, на початку 1996 р. загальна площа природно-заповідних територій становила вже 133264,81 га – 6,61 % території області [29, арк. 5]. Станом на 1 січня 1998 р. загальна площа природно-заповідних територій становила 137935,94 га або 6,85 % території області [30, арк. 5]. У 1996 р. під охорону держави взято ще 3094,44 га нових природних об'єктів. Отже, упродовж 1992 р. площа природно-заповідного фонду збільшилась на 62,1 тис. га [31, с. 28].

Зростає рівень заповідних територій і в УРСР загалом: якщо на початку 1993 р. в Україні нараховувалась 5793 природно-заповідних об'єктів загальною площею 1316,8 тис. га (2,18 % від території країни) [32, с. 69], то упродовж 1993 р. їх площа збільшилась на 307 нових об'єктів площею 96 тис. га (2,34 % території України) розпочато формування мережі регіональних ландшафтних парків, створених у Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях [33, с. 40–42]. 10 березня 1994 р. видано указ Президента України № 79/94 "Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій", що призвело до зарезервування 650 тис. га. Саме з 1994 р. встановлено обмеження використання природних ресурсів на заповідних територіях, створено кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. Упродовж 1994 р. природно-заповідний фонд України збільшився ще на 265 нових об'єктів загальною площею 52,7 тис. га (2,57 % території України) [34, арк. 77].

12 листопада 1997 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову "Про вдосконалення державного управління заповідною справою в Україні", у Міністерстві юстиції України зареєстровано "Положення про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України, видано указ Президента України про розширення території Карпатського біосферного заповідника у Закарпатській області. За 1997 р. мережа природно-заповідного фонду України збільшилась на 44 нових території та об'єкти і складало 1444 тис. га. Станом на 1 січня 1998 р. мережа природно-заповідного фонду України становила 6620 одиниць територій та об'єктів загальною площею 2209 тис. га [35, с. 10].

Досить вдало розвивається природно-заповідний фонд у Рівненській області, у 1999 р. тут створено Рівненський природний заповідник, що об'єднав у собі найбільші та найкраще збережені болотні масиви. Природно-заповідний фонд майже удвічі більший середнього в Україні і на початку 2000 р. складався з 267 об'єктів загальною площею 138693,1 га, що становило 6,9 % території області. Указом Президента України від 3 квітня 1999 р. на базі заказників загальнодержавного значення "Білозерський", "Перебродівський", "Сомине" створений Рівненський природний заповідник площею 47046,8 га, а рішенням обласної ради народних депутатів створено 3 заповідні об'єкти загальною площею 302,3 га, також розширено межі заказника місцевого значення "Літвицький" з 74 до 77,4 га. За цим показником область входила у п'ятірку кращих в країні. Проте відсоток заповідності у адміністративних районах області був нерівномірний: якщо у північних районах він перевищує 10 %, то у південних – 0,07 – 0,59 % [36, арк. 40–41].

Інша ситуація склалася у Тернопільській області, де мережа природно-заповідного фонду упродовж декількох років практично не змінювалась і на початку 2000 р. складалася із 538 об'єктів загальною площею 117038,30 га, або 8,5 % території області [37, арк. 16]. Упродовж 1998 р. виявлено 35 природних територій та об'єктів перспективних для заповідання. Рішенням обласної ради народних депутатів від 26 лютого 1999 р. № 50 оголошено 11 заповідних об'єктів площею 108,13 га. Підготовлено наукове обґрунтування про необхідність створення національного природного парку "Кременецькі гори" площею 15 тис. га [38, арк. 54].

У Чернівецькій області в 1998 р. під охороною перебувало 290 заповідних об'єктів загальною площею 55750,1 га, що становило 6,7 % території області, майже вдвічі більше загальнодержавного. Усього упродовж 1999 р. розширено межі територій об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення на 35,1 га, створено 3 заказники загальнодержавного значення: орнітологічні "Чорторийський" – 57,9 га, "Василишене" – 22 га, лісовий "Зарожанська дача" – 129 га [39, арк. 58].

У 1998 р. проведено державний кадастр природно-заповідного фонду, в процесі чого підготовлено матеріали для заповідання на 2 орнітологічні і 1 лісовий заказники загальною площею 200 га. На початку 2000 р. під охороною перебувало 293 заповідних об'єктів загальною площею 56146,4 га, що становить 6,9 % території області [40, арк. 48–50].

У Львівській області наприкінці 90-х рр. існувало 352 об'єкти природно-заповідного фонду різних категорій на 94 тис. га, що складало 4,4 % від загальної площі. Упродовж 90-х рр. площа заповідного фонду збільшилась в 1,3 рази [41, арк. 51], створено національний природний парк "Сколівські Бескиди" площею 35684 га, розширено територію заповідного урочища "Гаї" на 1085 га, також один національний природний парк "Яворівський" площею 7076 га. У Бродівському районі організовано гідрологічний заказник площею 54 га. На підставі підготовлених держуправлінням

екобезпеки області матеріалів, комісією ЮНЕСКО у грудні 1998 р. прийнято рішення про включення території Надсянського регіонального ландшафтного парку площею 19,4 тис. га у Турківському районі до складу міжнародного польсько-словацько-українського біосферного заповідника "Східні Карпати", занесеного до світового реєстру біосферних заповідників.

Розроблено проект створення національного природного парку "Гуцульщина" та Галицького національного природного парку. У 1999 р. оголошено заповідними 16 цінних територій та об'єктів загальною площею 1759,21 га. За 1999 р. площа заповідного фонду збільшилась і на початку 2000 р. заповідний фонд складав 335 об'єктів загальною площею 112922,2 га, що становило 5,2 % від площі території області [42, арк. 100–105].

У Івано-Франківській області на початку 2000 р. нараховувалось 438 заповідних територій та об'єктів загальною площею 186,5 тис. га, з них 29 – загальнодержавного значення площею 61651,4 га, 409 – місцевого значення площею 124887,3 га, що становило 13,4 % всієї території області. Збереженість природних ресурсів та ландшафтів дозволяють збільшити природно-заповідний фонд і довести відсоток заповідності до 18 % [43, арк. 22–23].

На Закарпатті упродовж 90-х рр. зростав відсоток природно-заповідного фонду, на початок 2000 р. він складав 12,2 % до загальної площі області. Якщо цей показник у 1992 р. становив 6,5 %, то на 1 січня 1999 р. – 10,2 %. Указом Президента України від 9 грудня 1998 р. затверджено створення іхтіологічного заказника загальнодержавного значення "Потік Оса" площею 500 га, створено заказники місцевого значення: "Монастир" на площі 393 га у Хустському районі, "Яворець" – 161 га, "Кривуля" – 215 га, "Петровець" – 1134 га у Міжгірському районі.

Також погоджено створення національного природного парку "Ужанський" на базі регіонального ландшафтного парку "Стужиця" загальною площею 39,59 га. Підібрано конкретні території для розширення національного природного парку "Синевир". У 1998 р. разом з держуправлінням екобезпеки розроблено другий етап "Проекту розширення територій Карпатського біосферного заповідника", перший етап якого завершився у 1997 р. [44, арк. 18–19]. Згідно з проектом "Програми охорони навколишнього природного середовища області на 2000–2005 рр." планувалося до 2005 р. збільшити відсоток заповідності до 15 % за рахунок створення нових заказників місцевого значення. Це насамперед: "Монастир" на площі 393 га, "Товар" – 80 га, "Дідівський Міц" – 30 га, "Став" – 18,5 га. Згідно з указом Президента України від 27 вересня 1999 р. "Про створення Утанського національного природного парку" прийнято у постійне користування 14904,6 га і тепер він функціонує на загальній площі 39159,3 га. Разом з тим, більшість об'єктів природно-заповідного фонду області місцевого значення, які створювалися у 60–70-х рр. ХХ ст., втратили свої наукові, науково-пізнавальні, історико-культурні та інші цінні властивості, в зв'язку з чим планувалося провести списання таких об'єктів [45, арк. 65–66].

Загалом мережа природно-заповідного фонду України станом на початок 2000 р. налічувала 6808 територій та об'єктів площею 2398,7 тис. га, що становить близько 4 % території країни. З 1992 р. площа природно-заповідного фонду зростає майже вдвічі, переважно за рахунок відносно нових категорій – біосферних заповідників, національних природних та регіональних ландшафтних парків. Президент України Л. Кучма 21 вересня 2000 р. підписав Закон України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки", що передбачав збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для формування єдиної територіальної системи ділянок природних ландшафтів у формі природних регіонів і природних коридорів для забезпечення стійкості біоценозів та екологічної рівноваги території країни. У процесі виконання "Програми" площу природно-заповідного фонду України планувалося довести до 10 % від її усієї території [46, арк. 73–75].

Однак реальний стан заповідної справи в Україні нині викликає значне занепокоєння, оскільки, на наш погляд, владна діяльність в цій сфері суттєво ослабла і є недостатньо ефективною. Це призвело до відсутності стратегічного бачення розвитку заповідної справи, недоліків у системі управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, відвертими зловживаннями, пов'язаними з землевідведенням й нехтуванням чинного природоохоронного законодавства.

Найбільш типовими проблемами у розвитку природно-заповідного фонду на сьогодні є: відсутність механізмів економічного стимулювання для створення нових об'єктів природно-заповідного фонду та відшкодування збитків землекористувачам, а також механізму викупу земельних ділянок для заповідання, відмова відповідних державних органів та організацій надавати погодження на заповідання територій з огляду на корпоративний чи індивідуальний інтерес в приватизації цінних земельних ділянок, відсутність фінансування на місцевому рівні та недостатнє фінансування на державному рівні для виконання заходів щодо створення нових об'єктів природно-заповідного фонду, фінансова незабезпеченість інвентаризації природних територій з метою встановлення їх природної цінності та придатності для заповідання, недостатня якість земельної

кадастрової документації, недостатня чисельність працівників територіальних органів Мінприроди та Державної служби заповідної справи для виконання завдань заповідної справи у складних сучасних умовах домінування ринку і приватних інтересів, недостатня екологічна свідомість і необізнаність громадян, представників органів державної влади та місцевого самоврядування щодо необхідності збереження природного середовища, низький рівень виконавчої дисципліни, зокрема у частині виконання державних екологічних програм. Судові органи також не проявляють належної принциповості при розгляді справ щодо порушень законів у сфері природно-заповідної діяльності.

На нашу думку, для забезпечення ефективного та перспективного розвитку природно-заповідної справи в Україні необхідно сконцентрувати увагу на таких стратегічних напрямках діяльності, як створення законодавчої та інституційної бази для впровадження стратегії стабільного розвитку і управлінської моделі "еко-соціальної ринкової економіки" й інтеграції її принципів у секторальну політику, зокрема в заповідну справу, внесення зміни і доповнень до чинної законодавчої і нормативно-правової бази, розроблення та прийняття нових законодавчих актів у контексті сучасних ринкових відносин та глобалізаційних процесів, відновлення і розвиток програмного підходу в управлінні природно-заповідним фондом та невідкладне прийняття необхідних державних програм, забезпечення належного інституційного розвитку заповідної справи у системі виконавчої влади, збільшення чисельності кадрів шляхом підготовки і залучення професійних фахівців, які мають сучасне мислення та знання, нарощення фінансового і матеріально-технічного забезпечення заповідної справи на національному та місцевому рівнях, вжиття дієвих заходів із поглиблення екологічної просвіти та освіти громадян й службовців органів державної влади та місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Генсірук С. А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С. А. Генсірук, В. С. Бондар. – К.: Наук. думка, 1973. – 248 с.
2. Худяк Р. А. Охорона природи / Худяк Р. А. – К.: Наук. думка, 1979. – 448 с.
3. Погорелов М. С. Соціально-економічні проблеми охорони оточуючого середовища: У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС / Погорелов М. С. – К.: Знання, 1982. – 56 с.
4. Недашківская Н. Ю. Рекреационная система Украинских Карпат / Недашківская Н. Ю. – К.: Вища школа, 1983. – 117 с.
5. Долишний М. И. Карпатский рекреационный комплекс / Долишний М. И., Нудельман М. С., Ткаченко К. К. – К.: Наукова думка, 1984. – 184 с.
6. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / Борейко В. Е. – К.: КЭКЦ, 1985. – 378 с.
7. Малишко М. І. Основні напрями природоохоронної діяльності КПРС і Радянської держави / М. І. Малишко, О. М. Крилов // Український історичний журнал. – 1985. – № 10. – С. 15–24.
8. Зарецкий В. И. Территориальные аспекты охраны окружающей среды / Зарецкий В. И. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1985. – 55 с.
9. Проценко Д. Й. Охорона природи – всенародна справа / Проценко Д. Й. // Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 25–33.
10. Заповедники СССР: Заповедники Украины и Молдавии / [Отв. ред. В. Е. Соколов, Е. Е. Сыроечковский]. – М.: Мысль, 1987. – 271 с.
11. Пастернак В. С. Ліс і охорона вод від забруднення / В. С. Пастернак, М. М. Приходько. – Ужгород: Карпати, 1988. – 232 с.
12. Киселев Н. Н. В гармонии с природой / Киселев Н. Н. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 168 с.
13. Заставний Ф. Актуальні проблеми охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів на Україні / Заставний Ф. // Економіка Радянської України. – 1990. – № 3. – С. 74–79.
14. Заповідні екосистеми Карпат / [С. Стойко, Е. Гадач, Т. Шимон та ін.]. – Львів: Світ, 1991. – 136 с.
15. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Вип. 7. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2000. – 560 с.
16. Царик Л. П. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки й аналізу / Л. П. Царик, Г. В. Чернюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 67 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 2, оп. 13, спр. 6197, 142 арк.
18. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 697, 208 арк.
19. Природа Львівської області. – Львів, 1972. – 257 с.
20. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 5639, 129 арк.
21. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 31, оп. 1, спр. 13, 73 арк.
22. ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 17, 84 арк.
23. ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 36, 164 арк.
24. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2318, оп. 1, спр. 206, 127 арк.
25. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 5641, 218 арк.
26. Карпатський альянс // Зелений світ. – 1991. – Грудень. – С. 3.
27. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 2244, оп. 1, спр. 426, 95 арк.
28. ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 431, 190 арк.
29. ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 437, 127 арк.
30. ДАВО, ф. 2244, оп. 1, спр. 446, 134 арк.
31. Стан навколишнього природного середовища в Україні за 1992 рік (Скорочений виклад національної доповіді). – К.: Вид-во Раєвського, 1993. – 57 с.
32. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні за 1993 рік. – К.: Вид-во Раєвського, 1994. – 178 с.
33. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні за 1994–1995 рр. – К.: Вид-во Раєвського, 1997. – 95 с.
34. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 5896, 205 арк.
35. Гине урочище // Зелений світ. – 1998. – Серпень. – С. 10.
36. Державний архів Рівненської області, ф. 2275, оп. 1, спр. 326, 203 арк.
37. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 1, оп. 39, спр. 126, 81 арк.
38. ДАТО, ф. 1, оп. 39, спр. 132, 118 арк.
39. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 4, оп. 9, спр. 8246, 82 арк.
40. ДАЧО, ф. 4, оп. 9, спр. 8249, 76 арк.
41. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 221, оп. 2, спр. 7410, 108 арк.
42. ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 7412, 125 арк.
43. ДАІФО, ф. 31, оп. 1, спр. 42, 56 арк.
44. ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 302, 106 арк.
45. ДАЗО, ф. 2318, оп. 1, спр. 304, 112 арк.
46. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 5898, 220 арк.

Руслан Чигур

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВЕДНОГО ФОНДА ЗАПАДНОГО РЕГИОНА
УКРАИНЫ В 1990-Х ГГ.**

В статье на основании архивных материалов анализируются причины, которые привели к негативным последствиям в развитии природно-заповедного фонда Западного региона Украины в 1990-х гг., предлагаются мероприятия направленные на улучшения охраны природы путем создания новых территориальных комплексов рекреационного значения.

Ключевые слова: природно-заповедный фонд, Западный регион Украины, природные ландшафты, заказники, памятники природы местного значения.

Ruslan Chyгур

**DEVELOPMENT PROBLEMS OF THE NATURE PROTECTED FUND OF THE WESTERN
REGION OF UKRAINE IN THE 1990S.**

In the article, based on the archival data, the causes that led to the negative consequences in the development of the nature protected fund of the western region of Ukraine in the 1990s. are analyzed, the activities directed at improving of the nature protection by creating the new territorial complexes of the recreational purpose are proposed.

Key words: nature protected fund, western region of Ukraine, natural landscapes, reservations, memory stands of the nature of local importance.

УДК 323.1(477)

Марія Ярмоленко

**СЕПАРАТИСТСЬКІ РУХИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
ВИТОКИ, СУБ'ЄКТИ ТА ОБ'ЄКТИ ПРОЦЕСУ**

У статті показано особливості розгортання сепаратистських рухів в Україні, основними виразниками яких стали представники деяких громадсько-політичних організацій національних меншин прикордонних областей нашої держави. Визначено способи можливої протидії поширенню автономістських гасел серед представників національних меншин.

Ключові слова: автономія, сепаратизм, національно-культурні товариства, національні меншини, Україна.

У період розпаду СРСР і боротьби національно-державницьких сил за відродження Української державності, серед населення прикордонних областей нашої держави, поширився сепаратистський рух на Закарпатті, який ініціювали представники псевдорусинської національності та місцеве угорське населення. "Сепаратистська проблема" сприяла появі розподільчих ліній за етнічними ознаками, ускладнивши процес подолання антагонізму в міжетнічній взаємодії представників різних етносів на заході й півдні України, а відтак формування системи виховання толерантності в цій взаємодії [1, с. 134].

Проїшли роки, але суспільна актуальність цієї проблеми не зникла. Окремі її аспекти ставали об'єктами дослідження українських істориків, етологів, громадсько-політичних діячів. Серед праць, присвячених цій проблематиці, виділимо дослідження М. Канчука [2, с. 117–124], О. Мишанича [3], М. Тиводара [4], О. Майбороди [5].

Джерельну основу вказаного повідомлення становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, матеріали центральної та місцевої періодики.

Мета статті – проаналізувати розгортання сепаратистських рухів на заході й півдні України упродовж 1989–2011 рр. і визначити можливі шляхи їх нейтралізації.

У період горбачовської перебудови представники угорської та румунської спільноти Закарпаття, а також русини розпочали пропагувати сепаратистські гасла [6, арк. 28]. Закарпатська область відрізнялася від решти території України особливим етнонаціональним складом населення. У березні 1988 р. у краї проживали представники більше вісімдесяти національностей. Найчисельнішу групу становили українці – 77,8 %. Серед національних меншин виділимо також, угорську (13,7 %), російську (3,6 %), румунську (2,4 %) етнічну громади [7, арк. 81].

Через свої новостворені національно-культурні організації етнічні меншини розпочали експлуатувати етнічний чинник для пошуку впливу на прийняття політичних рішень [8, с. 234]. У таємній доповідній записці до ЦК КПУ "Про деякі тенденції в розвитку політичної обстановки в Закарпатській

області" (1990 р.) перший секретар обкому партії Г. Бандровський наголошував на тому, що розпочався прямий тиск на партійні і радянські органи шляхом скерування в офіційні інстанції, засоби масової інформації необ'єктивних даних про стан задоволення національно-культурних запитів угорського населення [7, арк. 28]. Водночас він констатував, що розпочалася боротьба щодо "відновлення на території області пам'яток і пам'ятних знаків, пов'язаних з іменами національних героїв та видатних історичних осіб Угорщини". "Все це, – підсумовував Г. Бандровський, – підігрівало певною мірою націоналістичні настрої серед частини угорського населення... вело до проявів національної замкнутості" [7, арк. 38]. Напружена етнополітична ситуація у краї пояснювалася тим, що "ряд офіційних осіб, громадських організацій виявляли підвищений інтерес до діяльності Товариства угорської культури Закарпаття, давали йому моральну і матеріальну підтримку" [7, арк. 28].

Тож не дивно, що проблема політизації національно-культурного руху етнічних меншин стала предметом обговорення ЦК КПУ. Проаналізувавши ситуацію у західноукраїнському регіоні, партчиновники пропонували: провести в ЦК КПУ зустріч з керівниками Ради національних товариств України, республіканських культурологічних об'єднань; обкомам, міськкомам, райкомам партії виробити план посилення організаційного і політичного впливу на ці формування, налагодити ділову співпрацю з їх органами освіти і культури; вирішити питання про надання для потреб культурно-освітніх об'єднань упорядкованих приміщень; рекомендувати Раді міністрів УРСР розробити державну програму для національних груп в регіонах їх компактного проживання, передбачивши в ній питання розвитку закладів культури, навчальних дитячих дошкільних закладів, зміцнення їх матеріальної бази [7, арк. 95–96].

Проте завдяки значній матеріальній підтримці угорських націоналістичних кіл [9, с. 257], сепаратистські настрої та автономістські гасла серед угорської громади набрали неабиякої популярності. Апогеєм діяльності угорських національно-культурних товариств стало звернення до республіканського керівництва з вимогою надати автономний статус Закарпатському краю. Декларація, опублікована місцевою пресою, викликала хвилю обурення українських національно-демократичних сил, що вважали подібний крок можливим "тільки при повній державній незалежності, при демократичній владі... шляхом загального референдуму" [10, арк. 43].

Поряд із угорською спільнотою Закарпаття, активними прихильниками ідеї надання автономії краю виступили так звані "русини". Перші спроби оголосити автономію Закарпатської області здійснено 16 липня 1991 р. під час святкування національно-демократичними силами Закарпаття першої річниці Декларації про державний суверенітет УРСР. Запрошені місцевим осередком Української республіканської партії (УРП) та Руху відомі громадсько-політичні діячі із Галичини, що виступили з різким осудом сепаратистських ідей, були названі комуністичними силами "агресорами суверенного Закарпаття".

Використовуючи сприятливий політичний момент, напередодні драматичних серпневих подій 1991 р., в обласній пресі з'явилася Декларація Угорського товариства, в якій у ультимативній формі вимагалось від республіканського керівництва автономного статусу для Закарпатського краю [10, арк. 65]. Патріотичні кола Закарпаття (члени Української республіканської партії, Руху, "Просвіти", "Меморіалу тощо) засудили декларацію, наголосили, що "тільки при повній державній незалежності, при демократичній владі, шляхом загального референдуму, можна ставити питання про державно-адміністративний устрій України" [10, арк. 43].

Епіцентр етнополітичних баталій та протистояння перемістився до обласної ради народних депутатів. 27 вересня 1991 р. її голова М. Волощук (колишній член ЦК КПУ), заручившись підтримкою неокомуністичних автономістських таборів, які зокрема представляли "Товариство карпатських русинів", "Товариство православних імені Кирила і Мефодія", Підкарпатську республіканську партію, Демократичну лігу національностей та Асоціацію нерадикальних демократів, на черговій сесії висунув пропозицію проголосити автономний статус Закарпатської області. Наштовхнувшись на протидію, опозиційної до місцевого керівництва "Демократичної платформи" в обласній раді, прийнято рішення про проведення обласного референдуму. Однак під тиском громадськості (краєм прокотилася хвиля мітингів національно-демократичних сил, під стінами обласної ради прихильники УРП розбили наметове містечко та розпочали безстрокове голодування) М. Волощук відмовився від своєї пропозиції та 28 вересня 1991 р. подав у відставку [11, с. 9].

Втім, на референдумі 1 грудня 1991 р. частина населення Закарпаття все ж таки підтримала ідею "самоврядної адміністративної території", що призвело до посилення домагання обласною владою ширших сфер політико-економічного впливу в рамках автономістських прагнень. Згодом автономістська політика місцевих органів влади вилася у вимогу вільної економічної зони, участі області в проекті Карпатського єврорегіону тощо. Надалі автономістські гасла підтримували виключно русинські організації Закарпаття, зокрема створений у 1993 р. Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі під керівництвом І. Турянці та Підкарпатська республіканська партія. Закарпатська обласна рада, реагуючи на прохання та вимоги русинських громадських організацій та форумів, тричі (востаннє у

вересні 2006 р.) зверталася до центральних інституцій державної влади України з проханням внести до державного реєстру національність "русин". Це питання і надалі обговорюється в обласних та загальноукраїнських засобах масової інформації, у середовищі місцевих політиків [12, с. 219–228].

Загалом у літописі закарпатського русинського руху виразно прослідковуються два етапи: 1. Зародження (1945–1991 рр.); 2. Становлення (із 1991 р.). Наріжним каменем русизму залишалася теза про окремішність русинів Закарпаття від українців. Подібні висновки русинами зроблено на основі особливостей багатомовного розвитку краю від решти теренів України. Політичне русинство на Закарпатті стрімко розвивалося завдяки: тісним зв'язкам із ідейно спорідненими організаціями з-за кордону; сприятливій суспільно-політичній ситуації та відсутності перешкод у діяльності з боку силових структур; популярності серед частини місцевих угорців, румун, словаків сепаратистських ідей; активній роботі русинів щодо утвердженню в краї своїх ідеологічних переконань; централізованому фінансуванню та відсутності матеріальних проблем; недостатньому рівні національної свідомості українців Закарпаття; поліетнічному та полікультурному складу населення цього прикордонного регіону, який лише 1945 р. був приєднаний до СРСР–УРСР.

Як свідчать численні документи та студії науковців, русинський рух зародився не в Українській РСР, що було неможливим з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в республіці, а за кордоном, насамперед у США. Упродовж 70–80-х років ХХ ст. постала низка інститутів і дослідницьких центрів, основне завдання яких – науково обґрунтувати відмінність підкарпатських русинів від українців, підсумком чого стало б створення власної держави чи здобуття автономного статусу у складі УРСР. Зокрема, у 1978 р. американець українського походження, ідеолог русизму Пол Маґочі створив у США Карпато-руський дослідницький центр. У 1980 р. постав "Карпато-руський етнологічний дослідницький центр США", створений для "об'єктивного висвітлення карпато-руської проблематики" [13].

Наріжним каменем русизму стала теза про окремішність русинів Закарпаття від українців. Подібні висновки робилися на основі особливостей історичного розвитку краю, від решти теренів України. Оскільки впродовж століть Закарпатський край перебував під владою та сферою впливу різних державних утворень та імперій, на цих землях склався особливий симбіоз чотирьох культур – угорської, румунської, словацької та польської. Серед релігійних конфесій найвпливовішими були католицизм східного обряду, православ'я та протестантизм. Завдяки поєднанню цих чинників (етнічного, релігійного, мовного), за переконаннями ідеологів русизму, нібито й утворився новий етнос – русинський. До речі, аналогічно діяли за океаном й ідеологи лемківського руху, які доводили окремішність лемків сучасної Польщі від українського етносу.

Русинськими науково-дослідними центрами не полишалися спроби прослідкувати мовну еволюцію населення Закарпаття, підсумком чого стало твердження про витворення ними особливої підкарпаторуської мови. У статті І. Попа та М. Капралія "Мова підкарпаторуська" стверджувалося, що вона належала до східнослов'янської групи мов і функціонувала поряд з російською, угорською, білоруською та іншими мовами. Основна відмінність, що відрізняла її від сучасної російської мови, стала наявність у ній "багатьох архаїчних мовних явищ" [13, с. 15].

Однак, зрозуміло, що творці цієї гіпотези, намагаючись вибудувати етногенез русинського етносу припустилися низки помилок. По-перше, термін "русини" застосовується науковцями для означення всього населення України княжих часів. На східній Україні населення почало ототожнювати себе з українською нацією, а не русинською, лише з середини ХІХ ст. У Галичині та Буковині терміном "русин" в значенні "українець" послуговувалися до ХІХ ст., а на Закарпатті – навіть до середини ХХ ст. [11]. До того ж більшість населення краю – мешканці сільської місцевості з притаманним їм консерватизмом у національно-культурних традиціях, низьким рівнем асиміляції. Це й призвело до нерозуміння ними мови, звичаїв, традицій угорського, румунського, словацького народу [3, с. 9].

Концепція творення карпаторуського народу (русинів) не вписувалася і в історичний контекст розвитку Закарпаття, населення якого ідентифікувало себе як українське і впродовж першої половини ХХ ст. неодноразово заявляло про своє бажання возз'єднатися з Україною. Так, у січні 1919 р. в Хусті Всенародні збори русинів-українців ухвалили рішення возз'єднатися із українською Народною Республікою. Згодом подібні прагнення були висловлені на першому з'їзді народовецької молоді Підкарпатської Русі (липень 1927 р.), у підсумковому документі якого підкреслено "Ми, підкарпатські русини, є частиною великого українського народу... Наша мова і література була є і буде та ж сама, що і наших братів з того боку Карпат" [11]. Уже після закінчення Другої світової війни переважна більшість населення схвально сприйняла домовленості між СРСР і Чехо-Словацькою республікою 29 червня 1945 р. про передачу Закарпаття УРСР. Лише незначна частина угорців, румун і словаків покинула рідні домівки.

Етап становлення русинського руху співпав у часі із початком перебудовчих процесів в СРСР. Сформувавши ідеологічні засади русизму, члени русинського руху починаючи із 80-х років

перенесли їх на практичний ґрунт. Ідеї русизму знайшли своїх прихильників на Закарпатті, де у 17 лютого 1990 р. відбувся установчий з'їзд Товариства підкарпатських русинів. Незабаром в УРСР прибув один із ідеологів русизму історик П. Маґочі, щоб довести окремішність місцевого населення від українців. Його приїзд не залишився не поміченим представниками закарпатського осередку Руху та Української республіканської партії, які засудили подібні заяви та спроби розпалити міжнародні конфлікти на Закарпатті [10, арк. 43].

Оскільки русини проживали не тільки у Закарпатті, а ареал їх поширення охоплював й інші сусідні із УРСР держави, майже одночасно, упродовж 1990–1991 рр., русинські організації виникли у Чехословаччині (Русинська Оброда у Меджилабірцях, Об'єднання пристелів Прикарпатської Русі у Празі), Польщі (Стоваришення лемків у Легниці), Угорщині (Організація русинів у Будапешті). 22–24 березня 1991 р. у Меджибожі (Словаччина) відбувся перший світовий Конгрес русинів.

Щодо України, то русизм не знайшов достатньої кількості прихильників серед корінного населення Карпатського краю. Проте окремі положення ідеологів русинів, зокрема про автономію краю, знайшли підтримку з боку окремих функціонерів місцевого обкому КПУ та низки національних меншин, вороже настроєних до українських національно-демократичних сил та перспективи незалежної України. Їх підтримка сприяла поширенню ідей русизму, що швидкими темпами із культурницької течії перетворювався у політичну. Ситуація значно ускладнилася із обранням на посаду першого секретаря Закарпатського обкому партії 9 лютого 1990 р. М. Волощука [14].

Після відновлення Україною незалежності русинський рух, представники якого пропагували автономістські гасла, дещо занепав, зважаючи на наявність власної демократичної держави, що гарантувала всім етнічним групам однакові із титульною нацією права та демократичні свободи; утопічність ідей русинського руху; певну стабільність політичної та соціально-економічної ситуації у краї, як однієї з основних заporук суверенітету країни; відсутність потреби у автономному статусі Закарпаття як ключової мети русинського руху; реорганізацію (декомунізацію) органів державної влади, що прагнула нейтралізувати сепаратистські рухи у Закарпатті; просвітницьку роботу місцевих демократичних органів влади та українських національно-культурних товариств серед українців краю; зростання культурного рівня населення; розвінчання основних ідейних засад русизму українським науковцями Ужгорода, Львова та Києва.

Водночас хотілося б навести думку закарпатського етнолога М. Тиводара: "Культурно-побутові відмінності між регіонами України, субетносами, й етнографічними групами українців будуть і мусять бути, бо їх наявність робить етнос самодостатнім у внутрішньо-культурному діалозі" [4].

Власне у незалежній Україні діяльність русинських організацій не припинилася і відбувається у двох напрямках: культурно-освітньому і політичному. Основне завдання своєї діяльності структури культурницького напрямку вбачають у досягненні правового визнання русинської національності. Вимоги у сфері етнокультурного русинства узгоджені русинськими організаціями і подані до владних структур України. Представники цього напрямку прагнуть залучити на свій бік якомога більшу кількість закарпатської інтелігенції.

Натомість представники політичного напрямку вирішення соціально-економічних і культурно-освітніх проблем русинів вбачають у зміні адміністративного статусу Закарпаття у складі України шляхом відродження Закарпатської республіки у складі України. Іншими словами, "політичне русинство" прагне утворити автономний край на Закарпатті [15, с. 30].

На думку одного з активістів русинського руху М.Макари, стиль роботи таких організацій, як Тимчасовий уряд, Товариство карпатських русинів і ще низки радикальних діячів, а також підтримка радикального крила з боку декотрих закордонних організацій лише напружує ситуацію і викликає підозри у антиукраїнській діяльності [15, с. 30]. Лідери сейму підкарпатських русинів, обласних організацій комуністичної і соціалістичної партій, а також "Батьківщини" прийняли у 2005 р. звернення до найвищих державних органів "Про врахування специфіки Закарпаття в майбутній адміністративно-територіальній реформі і реалізації результатів обласного референдуму 1 грудня 1991 р." [16].

Ситуацію в середовищі закарпатського русинського руху найкраще ілюструють соціологічні матеріали, які свідчать, що на початку 1990-х років серед населення Закарпаття русинами визнавали себе 40 осіб, у 1993 р. – 55, а у 1994 р. – 96 [11]. 1–8 березня 2009 р. у Закарпатській області проведено соціологічне дослідження "Русини". Опитано 4560 респондентів. На запитання: "Чи знаєте хто такі русини?", 36 % відповіли, що знають; 51 % – чули про представників цієї національності. 13 % не змогли дати однозначної відповіді. На запитання "Кого з лідерів русинського руху Ви знаєте (або чули про них)?", рейтинг русинських лідерів розподілився так: Д. Сидор – 34 %; Е. Жупан – 29 %; Л. Лецович – 11 %; М. Староста (Жалива) – 9 %; М. Бурак – 5 % [17].

Незважаючи на малочисленність цієї групи, народний депутат України, львівський комуніст О. Голуб зареєстрував у жовтні 2010 р. законопроект "Про русинів в Україні", у якому зазначалося: "Розглянувши чисельні звернення громадян, національно-культурних товариств та інших

громадських об'єднань, висновки наукових досліджень стосовно реалізації права осіб, які ідентифікують себе русинами – окремою, спорідненою з українцями, групою слов'янства... вважати за необхідне при визначенні соціально-демографічного складу населення України виділяти осіб, які ідентифікують себе русинами, в окрему за національністю групу громадян України" [18]. Втім, його пропозиції не знайшли підтримки депутатів.

На жаль, прояви сепаратизму в останні роки проявляються і серед представників угорської та румунської національностей. Упродовж 2010–2011 рр. декілька тисяч жителів Закарпаття отримали угорське громадянство. 1 січня 2011 р. в Угорщині набув чинності закон, який полегшує угорцям-іноземцям отримання громадянства. Skorистатися ним можуть не тільки етнічні угорці, яких на Закарпатті проживає не менше 150 тисяч, але й представники інших національностей. Для отримання громадянства потрібно бути несудженим, базово знати угорську мову та мати угорське коріння або ж достатньо, щоб хтось із найближчих родичів народився на території Закарпаття до 1920 р., або у воєнний період (1938–1945) [19].

Натомість у Чернівецькій області, згідно з підрахунками експертів, близько 50 тис. осіб уже мають румунські паспорти (одночасно громадяни України та Румунії), незважаючи на те, що український закон забороняє подвійне громадянство, одержати румунське громадянство нескладно: потрібно довести родинні зв'язки з людьми, які народилися і проживали на Буковині до 1940 року, а також скласти присягу на вірність державі Румунія. Переважна більшість тих, хто отримує румунське громадянство, хоче виїхати на роботу до Європи. Власне ще один паспорт дасть можливість без проблем перетинати кордони європейських країн [20].

Головним зняряддям політики радикальних політичних сил Румунії стало обласне "Товариство румунської культури ім. М. Емінеску" (друкований орган – газета "Плай роминеск"), яке підтримує тісні взаємини з румунським товариством "За Бессарабію і Буковину", стратегічною метою якого є відродження "великої Румунії" в межах кордонів 1940 р., що означає зазіхання на територіальну цілісність незалежної України [21, с. 72–73].

Отже, в оцінці русизму не може бути двозначного трактування – штучно сформована національна течія приречена на занепад, що стало б логічним підсумком її нетривалого існування. Сепаратистські гасла інших народностей, зокрема угорців і румун, не знаходять підтримки у населення краю.

Що ж до появи в останні роки галицьких автономістів (інколи ще називають себе "австрійськими автономістами"), то вони нечисленні й неорганізовані. Своїми поглядами вони пропагують традиції Австро-Угорщини, засуджують столичний централізм і вибудовують альтернативну регіональну культурну і політичну модель, яка зорієнтована на Європу [22].

Відзначимо також активізацію діяльності проросійських екстремістських формувань "Родина", "Русское единство", "Русская община Украины" в Одесі, де вони культивують проросійську і прорадянську шовіністичну риторику і практику. Зокрема, "Родина", лідер – місцевий бізнесмен, депутат міської ради І. Марков, маючи статус всеукраїнської партії, у пресі та на телебаченні виступає за федерацію України, вимагає державного статусу російської мови, пропагує ідею про єдиний слов'янський період і наголошує на кардинальній відмінності українського Заходу і Сходу [23]. Втім, у південному регіоні ця політична сила має небагато симпатиків. Не підтримують сепаратистів й національні громади євреїв, болгар, гагаузів, поляків, що діють на Одещині та інших південних областях України.

Негативний вплив в Україні, насамперед її південні й східні регіони має сумний досвід Молдови, де районна спільнота утворила на відірваній від неї території Придністровську республіку, яку так і не визнала міжнародна спільнота. Аналогічні симптоми, щоправда на рівні латентних загроз, інколи проявляються у Криму та Донбасі, де окремі політики, зневажаючи Закони України, висловлюють прагнення приєднатися до іншої держави. Зокрема, деякі російські політики, використовуючи антиукраїнські настрої, намагаються обґрунтувати поняття "народ Криму", що нібито має право на самовизначення. Цю ідею частково взяли на озброєння кримські сепаратисти для реалізації своїх радикальних прагнень щодо зміни державно-правного статусу автономії [24]. Це особливо яскраво проявилось на виборах президента АР Крим 30 січня 1994 р., коли за лідера проросійських сил Ю. Мешкова віддали голоси 73 % виборців [25, с. 274–277]. Сьогодні проросійські сили в Криму репрезентують такі організації (структури) – "Русская община", "Русское единство", "Севастополь-Крым-Россия", "Русский Крым", "Объединение казаков АРК".

Загалом, на формування складної етнополітичної ситуації в Криму впливають такі зовнішні чинники, як дестабілізуюче втручання Росії, інтереси Туреччини і низки арабських країн: їх очільники підтримують національно-культурне і духовне життя кримських татар; зусилля європейської спільноти (ОБСЄ, РЄ) щодо недопущення міжетнічних конфліктів на півострові [26].

Дослідження засвідчує, що в Україні, як поліетнічній державі, немає серйозних внутрішніх передумов (перешкод) для всебічного розвитку й гармонійного співіснування корінних народів і

національних меншин. Щоправда, деякі з них тривалий час проживають в окремих прикордонних регіонах, які в силу різних причин, насамперед зовнішньополітичних, є потенційними носіями конфліктних ситуацій. І лише своєчасне виявлення етноконфліктів, вжиття центральною і місцевою владою заходів для їх нейтралізації, вимагає дієвої регіональної, гео економічної, транскордонної співпраці народу України з іншими спільнотами. Бо лише міжетнічний мир і злагода сприятимуть європейській інтеграції нашої країни.

Список використаних джерел

1. Колісник В. Національно-етнічні відносини в Україні: Теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: Монографія / В. Колісник. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 134.
2. Панчук М. Політичне русинство в Україні / М. Панчук // Політична думка. – 1995. – № 2–3. – С. 117–124.
3. Мишанич О. "Енциклопедія Подкарпатської Русі" і що за нею? / О. Мишанич. – Київ, 2002; Його ж. Політичне русинство: історія і сучасність. – Київ, 1999.
4. Тиводор М. Доводити, що Закарпаття – українське за духом, немає потреби / М. Тиводор // Дзеркало тижня. – 6–12 квітня 2002.
5. Майборода О. "Політичне русинство". Закарпатська версія периферійного націоналізму / О. Майборода. – Київ, 1999.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 11, спр. 2051, арк. 28.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1649, арк. 28, 81, 95–96.
8. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності / О. Муравський. – Львів, 2011. – С. 234.
9. Муравський О. Русинство на Україні / О. Муравський // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки". – 2007. – Вип. 10. – С. 257.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 43, 65.
11. Музиченко Я. Русинська пастка / Я. Музиченко // Україна молода. – 21 квітня 2007. – С. 9.
12. Ляшенко О. Питання автономії Закарпаття у виборних кампаніях 1994–2006 рр. / О. Ляшенко // Наукові записки. – Київ: ІП ЕНД НАН України, 2007. – Вип. 36. – С. 219–228.
13. Мишанич О. "Енциклопедія Подкарпатської Русі" і що за нею? / О. Мишанич. – Київ, 2002. – С. 9.
14. Гречило А. Що є символом Закарпаття / А. Гречило // Експрес. – 24–25 березня 2007.
15. Макара М. Проблеми відродження русинів України / М. Макара // Руснацький світ. – Вип. 2. – Ужгород, 2001. – С. 30.
16. Бедзир В. Долгострой с угрозой сепаратизма, или Админреформа – это потеря лица / В. Бедзир // Украина и мир сегодня. – 1 апреля 2005.
17. Підкарпатська соціологія. (опитування). Режим доступу: // <http://ua-reporter.com/content/49905>.
18. Мартин В. Русинська хартія / Мартин В. // Дзеркало тижня. – 9 жовтня 2010.
19. ЗМІ: тисячі українців хочуть прийняти угорське громадянство [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2011/02/07/36716>.
20. Данько Д. Втеча до Румунії // Тиждень. – 1 липня 2011.
21. Вавринчук М. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення / М. Вавринчук. – Київ, 2009. – С. 72–73.
22. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Я. Грицак. – Київ, 2004. – С. 220–224; Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – Київ, 2008. – С. 129–130.
23. Ковальов П. Вільне місто та загроза мракобісся / П. Ковальов // День. – 2011. – 22 лютого.
24. Зварич І. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / Ігор Зварич. – Київ, 2009. – С. 170–171; Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття / С. І. Здіорук. – Київ, 2005. – С. 34–35.
25. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – Київ, 1995. – С. 274–277.
26. Крим в етнополітичному вимірі. – Київ, 2005. – С. 408–409; Семена М. Куди "дрейфує" Крим? / М. Семена // День. – 16 грудня 2009.

Марія Ярмоленко

СЕПАРАТИСТСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ: ИСТОКИ, СУБЪЕКТЫ И ОБЪЕКТЫ ПРОЦЕССА

В статье раскрыты особенности развития сепаратистских движений в Украине, главными выразителями которых стали представители некоторых общественно-политических организаций национальных меньшинств нашего государства. Определены способы возможных противодействий распространению автономных идей среди представителей национальных меньшинств.

Ключевые слова: автономия, сепаратизм, национально-культурные общества, национальные меньшинства, Украина.

Mariya Yarmolenko

SEPARATIST MOVEMENTS IN INDEPENDENT UKRAINE: ORIGINS SUBJECTS AND OBJECTS OF THE PROCESS

The article demonstrates peculiarities of the development of separatist movements in Ukraine that are articulated by representatives of certain non-governmental and political organizations of the national minorities in the border regions of our state. The ways of possible counteraction against the spread of autonomist slogans among the representatives of national minorities are defined.

Key words: autonomy, separatism, national-cultural societies, minorities, Ukraine.

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94 (477.52)

Віра Іванова

ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ДРАГОМИРОВА В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розглянуто найважливіші етапи і характерні особливості діяльності М. І. Драгомирова на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу. Висвітлено роль особистості педагога у розв'язанні навчально-виховних і адміністративних питань.

Ключові слова: Михайло Іванович Драгомиров, Миколаївська академія Генерального штабу, тактика, педагогічна діяльність, публічні лекції.

В умовах розбудови системи військової освіти особливого значення набуває розробка педагогічних концепцій та програм розвитку військово-навчальних закладів, пропозицій щодо підвищення якості підготовки військових фахівців, впровадження ефективних методик навчання. Одним із шляхів реалізації цих завдань є вивчення історичного досвіду, а саме залучення до науково-практичного обігу надбань видатних військових діячів минувшини.

У зв'язку з цим глибокий інтерес викликає військово-педагогічний доробок Михайла Івановича Драгомирова (1830–1905) – видатного воєначальника, державного діяча, вченого і, насамперед, педагога, автора революційної для свого часу концепції виховання й освіти військовослужбовців.

Об'єктом цього дослідження виступає навчально-виховна й адміністративна діяльність М. Драгомирова.

Предметом дослідження – період служби педагога у військових навчальних закладах, з якими пов'язувалася його діяльність та певна частина наукової спадщини.

Необхідність розширення знань про службовий шлях М. Драгомирова в системі військової освіти визначила мету цього дослідження, що реалізується через низку завдань: простежити основні етапи службового шляху М. Драгомирова на освітянській ниві, розглянути основні напрямки його діяльності та методи їх реалізації на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу, розкрити особистісні характеристики М. Драгомирова – педагога й адміністратора.

Одними з перших до аналізу педагогічної діяльності М. Драгомирова звернулись його сучасники – О. Лукомський [15], Е. Свідзінський [32], М. Бонч-Бруєвич [2], Є. Андрієвський [1], І. Філіппенко [33], М. Гліноєцький [3], А. Денікін [5].

У радянський період питання військово-педагогічної теорії М. Драгомирова розглядали С. Дмитрієв [7], В. Дерман [6], П. Зайцев [12], Д. Земсков [14]. Втім, лише у 1956 р., в СРСР вийшов однотомник вибраних праць М. Драгомирова – на сьогодні бібліографічна рідкість [8]. При цьому у передмові до творів наполегливо вказувались "помилки і хиби" автора, що виражались головним чином у його "надкласовому підході" до розглянутих проблем. Аналогічним чином у військових училищах і академіях учення М. Драгомирова подавалось у загальних рисах, без визнання його видатним мислителем і педагогом. Тож, до глибокого вивчення педагогічного досвіду М. Драгомирова повернулись лише в кінці ХХ ст.

Серед досліджень цього часу слід відзначити праці О. Огнєва [18], В. Мухи [17], С. Рябова [31] та інших. Однак основна увага науковців зосереджена на теоретичній складовій цього питання ("Драгомирівській" концепції навчання і виховання військовослужбовців), без аналізу практичного особистого внеску М. Драгомирова у справу розвитку військової освіти.

Окремий інтерес становить історико-біографічна повість "Михайло Драгомиров", у якій її автором А. Матвієнком зроблений найбільш повний життєпис видатного генерала. Водночас у праці відсутній науковий апарат, який дозволив би розглядати викладений матеріал як документально достовірний [16].

Кар'єра майбутнього генерала розпочалась у 1856 р. – із закінченням Миколаївської академії Генерального штабу. Глибокий розум, наполегливість у навчанні, неабияке прагнення опанувати сутність військової справи до найменших дрібниць забезпечили йому значний авторитет серед викладачів і вихованців академії і, зрештою, вирішили його професійну долю. У січні 1858 р. штабс-капітан М. Драгомиров був відряджений від відомства військово-навчальних закладів закордон, маючи завдання зібрати нові дані про стан іноземної військової справи, а після повернення включити їх до лекцій з предмету тактики [25, арк. 2]. Визначальну роль у цьому відіграла позиція начальника Головного штабу з військово-навчальних закладів генерал-ад'ютанта Я. Ростовцова, відомого своєю особливою увагою до молодих військових талантів. У листі до начальника академії

Генерального штабу Я. Ростовцов окремо наголосив на тому, щоб у числі обраних для відрядження за кордон офіцерів обов'язково був і М. Драгомиров [20, арк. 1].

Молодому офіцеру доручалося відвідати низку європейських країн: Пруссію, Ганновер, Бельгію, Францію, Алжир, Сардинію та Вюртемберг – і ознайомитись з місцевими особливостями військового мистецтва [20, арк. 21 зв.]. Розуміючи серйозність і масштабність покладеного на нього завдання, М. Драгомиров звернувся до керівництва штабу з доповіддю, у якій детально роз'яснив власне бачення мети і завдань закордонного відрядження. Зокрема, свою місію за кордоном він убачав у вивченні таких аспектів військової справи як: особливості викладання тактики в іноземних військово-навчальних закладах (особливо германських); методи окремого і масового навчання солдат, їх моральне виховання; стан внутрішнього побуту військ, особливості взаємовідносин представників різних щаблів військової ієрархії, мистецтво маневрування під час великих військових зборів, влаштування таборів; організація, способи комплектування армій та термін військової служби, способи та швидкість пересування військ тощо – тобто усього, що складає предмет тактики у теоретичному і практичному відношенні [20, арк. 11–12 зв.].

Згідно з правилами, встановленими для відряджених, на М. Драгомирова також покладался обов'язок кожні два місяці надсилати до штабу звіт про проведену роботу, а після повернення не менше чотирьох років пропрацювати у Миколаївській академії Генерального штабу викладачем предмету, що вивчався за кордоном [20, арк. 22].

Відрядження мало тривати близько року, але через розв'язання навесні 1859 р. австро-італо-французької війни М. Драгомиров подовжив термін закордонного відрядження ще на рік і залишився при штабі Сардинської армії [30, арк. 13]. Перебування в умовах бойових дій дало змогу молодому офіцеру детально і неупереджено ознайомитися з практикою ведення війни європейських країн, зокрема, спостерігати за перебігом Маджентської військової операції та битви під Сольферіно [9].

Досягнувши мети відрядження, 1 жовтня 1859 р. М. Драгомиров повернувся до Петербургу [30, арк. 13] і невдовзі представив "Нариси австро-італо-французької війни 1859 р.", де серед основних причин перемог і поразок назвав моральний стан армії та її начальників. На думку аналітика, основна увага полководця має бути зосереджена на моральній підготовці військ. Від цієї позиції Михайло Іванович більше ніколи не відступав, у тій чи іншій мірі пропагуючи її на сторінках своїх праць [9].

5 листопада того ж року конференція (викладацька рада – автор) академії Генерального штабу ухвалила кандидатуру М. Драгомирова на посаду ад'юнкт-професора тактики, а 25 січня 1860 р. цей вибір був затверджений наказом начальника Головного штабу з військово-навчальних закладів [21, арк. 1, 11–12 зв.]. У грудні 1860 р. Михайла Івановича було переведено на посаду виконувача обов'язків професора тактики [22, арк. 1, 8, 9], у жовтні 1862 р. – на посаду професора цього ж предмету [23, арк. 4, 9].

60–70-ті рр. XIX ст. – час найвищого розквіту академії, коли вона по праву вважалась воєнно-науковим центром Російської імперії. Тут викладали провідні професори, проводились розробки в галузі військової педагогіки. Зокрема, зміна програми тактики і методики її викладання пов'язувалися з іменами М. Драгомирова і Г. Леєра. Завдяки зусиллям педагогів у навчальній програмі з тактики усувався її поділ на нижчу і вищу (низка тем останньої читалася в рамках курсу стратегії, а решта увійшли в загальну програму), значно більше уваги приділялося питанням виховання військ. Велике значення для розвитку військової думки мало об'єднання в 1865 р. трьох основних академічних курсів (тактики, стратегії та військової історії) в рамках однієї кафедри військового мистецтва, штатний склад якої визначався трьома професорськими і двома ад'юнкт-професорськими посадами для концентрації зусиль у розробці наукових проблем [13, с. 29–30].

Викладацька діяльність молодого педагога не обмежувалась стінами Миколаївської академії Генерального штабу. В 1863/64 навчальному році М. Драгомиров викладав курс тактики у навчальному піхотному батальйоні, а упродовж 1865–1866 навчального року – у Михайлівському артилерійському училищі [1, с. 33]. Крім того, талановитий педагог був помічений при дворі: упродовж 1861–1863 рр. він читав курс тактики й військової історії цесаревичу Миколі Олександровичу, а у 1866–1868 рр. ті ж предмети великим князем Олександром Олександровичу (майбутньому імператору Олександром III) і Володимиром Олександровичу [4].

Характеристику викладача М. Драгомирова зберігають спогади його вихованця – юнкера Михайлівського артилерійського училища, в подальшому Чернігівського губернатора Є. Андрієвського. З неприхованим захопленням мемуарист зауважував, що Михайло Іванович відразу завоював симпатії юнкерів. Його лекції з тактики відзначались високим ступенем інформативності, всебічністю розгляду навчального матеріалу, доповнювалася яскравими фактами з військової історії та психології. У поясненнях викладача не було претензійності, він не вдавався і до модного серед молоді лібералізму.

У той же час, лекції М. Драгомирова відзначались неабиякою демократичністю – кожен юнкер міг без особливої церемонії підійти до професора із запитанням і сподіватися на розгорнуту відповідь або навіть імпровізовану лекцію. М. Драгомиров, одержуючи серед таких питань масу незрілих і наївних, анітрошки не підкреслював при цьому чию б то не було нерозвиненість, відповідав серйозно і старанно, прагнучи зробити так, щоб усе, що здається недосяжним для розуміння врешті стало зрозумілим. Вселяючи в кожного з вихованців військовий дух, М. Драгомиров прагнув піднести поняття про людську гідність, і, за вродженим почуттям, у кожному з наймолодших поважав людину. Тож юнкери були так захоплені умілим, але простим і зрозумілим словом "усім професорам професора", що інколи наважувались пропускати інші, не менш важливі предмети лише для того, щоб відвідати лекцію М. Драгомирова [1, с. 51–54].

Іспити з тактики були такими ж цікавими, як і заняття. Формально вони нічим не відрізнялися від усіх інших: кожен з тих, хто екзаменувався, брав білет і починав відповідати, але професор непомітно переходив на інші питання, перетворюючи іспит на бесіду. Деякі з юнкерів жваво відповідали завчене, але, одержавши питання, що виходить за рамки навчальної програми, відразу губилися. Таких учнів екзаменатор лише підбадьорював, надаючи їм можливість спокійно продовжити відповідь за білетом [1, с. 363].

Упродовж червня-серпня 1866 р. відбулась друга робоча подорож М. Драгомирова закордон: у статусі військового агента полковник перебував при штабі пруської армії, спостерігаючи за перебігом австро-прусської воєнної кампанії [30, арк. 13 зв.]. Відрядження дало змогу проаналізувати військовий потенціал воюючих сторін і ознайомитись з особливостями пруського військового мистецтва. Перебуваючи в умовах бойових дій, М. Драгомиров надіслав до редакції журналу "Руський інвалід" низку тематичних статей, а після повернення презентував працю "Нариси Австро-Прусської війни 1866 року", у якій, спираючись на факти, зібрані в ході кампанії, розвинув тезу про першорядність людського чинника у військовій справі [10].

Керівництво академії, зважаючи на особливу увагу військовослужбовців до аналітичного таланту М. Драгомирова, запропонувало провести серію публічних лекцій, присвячених подіям австро-прусської війни. Начальники дивізій, полкові командири військ гвардії та інші високопосадові особи, а також до 300 штаб і обер-офіцерів різних родів військ були в числі постійних слухачів М. Драгомирова; на деяких лекціях кількість присутніх зростала до 500 осіб. Згідно зі свідченням начальника академії О. Леонтєєва, лекції професора відзначались живою, образною розповіддю, всебічністю розбору військових дій, ретельним роз'ясненням їх найбільш характерних і важливих аспектів. Зокрема, М. Драгомиров звернув увагу на вплив організації, дисципліни і військового духу армії на успіх її дій у бою [24, арк. 2 зв. – 3].

У лютому 1869 р. професор військового мистецтва генерал-майор М. Драгомиров отримав посаду начальника штабу Київського військового округу і залишив Миколаївську академію Генерального штабу, де викладав тактику упродовж 9 років. Академія з сумом прощалася зі своїм педагогом. За словами академічного звіту, "генерал Драгомиров, будучи щиро відданий своїй справі, мав цінну для викладача здатність захочувати до занять своїх слухачів і розвивати в них любов до вивчення предмету, що викладався ним. Якщо додати до цього й літературні праці генерал-майора Драгомирова, що служили поширенню тактичних пізнань взагалі в нашому військовому суспільстві, то не можна буде не визнати, що академічна конференція має повне право шкодувати про втрату Академією такого викладача" [3, с. 255].

Проте, через 19 років М. Драгомиров знову повернувся до стін alma mater: пройшовши через російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., вже у чині генерал-лейтенанта М. Драгомиров очолив Миколаївську академію Генерального штабу, розпочавши нову сторінку її історії. Призначення на посаду відбулось 1 квітня 1878 р. [30, арк. 9]. Серед привітань, що надійшли на адресу нового начальника академії, був і лист від всесвітньовідомого пруського фельдмаршала і почесного члена Миколаївської академії Генерального штабу Мольтке, з яким М. Драгомиров познайомився у 1866 р. під час перебування на театрі австро-прусської війни. Висловлюючи жаль з приводу смерті попереднього начальника академії генерал-лейтенанта О. Леонтєєва, фельдмаршал водночас зауважив, що вважає кандидатуру М. Драгомирова гідною цієї високої посади [26, арк. 28].

Основним завданням перетворень під керівництвом М. Драгомирова стало збільшення кількості офіцерів, що проходять через академію, які в той же час повинні були зберегти високий ступінь підготовки до служби в Генеральному штабі. Так, на початок 1879–1880 навчального року загальна кількість офіцерів в академії досягло 202, тоді як раніше ця кількість не перевищувала 100 осіб [3, с. 316, 319]. Внаслідок збільшення слухачів академії, стало необхідним збільшити її штат і суми, що виділялися на оплату викладацьких послуг, проїзду і мешкання офіцерів, що відряджаються, а також на книги, карти, інструменти, нові меблі для аудиторій та інші витрати. Наміри М. Драгомирова й у фінансовому, і в кадровому відношенні були задоволені лише частково.

Проте, при наданні академії в 1881 р. додаткового кредиту, її начальнику було надано безумовне право витратити на потреби закладу всі залишки від кошторисних сум, не повертаючи їх в державне казначейство [3, с. 321].

Істотне поліпшення відбулось у питанні комплектації бібліотечного фонду академії. Замість літографованих збірників лекцій з'явилися праці, виготовлені друкарським способом – переважно за рахунок академії або за її сприяння. Загалом станом на 1882 р. академічна бібліотека вміщувала близько 50 тис. томів, серед яких зберігалась значна кількість дублікатів всіх найбільш необхідних для офіцера військових видань [3, с. 332]. М. Драгомиров у 1879 р. презентував одну з найвідоміших своїх праць – "Підручник тактики", який більше 20 років слугував основним навчальним посібником з відповідного предмету.

Як і у попередні роки служби в академії, М. Драгомиров перейняв на себе викладання тактики, а саме вступ до курсу і відділ про освіту і виховання військ [3, с. 322]. Безпосереднє спілкування з вихованцями допомагало М. Драгомирову розпізнавати їх потенційні здібності, бачити причини труднощів навчання та можливі способи їх подолання, а відтак – діяти за принципом "устан для людини, а не людина для уставу". Цікаво, що саме за М. Драгомирова до навчання у старшому та додатковому класах стали допускати вихованці з проблемами в успішності – звичайно, за умови, що вони обов'язково поліпшать свої показники. Так, у 1879 р. до старшого класу академії було переведено 58 офіцерів, хоча лише 45 з них могли похвалитися успішним складанням іспитів. Наступного року з молодшого класу до старшого вступило 69 офіцерів, із старшого класу на додатковий курс – 53, між тим як згідно з уставом академії повинні були залишитись 38 і 43 офіцери відповідно. Зазначимо, однак, що кожен випадок такої поблажливості був розглянутий і схвалений конференцією академії та Головним штабом управління військово-навчальними закладами, а, отже, ні в якому разі не міг бути витлумачений як перевищення начальником академії його посадових повноважень [27, арк. 1–2].

З іншого боку, за ініціативи М. Драгомирова заборонялися перевідні та випускні переекзаменування, хоча спочатку ця практика була досить поширеною. Такі обмеження викликали невдоволення деяких вихованців, які не звикли до наполегливої праці й дотримання дисципліни. Стараннями цих офіцерів у Петербурзі поповзли чутки, ніби в академії завчасно визначається кількість учнів, які мають продовжити навчання. Зрештою, вони набрали такого розголосу, що змусили М. Драгомирова звернутися до воєнного міністра з доповідною запискою, виклавши у ній згадану статистику переведу слухачів академії у чергові класи. При цьому М. Драгомиров зазначив, що завчасне визначення кількості офіцерів, які мають навчатися далі, практично неможливе, бо оцінка їхніх знань залежить від надто великої кількості осіб, що позбавляє змоги впливати на неї у бік упередженої суворості чи упередженої поблажливості [27, арк. 1–2].

На наш погляд, ясність у це, здавалось би, протиріччя нововведень М. Драгомирова вніс генерал-лейтенант О. Лукомський (до речі, чоловік доньки М. Драгомирова Софії) у мемуарному творі "Нариси з мого життя". Навчаючись в академії вже після того, як Михайло Іванович залишив посаду її начальника, О. Лукомський неодноразово чув розповіді про те, що М. Драгомиров особисто вносив правки у "випадковості іспитів" (йшлося, насамперед, про ситуації, коли здібні офіцери через певні неприємні випадковості отримували на іспитах незадовільні оцінки і навпаки – коли ті, що знали декілька питань, витягали "щасливі" білети). Генерал відмінно знав увесь склад офіцерів, які проходили навчання, постійно і з різних питань розмовляв з ними і робив висновки про придатність або непридатність їх для служби у Генеральному штабі. А потім – у руках начальника академії була маса способів і можливостей, щоб просувати одних і "топити" інших.

За розповідями, почутими О. Лукомським, для того, щоб визначити, хто з офіцерів гідний прикомандирування до Генерального штабу, Михайло Іванович навіть користувався щорічною поїздкою випускників у Кронштадт, де після огляду міста і флоту відбувалося частування. М. Драгомиров уживав алкоголь і не перешкоджав іншим, але при цьому наполягав: пий, але знай міру, а не можеш – не переходи межі і до п'яного стану не напивайся.

Коли пароплав з випускниками прибував до Петербурга, М. Драгомиров ставав біля трапу і пропускав повз себе всіх офіцерів, зупиняючи деяких і розмовляючи з ними. І горе було тим, хто опинявся п'яний: такий у Генеральний штаб не потрапляв.

"Багато хто говорив, що вся система М. Драгомирова була заснована на свавіллі, – додавав до цього О. Лукомський, – але я особисто вважаю, що, відмінно знаючи весь склад офіцерів-слухачів Академії та постійно за ними спостерігаючи, він вносив дійсний коректив у випадковості екзаменаційної системи. Звичайно, могли бути одиничні помилки, але те, що було під час мого перебування в Академії, коли, фактично, ні начальник Академії, ні професори не знали складу слухачів Академії і за ним не спостерігали, було набагато гірше і "відбір" для переходу на додатковий курс був слабкий" [15].

Далекий від практики муштри і "дресирування", М. Драгомиров прагнув до виховання внутрішньо вільного, мислячого, дієвого захисника Вітчизни, гідної людини – не лише в розумовому, а й у моральному відношенні. Цікавий факт: будучи відданим монархістом, М. Драгомиров ніколи не вдавався до поліцейсько-жандармських прийомів придушення революційних настроїв серед слухачів академії. Більше того, коли у 1885 р. декілька офіцерів були звинувачені в революційній діяльності і ув'язнені в Петропавлівській фортеці, М. Драгомиров, розмовляючи з цього приводу із слухачами академії, зазначив: "Я з вами говорю як з людьми, зобов'язаними мати свої власні переконання. Ви можете вступати в які завгодно політичні партії. Але перш, ніж поступити, зніміть мундир. Не можна одночасно служити своєму царю і його ворогам" [5, с. 150].

Повернувшись до педагогічної діяльності, М. Драгомиров знову увійшов до кола викладачів царствених осіб. У 1880 р. генерал очолив екзаменаційну комісію, яка приймала іспити з фортифікації, військової адміністрації, військових уставів та артилерії у великого князя Павла Олександровича [28, арк. 1–5]. Згодом – у середині 1880-х рр. М. Драгомиров викладав предмет бойової підготовки військ цесаревичу Миколі Олександровичу (майбутньому імператору Миколі II) [19].

Час перебування М. Драгомирова на посаді начальника Миколаївської академії Генерального штабу співпав з часом масштабного переходу армії на нові зразки ручної і артилерійської зброї та перебудови фортець. Військовий міністр П. Ванновський, усвідомлюючи небезпечну можливість безпідставних багатомільйонних витрат, вважав за потрібне перевіряти доцільність усіх технічних новинок, для чого неодноразово звертався до М. Драгомирова з пропозицією розглянути той чи інший технічний проект на публічній лекції в академії Генерального штабу, викликаючи при цьому опонентів. За твердженнями сучасників, цей адміністративний прийом, вельми улюблений П. Ванновським, зберіг не один десяток мільйонів у державній скарбниці [33].

Взагалі у випадках, коли, на думку М. Драгомирова, та чи інша військова традиція вимагала корінних змін, він не боявся говорити про неї навіть на найвищому рівні. Варто згадати лекцію для блискучої публіки з генералів, штабс і обер-офіцерів, у присутності цесаревича Олександра Олександровича, на якій професор відкрито виступив з думкою про згубний вплив "затуркування оглядами", пояснюючи її формулою "н/о = у" (навчання, ділене на огляди, дорівнює успіху, тобто чим більше оглядів, тим менший успіх). В епоху повального захоплення оглядами подібне твердження стало революційним. "Пам'ятаємо шипіння зміїне, хоч і в кулак", – згадував один з прибічників М. Драгомирова реакцію багатьох присутніх на лекції військовослужбовців [33].

13 серпня 1889 р. генерал-ад'ютант М. Драгомиров отримав призначення на посаду командувача військами Київського військового округу. Зважаючи на довголітню і надзвичайно плідну працю М. Драгомирова на освітянській ниві, конференція Миколаївської академії Генерального штабу одногосно постановила вибрати його почесним членом конференції і розмістити портрет видатного педагога в одній із академічних зал [29, арк. 1, 21].

У межах компетенції командувача військами Київського військового округу М. Драгомиров продовжував педагогічну роботу, головним чином – через друковане слово, під час оглядів і вчень, проте до безпосередньої викладацької діяльності він більше не повертався. Загалом значення діяльності М. Драгомирова - педагога важко переоцінити. Під впливом генерала виховано декілька поколінь військовослужбовців, його ідеї втілювалися під час російсько-турецької (1877–1878), російсько-японської і Першої світової воєн. У 1905 р., з нагоди 75-річчя М. Драгомирова, Миколаївська академія Генерального штабу вітала його телеграмою: "Ура вождю російської військової думки за ціле століття" [5, с. 134–135].

Таким чином, у системі військової освіти М. Драгомиров пройшов шлях від ад'юнкт-професора тактики до начальника академії Генерального штабу, від молодого спеціаліста до найавторитетнішого у країні військового педагога. Окрім суто викладацької та навчально-адміністративної діяльності М. Драгомиров провадив активну наукову роботу з питань військового мистецтва (з-під його пера вийшло більше 20-ти фундаментальних праць та численна кількість публікацій у періодичних виданнях). Складений М. І. Драгомировим "Підручник тактики" (1879) був найбільш популярних серед слухачів вищих військово-навчальних закладів.

У широкому значенні педагогічна діяльність М. Драгомирова, звичайно, не окреслювалась періодом його перебування на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу. Тож, вивчення практичного досвіду генерала у справі виховання і навчання військ залишається актуальним для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Андриевский Е.К. Михаил Иванович Драгомиров и военно-учебные заведения / Е.К. Андриевский // Русская старина. – 1908. – т.136. – С. 33–54, 357–372.
2. Бонч-Бруевич М. М.И. Драгомиров. Основы воспитания и образования войск / М.Д. Бонч-Бруевич // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 75–80; Бонч-

Бруевич М. Михаил Иванович Драгомиров в представлении "одного из многих его учеников" / М.Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1905. – № 790. – С. 932–934; Бонч-Бруевич М. Нарекания на Драгомирова // Разведчик. – 1907. – № 883–884. – С. 556–559, 570–572; Бонч-Бруевич М. Учебник тактики М. Драгомирова / М.Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1906. – № 794–795. – С. 33–34. 3. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской Академии Генерального штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. 4. Двадцатипятилетний юбилей генерала Драгомирова // Исторический вестник. – 1893. – ноябрь. – С. 619–620. 5. Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин. – М.: Айрис-Пресс, 2005. – 512 с. 6. Дерман В. Драгомиров о воспитании и обучении войск / В.И. Дерман. – М., 1946. 7. Дмитриев С.С. Генерал Драгомиров / С.С. Дмитриев // Исторический журнал. – 1943. – № 5 – 6. – С.26–32; Дмитриев С.С. Взгляды генерала М.И. Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск / С.С. Дмитриев // Военный вестник. – 1945. – № 20. – С. 37–41. 8. Драгомиров М.И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск / М.И. Драгомиров. – М.: Военное издательство министерства обороны Союза ССР, 1956. 9. Драгомиров М.И. Очерки австро-итало-французской войны 1859 года / М.И. Драгомиров. – СПб., 1860. 10. Драгомиров М.И. Очерки Австро-Прусской войны в 1866 году / М.И. Драгомиров. – СПб.: Типография Департамента уделов, 1867. – 240 с. 11. Драгомиров М.И. Учебник тактики. Издание второе, исправленное / М.И. Драгомиров. – СПб.: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке). – 1881. – 488 с. 12. Зайцев Л.А. Военно-педагогические взгляды М.И. Драгомирова / Л.А. Зайцев // Военно-исторический журнал. – 1985. – № 9. – С. 72–76. 13. Захаров А.Н. Основной центр военно-научной мысли России / А.Н. Захаров // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 11. – С. 29–36. 14. Земсков Д.И. Военно-педагогические взгляды и деятельность М.И. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Земсков Д.И. – М., 1993. – 162 с. 15. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни [Электронный ресурс] / А.С. Лукомский. – Режим доступа: <http://regiment.ru/Lib/B/20/1.htm>. 16. Матвієнко А.А. Михайло Драгомиров: [історико-біографічна повість] / А.А. Матвієнко. – К., 2006. – 312 с. 17. Муха В.А. Розвиток воєнно-теоретичних поглядів у творчій спадщині М.І. Драгомирова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 "Військова історія" / В.А. Муха. – К.: Національна академія оборони України, 2004. 18. Огнев В.О. Проблемы навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М.І. Драгомирова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В.О. Огнев. – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. 19. Платонов О. Николай II [Электронный ресурс] / Олег Платонов. – Режим доступа: <http://oldru.com/heroes/06.htm>. 20. Російський Державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 544, оп. 1, спр. 451, арк. 1, 11–12 зв., 21 зв., 22. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 503, арк. 1, 11–12 зв. 22. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 525, арк. 1, 8–9. 23. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 571, арк. 4, 9. 24. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 659, арк. 2 зв., 3. 25. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 678, арк. 2. 26. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 786, арк. 28. 27. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 809, арк. 1–2. 28. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 819, арк. 1–5. 29. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 958, арк. 1, 21. 30. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 1313, арк. 9, 13, 13 зв. 31. Рябов С.П. Военно-педагогические взгляды М.И. Драгомирова: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / С.П. Рябов. – СПб., 2005. 32. Свидзинский Э. Драгомиров как проводник идей Суворова. I-II / Э.Ф. Свидзинский // Разведчик. – 1905. – № 747–748. – С. 134–136, 153–155; Свидзинский Э. Прошлое и будущее драгомировской науки / Э.Ф. Свидзинский // Разведчик. – 1907. – № 890–891. – С. 662–665, 679–682; Свидзинский Э. Роль М.И. Драгомирова в тактической подготовке войск / Э.Ф. Свидзинский // Разведчик. – 1915. – 13 октября. – № 1301. – С. 642–643. 33. Филиппенко И.И. По поводу Высочайшего рескрипта М.И. Драгомирову / И.И. Филиппенко // Разведчик. – 1904. – № 688. – С. 1159.

Вера Иванова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.И. ДРАГОМИРОВА В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Рассмотрены важнейшие этапы и характерные особенности деятельности М.И. Драгомирова в должности преподавателя и начальника Николаевской академии Генерального штаба. Освещена роль личности педагога в решении учебно-воспитательных и административных вопросов.

Ключевые слова: Михаил Иванович Драгомиров, Николаевская академия Генерального штаба, тактика, педагогическая деятельность, публичные лекции.

Vira Ivanova

ACTIVITY M. DRAGOMIROV IN PROFESSIONAL MILITARY EDUCATION OF THE RUSSIAN EMPIRE

The most important stages and characteristics of M.I. Dragomirov as a teacher and head of the Nicholas Academy of the General Staff are considered. The role of the individual of pedagogue in resolutions of educational and administrative issues is highlighted.

Key words: Michael Ivanovich Dragomirov, the Nicholas Academy of the General Staff, tactic, pedagogical activity, public lectures.

УДК 94(477)

Оксана Гриб

**ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ ТА ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ:
ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН**

У статті досліджуються взаємини О. Барвінського та В. Антоновича в контексті формування їхніх громадсько-політичних та історичних поглядів.

Ключові слова: О. Барвінський, В. Антонович, "Руська історична бібліотека", "нова ера", австрофільство.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що національно-культурне відродження другої половини XIX століття викликало нові явища в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті, які істотно вплинули на зростання національної свідомості українців. Рушійною силою процесу національного розвитку виступала українська еліта, в середовищі якої зросли молоді діячі, які активізували громадсько-просвітницький рух на українських землях.

Мета дослідження полягає у вивченні історії взаємин О. Барвінського та В. Антоновича в контексті формування громадсько-політичних поглядів та історичної концепції.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань: висвітлити основні етапи співпраці О. Барвінського та В. Антоновича, проаналізувати вплив ідейних поглядів В. Антоновича на формування політичних симпатій та історіографічної концепції.

Об'єктом дослідження є взаємини О. Барвінського та В. Антоновича у соціокультурному, суспільно-політичному, науковому просторі кінця XIX – початку XX ст.

Джерельну базу цього дослідження складають листування О. Барвінського та В. Антоновича, що зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника [1], а також архівні матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Києві [2]. До друкованих джерел також відноситься видання "Руської історичної бібліотеки", що виходила коштом і за редакцією Олександра Барвінського і зберігається у фондах Рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Серед сучасних дослідників життя і творчості О. Барвінського слід в першу чергу виділити С. Павлишин [6], О. Аркушу [7], І. Чорновола [8], О. Кравець [9], М. Мудрого [10], І. Куцога [11]. При цьому не робилося спроб охарактеризувати його взаємини із видатними діячами Наддніпрянщини, зокрема В. Антоновичем, а також прослідкувати вплив останнього на творчість О. Барвінського.

Важливим джерелом вивчення життя і творчості О. Барвінського, в тому числі його взаємини із видатними діячами Наддніпрянщини, є його "Спомини з мого життя" у чотирьох частинах, перша частина яких побачила світ у 1912 р., друга – 1913, третя і четверта частини, на жаль так, і не вийшли друком [3–4]. У 2004 році "Спомини з мого життя" були перевидані зі вступним словом Л. Винара та І. Гирича [5].

Зростаючи на ідеалах "Громади" та будучи прибічником народовецького руху, О. Барвінський спільно зі своїми товаришами встановили широкі зв'язки із діячами Наддніпрянської України. На початок 1880-х років вони листувалися із більшістю членів "Старої Громади". У цей час вийшло три частини "Історії Русі" Олександра Барвінського, які отримали схвальні відгуки В. Антоновича. Відомо, що видатний український історик був одним із ініціаторів відновлення "Старої Громади" у Києві. Його думка мала величезну вагу в середовищі народівців. Схвальні відгуки на його працю спонукали О. Барвінського до особистого знайомства з В. Антоновичем [12, с. 207–208].

За сприянням О. Кониського у липні 1885 р. відбулася перша зустріч О. Барвінського з В. Антоновичем, під час якої обговорювалися різні питання. Зокрема наддніпрянські діячі цікавилися громадсько-політичною ситуацією в Східній Галичині, обговорювалася ситуація щодо розвитку мови, освіти, науки. В. Антоновича цікавили впливи русофільської та австрофільської течій на розвиток культури. Окрема увага приділялася питанню протистояння колонізаційним процесам, що відбувалися у Східній Галичині.

Одним з основних завдань зустрічі було обговорення видання серії "Руської історичної бібліотеки", у яку мали увійти твори та розвідки з історії українських земель. Не ризикуючи власноруч укладати "Руську історичну бібліотеку", О. Барвінський вирішив скласти план виходу серії спільно із В. Антоновичем. Видатний український історик визнав необхідність створення цієї серії та радив розпочати видавництво з загального історичного огляду, а вже пізніше подавати історичні монографії від найдавніших часів до сьогодення. Так було започатковано видання "Руської історичної бібліотеки" публікацією праці С. Качали "Коротка історія Русі", в подальшому

планувалося надрукувати "Історичні монографії" М. Костомарова, "Княжий період України-Русі" Д. Іловайського, "Монографії до історії Галицької Русі" М. Смирнова, М. Дашкевича та І. Шараневича, "Історію Великого князівства Литовського" В. Антоновича. Історію козацької доби висвітлювали історичні розвідки М. Костомарова про Б.Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, періоду Руїни та І. Мазепу [12, с. 207].

Під час обговорення видання "Руської історичної бібліотеки" виникло декілька спірних питань. Першим і найважливішим було те, що за відсутності україномовних історичних видань, не існувало чітко визначеної термінології. На противагу москвофільському "великоруському" або "малороському" В. Антонович запропонував використовувати термін "українсько-руський", а щодо назви українських земель – "Україна-Русь" [5, с. 368]. Так, вперше в науковій історичній літературі для визначення української території та населення впроваджено термін "україно-руський", який у своїх працях почав використовувати О. Барвінський, а пізніше М. Грушевський. Іншим не менш важливим питанням, яке слід було вирішити, це – яким правописом мала друкуватися "Руська історична бібліотека". В останній чверті ХІХ ст. питання правопису залишалося чи не єдиною спірною проблемою між москвофілами і народовцями [13, с. 402].

Українські видання у Східній Галичині виходили так званим "етимологічним" правописом, тому з метою залучення якомога більшої кількості передплатників і їх поширення серед українського населення, було вирішено друкувати "Руську історичну бібліотеку" саме цим правописом [5, с. 369].

Перше перебування О. Барвінського у Києві мало для нього велике значення. Відбулося налагодження тісних дружніх зв'язків з одним із провідних діячів громадсько-політичного руху Наддніпрянщини В. Антоновичем та іншими представниками "Старої Громади", з якими він активно підтримував стосунки упродовж подальшого життя.

Окрім цього, знайомство з видатним українським істориком відобразилося на формуванні історичних поглядів О. Барвінського. Можна стверджувати, що після зустрічі з В. Антоновичем, О. Барвінський став одним із послідовників його історичної концепції. З цього часу історик надавав поради не лише в науковій сфері, але й у політичній, про що свідчить їх листування. Поступово В. Антонович почав впливати на формування наукових та політичних поглядів О. Барвінського [1, арк. 3].

У 1886 р. В. Антонович, подорожуючи до Відня, зупинявся у Тернополі у О. Барвінського. Як зазначав останній, у розмовах з істориком вони обговорювали видання серії "Руської історичної бібліотеки" та значення історичного минулого для українського народу, що спонукало його до написання праць з історії. "Розмови з проф. Антоновичем... ще більше впевнили мене про потребу основної історичної освіти серед нашої суспільності" [14, с. 1–2]. Свідченням дружніх стосунків між українськими діячами є також той факт, що донька В. Антоновича, Ірина, проїздом до Відня, зупинялася у родини О. Барвінського в Тернополі [1, арк. 4 зв.].

Перед переїздом до Львова у лютому 1888 року О. Барвінський вдруге відвідав Київ [15, арк. 4]. Метою приїзду були роковини Т. Г. Шевченка, які влаштовували "представники української народної ідеї" [5, с. 394]. Під час візиту О. Барвінський зустрічався з В. Антоновичем, з яким окрім усього обговорювали політичну ситуацію в Австро-Угорщині та Росії, а також він відвідав В. Вовка-Карачевського, М. Лисенка, М. Старицького, познайомився з К. Михальчуком, Т. Рильським, П. Симириком [5, с. 394–396].

Черговий приїзд О. Барвінського до Києва залишив у нього приємні спогади. З того часу зустрічі із видатними українськими громадсько-просвітницькими та культурними діячами Наддніпрянщини стали регулярними. На них обговорювалися важливі питання національно-культурного розвитку українських земель. Як він сам пізніше зазначав у "Відповіді Михайлові Грушевському..." "Мало що не кожного року (почавши від 1885 р.) бував я у Києві... Під час мого кожочасного побиту збирався менший або більший гурток членів "Старої Громади" або у Кониського, або у Антоновича, Панченка й ин. і тоді обговорювано справи катедри історії України, а відтак справу обсади катедри історії літератури... Огоновським, та справу катедри на медичнім відділі" [16, с. 176]. На початку 1890-х років відбувається знайомство О. Барвінського із молодим на той час істориком М. Грушевським.

В. Антонович підтримував О. Барвінського щодо відновлення львівського часопису "Правда", надавав кошти для товариства "Просвіта", виявляв інтерес до політичної діяльності останнього. В. Антонович був активним прихильником політики "нової ери". У 1890 р. в Галицькому сеймі політику порозуміння між українськими, польськими, австрійськими правлячими колами проголосив Ю. Романчук, прихильником якої виступив О. Барвінський. Суть "нової ери" полягала у відмові українських народовців від союзу з русофілами та підкресленні їх лояльного ставлення до імперії Габсбургів взамін на поступки з боку австрійських та польських правлячих кіл для українського руху в культурно-освітній, політичній та господарській сферах [7, с. 11–15].

Активними противниками політики "нової ери" виступили радикали на чолі з І. Франком. Політичне протистояння двох провідних діячів Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. переросло у відкриту конфронтацію між ними. Це позначилося на діяльності НТШ. У друкованому органі Русько-української радикальної партії "Народ" І. Франко та М. Павлик виступали з критикою діяльності Ю. Романчука і О. Барвінського.

В. Антонович активно пропагував "новоєрівську" політику серед видатних політичних та культурних діячів, активно слідкував за її розвитком. Слід зазначити, що серед певного кола політиків йому вдалося заручитися їхньою підтримкою у "справі", яку називав "львівською". У своєму листі до О. Барвінського від 12 січня 1891 р. він писав: "Говорив я в Кракові з тамтешньою громадою про Львівські справи; вони далеко спокійніші як Львівська редакція "Народа", здається не бажають доконче сваритись, зовсім цураються москвофільства... Лайка "Народа" їм самим не дуже то подобається и вони більше дорожать народнім ділом, як их Львівські приятелі..." [1, арк. 1].

В. Антонович не залишився осторонь протистояння з радикалами. У своїх листах він висловлював думки про їх діяльність, чим спонукав О. Барвінського до подальшої конфронтації. "...Як я подивився загалом на так званих радикалів, то скажу по совісті, що здалека вони мені здавались неначе чимсь серйозним, на ділі ж тільки багато крику, а ани сили, ани ясної идеи, ани солідарності між собою не міг запримітити. Це мені здається загалом дурниця..." [1, арк. 6].

Цим В. Антонович підтримав спільну з О. Барвінським позицію щодо радикалів. Сприяння видатного історика у політичній діяльності спонукала О. Барвінського до активної громадсько-просвітницької діяльності. Налагодилися тісні зв'язки із наддніпрянською інтелігенцією через В. Антоновича, О. Кониського, А. Тележицького та А. Хамца українськомовна література доставлялася із Східної Галичини, натомість із Наддніпрянщини – твори видатних українських та російських діячів культури. За порадами В. Антоновича і О. Кониського О. Барвінський вносив пропозиції щодо реформування Товариства імені Т. Шевченка у наукове. За його словами, Галичина мала стати П'ємонтою українського національного відродження [14, с. 3].

З появою НТШ і обрання головою О. Барвінського розпочалася робота з утворення кафедри історії України у Львівському університеті, очолити яку мав професор В. Антонович [14, с. 3].

О. Барвінський, будучи депутатом Віденського парламенту, подав прохання про заснування кафедри Галицькому наміснику, графу К. Бадені та міністру освіти, а також 20 червня 1891 р. підняв це питання на засіданні Віденського парламенту. Питання заснування кафедри розглядав міністр внутрішніх справ, граф Е. фон Таффе, міністр у справах Галичини Ф. Залеськи. Через те, що на посаду завідування кафедрою мав бути запрошений російський професор, це питання розглядав міністр закордонних справ, граф Г. Кальнокі [14, с. 6].

Утворення української кафедри на чолі з професором В. Антоновичем викликало певну протидію з боку австрійського уряду і незадоволення у польському політичному середовищі. Як зазначав О. Барвінський, це питання викликало певні труднощі [14, с. 6]. Австро-угорська влада розцінювала особистість В. Антоновича з позиції консерватизму і віросповідання. Окрім того, у владних колах піднімалися питання про те, чи можна у Львівський університет з виразним католицьким характером брати професора православної віри і як до цього віднесеться вище духовенство, професори університету, студентство та й взагалі громадськість. Незважаючи на опір, О. Барвінський та його прибічники досягли успіху в призначенні В. Антоновича на посаду завідувача кафедри історії Львівського університету [14, с. 9].

Переведення В. Антоновича до Львова викликало і фінансові труднощі, адже після більш як двадцятип'ятирічної роботи на посаді професора у Києві, йому довелося б розпочинати з найнижчого рівня заробітної платні. Маючи на той час більше 60-ти років, В. Антонович вирішив передати завідування кафедрою історії України у Львівському університеті своєму учневі, М. Грушевському [14, с. 11].

О. Барвінський у грудні 1893 р. приїхав до Києва для з'ясування цього питання. Він відвідав В. Антоновича, після розмови з яким остаточно затверджено переведення до Львова М. Грушевського. Ця проблема вирішилася 21 квітня 1894 р., коли офіційно затверджено кафедру всесвітньої історії з українською мовою викладання [14, с. 12].

Відмова В. Антоновича від посади професора української кафедри не погіршила взаємини двох видатних українських діячів. Між ними продовжувалося листування, О. Барвінський зустрічався з істориком під час свого приїзду до Києва. У 1897 р., внаслідок доносів про "антиросійську" діяльність, міністерство поліції Російської імперії заборонило О. Барвінському в'їзд на її територію [2, арк. 3]. У рапорті начальника Київського жандармського управління наголошувалося на відмові приїзду до

* текст подано мовою оригіналу.

Києва на І археологічний з'їзд у серпні 1899 р. таким особам, як І. Белею, Ю. Романчуку, О. Барвінському [2, арк. 5]. Після особистого звернення до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини О. Барвінський отримав надзвичайний дозвіл на в'їзд до Російської імперії на І археологічний з'їзд. Це був останній його візит в Наддніпрянську Україну [16, с. 176].

Дружні взаємини О. Барвінського і В. Антоновича продовжувалися до 1908 р., до смерті історика. Багато в чому професор і надалі допомагав О. Барвінському, був у курсі його політичної діяльності. Так, зокрема у листі від 24 грудня 1900 р. з Катанії (Італія), де В. Антонович перебував на лікуванні, він писав. "Про Ваші справи знаю тільки з тутешніх газет, що вибрано в Державну раду 7 русинів, але прозвищ не було. Як Ваша ласка, пришліть мені іноді газету, ...щоб мені не стратити зовсім розуміння ситуації..." [1, арк. 7].

Оцінюючи ситуацію, пов'язану з "новою ерою", він писав про те, що "... ситуація хоч не весела, та все-ж таки, ще рівноважна а мабуть в політиці треба завше якийсь час претерпіти..." [1, арк. 9].

Ідеї В. Антоновича знайшли своє відображення не лише у політичних поглядах О. Барвінського, але й у його історіографічній концепції. Останній звертався до видатного історика щодо зауважень на рукописні роботи, відгуків та рецензій на його праці та статті. Так, ще у березні 1883 р. у "Київській старовині" В. Антонович схвально оцінив III та IV частинам "Історії Руси" О. Барвінського, підкресливши його достатній професіоналізм у дослідженні історичних фактів та вдалий виклад.

Не оминув своєю увагою історик і V частину "Історії Руси". У своїй рецензії, поміщеній у серпневому випуску "Київської старини" за 1884 р., він зазначав на професійно сформованому предметі дослідження. Підтвердженням впливу В. Антоновича на формування історіографічної концепції О. Барвінського є те, що автор "Історії Руси" за основу брав періодизацію, якої дотримувався видатний історик, поділяючи історію українських земель на ті ж періоди: "Київська держава", литовсько-польський період, козащина та "руські землі у складі Австрії і Росії".

У більшості своїх концептуальних положеннях О. Барвінський безпосередньо наслідував В. Антоновича, зокрема це простежується в підкресленні "одвічного демократизму" русинів-українців, в зображенні протистояння громади і дружини в епоху Київської Русі як один із проявів "боротьби ідей".

Дружні взаємини, що склалися між двома видатними діячами Східної Галичини та Наддніпрянської України мали велике значення для національно-культурного відродження кінця XIX – початку XX ст. Завдяки їм налагодилися тісніші зв'язки між східногалицькою та наддніпрянською інтелігенцією.

Список використаних джерел

1. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 11, п. 54, спр. 528, 11 арк. 2. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 442, оп. 842, спр. 40, 1–25 арк. 3. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / Барвінський Олександр. – Львів: Наклад Якова Оренштайна з Коломиї, 1912. – Ч. 1: Образки з громадського і письменного розвитку Русинів в 60-х рр. XIX ст. з додатком переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша. – 336 с. 4. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / Барвінський Олександр. – Львів: Накладом Якова Оренштайна з Коломиї, 1913. – Ч. 2: Образки з громадського і письменного розвитку Русинів від 1871–1888 рр. з додатком споми́нів про М. Лисенка. – 406 с. 5. Барвінський О. Споми́ни з мого життя / Барвінський О. / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с. 6. Павлишин С. Олександр Барвінський / Павлишин С. – Львів: Академічний експрес, 1997. – 148 с. 7. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження / Аркуша О. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с. 8. Чорновол І. Тягар прагматизму. Олександр Барвінський / Ігор Чорновол // Суспільство. – № 233. – 17 грудня 2004. – С. 7. 9. Кравець О. Олександр Барвінський – організатор науки і культурний діяч України / Кравець О. // Львівщина. – 1996. – С. 352–356. 10. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / Мар'ян Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9.: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 648 с. – С. 254–280. 11. Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії / Куций І. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с. 12. Гриб О. Олександр Барвінський у західноукраїнській історіографії (остання чверть XIX – перша чверть XX ст.) / Оксана Гриб // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – 268 с. – С. 203–219. 13. Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: організаційні засади та напрями діяльності Олексій Сухий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9.: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2001. – 648 с. – С. 393–403. 14. Барвінський О. Засноване кафедри історії України в Львівському університеті / Барвінський Олександр. – Львів, 1925. – 18 с. 15. Особистий архів Барвінської А. С. – Паспорт Барвінського О. Г. на вїзд до Російської імперії. – Тернопіль, 1885. – 16 арк. 16. Купчинський О. До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи і матеріали) / Купчинський О. // Олександр Барвінський (1847–1927). Матеріали конференції – Львів, 2001. – С. 142–178.

Оксана Гриб

АЛЕКСАНДР БАРВИНСКИЙ И ВЛАДИМИР АНТОНОВИЧ: К ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ

В статье исследуются отношения А. Барвинского и В. Антоновича в контексте формирования их общественно-политических и исторических взглядов

Ключевые слова: А. Барвинский, В. Антонович, "Русская историческая библиотека", "новая эра", австрофильство.

Oksana Gryb

ALEXANDER BARVINSKYI AND VOLODYMYR ANTONOVYCH: THE HISTORY OF RELATIONSHIPS

This article investigates the relationship between O. Barvinskyi and V. Antonovych in the context of their socio-political and historical views.

Key words: A. Barvinskyi, V. Antonovych, "Ruska Historical Library," "new era", avstrofilstvo.

УДК 94(477)

Інна Чуйко

РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РЕФОРМУВАННІ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ

У статті проаналізовано заходи Є. Олесницького, скеровані на демократизацію виборчої системи у Галицькому сеймі.

Ключові слова: Є. Олесницький, виборчий рух, виборча реформа, виборчий закон, Галицький сейм.

При вивченні багатогранного і повчального життєпису визначного українського громадсько-політичного діяча Євгена Олесницького (1860–1917) найпильнішу увагу привертає його парламентська діяльність. Упродовж усієї політичної кар'єри Є. Олесницький залишався переконаним народовцем, що послідовно відстоював національні прагнення українського народу. Змагання за виборчу реформу до Галицького сейму і за демократизацію виборчої системи імперії Габсбургів у цілому парламентарій вважав основною політичною програмою галицьких українців, що була "на часі", оскільки створювала сприятливі умови для боротьби за національно-територіальну автономію Східної Галичини в рамках Австро-Угорщини. Тому він одним із перших підняв проблему демократизації виборчої системи. У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз основних громадських і парламентських заходів, ініційованих Є. Олесницьким, щодо розв'язання цього питання.

Здійснюючи сучасне реформування виборчої системи незалежної України (в умовах активного суспільного обговорення закону про вибори народних депутатів 2011 р.), українські парламентарії повинні враховувати досвід минулого.

Об'єкт дослідження – виборчий рух українців Східної Галичини у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – участь Є. Олесницького у боротьбі за демократизацію виборчої системи Австро-Угорщини.

Мета досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, щоб дослідити основні напрямки і зміст громадсько-політичної та парламентської діяльності Є. Олесницького, скерованої на реформування виборчої системи.

Завданнями статті є: висвітлення громадських заходів, аналіз депутатських запитів Є. Олесницького на "виборчу тематику"; дослідження проекту виборчої реформи до крайового сейму Є. Олесницького; з'ясування впливу реформування виборчої системи на політичне життя галицьких українців.

Наукових праць з питань участі Є. Олесницького у боротьбі за демократизацію виборчої системи на сьогодні немає. Перші спроби вивчення окремих аспектів політичної діяльності Є. Олесницького здійснив К. Левицький [1–2]. Побіжно розглядають досліджувану тему сучасні вчені О. Аркуша [3], Ю. Михальський [4] і О. Сухий [5]. Наукова проблема частково представлена у польській історичній літературі В. Найдус [6] і Ю. Бушко [7]. Залучення у науковий обіг неопублікованих матеріалів і маловідомих першоджерел дає змогу здійснити комплексний аналіз парламентських заходів Є. Олесницького, спрямованих на демократизацію виборчої системи.

У 1891 р. в Стрию політичні активісти скликали збори, на яких Є. Олесницький виголосив реферат про реформу виборчої системи до Галицького сейму і віденського парламенту в напрямку запровадження безпосередніх виборів у курії (виборчій групі) сільських громад [8, с. 38]. У доповіді юрист доводив необхідність прямого способу здійснення голосування і спростовував контраргументи поляків. На його думку, загальні й безпосередні вибори не вимагали значних затрат, про що засвідчувала практика інших держав. Закид, що називав український народ "темним і недоспілим" для безпосереднього голосування, Є. Олесницький спростував так: перед конституцією всі громадяни рівні. Із приводу того, що лише платникам податків було надано виборчі права, він зазначив: "У нас немає таких, хто би не платив податків, якщо не безпосередніх, то посередніх". Політик закінчив виступ словами: "Мусить прозвучати рішучий голос всього галицько-українського населення, для якого реформа – перша умова його розвитку і здійснення найважливіших прав. Це не лише справа українських міщан і селян, але й польських, а також всієї інтелігенції" [9, с. 1].

На межі XIX–XX ст. виборчий рух активізував національну інтелігенцію, викликав селянські віча, робітничі страйки, виступи студентства. Боротьба за виборчу реформу стала для галицьких українців всенародною справою [5, с. 97]. Голова української репрезентації Галицького сейму Є. Олесницький виступив на його черговому засіданні з приводу масового селянського страйку 1902 р., захищаючи вимоги страйкарів щодо виборчої реформи [10, с. 7].

У вересні 1903 р. Є. Олесницький вніс депутатський запит щодо зміни деяких положень крайового статуту і запропонував проект сеймового виборчого закону [11, с. 12]. Політик зазначив: "Проект закону виборчої ординації не новий в цій Палаті, новим є факт запропонування закону вже готового, скодифікованого, щоб міг зразу обговорюватись. Мій проект опирається на куріальну систему і з невеликим винятком залишає поділ числа мандатів непорушеним, а мета його – усунути несправедливості, з якими виборча ординація трактує як раз ті найчисельніші класи, які мають найменші права" [12, с. 1413].

У жовтні 1904 р. Є. Олесницький знову порушував у Галицькому сеймі питання демократизації виборчої системи [13, с. 77]. Його запит був надісланий адміністративній комісії, але на порядок денний засідань сейму так і не потрапив. Промовець згадував про докори у деяких засобах масової інформації з приводу того, що його проект, мовляв, не відповідав потребам народу, адже потрібно було вимагати загального голосування зі скасуванням курій. Депутат пояснював, що цілком погоджувався з такими радикальними змінами, але вносив запит, виходячи з реальності його втілення в життя. Тому проект виявився поміркованішим від настроїв у суспільстві. "Однак такої реформи... т. є. заведення безпосереднього голосування в курії сел і утворення курії V. домагатись мусимо всею силою і мусимо єї досягнути: – таку реформу має вже Австрія вища і нисша, Чехія, Морава, Каринтия, Стирия і Країна, а в останній сесії ухвалив єї навіть сойм буковинський, – а і в найкоротшій часі мусить чейже прийти черга і на Галичину", – такі надії висловлював Є. Олесницький, вважаючи, що справа демократизації виборчої системи належала до першорядних і найвагоміших політичних і національних проблем східногалицького суспільства [14, с. 9].

1905 р. питання демократизації виборчої системи нарешті було внесено на розгляд крайового сейму. Є. Олесницький все частіше виступав за реформу виборчого права – найактуальнішу проблему того часу [2, с. 50]. У жовтні він вносив запити про зміну виборчого закону до сейму, назвавши це одним із головних домагань української репрезентації [15, с. 45]. 23 листопада був виголошений перший звіт комісії з питань виборчої реформи, після чого відбулася дискусія [16, с. 3482]. Усі члени комісії висловлювались про те, що дану проблему не можна швидко залагоджувати, і врешті виступили проти безпосередніх виборів, а 2/3 комісії – проти запровадження п'ятої курії [6, с. 210]. Тобто польська більшість відхилила пропозиції політика. Тоді він заявив: "...руські і польські маси обезправнені зметуть сей Сойм упривілеєних!..." [1, с. 407].

Отже, обговорення в Галицькому сеймі проблеми введення загального виборчого права не дало бажаних результатів. Більшістю голосів крайова репрезентація ухвалила усунути це питання з порядку денного.

Тим часом у грудні 1904 р. центральний уряд на чолі з П. Гаучем прихильно поставився до вирішення назрілої й наболілої проблеми. У листопаді 1905 р. прем'єр-міністр обіцяв, що у лютому 1906 р. уряд подасть на розгляд рейхсрату проект нового виборчого закону на основі загального, безпосереднього, рівного і таємного голосування [4, с. 86].

У лютому 1906 р. у Львові відбулося велелюдне віче, на якому доповідачі К. Левицький, С. Вітик, Є. Олесницький та інші. проголосили необхідність запровадження загального і рівного виборчого права [17, с. 260].

13 грудня 1906 р. Палата Панів прийняла закон про вибори і передала для остаточної санкції імператору [5, с. 117], який підписав проект 26 січня 1907 р. Парламентська комісія затвердила його

у такому вигляді: на загальну кількість 516 місць полякам у рейхсраті припадало 78 місць, українцям – 28 [4, с. 89].

Виборчий закон скасовував куріальну систему, побудовану на основі майнового цензу [18, с. 2]. Було закріплено занижену кількість мандатів для українців, створено нерівномірні за числом виборців міські й сільські округи і лише у Східній Галичині запроваджено двомандатні виборчі округи на основі пропорційного принципу голосування [19, с. 8]. Тобто взятий за основу виборчого закону принцип рівності представництва не був реалізований на практиці. Таким чином, виборча реформа була проведена, і новий виборчий закон став реальністю. Хоч галицькі українці не знайшли у ньому відображення своїх вимог, проте отримали можливість збільшити українське представництво у Відні.

Проблемою залишалось те, що новий виборчий закон не поширювався на виборче право до органів місцевого самоврядування і до крайового сейму. Тому боротьбу за демократизацію виборчої системи було продовжено [5, с. 128].

Є. Олесницький сподівався, що після першої сесії нового парламенту загального голосування крайовий сейм прийме реформу сеймового виборчого права. Але незабаром виявилось, що ця справа непроста, оскільки польська шляхта прагнула зберегти свої переваги у крайовій репрезентації [2, с. 126].

У лютому 1907 р. в стінах Галицького сейму Є. Олесницький вносив запити у справі зміни крайового статуту і сеймового виборчого закону [20, с. 49]. Подібні запити було внесено і восени 1907 р. [21, арк. 253]. Але до порозуміння з поляками у цьому питанні справа не дійшла. Кожне сеймове засідання ставало доказом безсилля "Руського клубу".

15 вересня 1908 р. у Галицькому сеймі Є. Олесницький характеризував становище крайової репрезентації [22, с. 68]. Він наголошував на тому, що депутати вступають у куріальний сейм, вважаючи його перехідним представництвом, будуть боротися за проведення реформи, щоб у сеймі знайшли справедливу репрезентацію усі верстви населення й обидва народи [23, с. 11].

Поштовхом для розгляду справи виборчої реформи була демонстрація, організована 27 вересня 1908 р. у Львові польською й українською соціал-демократією. Представників демонстрантів прийняв для переговорів крайовий маршалок С. Бадені [4, с. 119]. Далі депутація вирушила на переговори зі сеймовими демократами і закликала якомога швидше ухвалити нову виборчу реформу. У відповідь Є. Олесницький зазначив: "Я є в тім положеню, що не потребую словами впевнювати Вас про становище, яке в сій справі займаю я і мій клуб. Вчинки можуть бути нашим свідомством. Ми були перші, що порушили справу виборчої реформи в соймі... Справу сю уважаємо власною та з цілим серцем стоїмо по стороні робітничих мас..." [24, с. 1]. Тобто Є. Олесницький від українського сеймового клубу гарантував повну підтримку соціал-демократам у справі проведення реформи виборчої системи.

22 жовтня 1908 р. на засіданні сейму Є. Олесницький вкотре піднімав це питання, закликаючи не зволікати з його розв'язанням. Загалом доповідач висловив задоволення політикою намісника М. Бобжинського, у тому числі й щодо ставлення останнього до виборчої реформи [7, с. 130].

Голова української фракції Галицького сейму Є. Олесницький запропонував проект виборчої реформи. Його пропозиції ґрунтувалися на засадах загального, рівного, безпосереднього й таємного виборчого права. Він доводив необхідність складу репрезентації краю в 160 членів: 12 вірилістів і 148 вибраних депутатів (37 – з виборчих округів міст і містечок та 111 – з виборчих округів окремих судових повітів) [21, арк. 253 зв.]. Необхідно було створити усього 140 виборчих округів, серед яких 1–29 – виборчі округи міст і містечок; 30–140 – окремих судових повітів, з котрих виборчі округи 72–140 припадали б на Східну Галичину. Із-поміж усіх округів у Львові мали б обирати 6 депутатів, у Кракові – 4, у решта – по 1 [25, с. 1]. Проект Є. Олесницького не передбачав обмеження висунення кандидатів за національною ознакою і давав можливість балотуватися і українцям, і полякам в усіх виборчих округах [26, арк. 310–318].

Створена комісія з реформи виборчої системи у складі з Є. Олесницьким не прийняла його проект. Адже представники польських партій не погоджувалися, щоб українці висували кандидатів у виборчих округах Західної Галичини. Крім того, законопроекти поляків передбачали поділ виборчих округів за національною ознакою – на українські й польські [4, с. 120].

Восени 1909 р. у стінах Галицького сейму Є. Олесницький говорив про незадоволення роботою комісії і запевнив, що українці не допустять, аби новим законом було їх скривджено [7, с. 149]. Українські депутати вимагали 40 % місць у крайовому сеймі, але поляки запропонували лише 21 % [27, с. 2].

По мірі наростання польсько-українського протистояння боротьба за виборчий закон дедалі більше набувала національного характеру. Українські депутати крайового сейму з 1909 р. перейшли до тактики обструкції, вимагаючи першочергового полагодження виборчої реформи [3, с. 20]. На думку Є. Олесницького, "руська обструкція була боротьбою не лиш о права руського, але

й польського народу... котрого заступники заповіли були також боротьбу о демократичну виборчу реформу...", проте саме "...польські консервативні члени сойму обструують виборчу реформу вже цілими роками" [28, с. 22].

Восени 1910 р. на сесії Галицького сейму було запропоновано проект виборчого закону, що надавав українцям 43 мандати (22, 2 %), а полякам – 150 (77, 8 %). Українські вимоги щодо 40 %, а потім 31 % представництва в сеймі були опротестовані поляками. Це змусило "Руський клуб" зірвати засідання крайового сейму, влаштувавши звукову обструкцію [4, с. 127].

Виступаючи 2 грудня 1910 р. в австрійському парламенті, Є. Олесницький охарактеризував ставлення федерального уряду до реформи сеймового виборчого права. У той час, коли і русини, і поляки визнали загальне право голосування необхідністю, що була продиктована духом часу і людськими потребами, уряд заявив про свою відмову санкціонувати відповідний закон. На думку політика, "таке становище правительства противить ся найпростійшим поняттям конституційним. Конституція не знає ніяких заборон". Таке ставлення влади доповідач пояснював її прагненням зберегти пануючі позиції польської шляхти в краї. Найбільше Є. Олесницького обурював факт, що центральний уряд проводив політику на користь поляків, не зважаючи на загострення ними міжнародних відносин і доведення економіки краю до катастрофи. У той час влада не звертала уваги на порушення прав усього українського народу [28, с. 9].

Лише 5 грудня 1913 р. у Галицькому сеймі було подано на розгляд проект виборчої реформи, що передбачав для українців 27,2 % сеймового представництва. На засіданні 14 лютого 1914 р. сейм ухвалив новий виборчий закон і крайовий статут [4, с. 147]. Куріальна система ще зберігалась, але в сільській курії було введено загальне, таємне і безпосереднє голосування й додано нову курію загального голосування. Сейм повинен був складатись із 228 депутатів, з яких 62 мандати резервувались за українцями [5, с. 89]. Реформа також дала змогу русинам обирати своїх депутатів від галицьких міст. Виборче право одержували значно ширші народні маси. Це засвідчувало про наближення до засад демократичної виборчої системи [29, с. 13]. Українське представництво могло тепер впливати на рішення сейму з принципових питань і повніше задекларувати свої політичні й економічні вимоги [4, с. 147]. Проте у зв'язку з початком Першої світової війни виборчий закон ніколи не був уведений у дію.

Таким чином, на межі XIX–XX ст. визначний політик Є. Олесницький брав активну участь у виборчому русі галицьких українців. Він одним із перших спільно з однодумцями ініціював тривалу і важку боротьбу за демократизацію виборчої системи Австро-Угорщини. У 1903–1905 рр. парламентарій регулярно вносив запити у крайовому сеймі щодо виборчої реформи. Після запровадження у 1907 р. нового виборчого права до Державної Ради, Є. Олесницький продовжив змагання за виборчу реформу до Галицького сейму. Запропонований ним проект виборчої реформи 1908 р. не передбачав національних обмежень, давав можливість як українцям, так і полякам балотуватися в усіх виборчих округах, виходив зі засад загального, безпосереднього, рівного і таємного права голосування, тобто ґрунтувався на демократичних принципах. Проте він не задовольняв польський політичний табір. 1909–1910 рр. політик вкотре піднімав питання про сеймову виборчу реформу – найактуальнішу, на його думку, проблему того часу. Можемо констатувати, що Є. Олесницький вніс значний вклад у процес парламентської боротьби, що принесла частковий успіх у 1914 р. Його змістовні запити, запальні виступи з приводу демократизації виборчої системи, змушували депутатський корпус і політичний бомонд Австро-Угорської імперії акцентувати пильну увагу і постійно тримати в полі зору цю проблему упродовж тривалого періоду. Виборча реформа стала тим питанням, розв'язанню якого депутат присвятив найбільше зусиль у парламенті, оскільки вважав його вихідним пунктом досягнення національно-політичних прагнень українства.

Список використаних джерел

1. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Перша часть / К. Левицький. – Львів: Б. в., 1926. – 432 с.
2. Левицький К. Українські політики Галичини / Левицький К. / Кафедра українознавства Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Б. в., 1996. – 178 с.
3. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / Олена Аркуша. – Львів, 1996. – 173 с.
4. Михальський Ю. В. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття: (1902–1914) / Михальський Ю. В. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.
5. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. 2-е видання, доповнене / Олексій Сухий. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с.
6. Najdus W. Szkice z historii Galicji. T. 2, Galicja w latach 1905–1907 / Najdus W. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1960. – 635 s., [23] s. tabl.
7. Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. – 299 [1] s., 1 mapa.
8. Олесницький Е. Сторінки з мого життя: У двох частинах / Олесницький Е. – Львів: Накладом Видавничої Спілки "Діло", 1935. – II частина (1890–1897). – 123 с.
9. Рфчъ д-ра Евгения Олесницкого выголошена на загалныхъ зборахъ "Підгórской Рады" въ Стрыю дня 5-го н. ст.

падолиста 1891 для умотивованя резолюції въ справѣ непосредныхъ выборовъ зъ курии сельской // Дѣло. – Львѣвъ, 1891. – 31 жовтня. – С. 1. 10. Витанович І. Др. Євген Олесницький, провідник українського селянства / Витанович І. // Український агрономічний вістник. – Львів, 1938. – Ч. 5. – С. 2–13. 11. Protokół 20. posiedzenia z dnia 14. września 1903 r. // Protokoły z I. sesji VIII. peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z W. Księstwem Krakowskiem w roku 1902 / 903. Posiedzenie 17–49 od 29. grudnia do 30. grudnia 1902 i od 14. września do 3. listopada 1903. Przytem skorowidz ważniejszych uchwał i spis petycyj. – Lwów: Z pierwszej związkowej drukarni we Lwowie, 1903. – Т. II. 12. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 23. posiedzenia, I. sesji VIII. peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 18. września 1903. 13. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 3. posiedzenia, II. sesji VIII. peryodu z dnia 4. października 1904. 14. Олесницький Є. Sprawozdanie posolskie Д-ра Евгена Олесницкого відбуте в Стрию дня 8-го н. ст. грудня 1904. / Олесницький Є. – Львів: 3 друк. В.А.Шийковського, 1904. – 30 с. 15. Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1905 od 10. października do 24. listopada 1905. Posiedzenie 32–61. Przytem: Indeks osób i przedmiotów. – Т. II. 16. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 60. posiedzenia, II. sesji VIII. peryodu z dnia 23. listopada 1905. 17. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. – К.: Генеза, 2002. – 424 с. 18. Олесницький Е. Новий виборчий закон. (Популярний виклад головних постанов) / Олесницький Е. // Діло. – Львів, 1907. – 17. (30. січня). – С. 2. 19. Уська У. Українське питання в Галичині у політиці австрійського уряду в 1907–1914 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 – "Всесвітня історія" / Львів. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2005. – 19 с. 20. Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1907 od 14. lutego do 19. marca 1907. Posiedzenie 1–23. Przytem: Indeks osób i przedmiotów. – Т. I. 21. Reforma wyborcza. 1907 // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 59, спр. 426/3, арк. 238–308. 22. Stenograficzne sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1908 od 15. września do 5. listopada 1908. Posiedzenie 1–18. Przytem: Indeks osób i przedmiotów. – Т. I. 23. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 1. posiedzenia, I. sesji IX. peryodu z dnia 15. września 1908. 24. Кровава демонстрація за реформою виборчою до сойму // Земля і воля, орган української соціалдемократії для робочого люду. – Львів, 1908. – 2 жовтня. – С. 1–2. 25. Левицький К. Огляд діяльності галицького сойму 1908 року / Левицький К. // Діло. – Львів, 1908. – 17. н. ст. (4. ст. ст.) падолиста. – С. 1. 26. Kurya Ruska. 1908 // ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 59, спр. 426/4, арк. 309–340. 27. Левицький К. Галицький сойм в 1909 р. / Левицький К. // Діло. – Львів, 1910. – 1. н. ст. січня (19. ст. ст. грудня 1909 р.). – С. 2–3. 28. Олесницький Є. До боротьби!: Промова посла Д-ра Евгена Олесницкого виголошена в австрійській палаті послів підчас дебати над бюджетовою провізорією дня 2. грудня 1910 р. / Олесницький Є. – Львів: Накладом д-ра В.Бачинського. 3 друкарні І.Айхельбергера, 1910. – 29 с. 29. Гончарук Т.В. Виборчий рух галицьких українців наприкінці XIX ст. – 1914 р. / Гончарук Т.В.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 16 с.

Инна Чуйко

РОЛЬ Е. ОЛЕСНИЦКОГО В РЕФОРМИРОВАНИИ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

В статье проанализированы меры Е. Олесницкого, направленные на демократизацию избирательной системы в Галицком сейме.

Ключевые слова: Е. Олесницкий, избирательное движение, избирательная реформа, избирательный закон, Галицкий сейм.

Inna Chuiko

ROLE OF E. OLESNYTSKYI IN REFORMING THE ELECTORAL SYSTEM

The article analyzes E. Olesnytskyi measures aimed at democratizing the election system in the Galician Diet.

Key words: E. Olesnytskyi, electoral movement, electoral reform, electoral law, the Galician Diet.

УДК 94 (477)

Олег Пилипишин

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ІДЕЇ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА

У статті проаналізовано церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука, поширені у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. Досліджено, що власне вони у тогочасних умовах – виступали найбільш оптимальною формою самоорганізації українства з метою відстоювання національно-релігійних інтересів.

Ключові слова: церковно-релігійні ідеї, Юліан Романчук, Східна Галичина, греко-католицька церква, східна традиція.

Актуальність теми визначається необхідністю дослідження церковно-релігійних ідеї Юліана Романчука, їх ролі в активізації українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст., осмислення місця у житті суспільства, обґрунтування значення в історії України.

Досліджувана проблема має важливе наукове значення, позаяк дає змогу проаналізувати церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука, поширені у Східній Галичині у досліджуваний період у розвитку українського християнсько-консервативного руху, що виступав об'єктивною потребою й закономірним виявом національного поступу.

Забезпечуючи гармонійний і всебічний розвиток українства, церковно-релігійні ідеї Ю. Романчука сприяли формуванню національної еліти з державницьким мисленням, обґрунтуванню ненасильницьких основ побудови суспільного життя.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, культурно-освітні та національно-релігійні процеси, що відбувались у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука, поширені у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. як важливий чинник консолідації українства, формування національно-релігійного поступу в досліджуваний період.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука, поширені у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовили вирішення таких основних завдань: дослідити церковно-релігійні ідеї Ю. Романчука, охарактеризувати їх значення у формуванні релігійної свідомості українства.

Хронологічні рамки статті охоплюють Східну Галичину кінця XIX – початку XX ст. – період найактивнішого впливу церковно-релігійних ідей Ю. Романчука на суспільство.

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні характеризується окремими публікаціями, що стосуються як народовецького руху у Східній Галичині, так і окремо постаті Юліана Романчука. Ще за життя Ю. Романчука з'явилися перші публікації про нього. Зокрема, розкрито його діяльність як віце-президента австрійської палати депутатів [3]. У статті Яра Семеновича охарактеризовано громадську працю Ю. Романчука [4].

С. Перський згадує про нього у контексті культурно-просвітнього руху, його впливу на становлення "Просвіти" [5] і власне уже Ю. Романчук, у зв'язку з 60-ти річчям товариства, аналізує початки заснування цієї української інституції [6].

Парламентсько-політичну діяльність Ю. Романчука відображено К. Левицьким [10; 13]. Деякі його виступи, як депутата Галицького сейму, подано у газеті "Діло" [14–15].

Серед сучасних дослідників його постаті можна назвати І. Чорновола [1] та Ю. Плекана [2]. Як свідчить аналіз історіографії праць, на сьогодні церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука у становленні українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині на початку XX ст. практично не досліджено, тому й виникла необхідність цієї наукової публікації. У якій автором чи не вперше аналізується досліджувана тематика.

Церковно-релігійна ідейна тематика посідала важливе місце у громадській діяльності Ю. Романчука, поряд з політичною та культурно-просвітницькою. Суттєвим для нього було не з'ясування особливостей того чи іншого конфесійного явища, не функціональне призначення тієї чи іншої релігійної течії, а власне глибокий аналіз і відображення церковно-релігійних традицій у суспільному житті українського народу, їх роль у національному поступі, служінню християнським інтересам.

Деякі міркування Ю. Романчука, що стосувалися українців, як віруючих християн, є доволі поміркованими, суб'єктивними і написані, як, на нашу думку, в дусі прихильників полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. Зокрема, він вважав, що українці з-поміж усіх трьох

християнських народів, поряд з німцями і поляками, що проживали у Східній Галичині, були найпобожнішими. Це проявлялося у тому, що вони найдовше молилися, найкраще постилися, були найбіднішими і найменше заробляли [16, арк. 19].

Зрозуміло, що Ю. Романчук дещо суб'єктивно підійшов до питання віри, що в принципі непросто виміряти ні соціальним, ні фінансовим, ні національним статусом. Звичайно, що більшість українців Східної Галичини перебувала у доволі складних умовах того часу, однак релігійність – феномен, що не вимірюється категоріями матеріального світу, а швидше духовними чинниками. У цьому контексті йдеться про те, що практично в усіх сферах тогочасного суспільного буття українці перебували у пригніченому становищі.

Поширення Ю. Романчуком церковно-релігійних ідей відбувалося у складних тогочасних умовах, викликаних протистоянням між народовцями і москвофілами. Усвідомлюючи перспективи розвитку українського народу, Ю. Романчук намагався мирним способом розв'язати назрілі соціальні проблеми, використовуючи християнські моральні засади, принципи та цінності.

Власне це й послужило причиною розколу у середовищі поміркованого християнського консерватизму. Ю. Романчук, а за ним і більшість народовців, поступово відійшли від компромісної політики. О. Барвінський й А. Вахнянин із значно меншою групою послідовників надалі намагались дотримуватись угоди. Для них "нова ера" була початком нового напрямку в польсько-українських взаєминах у Східній Галичині, а її здобутки трактувались як крок до подальших порозумінь з поляками. Також з "новою ерою" пов'язувались надії на остаточний розгром москвофілів. І певною мірою їхні сподівання були виправдані.

Фактично до повного розколу народовців і москвофілів призвела преса обох таборів. Москвофільська "Червона Русь" критикувала не тільки народовців, але і своїх депутатів за пасивність у Галицькому сеймі й потурання Ю. Романчуку та народовцям. Не стояли осторонь й народовські видання. Зокрема, "Діло" писало про те, що подальша співпраця з москвофілами була безперспективною, оскільки влада підтримувала лише тих українців, що стояли на національних позиціях, а не москвофілів, які орієнтувалися на Росію [19, с. 2; 20, с. 1].

Ю. Романчук у стосунках з колишніми союзниками – москвофілами, називав "нову еру" лише політичною спробою і тактичним маневром з боку народовців [21, с. 3]. З часом розчарувавшись у "новій ері", він у часописі "Діло" у статті під назвою "По сеймі" заявляв про можливу співпраці народовців з москвофілами у Галицькому сеймі, однак сумнівався щодо практичності такого кроку у відношенні до народовської партії [22, с. 4; 23, с. 98 – 99].

У кінці XIX ст. відбувся відхід Ю. Романчука від поміркованої політики у сферу поширення церковно-релігійних ідей. Неодноразово у Галицькому сеймі він заявляв про те, що, незважаючи на певні здобутки, влада не змінила свого ставлення до українців у Східній Галичині. Він підкреслював, що доки ставлення влади не зміниться, доти українці будуть в опозиції до неї [10, с. 266]. Заяви Ю. Романчука не мали підтримки серед певної частини народовців на чолі з О. Барвінським й А. Вахнянином, які вважали політику угод і компромісів з Галицьким намісництвом і віденськими урядовими колами найбільш оптимальною й корисною для національного розвитку українців Галичини [21, с. 2; 24, с. 62].

Від початку " нової ери" О. Барвінський повів політику відмінну від загалу народовців. Він вдався до тактики особистих переговорів з віденським урядом. Його можна назвати одним з перших галицьких політичних лідерів народовців, прихильників поміркованого християнського консерватизму, який відкинув практику захисту інтересів українців промовами й виступами, якої дотримувалась більшість українських депутатів-народовців " нової ери". О. Барвінський неодноразово наголошував на тому, що політика без втілення її гасел в життя є не тільки безкорисною, а навіть шкідливою.

Тогочасна Східна Галичина, незважаючи на багатовекторність політичної орієнтації, притримувалася традиційного християнського вчення східного обряду, що символізував єдність як духовного, так і морального начала. Власне, ця християнська орієнтація мала під собою перевірене часом серйозне моральне підґрунтя, що забезпечувало збереження як цілої нації, так і її релігійного життя від окатоличення і колонізації. На цьому принципі і наголошував Ю. Романчук.

Основне завдання Ю. Романчука у пропагуванні церковно-релігійних ідей полягало у їх поєднанні з певними політичними принципами та засадами. Так, Конституція " Галицької Республіки", проект якої складено Ю. Романчуком у 1918 р. передбачала існування та вільний розвиток релігійних вірувань (пункт IV артикул 5 – примітка автора). Зокрема, наголошувалося на вільному виборі громадянами віросповідання і користування ними політичними правами, незалежно від їхнього свідомого віровизнання.

Ю. Романчук також вважав, що влада не повинна насильно змушувати громадян сплачувати податки на релігійні інституції. Цікавими є його міркування щодо розвитку релігійних структур і

приналежності парафіян до певної релігійної конфесії, що самостійно повинна керувати власними фондами, призначеними на віросповідні та благодійні потреби, виходячи з загальнодержавних законів [16, арк. 2].

Дослідження тогочасних національно-релігійних процесів у Східній Галичині свідчить про закономірність синтезу політичних та релігійних чинників. Насамперед зазначимо, що на цих теренах практично завжди політичний чинник домінував над релігійним. Політичним діям необхідна була не та церква, що відображала національні особливості українського народу, а та, що відповідала їхнім політичним устремлінням.

Між тим релігійне начало було основною категорією незалежно від того, хто конкретно владно репрезентував Східну Галичину. Виходячи власне з таких міркувань, Ю. Романчук намагався поєднати ці, з одного боку, тенденційно протилежні категорії, а з іншого – спільні, позаяк саме вони визначали те національне релігійно-політичне тло, сформоване ще на початку XIX ст. у Східній Галичині греко-католицьким духовенством.

Українська народно-трудова партія (УНТП) членом якої був Ю. Романчук, передбачала роль церкви як важливого чинника розбудови Української державності. Зокрема, у IV розділі 4–5 пунктах "Головних точок програми Незалежної групи "Української народної трудової партії" від 1923 р. зазначалося на тому, що усі віросповідні культури перебувають у рівних умовах. Церква і шкільництво виступали основними чинниками формування національної свідомості. Передбачалося існування церкви на правах повного самоуправління, без будь-якого патронату й опіки з боку державних структур [18, арк. 2].

Незважаючи на те, що Ю. Романчук у політичних програмах проголошував рівність усіх віросповідних культур, тим не менше, він вважав, що у церковно-релігійних питаннях варто виходити з власне традиційної християнської обрядовості, поширеної серед українців у Східній Галичині. Необхідно виступати проти пропаганди будь-якого християнського обряду, підтримувати власне греко-католицький, що ґрунтувався на православних традиціях.

На його думку, греко-католицька обрядова традиція посідала важливе місце у захисті українського народу від різноманітних релігійних впливів, захищала і оберігала національну культуру від полонізації, а віруючих від окатоличення. Зрозуміло, що церковно-релігійні ідеї Ю. Романчука, світської особи, з одного боку, можна розцінювати як втручання у внутрішнє життя духовної громади, з іншого – як власне бачення перспективи християнського поступу, його тісного зв'язку з українською традиційною християнською культурою.

Ю. Романчук був прихильником консервативно-християнської течії, позаяк притримувався традиційного підходу щодо дотримання старого стилю, заперечував перехід до григоріанського календаря, пов'язував його не лише зі збереженням обряду, але й української народної культури. Догмат про celibat в основному сприймав доволі прагматично, виходячи з власне церковних проблем, наголошуючи на тому, щоб "... клярики наші не висвячувались безжонні" [17, арк. 19].

Важливе місце серед церковно-релігійних ідей Ю. Романчука посідало питання автономії греко-католицької церкви, захисту її від впливу єзуїтів. Однак у цьому контексті не варто проводити безпосередню паралель між питаннями автономії і впливом єзуїтів. Річ у тому, що греко-католицька церква не була автономною одиницею, власне йдеться про збереження ідентичності східного обряду, уникнення запозичень західних культово-обрядових традицій.

Керівниками духовних семінарій, як вважав Ю. Романчук, повинні бути особи високодуховні й виховані, які своїм особистим моральним прикладом мали б бути зразком для наслідування.

Незважаючи на те, що Ю. Романчук проводив активну діяльність у сфері церковно-релігійних ідей і як політичний лідер, він почав формуватися у 1870 р., коли польські політичні діячі намагалися добитися більших прав для Галичини, прагнули заручитися підтримкою ще й українців. Позиція Ю. Романчука проявилася у тому, що він особисто вважав, що поляки спочатку повинні забезпечити дотримання прав для українців, виходячи із забезпечення рівноправності у церковно-релігійних питаннях [7, с. 2].

Особисто Ю. Романчук був противником того, щоб українці приймали участь у проведенні католицьких політично-релігійних маніфестацій, з'їздів, віч. Дотримувався позиції, що українці за необхідної потреби повинні самостійно проводити свої церковні віча з певним національно-релігійним інтересом і залученням військових капеланів. Він дотримувався думки про фактичне зрівняння східного обряду з західним, усунення необхідності його зміни, позаяк це призводило не лише до церковно-релігійного занепаду, але й до денационалізації українців.

Ю. Романчук наголошував на ліквідації права патронату або його реформуванні, важливого впливу на парафіяльному рівні безпосередньо самих парафіян, церковної влади і державних структур. Греко-католицьке духовенство, на його думку, повинно оберігати свій східний обряд і віру у взаєминах з римо-католицьким через значну конкуренцію особливо у містах і місцевостях, у яких

українці були меншиною за рахунок використання парафіяльної церкви – важливої структурної одиниці.

Незначну увагу відводив він дяківському стану. Зазначав, що варто "...старати ся о обсажене ієрархічних посад людьми визнаючими згадані тут засади, притім добрими Русинами, людьми сьвітлими і з чесним та твердим характером" [17, арк. 34].

Отже, церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука, поширені у Східній Галичині у кінці XIX – на початку XX ст., виступали найбільш оптимальною формою самоорганізації українства з метою відстоювання національно-релігійних інтересів. Однак, незважаючи на їх в цілому прогресивний характер, що стосувався різноманітних питань церковно-релігійного характеру, деякі з них носили характер полемічних творів, суб'єктивно оцінювали окремі питання релігійного характеру, на які світські особи впливу не мали.

Список використаних джерел

1. Чорновол І. Юліян Романчук – сеньйор українських політиків. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/lviv2/chornovol.htm>.
2. Плекан Ю. Українські депутати австрійського парламенту (XIX – поч. XX ст.) // Режим доступу: <http://kolomyya.org/histpub/historypub54.htm>.
3. Юліан Романчук – перший український віцепрезидент австрійської палати послів. – Львів, 1913. – С. 5–6, 10–11, 14, 17.
4. Яр Семенович. Юліян Романчук / Яр Семенович // Зоря. – 1892. – С. 478–479.
5. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" / Перський С. – Львів, 1932. – 268 с.
6. Романчук Ю. Товариство "Просвіта" в перших числах свого розвитку / Романчук Ю. / Просвіта за шістьдесят літ. Ювілейний альманах. – Львів, 1928. – С. 35.
7. Юліян Романчук – заступник руского народа. – Львів, б.р. – С. 2.
8. Барвінський Ол. Спомини з мого життя. Друга часть / Барвінський О. – Львів, 1913. – 528 с.
9. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. I частина (1860–1890) / Олесницький Є. – Львів, 1935. – С. 152–153, 189.
10. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914. Перша часть / Левицький К. – Львів, 1926. – 360 с.
11. До дьла! Водь редакцій // Батьковщина. – Число 1. – 1 жовтня 1879. – С. 1.
12. Левицький К. Видавництво "Діла" / Левицький К. // Діло. – 14 січня 1928. – С. 2.
13. Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів. Ч.1. / Левицький К. – Львів, 1936. – С. 50.
14. Разговоръ съ проф. Романчукомъ // Дьло. – 21 сьчня 1886. – С. 2.
15. Внесенє пос. Романчука // Дьло. – 15 вересня 1888. – С. 2.
16. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 382, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
17. ЦДАУЛ, ф. 382, оп. 1, спр. 60, арк. 19, 34–35.
18. ЦДАУЛ, ф. 382, оп. 1, спр. 8, арк. 2.
19. Руски послы соймови въ клобъ и въ соймъ // Діло. – 2 грудня 1890. – С. 2.
20. Обличеніє разоблаченій // Діло. – 4 грудня 1890. – С. 1.
21. Наша ідея національна в Галичині і перепони єї розвою // Руслан. – 24 січня 1892. – С. 2.
22. По сеймі // Діло. – 15 грудня 1892. – С. 4.
23. Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / Гелей С. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 288 с.
24. Левицький І. Е. Александер Барвінській в історії культурного движєнія руского народа на Прикарпатю / Левицький І. Е. – Львів, 1901. – 118 с.

Олег Пилипишин

ЦЕРКОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ИДЕИ ЮЛИАНА РОМАНЧУКА

В статье проанализированы церковно-религиозные идеи Юлиана Романчука, распространенные в Восточной Галиции в конце XIX – в начале XX в. Исследовано, что собственно они в тогдашних условиях выступали наиболее оптимальной формой самоорганизации украинства с целью отстаивания национально-религиозных интересов.

Ключевые слова: церковно-религиозные идеи, Юлиан Романчук, Восточная Галиция, греко-католическая церковь, восточная традиция.

Oleg Pylypyshyn

CHURCH-RELIGIOUS IDEAS JULIAN ROMANCHUK

The article analyzes the church-religious ideas of Julian Romanchuk, common in Eastern Galicia in the end of XIX – the early twentieth century. Investigated, that they own in contemporary terms – were the most optimal form of self Ukrainians to defend national and religious interests.

Key words: church religious ideas, Julian Romanchuk, Eastern Galicia, the Greek Catholic Church, Eastern tradition.

УДК 94(477)

Андрій Цаль

ДІЯЛЬНІСТЬ В'ЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1919 Р.)

У статті висвітлено життя і діяльність В'ячеслава Будзиновського упродовж кінця ХІХ ст. – 1919 р. Охарактеризовано основні напрямки його діяльності. Проаналізовано внесок у процес національно-культурного становлення українців Східної Галичини.

Ключові слова: В. Будзиновський, І. Франко, громадсько-політична діяльність, РУРП, Східна Галичина.

Із розвитком історичної науки в Україні, сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення життєвого та творчого шляху тих осіб, які були організаторами й безпосередніми учасниками національного руху, діяльність яких з політичних міркувань у роки панування тоталітарної системи на українських землях замовчувалася або фальшувалася, а подекуди взагалі вилучалася із наукового та суспільно-політичного обігу. Такі дослідження дають можливість краще усвідомити та проаналізувати різні аспекти суспільно-політичної історії України.

Актуальність дослідження і полягає у тому, що до таких діячів, про яких сьогодні відомо переважно вузькому колу істориків, належить В'ячеслав Будзиновський (1868–1935 рр.) – український політик, публіцист, історик, редактор і громадський діяч, який вивчав та досліджував національну історію на західноукраїнських землях [1, с. 4].

Внесок В. Будзиновського у процес політичного та національно-культурного розвитку Галичини кінця ХІХ ст. – 1919 р. є беззаперечним.

Мета цього дослідження полягає в аналізі громадсько-політичної та культурної діяльності В. Будзиновського упродовж кінця ХІХ ст. – 1919 р.

Об'єкт дослідження – соціальні, політичні та культурні процеси, що відбувалися в Східній Галичині у досліджуваній період.

Предмет дослідження – основні тенденції і особливості громадсько-політичної та культурної діяльності В. Будзиновського в національно-культурному русі Східної Галичини.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вже проаналізовано краєзнавцями. Насамперед необхідно виділити науково-популярну працю Б. Мельничука, у якій знаходимо конкретний фактичний матеріал з життя В. Будзиновського і його наукової та громадсько-політичної діяльності. Зокрема, у вступній статті "Доля В'ячеслава Будзиновського" до книги В. Будзиновського "Наші гетьмани", наведено цікаві біографічні дані, маловідомі факти з його життя, громадсько-політичної, культурної та публіцистичної діяльності [3, с. 3–6].

Варто відзначити праці В. Ханаса [1–2], у яких автор висвітлює публіцистичну, громадську та політичну діяльність В. Будзиновського. Так, у статті "Перший голос за незалежність" предметно проаналізовано громадську та політичну роботу В. Будзиновського, його державницькі погляди [1].

Особливої уваги заслуговує праця Я. Грицака "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини", у якій автор досліджує причини і суть внутрішньо-партійних конфліктів та з'ясовує роль "молодих" радикалів до яких належав В. Будзиновський у формуванні ідеології українського національного руху [13].

Отже, як свідчить аналіз історіографії досліджуваної проблеми, на сьогодні задекларована нами тема не знайшла системного й цілісного аналізу, що й сприяє новизні цієї публікації.

Дитинство В'ячеслава Будзиновського проходило у пропольському середовищі. Батько В'ячеслава – Тит Будзиновський, вважав себе поляком і відкрито цурався свого українського походження, у сім'ї розмовляв польською мовою. Навчання розпочинав у польськомовній школі. Незважаючи на це, він з гімназійних років стає активістом українського національного руху.

Спочатку він навчався у Львівській польській гімназії, яку залишив в останніх класах через знайомство з І. Франком, М. Павликом, а згодом і М. Драгомановим. До української гімназії у Львові В. Будзиновський потрапляє у 1886 р., у якій існував таємний гурток патріотичної молоді, що друкував на гектографі свою газету, записи народних пісень, мав бібліотеку. Тут юнак навчався з Ю. Бачинським і К. Студинським, і почав прилучатись до активної громадської праці. У 1886 р. він редагував польський часопис просоціалістичної орієнтації "Праця", який видавав Й. Данилюк [1, с. 4].

Упродовж 1887–1888 навчального року В. Будзиновський гімназію не відвідував, а приватно готувався до випускних іспитів. У цей час він захоплюється соціалістичними ідеями та прагне їх поширювати серед молоді. В. Будзиновський спільно із своїм товаришем, студентом політехніки

С. Козловським, започатковує у 1888 р. молодіжний журнал "Товариш". Із запрошенням до співучасті у творенні часопису видавці звернулися до І. Франка і М. Павлика. Так, І. Франко став технічним редактором "Товариша", до редакційної колегії також входили О. Маковей, М. Ганкевич, К. Трильовський та О. Терлецький. Попередньо було обумовлено, що статті в журналі можна друкувати лише за односторонньою згодою редколегії [2, с. 5]. На В. Будзиновського покладался обов'язок збирати кошти на нове видання [3, с. 3].

Перший номер "Товариша" вийшов 10 липня 1888 р. У журналі була надрукована перша україномовна стаття В. Будзиновського "Сільське робітниче питання" (рецензія на німецьку книжку). Беручи до уваги те, що до редколегії входили неординарні персоналії, то журнал мав досить непогані перспективи, однак перший тираж призвів до певних непорозумінь. І саме тому творча співпраця молодого колективу тривала недовго.

В. Будзиновський звинуватив І. Франка у відході від колегіальності у виборі матеріалів. Це стосувалося критичної рецензії М. Драгоманова на брошуру О. Кониського "Етнографія слов'янства" та антисемітського вірша М. Старицького, які І. Франко опублікував, не отримавши згоди редколегії. Незгоди призвели до того, що В. Будзиновський разом із декількома товаришами вийшов із редакції і на цьому перший номер "Товариша" залишився єдиним. Однак необхідно підкреслити, що його поява була помітним явищем в історії суспільно-політичної думки в Україні. По-перше, "Товариш" символізував початок студентського руху на захист своїх політичних прав; по-друге, на арену політичної боротьби виходила нова генерація політиків [4, с. 167]. І. Франко, говорячи про літературний рух і загалом національно-культурне життя Східної Галичини на зламі 1870–1880-х років, серед молодшого покоління письменників і громадських діячів "котрі виростили під впливом польського позитивізму та соціального демократизму", називав В. Будзиновського та Ю. Бачинського [5, с. 87]. Критик вважав, що ці представники молодшої української інтелігенції отримували стимул власної діяльності із західноєвропейських напрямів, зокрема імпресіонізму та неоромантизму.

У 1888 р. В. Будзиновський вступає до Львівського університету на природниче відділення філософського факультету, проте продовжує активно брати участь у громадсько-політичному житті. За організацію студентського протесту у міській ратуші 8–9 березня 1889 р. проти нового закону про заборону соціалістичних організацій, був відрахований 21 березня 1889 р. разом з декількома товаришами. План навчатися у Цюриху в Швейцарії не здійснився і в 1889 р. В. Будзиновський поступає у Віденський університет, де вивчає медицину. Тут він вступає в студентське товариство "Січ" і разом з Іваном Гриневицьким веде гостру боротьбу з аполітичною молоддю та прихильниками інших політичних напрямків. Відень значною мірою посприяв еволюції політичних поглядів молодого політика, тому що саме там концентрувались ідеї національно-визвольних рухів не лише українських патріотів. Він спілкувався з чеською молоддю, лідерами австрійських соціал-демократів, у програмі яких ще з 1889 року стояло питання про федеративний устрій національно-строкатої Австро-Угорської монархії [6, с. 4].

У Відні він написав статтю економічно-політичного змісту "Культурна нужда Австрійської Русі". У якій, як згодом згадував, старався довести, що "брак промислу в Галичині не дає розвинутих хліборобству, економічній занепад краю є причиною матеріальної та духовно-культурної нужди населення краю". Безперспективність ситуації автор бачив у тому, що "Галичина, зв'язана державно з промисловою Австрією, не годна витримати конкуренції австрійського промислу" [3, с. 4].

У рецензії на цю статтю В. Охрімович писав: "Не мучить він (В. Будзиновський) читача цифрами, ані не нудить фактами, а дає натомість популярний, зв'язний і пластичний образ розвою господарки, аналізує "нужду Австрійської Русі" і показує зв'язь причини між поодинокими патологічними явищами її суспільного життя" [7, с. 84]. Ідеї своєї праці В. Будзиновський виклав в економічному рефераті, що став платформою першої української партії європейського типу – Русько-української радикальної партії (РУРП), і вийшов окремою брошурою у Львові 1890 р. Необхідно зазначити, що В. Будзиновський спільно із І. Франком, М. Павликом, Є. Левицьким, С. Даниловичем, К. Трильовським та іншими виступав ініціатором та засновником РУРП і саме 4 жовтня 1890 р. у Львові на першому з'їзді партії виступив зі своїм рефератом.

У 1892 р. В. Будзиновський пише статтю "Культурна нужда в Галичині", у якій розвиває тему, започатковану в попередній праці. Через відмову М. Павлика її опублікувати, статтю надруковано у москвофільській газеті "Галицька Русь", що викликало нарікання серед радикалів на "безпринципність" автора [8, с. 47].

На той час основною проблемою РУРП були наполегливі спроби синтезувати соціалістичну теорію з рухом дрібного земельного селянства. В. Будзиновський вважав доцільним сприяти розвитку капіталізму з метою швидкої пролетаризації дрібного селянства. Звичайно, інтересам переважної більшості дрібних галицьких власників ця позиція суперечила, але мінімальна політична програма радикальної партії виявилася найближчою селянським масам [2, с. 5].

Розходячись з багатьма радикалами, в тому числі й з М. Драгомановим, який відкидав українську державність, В. Будзиновський наполягав, щоб у програмі партії було обов'язковим положення про національну державу. Він упродовж 1893 р. зі сторінок "Народу" веде уперту боротьбу з польською шляхтою, москвофілами, що навіть і думки не припускали про українську державу.

У 1894 р. з-під пера В. Будзиновського виходять нові економічно-політичні праці, що набувають широкого розголосу серед громадськості Східної Галичини. Зокрема, у IV томі "Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка", а згодом окремою книжкою, виходить праця "Аграрні відносини Галичини", до якої автор додав значний статистичний матеріал. Того ж року в одному з німецьких журналів виходить стаття В. Будзиновського "Рільництво в Галичині" і "Хлопська посілість та хлопський соціалізм в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання" [3, с. 4].

У 1895 р. В. Будзиновський залишає навчання і на прохання молодшого покоління радикальної партії береться до видання "Громадського голосу". Цей часопис стає друкованим органом партії. Окрім того, він займається виданням журналу "Радикал". Будучи активним членом РУРП В. Будзиновським розпочинає політичну діяльність. Він виступає на конгресі польських соціал-демократів із соціалістичною програмою для галицьких селян, агітує за свої ідеї селянство, що спричиняє до конфліктів із поліцією, місцевими властями та судами. Про один із них згадував І. Франко у статті "Найновіший галицький вибір", надрукованій німецькою мовою в журналі "Die Zeit" 1895 р. [9, с. 409].

Описуючи передвиборчу кампанію до крайового сейму, І. Франко згадував про випадок, що трапився у м. Мостиськах, куди для проведення передвиборчих зборів прибув зі Львова В. Будзиновський. Місцева влада перешкоджала проведенню зібрання. У проханні надати приміщення повітової ради чи магістрату для проведення зборів було відмовлено. Однак, як пише І. Франко у цій справі їм допоміг мостиський міщанин, який не побоявся провести збори у його помешканні. "Щоправда, там було тісно, селяни заповнили кімнату та сіни, а значне число людей прислухувалося нарадам просто з вулиці крізь отворені вікна" – писав І. Франко. "Та не минула година, коли, втім, явилися жандарми; в повній зброї вони ввійшли до кімнати і візвали зібраних розійтися з сього помешкання. Притомність духа голови зборів д. Будзиновського продовжила трохи тривок зібрання. Він заявив, що не розв'яже зібрання, поки жандарм не покаже йому писемного поручення. По досить довгих переговорах один жандарм віддалився, а за півгодини вернув знов, без писемного поручення, але в супроводі повітового комісара, який, вправді, не посмів особисто ввійти до кімнати, але зупинився в сінях і відтам заохочував жандармів, аби закрили зібрання й арештували Будзиновського. Серед голосних окриків протесту зібрання розв'язано і Будзиновського арештовано. З арешту його незабаром заведено до староства і тут по 4-годиннім переслуханням, що було більше свобідною розмовою, ніж урядовим переслуханням, пан староста випустив його на волю за чотири переступи закону йому загрожено процесом, але се була тільки пуста погроза, бо процесу не виточено" [10, с. 282–283].

Упродовж 1895 р. В. Будзиновський спільно з К. Трильовським ("січовим батьком") їздить на віча селами, агітує селян до організованих страйків проти дідичів-визискувачів тощо [11, с. 5]. Підчас одного з них, 1 квітня 1896 р. у Тернополі, В. Будзиновського арештували і засудили на місяць ув'язнення. Однак тривалість покарання згодом зменшили до 7 днів. У другій половині 1896 року В. Будзиновський не знаходить підтримки своїх поглядів щодо української державності серед представників радикальної партії. Він припиняє редагувати "Громадський голос", передавши його І. Франкові. Цього ж року В. Будзиновський зустрічається зі своїм колишнім гімназійним товаришем О. Маковеєм, який запропонував приїхати до Чернівців редагувати газету "Праця". Сподіваючись на меншу цензуру та через скрутне матеріальне становище, він погоджується переїхати до Чернівців. Тут В. Будзиновський влаштувався на посаду касира товариства "Руська каса" [11, с. 5]. Згідно з даними Б. Мельничука, окрім того він ще працював "урядовцем кредитової кооперативи" [3, с. 4].

Продовжуючи журналістську діяльність, В. Будзиновський вперше спробував себе в ролі літератора. З О. Маковеєм він жив в одному помешканні, куди сходилися чернівецькі письменники, науковці з університету. Весною 1897 р. В. Будзиновський вперше зустрівся зі В. Стефаником, який покинув навчання медицини у Кракові і розпочав перші спроби в літературі. Новели В. Стефаника сподобалися В. Будзиновському і він опублікував їх у газеті "Праця", чим спричинився до початку європейської слави В. Стефаника-новеліста. У Чернівцях В. Будзиновський спільно з Д. Лукіяновичем видав серію книжок під назвою "Універсальна бібліотека". Саме у цій серії 1897 р. вийшло в світ перше оповідання В. Будзиновського "Стрімголов", за ним повість "Як чоловік зійшов на пана" та збірка творів "Оповідання". Півтора року В. Будзиновський прожив у Чернівцях і за цей час проявив себе не лише громадсько-політичним, але й культурним діячем [11, с. 5].

На початку 1898 р. В. Будзиновський повертається до Львова. У цей час відбувається розкол у радикальній партії, яка остаточно припиняє свою діяльність 1899 р. Енергійний тридцятирічний

агітатор за ідеали української державності та поліпшення становища селян активно включається у політичну боротьбу [11, с. 5]. Він розпочинає працю в редакції авторитетного галицького часопису "Діло", у якому постійно виступає з оглядами поточних подій та кореспонденціями [1, с. 5].

У 1901 р. провід Української національно-демократичної партії (УНДП) доручив йому редагувати газету "Свобода", друкований орган партії. На її шпальтах він агітував галицьких селян до загального страйку. У праці "Українські політики Галичини" К. Левицький згадував, що В. Будзиновський здобув ім'я політичного агітатора у 1902 р. пропагандою рільничих страйків, а за довгі роки редагування "Свободи" та праці в редакції "Діла", як редактор, виробив собі політичне ім'я серед народу [7, с. 83].

Як кандидат від УНДП до Віденського парламенту в окрузі Тернопіль-Скалат-Збараж у 1900 р. В. Будзиновський був підтриманий радикалами, соціал-демократами, селянами-поляками [11, с. 5]. На одному із виступів у Тернополі влада знову арештовує його. На очах багатолюдного зібрання він демонстративно проігнорував судовий виклик польською мовою і не підкорився поліції, яка змушена була нести його до приміщення суду. У в'язниці В. Будзиновський оголосив безстрокове голодування, що ще більше привернуло увагу громадськості і збільшило його авторитет. Згодом, після короткого ув'язнення, його звільнено [11, с. 5].

В. Будзиновський спільно із В. Охрімовичем та І. Франком стають співзасновниками УНДП. До неї входили такі відомі постаті, як: Ю. Романчук, Є. Левицький, М. Грушевський, Є. Олесницький. Завдяки програмним тезам та активній політичній праці партія швидко набула популярності серед українців Східної Галичини [1, с. 5].

У 1901 р. на конгресі УНДП він пропагував ідею страйку серед селян Східної Галичини. Тоді партія підтримала його і було прийнято рішення підготувати страйк. Наступного 1902 р. В. Будзиновський хотів опублікувати 12 червня в газеті "Свобода" відозву "Страйкуйте!". Прокуратура конфіскувала це звернення, але вже 14 червня А. Кос зачитав цю відозву в парламенті і В. Будзиновський передрукував її у "Свободі" [3, с. 4].

Через десять днів розпочався найбільший у Східній Європі масовий страйк селян, що охопив понад 100 тисяч женців у 500 селах 29 повітів Східної Галичини [11, с. 5]. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, скорочення трудового дня, забезпечення роботи взимку, скасування штрафів тощо. Значна частина їх вимог була виконана. Таким чином, ідеї В. Будзиновського набули практичного значення.

Будучи активним політиком та публіцистом, він продовжував громадську та журналістську діяльність. В. Будзиновський продовжував писати історико-економічні брошури: "Австрія чи Польща", "Хлопська земля", "Хлопським коштом", "Хлопський рай", "Виборча програма", "Державні будови водні і дороги", "Наші права", "Пересторога", "Новітні революції", "Злодійська рука", "Хрунь і чорт". Окремою книжкою у Києві вийшла брошура "Страйк чи бойкот", у Німеччині анонімно була видана праця "Під крилами Габсбургів". У 1906 р. В. Будзиновський видав збірку історичних пісень і дум із своїми коментарями – "Козацькі часи в народній пісні". На цю книжку з рецензією відгукнувся І. Франко [3, с. 5].

1906 року у Львові виходить літературно-науковий двотижневик "Світ", видання якого фінансував В. Будзиновський. Журнал об'єднав початківців, з яких вийшла плеяда талановитих поетів "Молода муза", органом якої він став, але з вересня 1906 р. редакторство перебирає В. Будзиновський з метою пропагування культурно-історичних традицій українського народу [1, с. 5]. "Світ" перестав виходити, оскільки В. Будзиновський розпочав передвиборчу кампанію та припинив його фінансування.

У 1907 р. В. Будзиновський, як кандидат від УНДП, здобув перемогу у виборчому окрузі Бучач-Монастирська-Вишнівчик-Підгайці та став депутатом Віденського парламенту [11, с. 5]. Він належав до опозиційного крила, викривав реакційну політику монархії щодо українців. "Між українськими послами він був єдиний, хто в міру можливості демаскував австрійський уряд та Франца-Йосифа, як ворога українського народу і патрона шляхетсько-аграрного панства, що використовувало наше селянство", – свідчили сучасники. 23 травня В. Будзиновський виголосив у парламенті найбільшу промову, проти Австрії та Габсбургів, що у друку мала 77 шпальт. Одну із своїх наступних промов – "Держава і селянство" видав окремою брошурою [11, с. 5].

Десять років В. Будзиновський був лідером парламентського українського клубу у Відні, "молотив ціпом по хребті" законотворців і можновладців, як висловився в одній з промов, за що мав шану своїх виборців. У 1911 р. його знову обрали до парламенту. Безкомпромісний політик давав приклад своїм колегам зі Східної Галичини та Північної Буковини у ці, як він сказав, "десять антиугодних літ", не без його впливу "само слово "угода" діяло на українських послів, як червона плахта на бика". Разом з тим не без жалю згадував: "час моєї політичної кар'єри, то змарнованих 10 літ мого життя". Змарнованих, зрозуміло, для творчої праці [6, с. 4].

Під час Першої світової війни, В. Будзиновський спільно з представниками Східної Галичини організував "Союз визволення України", який проголосив своєю метою утворення самостійної Української держави. У Відні він редагував українську німецькомовну газету "Ukrainisches Korespondent". 18 жовтня 1918 р., напередодні проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), він брав участь у створенні Української Національної Ради [11, с. 5].

На початку 1919 р. Українська Національна Рада була доповнена новими делегатами, що з'їхалися до Станиславова, тимчасової столиці ЗУНР, на другу сесію. Серед членів доповненого тимчасового сейму, які представляли міста і повіти Тернопільщини, як парламентський депутат, був В. Будзиновський [12, с. 92–93]. Українська держава була створена і мрія усього його життя нарешті здійснилася.

Отже, аналізуючи діяльність В. Будзиновського у національно-культурному русі Східної Галичини кінця ХІХ ст. – 1919 р. варто зазначити, що його праця залишила помітний слід в історії України. За його участі створено дві найвпливовіші українські партії Східної Галичини. В. Будзиновський відносився до покоління "молодих" радикалів, які значною мірою змінили політичне обличчя Галичини [13, с. 71].

Погляди В. Будзиновського стали програмними положеннями партії українських радикалів і набували практичного втілення. Як політик, він, будучи депутатом Віденського парламенту, завжди перебував в опозиції до правлячої більшості, виступав за права селян. Культурницька праця В. Будзиновського дала можливість світу познайомитися із творами В. Стефаніка та молодими поетами з "Молодої музи". Твори, написані В. Будзиновським, завжди знаходили широке коло читачів і отримували зрочний розголос. Після 1919 р. В. Будзиновський залишив політичну діяльність і перейшов до письменницької та публіцистичної праці.

Список використаних джерел

1. Ханас В. Перший голос за незалежність / Володимир Ханас // Подільське слово. – 13 березня 1993.
2. Ханас В. Найрадикальніший серед руських радикалів / Володимир Ханас // Селянська доля. – 30 січня 1993.
3. Мельничук Б. Доля В'ячеслава Будзиновського / Богдан Мельничук // В. Будзиновський. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 3–6.
4. Прокопів І. В'ячеслав Будзиновський (30.I.1868–14.II.1935) – публіцист і письменник / Прокопів І. // Український календар, 1968. – С. 166–167.
5. Франко І. Українсько-руська (малоруська література) / Франко І. // Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 87.
6. Весна Х. Співець козацької слави / Весна Х. // Вільне життя. – 11 квітня 1991 (Рядок з біографії краю).
7. В'ячеслав Будзиновський // Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996. – С. 83–85.
8. Чернопиский М. Девіз його життя: Демократична державність України // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С. 45–52.
9. Франко І. Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – С. 409.
10. Франко І. Найновіший галицький вибір / Франко І. / Франко І. // Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – С. 282–283.
11. Чернопиский М. "Сей чоловік на муки піде, а не зрадить..." / Чернопиский М. // Західна Україна. – 1993. – № 22. – 23–29 травня.
12. Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України / Роман Матейко. – Тернопіль, 2002. – С. 93–94.
13. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Ярослав Грицак // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХІІ. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1990. – С. 71–110

Андрей Цаль

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЯЧЕСЛАВА БУДЗЫНОВСКОГО В УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ ДВИЖЕНИИ ГАЛИЧИНЫ (КОНЕЦ ХІХ В. – 1919 Г.)

В статтє осуцествлено исслєдование жизни и деятельности Вячеслава Будзыновского в период с конца ХІХ в. по 1919 г., охарактеризованы основные направления и формы его деятельности. Проанализирован вклад в процесс национально-культурного становления украинцев Галичины.

Ключевые слова: В. Будзиновский, И. Франко, общественно-политическая деятельность, РУРП, Галичина.

Andriy Tsal

ACTIVITY OF VYACHESLAVA BUDZYNOVSKOGO IN UKRAINIAN NATIONAL-AND-CULTURAL MOVEMENT IN GALICIA (END XIX – 1919)

The article highlights the life and work of Vyacheslav Budzynovsky in the period from the end of nineteenth century. to 1919, characterized the main directions and forms of his activity. Analyzed the contribution to the national cultural formation of Ukrainians of Galicia.

Key words: B. Budzynovsky, Ivan Franko, social and political activities, RURP, Galicia.

УДК 94(438)

Уляна Безпалько

**МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ТА РОСІЙСЬКІ ГРЕКО-КАТОЛИКИ:
ТЕНДЕНЦІЇ І ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН НА ПРИКЛАДІ СПІВПРАЦІ З ІВАНОМ
ДЕЙБНЕРОМ (1902–1907 РР.)**

У статті проаналізовано налагодження взаємозв'язків митрополита А. Шептицького з представниками громад російських католиків східного обряду, висвітлено характер та особливості процесу на прикладі співпраці з І. Дейбнером в період 1902–1907 рр.

Ключові слова: А. Шептицький, І. Дейбнер, унійний рух, католицизм східного обряду, Російська імперія.

Актуальність статті визначається потребою комплексного наукового осмислення проблем зародження та розвитку уніонізму в Російській імперії на початку ХХ ст., дослідження шляхів інституалізації та інтеграції Католицької церкви східного обряду в широкі сфери російського соціуму, висвітлення місця й ролі в цьому процесі митрополита Галицького А. Шептицького тощо.

Об'єктом дослідження є громади російських греко- католиків напередодні врегулювання Святим Престолом проблем їхнього канонічного підпорядкування.

Предметом виступають взаємозв'язки митрополита А. Шептицького з представниками громад католиків східного обряду в Росії.

Метою статті є аналіз особливостей співпраці митрополита А. Шептицького та І. Дейбнера у сфері розбудови унійного руху в Росії в його структуризаційний період (1902–1907 рр.).

Різноманітні аспекти проблем конфесійного та соціального становища Католицької церкви в російському суспільстві, теоретичних основ та практичних шляхів реалізації унійної доктрини митрополита А. Шептицького відображені у дослідженнях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Е. Бистрицька [1], Е. Вавжонек [2], А. Венгер [3], Л. Гентош [4], О. Ліценберг [5], А. Тамборра [6], Б. Успенський [7].

При написанні статті автором використано збірники документів і матеріалів, підготовлених до публікації Центральним державним історичним архівом України у м. Львові, присвячені проблемам церковної єдності та розвитку російського греко-католицизму [8–9].

Аналізуючи процеси становлення й розвитку унійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст., необхідно чітко розуміти, що розбудова російського греко-католицизму була безпосередньо пов'язана з діяльністю митрополита А. Шептицького, і належала до сфери активних зацікавлень ієрарха як у теоретичній, так і в практичній площині. Як прихильника ідеї відродження апостольської єдності церков та активного сподвижника екуменічних проектів Лева XIII, А. Шептицького гостро цікавили проблеми залучення східного християнства до міжконфесійного діалогу і порозуміння [10, с. 32]. У цьому контексті питання розвитку унійного руху в Російській імперії набувала глибокої актуальності і загальнохристиянського звучання, розширюючись за рамки локального етноконфесійного концепту.

Проте існували й інші аспекти, передусім, політичного характеру, котрі не можна випускати з під уваги, висвітлюючи практичні кроки митрополита А. Шептицького щодо реалізації унійних проектів на теренах Росії. Митрополит, залишаючись духовним сановником, не обмежував свою діяльність тільки релігійною сферою. А. Шептицький позиціонував себе як активний громадсько-політичний діяч, брав участь у суспільному житті Східної Галичини, займав посаду радника австрійського імператора Франца-Йосифа у сеймі, жваво, хоча й неофіційно, переймався проблемами українського націотворення [11, с. 451].

Враховуючи неможливість особистої присутності А. Шептицького в Російській імперії, особливого значення для розвитку унійної справи на початковому етапі – йдеться про 1902–1907 рр. – набували саме його взаємини із представниками греко-католицьких громад в Росії, що визначали можливості для активної участі митрополита у життєдіяльності громад, ступінь поінформованості владики про ті основні тенденції й умонастрої, що визначали русло розвитку Церкви католиків східного обряду в Росії. Усе це давало змогу А. Шептицькому належним чином репрезентувати церкву на міжнародному рівні, зокрема, й перед Святим Престолом, реально, а не формально, відстоювати її інтереси та сприяти подальшому розвитку [12, с. 86–88].

Зазначимо, що в цей період іще не йшлося про юридичне закріплення повноважень митрополита А. Шептицького на керівництво унійним рухом в Російській імперії, проте активними темпами йшла підготовка практичного підґрунтя для реалізації цієї мети, зокрема, пошук

матеріальних ресурсів і зовнішньої підтримки з боку представників тих ватиканських кругів, які зберігали зацікавлення в унійних ініціативах [6, с. 464].

Когорта осіб, причетних до активної розбудови Російської унійної церкви, формувалася у досить складних умовах, і була обтяжена як відсутністю належного рівня науково-богословської підготовки, так і відсутністю досвіду, переслідуваннями з боку державного апарату, матеріальними нестатками тощо. Проте, навіть враховуючи ці негативні чинники, більшість активних діячів унійного руху в Росії були цілковито віддані особисто митрополиту А. Шептицькому і справі становлення унійного руху. Основу громад католиків східного обряду в Санкт-Петербурзі складали священники Микола Толстой, Олексій Зерчанінов, Іван Дейбнер, активно сприяла розбудові церкви княгиня Наталія Ушакова, в Москві самовіддано працювало на користь греко-католицької громади подружжя Абрикосових [3, с. 67].

Одним із найближчих сподвижників унійної справи митрополита А. Шептицького в Росії став І. Дейбнер. Їхня співпраця торкалася різноманітних сфер налагодження унійного руху на російських теренах, структурного та юридичного оформлення життєдіяльності громади російських греко-католиків, проблем її внутрішнього життя тощо. Усі ці питання знайшли відображення на сторінках листування А. Шептицького та І. Дейбнера. На прикладі їхньої співпраці на етапі формування осередків унійного руху в Росії (1902–1907 рр.) можна досить чітко прослідкувати основні етапи цього процесу та відзначити ті характерні тенденції й особливості, що були йому притаманними.

Заочне знайомство митрополита Галицького та його майбутнього помічника відбулося у квітні 1902 р., коли І. Дейбнером написано першого листа до владики, у якому йшлося про бажання російського чиновника переїхати до Львова, з наміром вступу в духовну семінарію і подальшого отримання греко-католицького священства. Звертаючись за допомогою до А. Шептицького, І. Дейбнер підкреслював його особливу місійну роль як "митрополита руських католиків" у житті східної церкви [8, с. 21–22].

Митрополит А. Шептицький відгукнувся на прохання І. Дейбнера дуже швидко, що демонструвало рівень його зацікавлення справою, хоча на той момент лише закладалися підвалини для майбутнього поширення унійного руху в Російській імперії. 24 квітня 1902 р. владики написав І. Дейбнеру листа, у якому обіцяв надати всебічну допомогу в реалізації його планів [8, с. 23]. З цього моменту фактично розпочинається історія тісної співпраці двох зазначених осіб у площині розбудови унійної церкви в Росії.

Попри певні труднощі, плани І. Дейбнера щодо богословського навчання вдалося здійснити. Під час перебування у Львові І. Дейбнер значно зблизився з А. Шептицьким, навіть певний час виконував функції своєрідного референта при особі митрополита. Знаходимо свідчення того, що І. Дейбнер брав активну участь у веденні масштабної кореспонденції владики, зокрема, в підготовці листів до православного єпископа Антонія Храповицького [15, с. 105–107]. Займався він також налагодженням зв'язків з російськими католиками східного обряду і просто співчуваючими унійній справі, формуючи ядро майбутньої громади. Окрім того, І. Дейбнер активно долучав до участі в цьому діалозі митрополита А. Шептицького, посприявши знайомству владики зі священником Петром Аксьоновим, котрий згодом, у 1907 р., приєднався до громади греко-католиків, російським інтелігентом Олександром Сипягінім, який теж перейшов у католицизм східного обряду, єпископом Смоленським Петром (Друговим) [8, с. 42].

І. Дейбнер з самого початку виявив себе як хороший організатор, талановитий полеміст, що давало можливість А. Шептицькому залучити його до розбудови унійних проектів. У той же час, давалися взнаки брак теоретичної підготовки і певні особливості світоглядної орієнтації, сформованої в руслі російського великодержавного монархізму [3, с. 69].

У вересні 1903 р. навчання І. Дейбнера завершилося, його рукопокладено митрополитом А. Шептицьким на священство і настав час повернення в Росію. Як передбачалося, священницьке служіння І. Дейбнера повинно було зберігатися в таємниці, а у повсякденному житті він мав повернутися до виконання звичайних чиновницьких обов'язків. Йому дозволялося відкривати свій сан перед латинським католицьким кліром для налагодження ефективної місійної роботи, а також перед деякими віруючими, що виявляли готовність переходу в католицизм східного обряду. Деякі аспекти майбутньої роботи залишалися для І. Дейбнера невизначеними – зокрема, питання можливості відвідування православних храмів, узгодження священницького служіння з виконанням посадових обов'язків, участь у світському житті суспільства тощо. З усіх цих питань він звертався за порадою до А. Шептицького [8, с. 63–64].

Після повернення в Росію І. Дейбнер оселився в Саратові, де планував отримати місце урядового чиновника. Зіткнувшись з необхідністю організації місійної діяльності на практиці, він значною мірою виявився неготовим для виконання поставлених митрополитом завдань. Започаткуванню унійної роботи І. Дейбнером перешкождали насамперед труднощі об'єктивного

характеру – неузгодженість євхаристійної практики католицизму з реаліями російського середовища, відсутність богослужбових книг та іншої церковної літератури, адаптованої для потреб російського суспільства, відсутність церковного інвентарю, особисті фінансові та родинні проблеми тощо [8, с. 68–69].

Попри труднощі, пов'язані з налагодженням місійної діяльності у Саратові, І. Дейбнер не опинився в духовній ізоляції. Митрополит А. Шептицький всіляко підтримував його, зокрема й матеріальними засобами. Відвідували І. Дейбнера й інші католицькі місіонери, наприклад, у 1904 р. в Саратові побував о. Єремія Ломницький [8, с. 92].

Однією із центральних проблем унійного руху, навколо яких зосереджувалася увага І. Дейбнера, було збереження чистоти східного обряду в межах Католицької церкви. Аналізуючи перспективи поширення католицизму в Росії, він наголошував на першочерговому значенні зовнішніх ознак обрядової приналежності для національно-релігійної ідентифікації християн Сходу [16, с. 428–435]. Під час навчання у Львові І. Дейбнер отримав можливість ближчого знайомства з унійною церквою Галичини, її літургійною традицією та богослужбовою практикою. Він, аналізуючи цей досвід, не міг не відзначити високий ступінь латинізації галицького греко-католицизму, і вбачав у цьому одну з основних небезпек для майбутнього розвитку унійного руху в Росії. У листі до А. Шептицького від 7 квітня 1903 р. І. Дейбнер зазначав: "Рим очікує навернення Російської імперії – та чому ж не зважає на те, що росіянам огидні всі ці дрібні зміни, які нав'язано східному обряду, відколи він під владою пап. Єднання Церков – це тільки пастка, щоб нас потрохи латинізувати, – кажуть східні" [8, с. 30–31].

Окрім того, І. Дейбнер відзначав упереджене ставлення значної частини римо-католиків, зокрема, католицького кліру, до східного обряду, як чогось меншовартісного й епізодичного в історії Церкви [8, с. 31]. У цьому контексті І. Дейбнера турбували питання суспільного сприйняття Католицької церкви, котра найчастіше ідентифікувалася як зряддя латинізації та полонізації у свідомості широких верств російського суспільства [18, с. 197–198]. Таке становище зумовлювалося накопиченим історичним досвідом, закріпленим на ментальному рівні, а також і постійним тиском офіційної державної пропаганди, що розгорнула активну кампанію з дискредитації в російському суспільстві всієї Західної церкви, її духовних лідерів та унійного руху зокрема.

Наприклад, у листі до митрополита А. Шептицького від 20 лютого 1904 р. І. Дейбнер зазначав, що синодальний друкований орган "Церковні відомості" в останньому номері опублікував дискредитуючий матеріал щодо церковної унії: "В цій статті пишуть, що унія зовсім занепадає, наvertsється в римський католицизм, що василіани посилено латинізують наш православний обряд, що хитрий, повний єзуїтизму Андрей Шептицький узявся реставрувати унію для того, щоб повернути за її допомогою в латинство нашу дорогу Росію...". Аналогічні тенденції знаходили відображення і в публікаціях "Церковного вісника" – офіційного органу Петербурзької духовної академії [8, с. 85].

Вивчаючи теоретичні аспекти унійного руху, І. Дейбнер приділяв увагу проблемі примату папської влади в контексті розвитку російського уніонізму. Спілкуючись із представниками православного духовенства, зокрема й ієрархії, І. Дейбнер відзначав високий рівень негативного сприйняття положень про правомірність папської юрисдикції, оскільки офіційне православ'я класифікувало постулат апостольської першості Святого Престолу як такий, що знаходиться поза канонічними приписами семи Вселенських соборів [8, с. 86].

Категоричність Російської православної церкви в цьому пункті автоматично унеможливлювала подальше ведення міжцерковного діалогу з тих позицій, які обстоювала Католицька церква. Тому, на погляд І. Дейбнера, необхідним було переглянути самі догматичні основи майбутнього церковного об'єднання, або ж на певний час відмовитися від ідей поглиблення унійної діяльності в середовищі російського православ'я.

І. Дейбнер вказував на потребу посилення інформаційної кампанії унійного руху в російському суспільстві, зокрема й щодо питань життєдіяльності Греко-католицької церкви Галичини, православного наповнення її літургійної практики, внутрішнього устрою, концептуальних положень уніонізму та змісту і цілей унійної праці А. Шептицького [8, с. 85].

Загалом, попри деякі недоліки своєї діяльності, І. Дейбнер, безперечно, володів здібностями адміністратора, що могло бути надзвичайно корисним у справі організації та розбудови новопосталої церковної громади. Йому було притаманне чітке бачення структури та методів місійної діяльності, в практичному відношенні рекомендації І. Дейбнера завжди виявлялися обґрунтованими й цінними. Зокрема, він відзначав небезпеку поширення анархічних та атеїстичних настроїв серед населення, натомість пропонував активізувати католицьку пропаганду у віддалених регіонах імперії, розгорнути мережу василіанських осередків у Росії, розвивати книгодрукування і видання релігійної періодики [8, с. 118].

З метою посилення теоретичного й практичного підґрунтя унійного руху, І. Дейбнер пропонував провести у Римі чи Львові загальне зібрання представників католицької місіїної діяльності на території Росії, для узгодження форм і методів роботи, визначення допустимих меж обрядової уніфікації і загальної програми подальших дій. Він неодноразово писав про це митрополиту, підкреслюючи актуальність проблеми: "Єдність повинна бути в організації місії, в способі місіонерства, в богослужінні, в самому житті, поведінці місіонерів, їх ставленні до православних духовних осіб та ін. Крім того, слід вирішити і питання про полемічні, й народні видання, заснування місії на міцних основах, щоб вона не загинула через недостатність матеріального фонду...". Потребували врегулювання, на думку І. Дейбнера й проблеми співвідношення взаємин царської влади й греко-католицької церкви в Російській імперії [8, с. 124].

В цьому контексті він говорив також про потребу визначення ієрархічного підпорядкування громад російських греко-католиків. Для І. Дейбнера незаперечним лідером унійного руху залишався митрополит А. Шептицький, попри відсутність у нього канонічних повноважень на управління справами унії [8, с. 122].

Окрім того, І. Дейбнер виявляв обізнаність з загальним ходом становлення унійного руху в Росії. Вже у 1905 р. його увагу привернула публіцистична діяльність Олексія Зерчанінова, котрий так само розпочав особистісну інтеграцію в унійну справу. І. Дейбнер, на підставі аналізу праці останнього "Царствие Божие в мире", звинувачував автора в надмірному латинстві та упередженому ставленні до православ'я в цілому і східного обряду зокрема. Обурення І. Дейбнера викликала теза про запровадження в унійній церкві єдиної "загальноприйнятої" літургійної мови, під якою розумілася латинська. Він убачав у цьому положенні пряму дискримінацію східних католиків і перекивлене трактування основних положень уніонізму, що ґрунтувалися на визнанні апостольської рівності Східної та Західної церков [8, с. 96–97].

Кар'єра І. Дейбнера на службі царського уряду тим часом продовжувала розвиватися, але він постійно домагався призначення в Петербург. Не виключено, що І. Дейбнер керувався в цьому й особистими амбіціями, проте він твердо наголошував на прагненні продовжити місіїну працю в Петербурзі, як культурній та духовній столиці імперії, з сильною громадою католиків, в тому числі й прихильних до східного обряду. Приблизно в період 1905–1906 рр. відбулося його знайомство з керівником католицької місії в Петербурзі, домініканцем Йоганном Шумпом, австрійцем за національністю. Його діяльність справила сильне враження на І. Дейбнера, тим паче, що торкалася вона власне облаштування католицької громади східного обряду. І. Дейбнер у листі до митрополита від 7 серпня 1906 р. навіть називав австрійського місіонера своїм "наставником і приятелем", що так само певною мірою демонструвало його політичну наївність та схильність керуватися емоціями, а не логічними міркуваннями. Й. Шумп планував створити в Петербурзі греко-католицьку парафію, священиком якої запропонував стати І. Дейбнеру. Природно, що той звернувся за дозволом до митрополита [8, с. 116–117].

Відповіді А. Шептицького на прохання І. Дейбнера автор не мала у розпорядженні, проте, як свідчить подальший контекст і загальний тон листування поміж зазначеними духовними особами, – митрополит не виявив прихильності до цієї ідеї. Порівняно з переповненими ентузіазму та глибокої вдячності листами І. Дейбнера до А. Шептицького за 1902–1904 рр., подальше їх спілкування відзначається доволі прохолодним та офіційним характером. Окрім того, наростання напруги викликали й недвозначні прагнення І. Дейбнера одноосібно очолити громаду російських католиків східного обряду й унійний рух загалом, що суперечило намірам А. Шептицького.

З іншого боку, митрополит цінував і довіряв І. Дейбнеру, як одному з перших сподвижників унійної справи в Росії. У 1906 р. їхнє листування ще було досить жвавим. Особливий інтерес А. Шептицького викликали тенденції внутрішнього розвитку російського суспільства, пов'язані з лібералізацією духовного життя та оприлюдненням законів про свободу совісті, релігійну толерантність і віротерпимість. І. Дейбнер детально інформував владу з цього питання, з високим рівнем компетентності професійного юриста. Окрім того, він висловлював сподівання на можливість практичного використання отриманих свобод у сфері розбудови греко-католицької церкви в Росії [8, с. 123].

У контексті нових суспільно-політичних умов у Росії, І. Дейбнер глибоко зайнявся вивченням перспектив розвитку унійного руху. Незважаючи на певну лібералізацію духовного життя після революційних зрушень 1905 р., позитивні очікування щодо поліпшення становища російських греко-католиків не виправдались. Становище Православної церкви й надалі продовжувало залишатись панівним у суспільстві, місіїна діяльність католицизму на офіційному рівні дозволялася лише серед представників "неправославних" віросповідань, до яких, в тому числі, зараховувалося й старообрядництво [19, с. 376]. Налагодження діалогу з представниками громад російських старообрядців стало ще однією сферою місіїних зацікавлень І. Дейбнера [8, с. 133].

І. Дейбнер цікавився питаннями внутрішнього життя в Російській православній церкві, проте, на погляд автора, оцінював її стан і перспективи розвитку занадто песимістично. Існуючі негативні тенденції в її розвитку він називав причинами морального занепаду російського суспільства, наголошуючи на падінні церковного і пастирського авторитету серед народу, а також на формально-бюрократичному характері церковної ієрархії православ'я: "Єпископи не користуються любов'ю та авторитетом у священників – їх стосунки не пастирські, а формально-чиновницькі, і єпископи не знають своїх священників, а священники їх бояться. Священники, майже всі, – без покликання, без ревності до справи Божої, байдужі..." [8, с. 125].

Перспективи проведення православного церковного собору в 1906 р. І. Дейбнер оцінював скептично, передбачаючи низьку ефективність його роботи, у зв'язку з відсутністю духовної єдності серед священства і широких суспільних верств. Тенденціями, що визначали суспільний розвиток в Росії на 1906 р., І. Дейбнер називав боротьбу різноманітних суспільно-політичних сил, а також вищої церковної ієрархії РПЦ за розподіл сфер впливу, поширення сектанства, анархізму тощо [8, с. 126].

У грудні 1906 р. І. Дейбнера переведено в Петербург, на заміщення урядової посади при канцелярії з установ імператриці Марії. Цей переїзд започаткував новий етап в місійній діяльності підпільного священника, що характеризується початком загострення взаємин І. Дейбнера з митрополитом А. Шептицьким. І загалом з цього часу можна прослідкувати відмову І. Дейбнера від багатьох принципів положень, які він раніше обстоював. Зокрема, це стосується проблем юридичного впорядкування становища російських греко-католиків, обрядової ідентичності унії, взаємостосунків з польським католицьким кліром, орденом асумпціоністів тощо [8, с. 129–130]. Хоча подальша унійна діяльність І. Дейбнера характеризувалася періодичною активністю, проте назагал її вплив на магістральні шляхи розвитку російського уніонізму був незначним.

Таким чином, розвиток унійного руху в Російській імперії не тільки залежав, а й певною мірою став наслідком процесів налагодження співпраці митрополита А. Шептицького та представників громад російських греко-католиків. Не забуваючи, що саме постать владики стала ключовою в історії розбудови Католицької церкви східного обряду в Російській імперії, в контексті його унійних проєктів слід розглядати і місійну діяльність російських сподвижників А. Шептицького, зокрема й І. Дейбнера.

Характер цієї діяльності визначався важкими соціально-політичними та матеріальними умовами, в яких знаходились громади російських католиків східного обряду на початку ХХ ст., відсутністю належної підтримки Святого Престолу, адміністративними переслідуваннями з боку царського уряду. Проте навіть за тих скрутних обставин унійна церква в Російській імперії розвивалась, набувала структуризації, що в подальшому призвело до її інституційного оформлення і створення Російського екзархату католиків східного обряду.

Список використаних джерел

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Елла Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Вавжонек М. Єкуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Вавжонек М. – Записки чина святого Василя Великого. – Рим, 2006. – 232 с.
3. Венгер А. Рим и Москва: 1900–1950 / Антуан Венгер. – М.: Русский путь, 2000. – 616 с.
4. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.) / Ліліана Гентош. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2006. – 456 с.
5. Лиценберг О. А. Римско-католическая церковь в России. История и правовое положение / О. А. Лиценберг. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.
6. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие: два века противостояния и диалога / Анжело Тамборра. – М.: Библийско-богословский институт имени св. апостола Андрея, 2007. – 617 с.
7. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России / Б. А. Успенский. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 680 с.
8. Митрополит Андрей Шептицкий і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2004. – 924 с.
9. Митрополит Андрей Шептицкий: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. I: Церква і церковна єдність. – Львів: Місіонер, 1995. – 523 с.
10. Заборовський Я. Андрей Шептицкий і єкуменічний рух / Ярослав Заборовський // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 31–41.
11. Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР: 1917–1968 гг. Третья часть трилогии / Э. Винтер. – М., Прогресс, 1977. – Ч. 3. – 252 с.
12. Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / В. Ленчик. – Львів: Свічадо, 2004. – 608 с.
13. Попов И. Православие святых и инквизиторов / Священник Илья (Попов). – М.: Община Православной Церкви Божией Матери Державная г. Москвы, 2003. – 592 с.
14. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия / Сост. Алексей Юдин. – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 596 с.
15. Аввакумов Ю. Митрополит Андрей (Шептицкий) і проблеми церковної єдності в Росії / Юрій Аввакумов // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 4. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003. – С. 101–114.
16. Диакон Василий ЧСВ. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. – Научні і літературні публікації "Студіон" студитських монастирів. Ч. III–V. – Рим, 1966. – 833 с.
17. Хомяков Д. А. Православие, самодержавие, народность / Д. А. Хомяков. – Минск: Белорусская грамота, 1997. – 207 с.
- 18.

Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 270 с. 19. Католическая церковь накануне революции 1917 года. Сборник документов. – Люблин: Научное общество Католического университета в Люблине. – 672 с.

Ульяна Безпалько

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦКИЙ И РОССИЙСКИЕ ГРЕКО-КАТОЛИКИ: ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НА ПРИМЕРЕ СОТРУДНИЧЕСТВА С ИОАННОМ ДЕЙБНЕРОМ (1902–1907 ГГ.)

В статье проанализированы налаживания взаимосвязей митрополита А. Шептицкого с представителями общин русских католиков восточного обряда, освещены характер и особенности процесса на примере сотрудничества с И. Дейбнером в период 1902–1907 гг.

Ключевые слова: А. Шептицкий, И. Дейбнер, униатское движение, католицизм восточного обряда, Российская империя.

Ulyana Bezpalko

METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY AND THE RUSSIAN GREEK CATHOLICS: TRENDS AND CHARACTERISTICS OF INTERACTION ON THE EXAMPLE OF COOPERATION WITH IVAN DEYBNER (1902–1907)

The article analyzes the establishment of relationships Metropolitan A. Sheptytsky with community representatives of the Russian Eastern Rite Catholics, highlights the nature and peculiarities of the example of cooperation with I. Deybnerom during the 1902–1907.

Key words: A. Sheptytsky, I. Deybner, the Uniate movement, Eastern Rite Catholicism, Russian Empire.

УДК 94(477)

Катерина Махобей

**СУСПІЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ
СТАНІСЛАВА ДНІСТРЯНСЬКОГО**

У статті аналізуються погляди Станіслава Дністрянського на суспільні зв'язки як основу правової концепції. Досліджується окремі праці науковця, що свідчать про те, що суспільство є окремим джерелом права, що виступає основою соціальних та морально-етичних норм. Окрім того, охарактеризовано особливості звичаєвого права, ставлення держави до закону.

Ключові слова: Станіслав Северинович Дністрянський, поняття права, суспільні зв'язки, правова концепція, держава.

Актуальність досліджуваної статті полягає у тому, що упродовж усієї історії розвитку юридичної науки вчені і мислителі прагнули з'ясувати, що являє собою право, яка його природа і суть. До дослідження цього питання долучився і С. Дністрянський. Для того, щоб системно дослідити державу і право, він детально аналізував тогочасну літературу і в результаті її наукового аналізу прийшов до висновку про необхідність самостійної загальної науки права.

Учений намагався відійти від традиційного правничого позитивізму, підкреслюючи соціальний характер норм та природних засад права. Він сформулював власну теорію виникнення, подальшого розвитку та еволюції права, відношення права до держави. Програмним для нього у цьому аспекті є його праця "Звичаєве право – а соціальні зв'язки" (Львів, 1903 р.), у якій вчений вперше розробив основні положення своєї майбутньої теорії. Такі погляди вченого, особливо в сучасних умовах, співзвучні з новітніми концепціями громадянського суспільства і правової держави. Свою правову концепцію дослідник визначав, як "теорію суспільних зв'язків" [1, с. 58].

С. Дністрянський підкреслював, що "суспільні зв'язки є джерелом права в правдивому значенні слова, бо тільки з роду, родів, племен, держав і народів з одного боку, а з церковних, станових, класових, партійних та товариських чи інших соціальних організацій з другого боку, бере право свій почин ..." [2, с. 10].

Об'єктом дослідження є соціальні та правові чинники, поширені у Східній Галичині досліджуваного періоду.

Предметом цієї статті є дослідження основних тенденцій та особливостей суспільних зв'язків як основи правової концепції С. Дністрянського.

У публікації ставиться мета дослідити суспільні зв'язки як основу правової концепції через призму політично-правових поглядів Станіслава Дністрянського.

Виходячи із мети, визначаємо основні завдання дослідження, що пов'язані з механізмом розкриття суспільних зв'язків як основи правової концепції науковця і їх взаємодією соціальних та морально-етичних норм.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано такими науковцями, як: В. Сокурченко [3, с. 265], О. Скакун [4, с. 3], В. Кульчицький та іншими.

Джерельну базу наукової статті складають архівні матеріали, що зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Центральному державному історичному архіві у м. Львові [5].

Отже, аналіз історіографії та джерел свідчить про те, що у поглядах С. Дністрянського право, як суспільне явище, є обов'язковим атрибутом суспільства, що складає оригінальну, цілісну, синтетичну, суспільну концепцію права.

С. Дністрянський значну увагу в своїх дослідженнях приділяв питанням теорії та історії держави і права та їх співвідношенню. Аналізуючи погляди науковця на право, необхідно передусім з'ясувати основи права як природного, соціального та державного значення. Він пояснював поняття права, так: "Право є соціальним інститутом тому, що для людини, яка є зовсім ізольована від світу право не існує, бо право існує у зв'язках між індивідами тобто у соціальних зв'язках" [2, с. 7]. Отже, саме з виникненням соціальних зв'язків обумовлюється і поява права.

У праці "Звичаєве право – а соціальні зв'язки" він наголошував на тому, що право виникло з економічних та соціальних потреб у межах окремих органічних суспільних груп, таких, як: родина, рід, плем'я, народ, що кожна з них має своє право, правовий лад і з подальшим розвитком суспільства у ньому виникає суспільна група найвищого типу – держава, у якій окрім права виникає ще й організаційний апарат, що встановлює у державі правовий лад і поширюється на усі соціальні групи нижчих типів [2, с. 11].

Право з моменту виникнення повинно мати свій конкретний зміст, що складається з двох елементів: внутрішнього, що полягає у "відношенні інтересу одиниць до інтересу суспільства" та зовнішнього – у "визнанні взаємодії залежності індивідів один від одного" [6, с. 30]. Тому предметом природних основ права є соціальні відносини (зв'язки) або групи індивідів, що опираються на авторитетному визнанні соціальних груп (зв'язків) [2, с. 12].

Згідно з його концепцією, характер права міг бути як соціальним, так і економічним, відповідно і основи права можуть бути як соціальними, так і економічними. Науковець розумів людину як основу суспільних відносин – вихідну точку у формуванні соціальних інтересів, позаяк вона вступає у суспільні відносини заради задоволення власних природних та інтелектуальних потреб і повинна себе поводити так, щоб забезпечити існування конкретних суспільних груп [7, с. 210].

Розглядаючи окремі ознаки, що дають можливість розмежувати для особи поняття права від однорідних явищ, С. Дністрянський аналізував, такі поняття, як звичай та етику, а також співвідносив їх.

Щодо етики, то науковець поділяв її на індивідуальну та соціальну. Так, С. Дністрянський вказував на те, що лише соціальна етика має вплив на формування звичаїв, а індивідуальна – формує особисті звички окремих індивідів. Він акцентував увагу на тому, що соціальна етика є етичним ідеалом соціальних груп. Виходячи з цього, С. Дністрянський доводив, що соціальна етика повинна опиратися на принципи індивідуальної етики [2, с. 13].

Що стосується звичаю, то він розумів його як факт, при якому різні члени окремих суспільних зв'язків поводяться аналогічно з метою досягнення спільної мети усіх заради суспільного блага. Так, у свідомості індивідів формується переконання незворотності того або іншого процесу [8, с. 40].

Отже, звичай виникає лише у суспільній групі, що в свою чергу складається з окремих осіб. З одного боку, вони, заради суспільних інтересів групи, жертвують своїми природними потребами заради інтересів усієї спільноти.

Аналізуючи ці поняття, приходимо до висновку, що соціальна етика безпосередньо пов'язана зі звичаями. С. Дністрянський наголошував на тому, що "звичай це факт, а соціальна етика – це норма. Звичай може випереджувати норму, але і норма може випереджувати звичай, якщо суспільний зв'язок утворив силою своєї влади якусь норму, а згодом буде утворений новий звичай на основі згаданої норми" [8, с. 45]. Отже, С. Дністрянський доводив, що звичай та соціальна етика – це два аспекти соціальних явищ.

Окрім природних та соціальних основ права, С. Дністрянський виділяв також й економічні основи. Під якими він розумів повсякденні потреби особи, що виникають у неї в силу свого існування. Дослідник вказував на тому, що "людськими потребами займається головна економіка суспільства та їх задоволення прошибає мов провідна ідея. Але значення людських потреб є далеко

більше, як обсяг економіки. Проте приходить їй на поміч наука права. На людських потребах стоїть також право, в першому ряді право приватне. Воно вказує правила, якими керується лад суспільний в приватних відносинах між людьми – та коли приватне життя чоловіка направлення на заспокоєння питомих потреб, то задачею законодавців є ці проблеми пізнати, і відтак звернути увесь державний апарат для береження тих же" [9, с. 3].

Отже, С. Дністрянський з'ясував значення потреб людини для суспільства, не обмежуючи їх лише регулюванням економічних законів. Він вважав, що потреби людини – основа приватного права, що регулюється взаєминами між особами, а також захищав її приватне життя від державного апарату. Особливістю потреб є те, що вони постійно змінюються, а тому не можуть мати постійних та визначених меж. Потреби підпорядковуються різним зовнішнім впливам, а тому є залежними від обставин, пов'язаних з суспільством [9, с. 20]. Такі ідеї С. Дністрянського про соціальні основи права, зокрема, природні, соціальні та економічні на початку ХХ ст. були новаторськими.

Розглядаючи поняття права, науковець усвідомлював подвійний характер права. З одного боку, він стверджував, що право є абстрактним (публічним) поняттям, а з другого – конкретним (приватним) [10, с. 108]. Абстрактне поняття є вихідною точкою права. Спершу повинна бути абстрактна норма і з неї з'являється конкретна форма, у якій абстрактне право виступає основою. Теорія називає предметовим правом – це право "in abstracto", а підметового права – це право "in concreto" [10, с. 107].

"Право in abstracto – це соціальне поняття, що охоплює норми, якими керується суспільний лад у відносинах людей між собою, а друге право in concreto – належить кожному рядовому члену суспільства, яке він в будь-якому разі може використати в своїх інтересах. Переважно це стосується цивільного права, де регулюються відносини по задоволенню потреб окремих громадян. Але все ж-таки, яким конкретним не було б право, воно завжди буде захищатись державою, носити суспільне визначення і мати значення для держави" [9, с. 2].

С. Дністрянський доводив, що конкретне право можна вивести лише з абстрактного права. Він вважав, що саме у цих правилах суспільного життя необхідно шукати появу ідеї права. Саме ж право виникло у подальшому розвитку культури, а правила – зі звичаю або етичних засад. Суспільне поняття права С. Дністрянський формулював так: "Соціальне поняття права, або право in abstracto охоплює норми, якими керується суспільний лад у відносинах людей між собою" [6, с. 53].

Учений доходить висновку про те, що право існувало ще у додержавний період, у соціальних зв'язках нижчого рівня. Суспільні зв'язки він поділяв на дві категорії: до першої відносив органічні зв'язки у середовищі родини, роду, племені, держави, народу. Друга категорія – організаційні зв'язки – це коли суспільство організує зв'язки для означення суспільних цілей. Сюди належать: церква, стани, товариства тощо. Суспільство базується на родині. Роди утворювались шляхом, подружніх відносин. Отже, первісні подружжя С. Дністрянський характеризував як моногамні, пояснюючи це тим, що у первісному суспільстві двом особам було важко здобути засоби до існування і утримувати на них дітей. Він вважав, що полігамія могла розвинути лише після моногамії, там, де було легше здобувати засоби до існування. Він не заперечував факту вільних статевих відносин між особами різної статі. Оскільки характер цих відносин є лише статевим, а не економічним, то вони не могли бути причиною виникнення "громадного подружжя" як такого. Наслідком довільних статевих відносин було те, що дитина належала до подружжя як економічна сполука. Тому, зазвичай, її батьком вважали чоловіка матері, якщо останній не заперечував цього [2, с. 53].

С. Дністрянський заперечував ідею викрадення жінки чоловіком як шлях формування окремих подружжів. Він вважав, що первісна людина, маючи статеві потяги, дійсно часто викрадала жінку, вважаючи її лише своєю здобиччю. З розвитком суспільства, для первісної людини жінка була потрібна не лише для задоволення статевих потягів, але і для допомоги у здобутті засобів існування. Так, виникли первісні подружжя. Викрадення ж чоловіком жінки для утворення подружжя з розвитком суспільства перетворилась у весільну церемонію. Символом викрадення був викуп жінки у конкретної родини. Те, що у первісному суспільстві одруження відбувалося з волі чоловіка, згодом переросло у взаємну згоду обох осіб у визначеній формі (державне та церковне вінчання) [2, с. 60].

Що стосується характеру влади чоловіка над жінкою у родині, то С. Дністрянський вважав, що з виникненням подружжя як такого, влада чоловіка над жінкою була безмежною. З розвитком подружніх відносин і початком спільного ведення господарства подружжя, жінка суттєво підвищила свій статус у родині, бо у випадках відсутності чоловіка вона фактично керувала господарством. На підставі цього С. Дністрянський заперечував ідеї існування материнського права як окремого права жінки над чоловіком, бо це суперечило природно-економічному змісту подружжя [2, с. 63]. До нашого часу влада чоловіка над жінкою збереглася формально, оскільки вона отримала повновладдя у домашнього господарства. Влада батька над дітьми і дружиною переросла у повну опіку над ними.

С. Дністрянський був переконаний, у тому, що подружжя було і залишається основою родини, до нього належали батьки, діти і нащадки. Кожна родина вела окреме господарство, а тому виступала окремою спільнотою, що захищала своїх членів від зовнішнього нападу, а також забезпечувала внутрішній порядок, який за твердженням С. Дністрянського, у родині забезпечувався первісними правилами суспільного життя, основою яких виступала влада чоловіка над жінкою. Влада батька регулювала питання, що стосувалися щоденного життя родини, визначала особисті взаємини між членами родини, економічні питання родинного "господарства", поділ майна між членами родини тощо. Учений порівнював владу батька з владою, що згодом з'явиться у державі. Такий характер влади існував до моменту переходу влади батька родини в опіку батька над жінкою, дітьми та іншими членами [2, с. 63].

Отже, батьківська влада була першоосновою суспільного ладу, соціуму оскільки родина була першим зв'язком суспільного життя взагалі, то можна стверджувати, що саме у родині виникають перші норми суспільного життя, основою яких є влада батька.

Наступним природним етапом розвитку людства, на думку С. Дністрянського, було об'єднання родин у більші природні об'єднання, які він називає родами. Рід – це об'єднання родин між собою, що мало на меті створення єдиної організації, яка б захищала своїх членів від зовнішнього нападу. Головою роду був родоначальник, що керував суспільним порядком у роді, видавав норми загального характеру, які стосуються суспільних інтересів роду і повинні дотримуватись усіма членами роду. Норми родоначальника через загальний характер не порушують норми, які видають батьки в межах родин, правда, останні не повинні суперечити нормами родоначальника [11, с. 99].

Термін "рід" означає первинний, виробничий, соціальний та етичний колектив людей у докласовому суспільстві, що засновується та існує здебільшого на кровно-родинних зв'язках [12, с. 195].

На наступному етапі розвитку суспільства відносини між родами розширились і утворилось плем'я. Цей термін визначається як спільність людей у докласовому суспільстві, що складалася з декількох родів, які мали багато спільних рис та інтересів: загальний діалект мови, однакові звичаї та релігійні культури, загальне ім'я [12, с. 201].

С. Дністрянський пояснював термін "плем'я", як велику групу, що базується на родових основах у широкому розумінні цього слова [6, с. 30]. У племенах утворюється військо з огляду на складнішу оборону від зовнішнього нападу. На чолі племені ставали ті особи, які мали добре організоване військо, і які у боях з іншими племенами не лише утримували свою територію, але й здобували нову територію для племені. Вождь у племені володів абсолютною владою, що опиралась на військову силу.

Майно племені було майном вождя, яким він міг вільно розпоряджатись, відбираючи від одних та даючи іншим. Однак, кожен вождь змушений був зважати на звичаї, роди, родини, бо саме від них залежала майбутня доля вождя у племені. Через це, на думку С. Дністрянського, вождь не порушував даних звичаїв і внутрішньої автономії родини та родів. Навпаки, щоб довше утриматись на чолі племені, він прагнув створити довготривалі основи внутрішнього суспільного життя, розвиваючи культуру та порядок у племені, організовуючи тривалу владу, збільшуючи у свідомості населення своє значення і майно. Вирішуючи різні суперечки, що виникали у племені, вождь впроваджував поступово свої суди, які видавали рішення і тим самим замінив такий спосіб вирішення спорів як "кривава помста" та "дика самодопомога". Вожді також видавали окремі закони, яким підпорядковувались усі особи, вбачаючи в них захист своєї особи та майна. Так, стверджував С. Дністрянський, жили племена із монархічною формою устрою [6, с. 37]. У племенах із республіканським устроєм, владою володіли впливові роди або родини.

Усі ці моменти розвитку суспільства, на думку С. Дністрянського, безпосередньо, а не опосередковано вплинули на процес зародження спочатку державоподібних соціальних об'єднань, а згодом і окремих держав. Відповідно до термінологічного словника, термін "держава" визначається, як особлива політико-територіальна організація, що має суверенітет, спеціальний апарат управління і примусу та здатна надавати своїм приписам загальнообов'язкової сили для всього населення країни [13, с. 342].

Держава як нова, раніше не відома суспільству форма організації людей, виникла, згідно з концепцією С. Дністрянського, через те, що племена, що перебували на певній території, свідомо вирішили бути на цій території, захищати її від зовнішнього нападу та жити спільними економічним та суспільним життям.

Розглядаючи призначення держави як вищої організації суспільства, дослідник стверджував, що держава вперше впроваджує в життя організацію правового, а не суспільного ладу (порядку). Він усвідомлював, що право в різних соціальних групах існує не організовано. Воно набуло іншого, більш організованого характеру лише у державі. Тому логічно виникає різниця між правом держави та

правом інших соціальних груп, причому ця різниця, на думку С. Дністрянського, була внутрішньою, а не зовнішньою. У своїй концепції він не прив'язував поняття права ні до держави, ні до державного примусу, та все ж таки для розвитку права держава відігравала дуже важливу роль [2, с. 75].

Таким чином, держава утворюється як результат органічної потреби суспільства. Життя суспільних груп після утворення держави, на думку вченого, стало таким: "1) вони у своїх межах отримали можливість продовжувати приймати власні правові норми, які базувались на власній внутрішній силі; 2) в межах цих суспільних груп збереглося багато норм співіснування; 3) незважаючи на зміни в правових нормах, які зробила держава, все ж таки вона не мала реального впливу на соціальні групи, які в свою чергу зберігали вплив на людину" [6, с. 72].

С. Дністрянський виділяв три елементи держави. Зокрема, це: теорія, люди, внутрішня організація суспільного ладу, до якої входять: автономія, авторитет і автаркія [14, с. 60–61]. При визначенні елементів держави науковець звертав увагу на те, що вона завжди прив'язана до території і до населення, яке проживає на цій території, тому ці елементи розглянуто через призму розвитку права та держави на її території.

Отже, саме ці три елементи складають поняття держави. Учений писав про те, що лише тоді, коли роди чи плем'я осіли на певній території, можна говорити, що виникла держава. У ній виникають державні норми, що передусім регулюють діяльність державних органів, а згодом організують соціально-економічні відносини серед інших соціальних груп. Держава об'єднує соціальні групи нижчого ступеня в одне ціле [6, с. 76].

З цього можна зробити висновок про те, що вчений виступав у своїй правовій концепції проти насильницької теорії виникнення держави, а також заперечував ідею договірної походження держави, бо лише окремі приватні товариства утворюються на добросовісних засадах, а держава до таких не відноситься [6, с. 81].

Отже, метою створення держави є створення таких норм, які б узгодили норми первісних суспільних груп, що часто суперечили між собою і забезпечили правовий захист, узгодження інтересів соціальних груп та їхнє існування і розвиток. Інакше кажучи, держава створює певний регулятор між соціальними групами, якими виступають правові норми. "Справді, – як зазначив Р. Гринюк, – і право і правовий порядок є властивостями сучасної держави, але з цього все ж таки не випливає, що і те і інше можливо виключно завдяки державі і є причиною існування держави" [6, с. 5].

Завершує лінію органічних суспільних зв'язків народ. Цей суспільний зв'язок є аналогічно, як і держава, територіальним зв'язком, який більшою мірою ґрунтується на родовому походженні, ніж держава, і містить нові внутрішні елементи, що не завжди притаманні державі. "Хоч народи старі, як світ, національна ідея є щойно витвором новітніх часів, вона й поставила народ у безпосереднє відношення до держави. Народ став свідомим суспільним зв'язком щойно процесом історії останніх століть, як протест проти територіальної самовлади держави" [15, с. 9].

Згідно з юридичним словником, термін "нація" означає спільність людей, які проживають на одній території, пов'язані загальними економічними відносинами, спільною мовою, національними інтересами, та іншими ознаками. [13, с. 370]. У своїх працях С. Дністрянський доходить висновку, що "нація" та "народ" це два тотожних поняття. "Сам народ організує себе і сам витворює основи свого безпосереднього народного правління своєї народної волі" [15, с. 28].

Отже, С. Дністрянський – унікальна постать у юриспруденції кінця XIX – початку XX ст. Учений підкреслював, що суспільство виступає фактичним джерелом права, яке, на його думку, виступає чинником найважливіших соціальних, етичних, та моральних норм, які "авторитарною" силою тієї чи іншої соціальної групи визнаються правовими. На які, стверджував С. Дністрянський, новоутворена держава повинна звертати найважливішу увагу і відповідно визнавати їх на державному рівні як джерело права. Учений з'ясував різницю між звичаєм, етичними нормами й правом, встановлював відношення права до держави та звичаєвого права до закону.

Список використаних джерел

1. Дністрянський С. С. Погляди на теорії права та держави / Дністрянський С. С. // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття заснування 1873 – 1923. – Львів, 1925. – С. 58–60.
2. Дністрянський С. Звичаєве право – а соціальні зв'язки. Причинки до пояснення §10 австрійської книги законів цивільних / Дністрянський С. // Часопис правничий і економічний. – Львів, 1902. – Т. 4–5–6. – С. 7–26.
3. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917) / Скакун О. Ф. – Харьков: Высшая школа. – 1987. – 389 с.
4. Сокуренок В. Ф. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века / Сокуренок В. Ф. – Львов, Издат-во Львовского университета, 1966. – 265 с.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 834, оп. 1, спр. 107, арк. 20.
6. Гринюк Р. Специфіка розуміння права і правової держави у концепції С. Дністрянського / Гринюк Р. // Правничий часопис Донецького університету. – Донецьк, 2003. – № 2 (10) – С. 30–43.
7. Дністрянський С. Природні засади права (§ 7 к.ц.з.) / Дністрянський С. // Правничий вісник – Львів, 1911. – Р. 2. – Ч. 3–4. – С. 210–211.
8. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Дністрянський С. – Прага, 1923. – Т. 1. – 145 с.
- 9.

Дністряньський С. Чоловік і його потреби в правній системі / Дністряньський С. – Львів, 1900. – 75 с. 10. Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства / Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. – К., 1999 – 120 с. 11. Правознавство: Підручник / За редакцією В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К.: "Юрінком Інтер", 2006. – 234 с. 12. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: Довідник / Головченко В. В., Ковальський В. С. – К., 1998. – 381 с. 13. Дністряньський С. Погляд на теорії права та держави / Дністряньський С. // Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основи 1873–1923. – Львів 1925. – С. 61–63. 14. Дністряньський С. Нова держава / Дністряньський С. – Відень-Прага-Львів, 1923. – 39 с. 15. Дністряньський С. Самовизначення народів / Дністряньський С. // Воля. – Відень, 1919. – Т. 5. – Ч. 4. – С. 34–36. 16. Дністряньський С. Зв'язок і сполука народів / Дністряньський С. // Воля. – Відень, 1920. – Т. 2. – Ч. 9. – С. 54–57. 17. Дністряньський С. Соціальні форми права / Дністряньський С. // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. – Київ, 1927. – Т. 5–6. – С. 46–52. 18. Академік Станіслав Дністряньський 1870–1935. Бібліографія / Упорядник та автор вступу М. Мушинка. Відп. Ред. К. Вислобоков. – К., 1992. – 94 с.

Екатерина Махобей

ОБЩЕСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК ОСНОВА ПРАВОВОЙ КОНЦЕПЦИИ СТАНИСЛАВА ДНИСТРЯНСКОГО

В статье анализируются взгляды Станислава Днистрянского на общественные связи как основу правовой концепции. Исследуются отдельные труды ученого, которые свидетельствуют о том, что общество является отдельным источником прав, выступает основой социальных, морально-этических норм. Кроме того, охарактеризованы особенности обычного права, отношение государства к закону.

Ключевые слова: Станислав Северинович Днистрянский, понятие права, общественные связи, правовая концепция, государство.

Kateryna Makhobey

SOCIAL RELATIONS AS THE BASIS OF STANISLAV DNISTRYANSKY'S LAW COMPETENCE

In the article Stanislav Dnistriansky's views on social relations as the basis of law competence are analyzed. Particular scientist's works which evidence that society is a separate source of rights, that is the basis of social, moral and ethical principles are researched. In addition, peculiarities of common law and attitude of state to law are characterized.

Key words: Stanislav Severynovych Dnistriansky, the notion of law, social relations, law conception, state.

УДК 94(477)

Микола Олійник

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ЛОЗИНСЬКОГО В РАДЯНСЬКИХ УСТАНОВАХ УСРР

У статті здійснено аналіз науково-педагогічної діяльності М. Лозинського в період його перебування в УСРР. Особлива увага приділена питанням адаптації та праці ученого в радянському середовищі. Вперше в історіографії висвітлено деталі щодо арешту і перебування М. Лозинського на засланні. Зроблено висновок про важливість його діяльності для майбутнього розвитку історично-правової науки в Україні.

Ключові слова: М. Лозинський, УСРР, ВУАН, Харків, ОДПУ.

Боротьба більшовиків з українською політичною еміграцією у 20-х роках ХХ ст. мала цілеспрямований характер і набувала різноманітних форм та методів. Підпорядкування української політичної еліти за межами СРСР було одним із завдань радянського керівництва задля єдиної мети – підкупити, дискредитувати або просто знищити. Що ж стосується галицьких українців, то одним із спонукальних чинників для їх приїзду в УСРР була передача Східної Галичини під владу Польщі і підступна політика, яку проводили більшовики, вводючи в оману провідних діячів, уміло використовуючи протиріччя в українському політичному проводі та надаючи грошові субсидії [1, с. 481, 538–539, 550].

Ту частину емігрантів-галичан, які прибули в радянську Україну, було спочатку ізолювано, їхній вплив на український загальний мінімізовано, а пізніше знищено фізично.

Дослідник О.Зайцев виділяє два принципово відмінні різновиди радянофільства української еміграції: радянофільство з переконання, прихильники якого тією чи іншою мірою сприймали більшовицькі ідеї та радянський устрій, і "радянофільство" з тактичних міркувань. Цей другий різновид "радянофільства" у 20-х роках ХХ ст. став однією з провідних тенденцій суспільно-політичного життя української еміграції, впливу якого зазнав й М.Лозинський [1, с. 537]. 15 вересня 1927 р. він перетнув кордон СРСР, і приїхав до Києва, а згодом виїхав до Харкова, де й оселився [2, с. 108].

Приймаючи рішення покинути еміграційне середовище, М.Лозинський вважав, що у радянській Україні, українізація була явищем позитивним, його праця буде потрібнішою і там він зможе себе більше реалізувати як науковець, ніж перебуваючи у Європі, на становищі політичного емігранта, без чітко означених перспектив.

Деталі переїзду М.Лозинського невідомі, але він не міг відбутися без безпосередньої участі ОДПУ (Об'єднане державне політичне управління), що проявляло пильний інтерес до усіх емігрантів-галичан. У 1924 р. був організований комітет у справах політемігрантів, при ЦК МОДР УСРР (МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції), що опікувався переїздом до радянської України емігрантів із Західної України та Європи [3, с. 108].

Радянське керівництво вважало, що найближчим часом може розпочатися війна з Польщею й розглядало галичан, особливо колишніх політичних та військових діячів ЗУНР-ЗОУНР, як можливий ударний антипольський резерв. Поступово міжнародна ситуація змінилася, й війна з Польщею вже перестала розглядатися як неминуча. Відповідно змінилися й плани радянських спецслужб стосовно галицьких емігрантів [4, с. 339].

Перед виїздом до СРСР, у Празі, в радянському дипломатичному представництві, М.Лозинському повідомили про те, що він, мабуть, працюватиме в Одесі, бо саме там є вільна посада професора міжнародного права. Учений зупинився у Києві, до якого прибув 16 вересня 1927 р., а потім поїхав до Харкова у справах працевлаштування.

У Києві М.Лозинський зустрічається зі своїми колишніми колегами з часопису "Рада" – С.Єфремовим, М.Грушевським та Ф.Савченком [5, с. 102]. На запрошення Ф.Савченка, секретаря історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН), учений взяв участь в одному із її засідань, на якому виступив з доповіддю про захист національних меншин. Пізніше, приблизно через два тижні, за пропозицією М.Грушевського, М.Лозинський брав участь в урочистостях, присвячених ювілею М.Максимовича, організованих історичною секцією ВУАН. У неділю, 9 жовтня поточного року, на зібранні у Всенародній бібліотеці, що входило до циклу святкувань, присутні заслухали доповідь М.Лозинського щодо взаємин між Україною та Галичиною [6]. Самі ж заходи, присвячені М.Максимовичу, вчений вважав маніфестацією української соборності, утвердженням того, що Галичина бачить свій культурний центр у радянській Україні [5, с. 104].

Приїзд відомого ученого і політичного діяча до столиці радянської України не був особливо помічений. Як виявилось, всупереч запевненням у листах відомих радянських посадовців, професора М.Лозинського тут не дуже бажали бачити. Згідно з рекомендацією Наркомату освіти (НКО) його скерували до Інституту народного господарства (Інгосп – сьогодні Національна юридична академія) у якості професора міжнародного права і дійсного члена науково-дослідної кафедри права [7, с. 156].

З 1 жовтня 1927 р. М.Лозинський працює у Харківському інституті народного господарства, стає дійсним членом науково-дослідної кафедри "Проблеми сучасного права", викладачем юридичного факультету та факультету зовнішніх відносин. У вузі учений працює за основною спеціальністю – "міжнародне право", а також за спеціальностями "державне право" та "історія". Також М. Лозинський починає працювати в Інституті марксизму в комісії з вивчення революційної боротьби у Західній Україні [9, арк. 4–6, 8].

21 лютого 1928 р. ректорат Харківського інституту народного господарства (ХІНГ), "маючи на меті посилення в інституті викладання з укромови" листовно звернувся до НКО з проханням "затвердити штатним професором ХІНГу тов. Лозинського" [3, с. 118].

9 березня 1928 р. кваліфікаційна комісія Держнаукметодкому НКО звернулася до професора Українського інституту марксизму-ленінізму М.Яворського з проханням визначити політичне обличчя та "ідеологічний бік праць" М.Лозинського. Перестраховуючись, оскільки це питання вже неодноразово ретельно вивчалось дипломатичними представниками УСРР в Празі, ДПУ та й власне апаратом НКО, перш ніж запросити вченого до СРСР, лідер вітчизняних істориків-марксистів 10 березня 1928 р. складає на М.Лозинського характеристику [8, арк. 3–4]. Лише після такої рекомендації розпорядженням управління профосвіти НКО від 13 березня 1928 р.

М.Лозинського затвердили з 1 січня 1928 р. штатним професором I групи ХІНГУ зі спеціальності "міжнародне право" [8, арк. 5–6].

Отже, на посаді професора міжнародного права і дійсного члена науково-дослідної кафедри права М.Лозинського затвердили лише навесні 1928 р. [8, арк. 1–2]. Професор О.Гладстерн, який тоді викладав міжнародне право в Інгоспі, не бажав мати фахового конкурента, його підтримували адміністрація, стара професура, партійні аспіранти. До М.Лозинського ставилися як до "непроханого гостя", скерованого НКО. Це негативне ставлення до ученого тривало упродовж трьох років праці в Інгоспі і перенеслося потім у Всеукраїнський комуністичний інститут радбудівництва та права, куди перейшов працювати М.Лозинський після ліквідації Інгоспу. Тільки з жовтня 1932 р. для М.Лозинського, внаслідок від'їзду професора О.Гладстерна до Москви, наступив період спокійної праці в інституті [2, с. 109–110].

Безпосередньо, після приїзду М.Лозинського до Харкова, його прийняли нарком освіти М.Скрипник, заступник наркома освіти А.Приходько, нарком юстиції В.Порайко, заступник уповноваженого Наркомзаксправ І.Кулик. Учений також зустрічався з емігрантами-галичанами, які переїхали працювати до радянської України – М.Яворським, С.Рудницьким, С.Вітиком, Г.Коссаком, М.Левицьким, О.Баданом-Яворенко, М.Ерстенюком, І.Сіяком, М.Романюком, І.Цюканом та багатьма іншими уродженцями Східної Галичини, більшість з яких, як і М.Лозинського, у період сталінських репресій, знищено [5, с. 105–110].

Навчальний 1927–1928 рік був для ученого надзвичайно важким. Він терпів побутову невлаштованість, негативне ставлення місцевих українців ("зрадник" та "більшовицький наймит") та росіян ("більшовицьке знаряддя для українізації") як до галичанина, труднощі в інституті, хворобу, але при цьому все ж багато працював. М.Лозинський приїхав до УСРР з надією асиміляції з радянською громадськістю і буде почувати себе як вдома, нарікаючи, що скрізь, все своє життя чув себе чужинцем: у гімназії, як виходець з села серед синів міщан, у середовищі львівської інтелігенції, проживаючи у європейських країнах [5, с. 114].

У п'ятиріччя рішення Ради послів про статус Східної Галичини у газеті "Комуніст" [9, с. 4] та журналі "Більшовик України" [10, с. 50] з'явилися статті якогось М.Камінюка, що містили різкі випадки проти М.Лозинського, як одного з дипломатів "дрібнобуржуазного націоналістичного уряду ЗУНР" [8], у них в'їдливо та іронічно цитувалася праця ученого "Галичина в роках 1918–1920" [10, с. 50]. Вони занепокоїли ученого і він звернувся до О.Бадана-Яворенка, на той час ученого секретаря НКО УСРР, з проханням роз'яснити йому ситуацію. Той заспокоїв М.Лозинського, сказавши що в цьому немає жодної небезпеки [5, с. 113].

Восени 1928 р., у зв'язку з десятиріччям проголошення Західно-Української Народної Республіки, знову з'явилася стаття М.Камінюка у журналі "Більшовик України" [11, с. 76, 79] із аналогічною критикою праці М.Лозинського "Галичина в роках 1918–1920" [12, с. 75–76]. Виявилось, що цю книгу брав у М.Лозинського працівник прес-бюро Наркомзаксправ, дописувач "Більшовика України" М.Мотузка. Він попросив її нібито для написання статті про Західно-Українську Народну Республіку. М.Лозинському стало зрозуміло, що саме він і є автором цих пасквілів. Проте і на цей раз у "Партвидав" М.Лозинського заспокоїли, сказавши, що ці статті – просто факти з минулого [5, с. 113].

Дивною виявилася і ситуація з бібліотекою М.Лозинського, яку під час переїзду він тимчасово залишив у Львові. Плануючи працювати у комісії з Західної України Інституту марксизму, роботу в якому йому обіцяли, відразу по приїзді, М.Лозинський попросив дирекцію інституту допомогти отримати дозвіл на перевезення бібліотеки, оплачуючи її транспортування зі Львова до кордону власним коштом. При цьому він пообіцяв частину зібрання віддати інституту. Коли ж книги надійшли, то найцінніші матеріали були передані до бібліотеки інституту. Серед книг, за словами М.Лозинського, були цінні та рідкісні екземпляри [5, с. 107; 7, с. 156].

Зважаючи на наведені обставини, побутову невлаштованість, негативне ставлення працівників Інгоспу та Всеукраїнського комуністичного інституту радбудівництва та права, цькування в пресі, М.Лозинський у 1930 р. намагався виїхати з УСРР через радянського консула у Львові Ю.Лапчинського за посередництва голови НТШ у Львові К. Студинського. Можливо, йому у цьому перешкоджали [14, с. 377].

Займаючись науковою діяльністю, учений розпочав працю над підручником з міжнародного права. Упродовж грудня 1927 р. – березня 1929 р. написав понад 500 друкованих сторінок, готував статті до журналу "Червоне право" та "Червоний шлях". У 1929 р. написав брошуру "Проблема роззброєння, Ліга Націй та СРСР".

На початку травня 1929 р. М.Лозинський вирушає до Москви з науковою метою – працювати над закінченням підручника з міжнародного права, вивчити нову наукову літературу, поспілкуватися з місцевими науковцями. Аналогічну поїздку здійснив і у 1930 р. М.Лозинський також отримав дозвіл працювати в бібліотеці Наркомзаксправ СРСР. Прохолодний тон прийому московськими

науковцями та їхнє небажання допомогти вченому у роботі над підручником приголомшило М.Лозинського. Перебуваючи у Німеччині, Франції та Англії, він бачив з боку наукового та політичного світу цих країн зовсім протилежне ставлення [5, с. 85].

М.Лозинський розумів, що в СРСР піднести власний статус "рядового професора" хоча б до рівня завідувача кафедри можна лише за неодмінної умови – мати партквиток. Приблизно з 1930 р. бажання стати членом ЦК КП(б)У перетворюється для науковця на своєрідну ідею фікс. Він докладає до цього максимум зусиль, використовує харківські знайомства, неодноразово розмовляє з наркомом освіти М.Скрипником [2, с. 128; 13, с. 91–93, 97–100]. У професора, очевидно, складалося враження що нарком не зовсім прихильно ставиться до справи його "партизації". Проте факти, наведені секретарем ЦК КП(б)У П.Любченком у промові "Огонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках" 22 листопада 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК та ЦК КП(б)У свідчив про протилежне.

П.Любченко запевнив присутніх, що можна "назвати десятки фактів наполегливості" покійного М.Скрипника "в обороні націоналістів". Серед тих, що їх навів промовець, був і такий: "Напосідливо тягнув він (М.Скрипник) до партії професора Лозинського, члена центру УВО. Вже наприкінці 1932 р. викликав він до себе секретаря осередку, вимагаючи прийняти Лозинського до партії" [3, с. 125, 414–415]. Ця доповідь, тиражована республіканською пресою, надала М.Лозинському сумної "популярності" [2, с. 111].

У 1930 р. М.Лозинського вибирають членом Харківського бюро секції наукових робітників і він починає брати участь у профспілковій діяльності [13, с. 84–89].

У 1930–1931 навчальному роках М.Лозинського прийняли на посаду професора в Інститут радбудівництва та права, оскільки Інгосп разом з науково-дослідною кафедрою права ліквідували. Взимку 1931 р. при інституті створено кафедру міжнародного права і політики, на якій почав працювати М.Лозинський. У науково-дослідний інститут ученого не включили і це стало для нього важким ударом. М.Лозинський залишався тільки на ставці в навчальному інституті. До речі, її затвердили лише у січні 1931 р. і його позбавили науково-дослідної бази для наукової праці.

З приводу цього, М.Лозинський звертається до Є.Гірчака, заступника наркома освіти УСРР, для переведення його на наукову роботу до ВУАН з проханням надати йому посаду штатного співробітника ВУАН та призначенням працювати у галузі міжнародного права [16, арк. 305]. Призначили М.Лозинського старшим науковим співробітником комісії радбудівництва і права лише у липні 1931 р. На прохання утворити комісію з міжнародного права, вченому відмовили.

У науково-дослідному інституті справи на краще для М.Лозинського змінилися лише влітку 1931 р., коли його призначили дійсним членом інституту, але лише на половину ставки. В інституті М.Лозинський починає працювати над темою "Економічна політика Ліги Націй". Для виконання цієї теми науковець отримує відрядження до Москви, де працює у квітні-травні 1932 р. У цей час він написав дві наукові праці: "15 років боротьби за мир в міжнародній політиці СРСР" та "Маркс-Енгельс про польське питання" [5, с. 96].

Додатково шукаючи заробітку, М.Лозинський влаштовується у відділ науки Держплану УСРР. Його призначають на технічну роботу, а прохання М.Лозинського дати йому організацію науково-дослідної мережі відділу було знехтуване. Ученому було надзвичайно важко працювати у Держплані УСРР, адже технічна праця займала весь робочий день, а ввечері він читав лекції і часу для наукової праці не залишалося. Через це учений вирішує звільнитися. М.Лозинський згадував, що одного разу, на зборах колективу, з приводу свята Червоної армії, отримав тавро "націоналіста" через те, що нарікав на неукраїнізований апарат Держплану [5, с. 90–91].

У липні 1931 р. М.Лозинський бере участь у сесії ВУАН і його призначають старшим науковим співробітником цієї установи, а з 1 серпня – дійсним членом науково-дослідного інституту радянського будівництва і права. Тоді ж виходить і підручник "Міжнародне право", над яким М.Лозинський працював тривалий час (1927–1929 рр.).

Працюючи в Інгоспі, М.Лозинський з'ясував, що відсутній підручник з міжнародного права, позаяк студенти користувалися коротким курсом лекцій Є.Коровіна та скороченим курсом лекцій Ф.фон Ліста. За три роки наполегливої праці, навіть в умовах недостатньої джерельної бази, М.Лозинський влітку 1931 р. видав посібник обсягом 510 сторінок, – перше видання міжнародного права українською мовою [17]. Однак, на засіданні кафедри міжнародного права і політики Інституту радбудівництва та права, посібник розкритикували як буржуазний та позитивістський. Щодо посібника була й спеціальна постанова парткому інституту. Кафедра у січні 1932 р. дала менш категоричну оцінку, назвавши роботу нормативістичною. Загалом, рішення кафедри було позитивним [7, с. 157].

Наприкінці 1931 р. М.Лозинський, як делегат, їде у Москву, на Всесоюзний з'їзд наукових працівників. Цього разу науковий світ сприйняв його набагато краще. Учений знайомиться з міжнародниками – співробітниками "Інституту радянського будівництва і права". В інституті вже

знали про україномовний посібник М.Лозинського й виділяли його за повноту новітнього матеріалу та джерел, а, водночас, жаліли, що через українську мову його не можуть використовувати московські студенти. М.Лозинський відзначив, що в Москві на той час галузь міжнародного права була слабо розвинутою, хоча тут були значні можливості для наукової діяльності. Працюючи у бібліотеці наркому закордонних справ, учений відзначив наявність значного зарубіжного матеріалу бібліотеки, однак для його вивчення потрібно постійно проживати у Москві. М.Лозинський висловлював бажання хоча б півроку попрацювати у столиці СРСР для висвітлення теми "Міжнародне право в епоху загальної кризи капіталізму". Писав, навіть, листи до Л.Кагановича та П.Любченка, щоби вони дали дозвіл для такої праці. Однак усе залишалося без відповіді.

У червні 1932 р. М.Лозинський черговий раз відвідує сесію ВУАН у Києві. На сесію учений запропонував тему доповіді "Ліга Націй – знаряддя імперіалізму". З огляду на японсько-китайський конфлікт ця тема була відхилена. На осінню сесію, присвячену 15-річчю жовтня, М.Лозинський запропонував більш загальну тему: "15 років політики миру СРСР" [13, с. 99–101].

Праця М.Лозинського у новому середовищі й нових соціальних та політичних реаліях була для нього черговим випробуванням. Незважаючи на певні розчарування, віра ученого в майбутнє України пересилила ті несприятливі чинники, що могли б завадити нормальній праці науковця.

У лютому 1933 р. М.Лозинському стало відомо про арешти західноукраїнських письменників, членів Київської філії літературної спілки "Західня Україна" [3, с. 366]. Прошло два роки і в аналогічній ситуації опинився і сам М.Лозинський. У ніч з 21 на 22 березня 1933 р., без санкції прокурора, за звинуваченням у приналежності до УВО (ст. 54/11 КК УРСР) його заарештували [2, с. 111; 18, с. 702].

Звинувачення проти професора М.Лозинського були складені начальником 2-го відділення секретно-політичного відділу ДПУ УРСР С.Долинським-Глазбергом. 21 березня 1933 р. ученому інкримінувалася участь у контрреволюційній організації, а для запобігання ухиленню від слідства, він підлягав арешту і утриманню під вартою в спецкорпусі ДПУ УРСР [13, с. 158].

За показами заарештованих у справі СБУ, а також самого М.Лозинського, його звинуватили у причетності до керівництва цієї міфічної організації [19, с. 71]. Зокрема, за свідченнями С.Рудницького, М.Лозинський нібито входив до групи УВО, що працювала по лінії закордонної політики та займався шпигунством на користь Німеччини та Чехо-Словаччини [19, с. 76–77, 125, 132; 20, с. 26, 31, 49, 65, 74, 123, 139, 165, 171, 195].

Для ученого і політичного діяча почалися роки важких випробувань. Звинувачення проти М.Лозинського вилилося у п'ять томів архівної кримінальної справи. "Мене звинувачують у приналежності до тайної протидержавної організації. Я вже заявив усно, що цієї вини я на собі не почуваю і до ніякої такої організації я не належав, ані про існування такої організації нічого не знав; перший раз почув про це на слідстві. Як могли утворитися всі ті докази проти мене, що на їх основі мене заарештовано, це для мене трагічна загадка", – писав він у перші дні слідства і рішуче заперечував не лише участь у роботі УВО, але й навіть свою обізнаність щодо її існування [19, с. 77; 2, с. 128; 5, с. 97–98; 7, с. 158].

Перебуваючи в ув'язненні, М.Лозинський у найменших деталях письмово викладав факти свого життя та події, учасником яких він був. Без перебільшення можна сказати, що ці записи заслуговують на аутентичне опублікування, бо могли б стати не лише джерелом вивчення біографії М.Лозинського, але й посібником з історії західноукраїнських земель на зламі епох. Просте й точне викладення подій, однак, не задовільнило слідчих. М.Лозинський повністю заперечив свою участь в УВО та її існування на теренах радянської України [19, с. 77].

Надії М.Лозинського на відкритий судовий розгляд були марними. Справа УВО була надуманою, а втягнені у неї особи за своєю освітою, соціальним станом, зрештою, віком, мало скидалися на бойовиків, здатних взяти участь у збройному повстанні, що виносити її на показовий відкритий суд було визнано недоцільним, а закритий процес не мав жодного сенсу. Усе закінчилося згідно з рішенням "трійки" при колеґії ДПУ УСРР. У протоколі № 107/540 від 23 вересня 1933 р. зафіксовано, що М.Лозинський обвинувачується за статтями 54/4, 54/6 та 54/3 Кримінального кодексу УСРР і підлягає ув'язненню у виправно-трудоному таборі терміном 10 років [21, с. 41]. 10 грудня 1933 р. в'язня відправлено спецконвоем до Соловецького табору ОДПУ. Від 14 грудня 1933 р. його утримували у слідчому ізоляторі м. Кем, а звітди 22 травня 1934 р. перевезли до політизолятора Савват'єво, розташованого у скиті й церкві Святого Саватія поблизу "Секирної" гори, що на найбільшому з Соловецьких островів [15, с. 120].

Без будь-яких додаткових слідчих дій, згідно з рішенням "особливої трійки" УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. М.Лозинський був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу [7, с. 161]. Його етапували морем до Кемі, а звітди – залізницею до селища Медвежа Гора (сьогодні – Медвеж'єгорськ) – й розмістили у слідчому ізоляторі Белбалттабору. З ізолятора

його та ще 1111 в'язнів на вантажівках доставили до місця екзекуції, що знаходилося за 16 км від Медвеж'єгорська, в урочищі "Сандармох", у піщано-гравійному кар'єрі.

За основним "українським" протоколом "трійки" – № 83, 3 листопада 1937 р. капітан державної безпеки М.Матвеев особисто, а іноді за допомогою помічника коменданта УНКВС Ленінградської області Г.Алафера, пострілом з револьвера виконував вироки. Серед розстріляних цього дня українських, зокрема галицьких інтелігентів, був і М.Лозинський [3, с. 477–478].

Питання щодо реабілітації М.Лозинського порушив 24 серпня 1956 р. директор Інституту суспільних наук АН УРСР, професор І.Крип'якевич. У його зверненні до ЦК КПУ та прокуратури УРСР містилося прохання "дати правдиву оцінку одному з відомих західноукраїнських діячів М.Лозинському". Поряд з об'єктивними відомостями про ученого лист містив і неточну інформацію. Наприклад, що М.Лозинський 1920 р. працював у Галревкомі, завідуючи питаннями міжнародних зв'язків. Це клопотання ініціювало реабілітаційний процес. Додатковий імпульс цій справі надала заява вдови М.Лозинського – Марії Рафаїлівни, надіслана 30 серпня 1956 р. з Караганди на ім'я генерального прокурора СРСР Р.Руденка.

27 листопада 1956 р., ймовірно, на запит прокуратури та Комітету держбезпеки УРСР І.Крип'якевич підготував відгук про М.Лозинського. У ньому йшлося: "Я познайомився з Михайлом Лозинським в 1909–1914 рр., коли він був співробітником щоденника "Діло" у Львові. "Діло" було органом української національно-демократичної партії, але Лозинський підкреслював, що він не визнає програми партії, а працює в редакції тільки заради заробітку. Він був талановитим публіцистом, давав інтересні, загострені статті, часто критикував австрійський уряд і польську шляхту, яка експлуатувала селянство Галичини. Він виступав часто на робітничих мітингах, був добрим промовцем, гостро ставив соціальні питання" [2, с. 113].

Ухвалою військового трибуналу Київського військового округу від 24 вересня 1957 р. постанови "трійки" при колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. та "трійки" УНКВС СРСР у Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. були скасовані і справа щодо М.Лозинського припинена за відсутністю злочину [2, с. 113; 19, с. 76–78].

Отже, М.Лозинський шукав свій шлях до правдивої незалежності України, вбачаючи таку можливість у більшовицькій ідеології. Своєю працею він долучився до розбудови радянської України та, будучи відданим українській справі, був підданий репресіям і фізично знищений. Політичний вибір М.Лозинського та його громадянська позиція вплинули на формування політичного процесу, підготували підґрунтя для відновлення Української держави й визначили її подальший сучасний розвиток.

Список використаних джерел

1. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія / Піскун В. – К.: "МТ Леся", 2006. – 672 с.
2. Рубльов О. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 1. Автобіографія М. М. Лозинського / Рубльов О. С. // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 103–135.
3. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / Олександр Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
4. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навчальний посібник для студентів, аспірантів спеціальностей "Історія", "Історія України" / Табачник Д. В. – К.: "Либідь", 2004. – 640 с.
5. Рубльов О. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 2. Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту. 2 квітня 1933 р. Док. № 3. Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року. 3–10 квітня 1933 р. / Рубльов О. С. // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 97–118.
6. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки ХІХ і ХХ вв. / Лозинський М. // Україна. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 83–90.
7. Бутенко В. І., Лапчинська В. В. Він уболівав за долю України. (Про М.М. Лозинського). – С. 152–162 / Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. – Ч. 1. – [ДП "Редакційно-видавнича група Харківського тому серії "Реабілітовані історією"] / Бутенко В. І., Лапчинська В. В. – Х.: "Оригінал", 2005. – 800 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 166, оп. 12. – спр. 4438, арк. 1–6, 8.
9. Камінюк М. 14 березня 1923 року / Камінюк М. // Комуніст. – Харків. – 1928. – Рік вид. 10. – 14 березня. – № 62 (2446). – С. 3–4.
10. Камінюк М. До 5-х роковин анексії Східної Галичини / Микола Камінюк // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У. – 1928. – Третій рік видання. – № 5. – 15 березня. – С. 42–53.
11. Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР. (3 нагоди Х річниці галицьких подій) / Камінюк Микола // Більшовик України. Політико-економічний журнал ЦК КП(б)У. – 1928. – Третій рік видання. – № 21–22, листопад. – С. 73–80.
12. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1919. – 2-е вид. / Лозинський М. – Нью-Йорк: В-во "Червона Калина", 1970. – [I–XII] 228 с.
13. Рубльов О. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 3. Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року / Рубльов О. С. // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 84–102.
14. Цегельський Ю. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Цегельський Ю. М. / Ред.

Б. Катамай. – Еллікот: "Смолоскип", 1992. – 787 с. 15. Рубльов О. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. Док. № 4–5. Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення. 24 березня – 8 травня 1937 р. / Рубльов О. С. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 112–121. 16. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, т. 4, спр. 5913, арк. 305. 17. Лозинський М. Міжнародне право / Лозинський М. – Х.: "Пролетар", 1931. – 513 с. 18. Реабілітовані історією. Харківська область. – Х.: ДП "Редакційно-видавнича група Харківського тому серії "Реабілітовані історією". – (Науково-документальна серія книг "Реабілітовані історією": у 27 т. / Голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1. Ч. 1. – К., Х.: Оригінал, 2005. – 800 с. 19. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр. / Упорядники: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – Служба безпеки України; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К.: "Сфера", 2003. – Т. 1. – LXII. – 2-ге вид. допрац. і доп. – 470 с. 20. Прага-Харків-Соловки: Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. – 260 с. 21. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії / Упорядники: П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; редкол.: А. Зінченко (відп. ред.) та ін. – Служба безпеки України; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К.: "Сфера", 1997. – 325 с.

Николай Олийнык

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИХАИЛА ЛОЗИНСКОГО В СОВЕТСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ УССР

В статье произведен анализ научно-педагогической деятельности М. Лозинского в период пребывания в СССР. Особенное внимание уделено вопросам адаптации и работы ученого в среде советской действительности, впервые в историографии подробно рассмотрено особенности ареста и пребывания М. Лозинского в ссылке. Сделано заключение относительно важности деятельности М. Лозинского для будущего развития науки в Украине.

Ключевые слова: М. Лозинский, УССР, ВУАН, Харьков, УВО, ОГПУ.

Mykola Oliynyuk

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL ACTIVITY MYHAYLO LOZYNSKYI IN SOVIET INSTITUTIONS USSR

In the article the analysis of scientific-pedagogical activity of M. Lozynski is produced in the period of stay in the USSR. The special attention is spared the questions of adaptation and work of scientist in the environment of soviet reality, first in historiography the features of arrest and stay of M. Lozynski are in detail considered in reference. A conclusion in relation to importance of activity of M. Lozynski is done for buduschoho development of science in Ukraine.

Key words: M. Lozynski, USSR, VUAN, Kharkiv, UVO, OGPU.

РОЗДІЛ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477)

Теофіл Рендюк

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В РУМУНІЇ

Стаття присвячена актуальній темі – вивченню маловідомих в Україні фактів формування української еміграції в Румунії та долю її представників упродовж 1709–1940 рр. Вперше досліджується тісна взаємодія між першою хвилею української еміграції в Молдові та Валахії часів перебування там Івана Мазепи та його оточення і нашими співвітчизниками, які внаслідок різних обставин опинилися в межах сучасної Румунії в різні історичні періоди.

Ключові слова: Румунія, Молдова, Валахія, українська еміграція, Іван Мазепа.

Прискорений процес кристалізації української національної ідеї за роки незалежності України вимагає комплексного вивчення історії нашої держави в усіх її аспектах. За таких обставин особливої актуальності набуває дослідження невідомих дотепер або свідомо спотворених за радянський період сторінок вітчизняної історії, до яких відноситься і витoki формування української військової та політичної еміграції в Румунії та її становище упродовж найбільш складних періодів України XVIII – першої половини ХХ ст.

Проте в сучасних українських наукових дослідженнях фактично відсутні, за виключенням декількох публікацій загального характеру, спеціальні роботи, присвячені комплексному аналізу причин формування, процесу розвитку та становища упродовж зазначеного періоду української військової та політичної еміграції в Румунії.

Саме цей чинник обумовлює наукову новизну цієї статті, метою якої є розкриття особливостей становлення та розвитку першої та другої хвиль української еміграції в Румунії, її взаємовідносин з владними структурами країни перебування, зв'язків з історичною Батьківщиною, горизонтальних контактів з представниками співвітчизників в інших країнах тощо.

Реалізація поставленої мети окреслює низку завдань, головними серед яких є аналіз стану наукової розробки досліджуваної теми та її джерельної бази, виявлення передумов та причин появи в Румунії української політичної та військової еміграції, вивчення тісної взаємодії між першою хвилею української еміграції в Молдові та Валахії часів перебування там гетьмана Івана Мазепи та його оточення і нашими співвітчизниками, які внаслідок різних обставин опинилися в межах сучасної Румунії в різні історичні періоди, особливо після поразки національно-визвольних змагань за незалежність Української держави упродовж 1917–1920 рр.

Об'єктом дослідження статті є становлення та розвиток української військової та політичної еміграції в Румунії.

Предметом – роль різних поколінь наших співвітчизників, які, як правило, поза своєю волею опинилися на території сусідньої країни, у збереженні національного духу, консолідації зв'язків з Україною та достойного представлення української нації за кордоном.

Всебічне вивчення історії української військової та політичної еміграції в Румунії упродовж XVIII – першої половини ХХ ст. не стало предметом окремих наукових досліджень ані у вітчизняній, ані у зарубіжній історіографії. Проблематиці щодо становища українців в Румунії в цілому, водночас з акцентом на становище від 3 до 5 тис. українських емігрантів у цій країні впродовж 1917–1920 рр., присвячений окремий дуже важливий розділ у п'ятнадцятому томі "Українці в світі" 15-томного видання "Україна крізь віки" В. Трошинського і А. Шевченка, виданого у 1999 р. [1].

Серед важливих праць слід зазначити низку робіт доктора історичних наук, завідувача відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, професора кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України С. Віднянського з питань відносин України із країнами Центральної та Східної Європи, зокрема становлення Румунії як національної держави, спроби інтегрування українського етносу в державотворчий процес цієї країни [2]. Автори перелічених робіт на основі багатого фактичного матеріалу зуміли відобразити певну картину буття української еміграції в Румунії та визначити її проблемні питання.

Щодо вивчення історії першої хвилі української військової та політичної еміграції в Румунії, то слід навести доробки Є. Маланюка [3] та М. Андрусяка [4]. Найбільш повно воно представлено у дослідженні автора [5].

Джерельну базу цієї статті складає, насамперед, Євангеліє, видане арабською мовою коштом І. Мазепи в Алеппо у 1708 р. для богослужбового вжитку православних сирійців, копію якої автор вперше за 300 років привіз в Україну, зокрема вступні частини давньогрецькою та арабськими мовами, де надана висока оцінка ролі І.Мазепи, похованого у румунському місті Галац, як видатного історичного діяча, мецената і блискучого борця за незалежність Української держави.

Окреме місце щодо вивчення історії української військової та політичної еміграції в Румунії періоду 1918–1940 рр. належать спогадам О. Порохівської-Андрич [6].

Першою хвилею організованої військової та політичної еміграції з України до підвасальних Османській імперії Молдови та Валахії став вимушений виїзд значної частини козацької старшини, рядових козаків та членів їх сімей до цих придунайських князівств, після поразки союзних військ І. Мазепи та шведського короля Карла XII під час Полтавської битви, що відбулася у червні 1709 р.

Звернення І. Мазепи до турецької влади після цієї доленосної битви дати згоду на поселення, разом з Карлом XII, у м. Бендерах не було неочікуваною новиною ні для султана Османської імперії, ні для Бендерського сераскира Юсуфа-паші, ні для тогочасного господаря Молдови Міхая Раковіце. Слід зазначити, що Бендери, а також Бухарест та Ясси, як місця можливого політичного притулку для представників української козацької еміграції, виникли та фігурували у планах українського гетьмана, який упродовж всього 21-річного періоду перебування при владі підтримував активні зв'язки з цими містами після Полтавської битви.

Щодо чисельності козаків, які подалися за гетьманом, то Орест Субтельний уточнює, що з І. Мазепою до Бендер прибуло близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців, частина з яких з часом поселилася у Яссах, Бухаресті та Сучаві.

У зв'язку з цим, молдовський літописець Н. Костін подає цінну, на наш погляд, інформацію щодо порядку та місця розташування української верхівки. "12 серпня 1709 року, – пише він, – гетьманські полковники, посилаючись на їх православну віру, – звернулися до короля та Мазепи з проханням, дати їм, їх дружинам та дітям дозвіл виїхати до Ясс, а ними були: генеральний обозний Іван Ломіковський з усіма своїми синовіями, генеральний писар Пилип Орлик з усіма канцеляристами, які виявилися корисними козацькому війську, прилуцький полковник Дмитро Горленко та інші полковники... Та віддав їм Михайл-воде хороші квартири у Яссах, розміщуючи всіх у боярських дворах. Коментуючи цей факт, румунський історик І. Ністор свого часу підкреслював, що дружня зустріч була забезпечена полковникам І. Мазепи у Яссах завдяки їх родинним зв'язкам з Д. Апостолом" [12, р. 69].

Генеральний писар П. Орлик та переважна частина старшини українського козацтва відразу після поховання тіла І. Мазепи у с. Варниця під Бендерами на початку жовтня 1709 р. висловлювали міркування щодо необхідності перенесення останків гетьмана до м. Ясси. В основі таких планів лежали декілька серйозних аргументів, серед яких те, що у тодішній столиці Молдови на той час, за умов прихильного ставлення молдовського господаря М. Раковіце, сконцентрувалася переважна частина української військово-політичної еліти в еміграції. Там же перебувала уся гетьманська канцелярія, що могло б забезпечити більшу увагу для вшанування покійного гетьмана і стало предметом особливої турботи багатьох поколінь українських емігрантів в Румунії.

Безперечно, все це бралось до уваги прибічниками перевезення тлінних останків І. Мазепи до м. Ясси, які 22 жовтня 1709 р. склали на адресу Карла XII спеціальний меморандум щодо подальших взаємовідносин між українською та шведською сторонами за умов перебування в еміграції під назвою "Покірний маєстат запорозького війська до св. Королівського маєстату Швеції". Як шляхетний жест щодо вшанування пам'яті І. Мазепи, у п'ятому пункті цього документа, зокрема зазначалося: "Боліємо над славним похороном ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила увесь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому запорозьке військо звертається до осв. Королівського маєстату з проханням зможти поховати тлінні останки свого гетьмана урочистіше в славнішому місті, зокрема в Яссах, у так званому монастирі Голія" [7, с. 116]. Безперечно, там могила І. Мазепи мала кращі умови догляду ніж у с. Варниця.

Слід окремо підкреслити, що при визнаному авторитеті шведського короля, без попереднього позитивного вирішення цього питання з молдовським господарем, а також із суверенним турецьким султаном про перепоховання І. Мазепи не могло бути і мови. Тому спадкоємець гетьмана А. Войнаровський та розквартирована на той час у столиці Молдови українська козацька старшина порушили це питання і перед Стамбулом, вдало обґрунтовуючи свою позицію як небезпекою пограбування могили у с. Варниця та ймовірністю викрадення останків українського гетьмана з метою їх перевезення до Москви, так і необхідністю перепоховання І. Мазепи у більш престижному місці, наводячи, в якості аргументу, згадане побажання самого гетьмана бути похованим у церкві Святого Гробу в Єрусалимі, якій за свого життя він передавав численні цінні подарунки.

Слід зазначити, що Стамбул видав А. Войнаровському спеціальний дозвіл (фірман), що на той час робило честь турецькій владі, для перепоховання останків І. Мазепи у церкві Святого Гробу в Єрусалимі. Про це був поінформований у зв'язку зі своїм призначенням новий господар Молдови Ніколай Маврокордат (6 листопада 1709 – 23 листопада 1710 рр.), який пізніше, разом з А. Войнаровським, вніс певні корективи у реалізації директиви Стамбулу [8].

Тим часом, процедуру перепоховання тіла українського гетьмана прискорив прикрий та несподіваний збіг обставин: його могила у Варниці була профанована [9, р. 8], можливо татарами або злочинцями, які шукали коштовності. У будь-якому разі, могилу гетьмана у Варниці прийшлося впорядкувати по-новому, що можна вважати черговим перепохованням, після чого біля неї встановлено постійну варту.

На думку деяких дослідників, цей чинник призвів до появи цікавого таємного плану: у березні 1710 р. прихильники покійного гетьмана стали навмисно розповсюджувати чутки про те, що тіло І. Мазепи буде перепоховане у Яссах, посилаючись на наведені аргументи, у тому числі згоду Карла XII. Насправді ж, після виходу похоронної процесії з Варниці, “десь по дорозі, вона різко повернула на південь, опинившись у Галацах” [10, р. 249].

Такий несподіваний поворот подій, зрозумілий лише авторам задуму, упродовж майже трьохсот років ввів в оману декілька поколінь істориків, які по-різному висловлювалися щодо місця поховання І. Мазепи. Так, Д. Бантиш-Каменський, у роботі “История Малой России”, вчетверте перевиданої у 1903 р. у Києві, зазначав, що І. Мазепа похований у Варниці, а пізніше його труну перевезли до Ясс і там справили урочисті похорони. Цей варіант Д. Бантиша-Каменського прийняв свого часу на віру у своїй роботі “История Малороссии” і такий авторитетний дослідник як М. Маркевич.

У свою чергу М. Костомаров у 80-х рр. XIX ст., маючи опубліковані у 1883 р. на сторінках “Киевской старины” результати допиту відомого прибічника І. Мазепи, полтавського наказного полковника Григорія Герцика, також не зміг остаточно відійти від версії поховання тіла гетьмана у Яссах. Тому він писав, що його тіло, відспіване у сільській церкві в присутності шведського короля, було відвезене й поховане в старовинному монастирі св. Георгія, розташованому на березі Дунаю, поблизу Галаца, потім перевезене до Ясс [11, с. 78].

І лише аналіз дослідниками першоджерел дозволив з певністю стверджувати, що після Варниці, останки І. Мазепи були поховані у церкві Святого Георгія, попередньо відомої як Єрусалимська церква, у м. Галац. Першим і найважливішим таким джерелом є літопис молдовського літописця Н. Костіна, який, при тому, що переплутав дату перепоховання з днем поховання гетьмана у Варниці, точно вказав на те, що “звідти перевезли тіло до Галацу та поховали у монастирі Святого Георгія” [12, р. 69].

Після урочистого богослужіння у Варниці, під час якого П. Орлик виголосив надгробне слово, Григор Орлик (син генерального писаря, а згодом – гетьмана України в екзилі П. Орлика. – автор) із одним волохом та двома челядниками А. Войнаровського відвезли тіло гетьмана до Галаца, поховали його у монастирі св. Юрія [9, р. 8]. Навіть дослідники XX століття не змогли з’ясувати час поховання останків І. Мазепи у Варниці у 1709 р. та їх перепоховання у Галаці у 1710 р. Тому, на наше переконання, внести повну ясність може лише посилання на першоджерела.

Першим з них є свідчення спадкоємця гетьмана – А. Войнаровського, який у складеному у 1716 р. заповіті, копія якого зберігається у шведському королівському архіві, писав про те, що, у зв’язку з необхідністю перепоховання І. Мазепи, не тільки розпорядився, щоб двоє його підлеглих супроводжували тіло гетьмана до м. Галац, а й виділив значну суму коштів для покриття витрат на проведення відповідних робіт зі спорудження гробниці та церемонії, а також сплати традиційної церковної служби за упокій душі на тривалий час.

А. Войнаровський заповів, як писав пізніше особисто, тисячу талерів “монастирю Галаца у Валахії, де поховано тіло його ексцеленції, запорізького гетьмана Мазепи, мого покійного дядька по матері” [13, с. 255]. З цією метою проводилися окремі переговори з митрополитом та місцевим церковним кліром, який взяв на себе зобов’язання систематично згадувати ім’я І. Мазепи під час наступних служб у церкві Святого Георгія.

Цінним джерелом на користь підтвердження факту перепоховання тіла І. Мазепи у м. Галац є документально зафіксовані свідчення учасника та очевидця тих подій – полтавського наказного полковника Г. Герцика, який слідував за гетьманом до Молдови, пізніше був заарештований царськими агентами у Варшаві та на допиті у Москві у 1721 р., зокрема зазначив таке: “Гетьман помер у Бендерах, та після його смерті Пилип Орлик наказав йому супроводити тіло покійника до Галаца, де тамошній митрополит відправив похорон” [14, с. 94].

Оскільки з моменту перепоховання тіла І. Мазепи 18 березня 1710 р. в церкві Святого Георгія доля цієї споруди назавжди – до її знищення у 1962 році – виявилася пов’язаною з біографією українського гетьмана, є доцільним дещо детальніше зупинитися на історії цього культового центру.

Згідно з даними румунських дослідників, фортифікаційна споруда на високому березі Дунаю, – на місці давньої переправи через річку, одночасно з аналогічною фортецею, розташованою приблизно у 150 метрах вище за течією, були побудовані, за деякими даними, генуезькими купцями в оборонних цілях ще до виникнення придунайських князівств, а за іншими – місцевими боярами або торгівцями. У будь-якому разі достеменно відомо, що ці культові комплекси, на відміну від більшості

інших церков, не були побудовані за кошти господарів країни. У середині XVII ст. обидві споруди (друга збереглася до наших днів і відома у Галаці як церква Пречистої Діви – автор), майже одночасно добудовані та перетворені на культові споруди, відповідно у 1447 та 1465 рр., зберігаючи при цьому сліди колишніх фортифікацій, зокрема замуrowані бійниці в їх верхніх частинах.

Відомо, що церква Святого Георгія у м. Галац з самого початку підпорядковувалася Церкві Святого Гробу в Єрусалимі, звідки і поширена в народі паралельна назва – Єрусалимська церква. Вона була однією з шести церков середньовічної Молдови, що мала такий статус, проте, на відміну від інших, користувалася певними привілеями. Зокрема, до державної казни в Яссах ця церква сплачувала найменші податки, оскільки основні її прибутки, згідно з розпорядженням молдовського господаря від 12 вересня 1704 р., надходили до Єрусалиму "для шанування нашої країни" [15, р. 161]. Саме цей стабільний зв'язок з Церквою Святого Гробу мав відіграти вирішальну роль у похованні останків І. Мазепи у Галаці.

Узагальнюючи існуючі короткі письмові повідомлення з цього питання та комбінуючи їх з результатами власних досліджень автора на місці подій, можна спробувати дати відповідь на одне з ключових запитань, пов'язаних з посмертною долею І. Мазепи, а саме: чому тлінні останки гетьмана так і не були довезені до Церкви Святого Гробу в Єрусалимі, де вони мали б бути поховані, згідно із усним заповітом самого І. Мазепи?

Як зазначалося, для цього існували певні сприятливі передумови: був виданий спеціальний дозвіл султана на перепоховання в Єрусалимі, А. Войнаровський заволодів коштами покійного гетьмана, що з точки зору фінансування транспортування його тіла до кінцевої точки не мало б створювати яких-небудь складнощів та, нарешті, з огляду на безпеку, яку міг би забезпечити Єрусалим – це було б ідеальне місце для вічного покою душі великого сина українського народу. Все це прекрасно розуміли і А. Войнаровський, і П. Орлик, як і всі решта причіників виконання заповіту І. Мазепи, якого при житті пов'язували з Церквою Святого Гробу в Єрусалимі давні та міцні контакти. Тому організаторами операції щодо перевезення тіла до Єрусалиму місто-порт Галац і було обрано як транзитна точка для подальшого слідування водним шляхом до Середземного моря – далі – до Святих місць Близького Сходу.

Проте в ході реалізації цього неординарного, зокрема за технічними можливостями того часу плану, у Галаці виникли неочікувані складнощі. Сучасний румунський дослідник цього питання К. Келдерару у доповіді на Міжнародному семінарі у Галаці у 2007 р. зазначав: "Оскільки перетнути Дунай виявилось неможливим, А. Войнаровський, із дозволом господаря Молдови Ніколая Маврокордата, вирішив перепоховати Мазепу – у третій раз – у церкві у Галаці, яка підпорядковувалася Святому Гробу в Єрусалимі" [8]. Як виявилось, причиною призупинення перевезення останків православного гетьмана до Святих місць стала відмова капітанів турецьких кораблів, мабуть, виходячи з міркувань, пов'язаних з їх мусульманським віросповідання, які на той час були єдиними в Галацькому порту, прийняти на борту їх суден незвичний вантаж.

Організувати ж відповідне перевезення суходелом, перетинаючи, фактично, половину території Османської імперії з півночі на південь через суцільний мусульманський світ, уявлялося неможливим як з безпекової, так і з технічної точки зору, а, особливо, з огляду на кліматичні умови – наставав період швидкого весняного потепління. Саме тому було прийняте рішення – перепоховати останки гетьмана у Єрусалимській церкві у м. Галац, і, тим самим, хоча б у символічній формі, виконати заповіт покійного гетьмана.

Слід зазначити, що на той час церква Святого Георгія була однією з небагатьох кам'яних православних культових споруд у цьому порту на Дунаї. Розміщення на високому дунайському березі надавало їй величності в очах усіх мешканців та відвідувачів цього міста. Це була дещо незвичайна для молдовських церков XVII–XVIII ст. споруда, оскільки над колишньою фортецею була добудована дерев'яна вежа-дзвіниця. Притвор, що також був побудований пізніше у стилі бароко, мав два поверхи і фасад з вікнами-бійницями, що було характерно для багатьох аналогічних архітектурних комплексів того часу. В цілому ж, церква Святого Георгія представляла собою визначну культову споруду середньовічного Галаца.

Окрім цього, місце розташування церкви, у баченні українців, які супроводжували тіло покійного гетьмана, нагадувало високі кручі Дніпра, що мало б компенсувати неможливість його поховання на Батьківщині.

Влучними з цього приводу є спогади та міркування доктора В. Трепке, який відвідав м. Галац у 1932 році, у зв'язку з чим, зокрема, написав: "Монастир Святого Георгія, оточений високим парканом з дерева, стоїть на крутому й високому березі Дунаю; з широкого... подвір'я, яке простягається до самої кручі берега, під яким розкинулася пароплавна пристань... розгортається чудовий, майже безмежний краєвид на Дунай, який, як і безліч віків тому назад, "тихо, тихо воду несе", ховаючи в своїх глибинах силу таємниць людської, та, зокрема, слов'янської, а з нею й

української історії. За Дунаєм тягнеться зелений, трохи застелений сивиною простір придунайських лук, простягаючись аж до сиво-блакитно-туманних відног Балкан, що замикають собою широкий круговид. Подорожній, захоплений величчю і красою пейзажу, мимоволі переноситься думкою до берегів Дніпра з безмежними до нього прилягаючими луками, які губляться, майорючи на горизонті, нагадуючи інколи якісь гірські масиви. Вибираючи місце для могили гетьмана І. Мазепи, його прибічники не випадково зупинилися на Монастирі Святого Георгія, з його таким своєрідним розташуванням. Той, кому не довелося спочивати над рідним Дніпром, мав лежати принаймні там, звідки вид нагадував рідний край, звідки тихим пливом старий Дунай мав приносити мовчазні звістки про долю гетьмана ген-ген далеко через Чорне море аж до України" [16, с. 23].

Через 75 років, автор цієї роботи, відвідуючи це місце, побачив сивий Дунай таким же мовчазним та могутнім, що нагадував Дніпро. Проте він і надалі зберігає не до кінця розкрити таємницю щодо точного місця поховання І. Мазепи, хоча сучасному досліднику відомо набагато більше про галацький відрізок історичної долі гетьмана, ніж нашим попередникам.

Проводячи паралель між перебуванням у Галаці В. Трепке у 1932 р. та нашим черговим відвіданням цього затишного міста на Дунаї у 2007 р., хочеться навести ще одне спільне спостереження, пов'язане зі збереженням історичної пам'яті про І. Мазепу. Тоді українському політичному емігрантові у Румунії стало відомо про те, що "під час Служби Божої у цій церкві ім'я гетьмана Івана Мазепи поминають у числі ктиторів. Але з якого часу, з якого розпорядження – це встановити не вдалося", – підсумував В.Трепке. Через три чверті століття автор цих рядків зустрівся з відвідувачами церкви Святого Георгія до її знесення у 1962 році. Серед них виявився і 78-річний професор Галацького університету "Нижній Дунай" М. Брудіу, який з подробицями розповів таке: у 1946 році, коли йому було 16 років, до церкви Святого Георгія, яку він відвідував як постійний прихожанин з дитинства, оскільки сім'я проживала поруч, завітав на велике свято сам митрополит Молдови того часу. В його присутності, настоятель церкви під час своєї проповіді окремо пом'янув І. Мазепу як глибоковіруючого християнина, який з великими почеснями був похований посередині цього культового приміщення.

Спогади професора та його стаття "Галацький динаміт", надрукована у місцевій газеті "Dialog" № 2 за 1990 р., тобто відразу після відомих подій у Румунії 1989 р., коли вже можна було говорити правду про події минулого, присвячена останньому періоду існування церкви Святого Георгія та її зникнення з архітектурної карти міста, спонукали нас до додаткових пошуків місця поховання І. Мазепи та його могили.

Особливо болючою виявилася наступна констатація, зафіксована професором М. Брудіу в особистому листі, надісланого ним автору 22 грудня 2007 р., а саме: "Знищення церкви Святого Георгія у Галаці відбулося 28 жовтня 1962 р. Разом з нею зникло і місце поховання Мазепи". Ось чому, з метою додаткового з'ясування історії цієї споруди, а головне – долі гетьманської могили, опрацьовано широкий пласт першоджерел, спогадів очевидців, наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, публікацій засобів масової інформації, внаслідок чого вдалося зібрати та систематизувати значний за обсягом матеріал і виявити нові дані щодо галацької епопеї перепоховань останків І. Мазепи.

Перше, що, на наш погляд, потрібно відзначити було те, що ні супровідна група українців-мазепинців, ні місцеві священнослужителі не були готові до належного та невідкладного перепоховання тіла гетьмана всередині церкви Святого Георгія, навіть після того, як на це отримано дозвіл господаря та згоду митрополита Молдови. У цьому контексті зауважимо, що проведення тривалих і невдалих переговорів з капітанами турецьких суден, зв'язки з Яссами, підготовка власне цегляного склепу у приміщенні церкви забрало чимало часу, що поставило питання про тимчасове збереження труни з тілом І. Мазепи.

Мабуть, не без згоди місцевої церковної влади, вирішено до завершення всіх підготовчих робіт, щоб труна та відповідні речі були занесені до сусідньої, того ж канонічного підпорядкування церкви Пречистої Діви. Прилеглою вулицею, що з'єднувала церкви та яка до 1988 р. називалася Мазепиною, у березні 1710 р. пройшла відповідна процесія, що не могло залишатися непомітним місцевими мешканцями та відвідувачами м. Галац, які щодня торгували на ринку, що розміщувався у низині на майдані між двома церквами-фортецями або перебиралися саме у цьому місці через Дунай існуючими на той час засобами.

Усе це призводило до скупчення значної кількості місцевих та приїжджих осіб, які ставали свідками подій та носіями звісток про те, що відбувалися у двох церквах. Окрім цього, надгробна плита з непростим для карбування у камені відображенням гетьманського гербу, одноголового орла та написом могла бути виготовлена у майстернях церкви Пречистої Діви або певний час збережена біля її стін на виду в усіх відвідувачів.

Мабуть, цим пояснюється той факт, що у певної частини мешканців м. Галац тривалий час і, фактично до наших днів, церква Пречистої Діви ототожнюється з пам'яттю про І. Мазепу, в якій його поховано. Цьому, безперечно, суттєво посприяло зникнення з архітектурної карти міста церкви Святого Георгія, що, при наявності багатой народної пам'яті, породжує певні відхилення від достовірної інформації.

У будь-якому разі можна погодитися із думкою В. Трепке про те, що "церква Пречистої Діви є одним з монументів, хоч і не безпосередньо пов'язаний з іменем І. Мазепи, проте для нас – українців вона представляє собою історичний пам'ятник" [17, с. 4].

Аналізуючи першоджерела, мабуть варто звернутися до відповідних повідомлень сучасників подій, які, у тій чи іншій формі, хоч і дисперсно, зафіксували найважливіші аспекти, пов'язані з іменем І. Мазепи та діяльності його прибічників на території придунайських князівств. Серед них слід виокремлювати повідомлення молдовських літописців про російсько-турецьку війну 1711 р. та її наслідки для подальшої історичної долі тлінних останків та пам'яті про українського гетьмана, а також польського посланника, який, слідуючи до Стамбулу, завітав у ті часи і до Галаца. Зокрема, згаданий Н.Костін коротко, але достатньо влучно зафіксував у своєму літопису таке: "...тіло перенесли до Галац і поховали у монастирі Св. Георгія, але й там він не знайшов спокою. Кажуть, що турки викопали домовину під час заколоту при господарі Думитрашку Воде (Кантемир), коли мешканці Галаца були підкорені, і викинули кістки гетьмана на березі Дунаю..." [12, р. 69–70].

Більш повну інформацію з цього приводу вміщує анонімний автор молдовського "Літопису родини Гика", який писав про те, "...після того, як Думітрашку Воде залишив Ясси, а генерал Рен – Бреїлу, татари почали захоплювати Нижню частину Країни. Деякі з них, об'єднавшись із турками-лазами, без згоди великого візира, напали на місто Галац, підкорили всіх мешканців, заточили їх у монастирі Св. Георгія, забравши всі речі, знайдені там. При всьому тому, що ця місцевість багато разів зазнала нападів, ніколи такого рабства та розорення місто Галац не зазнало, оскільки татари не лише підкорили християн та пограбували майно монастирів, а й розкопали навіть могили, підозрюючи, що люди поховали там свої речі. Тоді ж вони відкрили і могилу гетьмана Мазепи, розташованому у монастирі Св. Георгія, та викинули його останки на берег Дунаю" [18, р. 117].

Насамперед, слід зазначити, що йдеться про невдачу для царя Петра І російсько-турецьку війну 1711 року, в якій, брала участь, підпорядкована Османській імперії, Молдова. Призначений 23 листопада 1710 р. господар цієї країни Д. Кантемир зробив несподіваний військово-політичний жест: через півроку підписав з Петром І таємну угоду про співробітництво (м.Луцьк, 13 квітня 1711 р.), а 18 липня 1711 р., напередодні вирішальної для цієї війни битви біля с. Стенілешть на Пруті, покинув столицю Молдови та перейшов з військом та оточенням на бік Петра І. Дії молдовського господаря викликали жорстку реакцію з боку турків та їх союзників-татар, що мало негативні наслідки і для могили І. Мазепи.

За твердженням І. Борщака та Р. Мартеля, довідавшись про це святотатство, над могилою І. Мазепи, мазепинці "почали негайно шукати за тілом Мазепи, а віднайшовши його поклали знову у давній гріб, який відновили: тільки розбитої долівки не направили, залишаючи її у такому самому стані на спомин злочину" [19, с. 102].

К. Келдерару зазначає, що після відходу татар і турків з Галацу, останки І. Мазепи були повернуті до церкви Святого Георгія і вчетверте перепоховані. Слід зазначити, що після цього на достатньо тривалий час, приблизно до 1835 року, – місце поховання І. Мазепи ніким не було стривожене. Підтвердженням цьому факту є і запис у щоденнику П. Орлика, коли він у 1722 р., вже як гетьман України, відвідав Галац, мандруючи до Туреччини занотував наступне: "10 червня 1722 р. Прибуваємо до Галацу по Дунаю у доброму стані... Мешканці прийняли нас з великими почестями. У вечорі був у церкві Святого Георгія, де побачив гріб небіжчика Мазепи, помився за його душу і відмовив молебень за його душу, жаліючи, що такий чоловік не може мати більш поважну могилу. Вийшовши з церкви, стояли ми короткий час над Дунаєм..." [20, с. 13].

Втім, як пише К. Келдерару, про І. Мазепу поступово починають забувати, хоча цього не допускали українці-патріоти, які час від часу відвідували місце вічного покою І. Мазепи. Так, П. Величковський, який у 21-річному віці перейшов на службу до Молдовської православної церкви, тим самим відтворюючи відповідний жест Петра Могили, двічі побував у Галаці, слідуючи у XVIII ст. до Афонської гори у Греції та на зворотному шляху. З цієї нагоди П. Величковський та супроводжуючі його особи відвідали церкву Святого Георгія, у якій молилися за упокой душі українського гетьмана.

У 1811 році, під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр., продовжуючи цю традицію, у Галаці перебував офіцер російської армії і, водночас, український патріот, історик Мартос, який мав можливість відвідати могилу І. Мазепи у церкві Святого Георгія. У своїх записках він зазначав, що

I. Мазепа помер далеко від своєї батьківщини, захищаючи її незалежність. Він був борцем за свободу, якого покоління, що слідуватимуть за ним, повинні його шанувати [21, р. 179].

Збереження місця поховання гетьмана в одному з основних адміністративних, торгівельних та духовних центрів на Нижньому Дунаї надавала можливість багатьом поколінням українських задунайських козаків – нащадків запорожців упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст. побувати на могилі I. Мазепа. Як відомо, центр новоствореної Задунайської Січі спочатку знаходився у с. Караорман, що у центрі Дельти Дунаю, після 1785 року – у с. Сеймени на тому ж правому березі Дунаю, що і Галац і дуже близько до цього міста, а пізніше – у с. Нижній Дунавець, розташованому приблизно у 70 км від Галацу нижче по Дунаю [22, р. 20].

Таким чином, десятки тисяч запорозьких козаків після трагічних подій 1775 року розселилися в усьому регіоні Нижнього Дунаю. Вимушене переселення, аналогічне тому, яке пережило покоління I. Мазепа майже сім десятиліть тому, оживило пам'ять про опального гетьмана серед козаків-переселенців, що сприяло відвідуванню ними міста Галац. Тут вони часто бували як у торговельних та господарських справах, так і на богослужіннях у монастирі Святого Георгія, у якому щоразу у своїх молитвах згадували гетьмана I. Мазепу. Постійно діюча переправа через Дунай у Галаці привертала увагу будь-якого подорожуючого, чи то українського, чи зарубіжного, до цієї церкви, що розташовувалася у декількох десятках метрів від переправи через Дунай та яка зберегла пам'ять про I. Мазепу.

Існував і набагато суттєвий мотив для частого відвідування козаками та їх священнослужителями м. Галац. Він також залишається маловідомим для дослідників. Йдеться про важливий елемент процедури обрання або призначення священнослужителів у задунайських козацьких січах. За умов повного відриву задунайських козаків від української церкви, їх нові священнослужителі були вимушені отримувати благословення у митрополитів тодішньої православної Молдови, що також, як і козаки, була підвасальною Османській імперії. Зрозуміло, що всі дороги з Дельти Дунаю до Ясс і у зворотному напрямі вели через Галац.

У контексті взаємозв'язків задунайського козацтва з православними церквами Молдови та Валахії того часу хотілося привернути увагу читача ще на один маловідомий факт. Певна частина колишніх кошових або писарів Задунайської Січі похилого віку, поповнювали ряди ченців при молдовських та валаських монастирях. Такими, згідно з даними румунських дослідників, стали кошовий Литвин та один з писарів I. Мазепа Василь Безрукий, які постриглися у монахи при монастирі Пояна Мерулуй, що біля м. Римнику Серат. Цікавим є те, що бажання В. Безрукого бути поруч зі своїм гетьманом було настільки сильним, що він виявився з часом спроможним побудувати у м. Галац церкву з характерним для українських козаків храмом Святої Параскеви [22, р. 21].

Тимчасовій втраті історичної пам'яті про I. Мазепу сприяло посилення у Молдові та у Валахії упродовж XVIII – першої половини XIX ст. позиції маріонетних ставлеників Османської імперії: у цей період не лише світська влада, але й церковна структура майже повністю були віддані Стамбулом в руки греків-фанаріотів, які не тільки стали витіснити староукраїнську мову з церковного богослужіння, а забули, у нашому випадку, про те, що у церкві Святого Георгія у м. Галац поховано I. Мазепу. У першій половині XIX ст., – пише К. Келдерару, – ця церква занепала через неналежне грецьке адміністрування. У 1842 р. рештки тіла I. Мазепа були у черговий раз перепоховані біля входу до церкви Святого Георгія, де була встановлена нова мармурова плита [12, р. 69].

У 1877 р. точне місце розташування могили I. Мазепа – праворуч від входу до церкви, – бачив М. Тобілевич (1856–1936 рр.), визначний український театральний діяч, відомий під псевдонімом Микола Садовський. У зв'язку з тим, що під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. він перебував на російській військовій службі, на шляху з Бендер, де розташувався 56-й піхотний Житомирський полк, до Болгарії, на короткий час його частина зупинилася у Галаці. М. Садовський, нічого про це не підозрюючи, повторив посмертний шлях I. Мазепа з Бендер до Галац. Пізніше, у 1917 році, на хвилі українського національного відродження внаслідок Лютневої революції, вже як відомий театральний діяч, він писав у спогадах про перебування у Галаці і свою зустріч з історією. М. Садовський, зокрема, зазначав: "...20 квітня 1877 р. ми перейшли молдовський кордон біля Баштажаки і через два тижні прийшли в Галац. Тут відпочивали кілька днів. Блукаючи від нудьги по місту, я зайшов у галацький собор. Роздивляючись його архітектуру та убрання, я запримітив чиюсь гробничку, на яку, увійшовши, не звернув навіть уваги. Гробничка стояла одиноко, мов сирітка, праворуч як увійти у церкву. Я підійшов. Роздивляюсь. Біла, невеличка, завбільшки як скриня на колесах, гробниця з мідною дошкою зверху і навколо мідними латинськими літерами напис: "Іван Степанович Мазепа, гетьман славного низового війська Запорозького і всієї України..." Неначе хто обухом мене ударив в чоло! Я остовпів. Коли б знав, серед чистого ясного дня гримнув грим і блискавка упала б на землю біля моїх ніг, здається, не так би мене здивувало, як те, що я побачив. Не вірю своїм очам. Читаю знов. Так. Вірно. Він! Де фарб набрати, щоб змалювати, де слів достати,

щоб з'ясувати, ті почуття, які опанували тоді всю істоту! Боже мій! Боже мій! Скільки важливих думок зразу налетіло і роєм обсіло мою голову! Ти, славний гетьмане, ти, останній нащадку колишньої вільної, багатой, свободолюбної України! Ти, поборнику святий, що не хотів себе лічити рабом серед зграї донощиків, блюдолизів, підніжків, грязі й рабів! Це ти! Так ось де ти знайшов собі місце довічного покою! А нас дурнів, учать історії грецької, римської, середньовічної і таке інше, а своєї дасть Бог! Через те й не знаємо про твою вічну оселю! Аж вона ось де! І я низько вклонився гробниці того славного патріота, що бажав здобути щастя, волю й честь своїй рідній, бездольній країні, і, знесилившись у тяжкій боротьбі, поліг у далекій чужині, анафемою затаврований... Спи спокійно вічним сном тепер, старий батько гетьмане! Не бійся, ніхто тут не посміє турбувати твої старечі кості. Ніхто тут не зруйнує твоєї убогої оселі, як зруйнували той розкішний палац у Батурині. За те, що батько Богдан колись допомагав молдованам здобути собі самостійність, вони вдячно подарували тобі клаптик земельки й тим захистили від потали твоє тіло! ...І ще раз глянувши на дорогу і святу могилу я вийшов із церкви, повний тяжких дум, які не покидали мене весь той день" [23, с. 97–98].

При емоційній завантаженості спогадів М. Садовського та, можливо, при не зовсім точному відтворенні, через сорок років, з пам'яті надмогильного надпису, його свідчення щодо місця наявності та розташування могили І. Мазепи є винятково цінними. Вони однозначно підтверджують усі раніше наведені факти щодо перепоховання праху І. Мазепи, праворуч від входу до церкви Святого Георгія в Галаці.

Проведена на місці робота, зустрічі з фахівцями-істориками м. Галац та вивчення відповідних документів, дають підстави стверджувати, що процес перенесення у 1881 р. існуючого до того цвинтаря при церкві Святого Георгія не стосувався могили І. Мазепи. Мабуть, через повагу до похованих там постатей, карантинна служба м. Галац обмежилася лише перенесенням плити з двоголовим орлом до центру широкого та по-новому облаштованому входу до відремонтованої культової споруди. Наявність такої масивної мармурової плити безпосередньо на цьому місці мало б надати храмові додаткової значимості.

Першими українцями, які усвідомили це, разом з необхідністю відтворення історії І. Мазепи в Румунії, виявилися представники українських політичних та воєнних емігрантів, які силою історичних обставин, у міжвоєнний період також опинилися на території цієї країни. Вони виявилися спроможними не тільки дослідити маловідомі сторінки та зберегти історичну пам'ять про українського гетьмана в Румунії, а й розповсюджувати відповідну інформацію серед української еміграції міжвоєнного періоду в цілому. Так, українська еміграція в Румунії із самого початку прибуття до цієї країни на початку 20-х рр. ХХ ст. поставила за мету зафіксувати існуючі на той час дані щодо слідів І. Мазепи в Румунії, систематизувати та зробити їх загальнонаціональним надбанням. Проте відразу цього зробити не вдалося, оскільки негаразди, пов'язані з початковим етапом перебування в еміграції, відтермінували час, коли стало можливим досліджувати це питання безпосередньо.

Наприкінці 20–30-х рр. ХХ ст. долею І. Мазепи паралельно займалися дві структури української еміграції. З одного боку, управа Українського військового товариства у Франції, що звернулася до представника армії Української Народної Республіки в Румунії, полковника Гната Порохівського з проханням з'ясувати обставини, пов'язані з історією І. Мазепи в Румунії, а з іншого – Український науковий інститут у Варшаві доручив В. Трепке дослідити цю проблему.

Внаслідок координації зусиль керівництва політичної та військової еміграції в Румунії, упродовж 1929–1932 рр. у м. Галаці перебувала низка українських дослідників, які, ретельно вивчивши ситуацію, щодо румунського сліду І. Мазепи і, на основі зібраних даних, оприлюднили на сторінках тижневика "Тризуб" публікації, головними з яких є роботи М. Галина "Могила гетьмана Мазепи", В. Поперешнього "Про могилу гетьмана Мазепи" [20], В. Трепке "Сліди і пам'ятки гетьмана Івана Мазепи в Румунії" [17] тощо.

Окрім цього, у 1933 р. у Львові, під редакцією Левка Лепкого вийшов XII щорічний альманах "Червоної калини", на сторінках якого В. Трепке надрукував аж три статті, присвячені І. Мазепі, а саме: "Пам'яті Гетьмана Івана Мазепи", "На розшуках за могилою Гетьмана Мазепи" та "Паломництво на могилу Гетьмана Мазепи", які, разом з роботами інших авторів на цю тематику, прояснили чимало нових аспектів, пов'язаних з молдовським періодом життя українського гетьмана.

На наш погляд, проведена представниками української еміграції міжвоєнного періоду колосальна робота щодо збереження та популяризації історичної пам'яті про І. Мазепу заслуговує на окрему увагу дослідників. В. Трепке вважав, що: "Розшукати мусять українці всі ті цінні для них пам'ятки, відмітити місця їхні і те, що знайдуть з останків великих небіжчиків мусять перевести у свій час до України, щоб поховати у народному Пантеоні" [24, с. 18].

Вважаємо, що настав час повернути прах І. Мазепи до України. Капсулу із землею із символічного місця його поховання у Галаці привезено автором цієї статті у жовтні 2009 р. та передано на збереження в Музей гетьманства у Києві.

Отже, формування української еміграції в Румунії та доля її представників пов'язана з першою хвилею еміграції часів І. Мазепа та його оточення, а також інших емігрантів, які силою обставин потрапили на її територію.

Список використаних джерел

1. Трошинський В. П. Українці в світі. Т. 15 / В. П. Трошинський, А. А. Шевченко. – К.: Видавн. дім "Альтернативи", 1999. – 351 с.
2. Віднянський С. Українсько-румунські відносини у загальноєвропейському контексті / Віднянський С. // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. Матеріали міжнародного симпозиуму. – Сату-Маре, Румунія, 1999. – С. 445–450; Віднянський С. Історичні аспекти українсько-румунського діалогу / Віднянський С., Смолій В. // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Клуж-Напока: Сату-Маре, 2007. – С. 14–17; Віднянський С. Процеси національного самовизначення на Буковині у 1918 р. та її включення до складу Румунського королівства / Віднянський С. // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Клуж-Напока: Сату-Маре, 2007. – С. 166–172; Віднянський С. Українські землі у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини / Віднянський С., Рубльов О. // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С. 430–493.
3. Маланюк Є. Ясновельможний пан Мазепа – тло і постать / Євген Маланюк. – К., 1991. – 48 с.
4. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч / Микола Андрусяк. – К.: Обереги, 1991. – 46 с.
5. Рендюк Т. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий / Теофіл Рендюк. – К.: "АДЕФ-Україна", 2010. – 447 с.
6. Порохівська-Андрич О. Полковник Гнат Порохівський – борець за незалежність України / Порохівська-Андрич О. – Бухарест, 2007. – 87 с.
7. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепа / Возняк М. // Мазепа. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 116.
8. Căldăraru C. Hatmanul Mazepa și Biserica Sfântul Gheorghe din Galați. Destine cu un sfârșit asemănător. Raport prezentat la Simpozionul științific internațional "Din istoria Galațului" / Căldăraru C. – Galați, 11 noiembrie 2007.
9. Râpă Buicliu D. Informații istorice privind personalitatea, sfârșitul și locurile de înhumare ale marelui hatman ucrainean Ivan S. Mazepa / Râpă Buicliu D. // Dominus. – Februarie 2003. – P. 8.
10. Răileanu N. Carol al XII și Ivan Mazepa în Moldova / Răileanu N. // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean. – 1999. – P. 249.
11. Історичні монографії Миколи Костомарова. Том XI. Мазепа. Часть II. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського. – 1896. – С. 78.
12. Letopisețul Țării Moldovei de la Ștefan sin Vasile Vodă / Costin N. // Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei. II. – București: Ediția a II-a, Mihail Kogălniceanu. – 1872. – P. 69–70.
13. Ричка В. Румунський слід Івана Мазепа / В. Ричка // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – P. 255.
14. Луців В. Життя і смерть гетьмана Мазепа на чужині / Луців В. // Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – Київ: "Веселка", 1992. – С. 94.
15. Velescu O. Biserica Sf. Gheorghe din Galaț. Extras / Velescu O. // Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare. II. – 1969. – P. 161.
16. Трепке В. Паломництво на могилу Гетьмана Мазепа / Трепке В. // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. – Львів, 1933. – С. 23.
17. Трепке В. Сліди і пам'ятки гетьмана Івана Мазепа в Румунії / Трепке В. // Тризуб. – Число 36 (344). – 18 вересня 1932. – С. 4.
18. Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754. – București. – 1935. Ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran. – P. 117.
19. Борщак І. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Борщак І., Мартель Р. – К., 1991. – С. 102.
20. Поперешній В. Про могилу гетьмана Мазепа / Поперешній В. // Тризуб. Щоденник. – Число 40 (248). – 26 жовтня 1930. – С. 13.
21. Borschak E. Vie de Mazepa / Elie Borschak et Rene Martel. – Paris, 1931. – P. 179.
22. Omer S. Naholii / Omer S. // Magazin istoric. – Aprilie 2004. – Nr. 4. – P. 20.
23. Пилипчук Р. Микола Садовський над могилою Івана Мазепа / Пилипчук Р. // Іван Мазепа. – С. 97–98.
24. Трепке В. На розшуках за могилою Гетьмана Мазепа / Трепке В. // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1933 рік. – Львів, 1933. – С. 18.

Теофіл Рендюк

УКРАИНСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В РУМЫНИИ

Статья посвящена актуальной теме – изучению малоизвестных в Украине фактов формирования украинской эмиграции в Румынии и судьбе ее представителей в течение 1709–1940 гг. Впервые исследуется тесное взаимодействие между первой волной украинской эмиграции в Молдавии и Валахии времен пребывания там Ивана Мазепы и его окружения и нашими соотечественниками, которые вследствие различных обстоятельств оказались в пределах современной Румынии в разные исторические периоды.

Ключевые слова: Румыния, Молдавия, Валахия, украинская эмиграция, Иван Мазепа.

Teophil Rendyuk

UKRAINIAN EMIGRATION IN ROMANIA

Article is devoted to the actual topic – the study of little-known facts of the formation in Ukraine of the Ukrainian emigration in Romania and the fate of its representatives during 1709–1940 was first studied close interaction between the first wave of Ukrainian immigration in Moldova and Wallachia time being there Ivan Mazepa and his environment and our fellow citizens, that due to various circumstances now modern Romania in different historical periods.

Key words: Romania, Moldova, Wallachia, Ukrainian emigration, Ivan Mazepa.

УДК 94(438)

Юрий Сулаберидзе

СОВРЕМЕННЫЙ ЦИКЛ РАЗВИТИЯ ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИИ*

В данной статье автор анализирует особенности восприятия культурно-политической истории правящим классом Грузии. Утверждается, что при осуществлении современной политики необходимо учитывать организм восприятия жизни, ментальность грузинского самосознания.

Ключевые слова: восприятие истории, "способ жизненного проявления", циклы истории, органическая теория, кавказская цивилизация.

Закономерности политической истории постсоветской Грузии не стали еще предметом исследования, хотя в научной литературе немало написано о политических катаклизмах современной истории Грузии.

Представляется, что выявление определенных циклов политической истории современной Грузии, позволит глубже оттенить ее особенности, проблемы того кризиса власти, который она переживает.

Мы делаем акцент на анализе природы и особенностей политического поведения, типа восприятия истории правящим классом, а не историками [1].

Грузия на первом этапе, при З. Гамсахурдия, избрала тактику изоляции от внешнего мира, и "заключения в кавказскую крепость". Это был период отпочкования от советской империи.

На втором этапе, при Э.Шеварднадзе, одного из авторов "перестройки", переложения теории конвергенции на советское пространство, ставились задачи становления грузинского государства, преодоления изоляции, поиска ее места на стыке Запада и Востока. В этом отношении "отец грузинской демократии" первостепенное значение придавал политике не конфронтации, а баланса сил как внутренних факторов, так и внешних игроков, от действия которых в конечном счете зависело – состоится ли грузинское государство.

Эти вопросы не были сняты и "мини-лидерами", "младореформаторами", пришедшими к власти в результате "импортированной цветной революции".

"Спасительным якорем" для революционеров стала идея о транзитной роли Грузии в продвижении демократии на Восток в контексте формирования "Большого Ближнего Востока".

Грузия превращалась в планах режиссеров постановки нового акта "демократической трагедии" в экспериментальную площадку для апробирования внедрения демократических процедур и ценностей на евразийскую почву.

Можно ли утверждать, что пересаживание на традиционную почву структур общества и идеологии неолiberaлизма являлось органическим процессом модернизации и глобализации?

Проявилась ли в этом характерная цикличность грузинского политического процесса?

Эти два вопроса тесно взаимосвязаны, и ответы на них позволят подойти к рассмотрению особенностей цивилизационной трансформации грузинского общества в начале XXI века.

Представляется ошибочным абсолютизировать значение сравнительно-исторического метода, так как при этом недооценивается специфика и особенности национальной истории, ее цивилизационного фундамента [2].

Буржуазная историография истории Грузии XIX–XX вв., которая уже была способна выработать дискурс для обнаружения глубинных процессов грузинской истории, стала отходить от деления грузинской истории по принципу смены правления монархий, представлявших, по сути дела, эманацию идеи богоизбранности правителей.

Появление "органической теории", раскрывающей становление, развитие, расцвет и упадок грузинских царств, отражало достижение буржуазной историографии, которая включала в анализ становления государственности цивилизационные доминанты: развитие экономики, культуры, быта, политических структур [3, с. 4–5].

Развитие грузинской историографии было тесно связано с идеей цикличности грузинской культурно-политической истории, развертывания "грузинской идеи" от зарождения мифа о демиурге, "героя-строителя", создания единого государства, кратковременного расцвета, а затем распада государства на отдельные царства и княжества, и возрождением национальной идеи на новом витке истории.

* текст подано мовою оригіналу.

Национальные историки в русле прогрессивных европейских тенденций предприняли усилия для обнаружения природы грузинского национально-этнического организма, который стоял перед опасностью поглощения и растворения в имперской оболочке иноязычной культуры.

Историки "культурно-исторической школы" Н. Марр, А. Хаханашвили, И. Джавахишвили внесли значительный вклад в обоснование концепции "самобытного развития Грузии", сменяющихся циклов развития на основе выделения "внутренних отличительных черт" грузинского феномена, используя для этого сравнительно-исторический и палеонтологический срезы исследования.

Н. Марр ввел понятие "кавказский культурный мир", пытаясь обнаружить его самодостаточность и самобытность, родовые признаки грузинской культуры в ареале кавказской культуры, свойственный ей "способ жизненного проявления".

Ученый утверждал, что "духовный фундамент" грузинской культуры был заложен на широкой языческо-этнической базе, определившей дальнейшие пути ее развития.

Н. Марр писал: "Наследовав от языческих времен особую этнически-культурную закваску, по принятии христианства кавказский мир резче выразил свою духовную самостоятельность". Это позволило грузинской культуре отстоять себя от поглощения иноязычными цивилизациями, остаться органической частью Христианского Востока [4, с. 93–94].

Восприняв методологию сравнительно-культурного изучения процессов взаимовлияний, грузинская историография сделала ударение на самобытности, методе глубинного постижения собственного развития, поиске "способа жизненного проявления" национального духа.

Грузинский организм отличается многоканальностью, многоэтничностью, по образному выражению Н. Марра, является "древом жизни".

Определенная "двойственность" двух Грузий – Западной приморской и Восточной континентальной (Колхиды и Иверии), горной и предгорной- Севера и Юга, как крестообразное единство при значительном этническом многообразии, постоянно присутствовала и составляла природу национального многоэтнического организма.

Идеология неоплатонизма ("единое-первое") в обосновании грузинского философа XII века Петрици была положена в основу создания единого грузинского государства, благодаря деятельности "героев-строителей" [5, с. 294–296].

Это и составляло стержень цикличности грузинской истории, она знала периоды расцвета и упадка национального духа, как основные вехи его существования, смена которых определялась как внутренними течениями, так и внешними заимствованиями, отвечавшими природе национального организма.

В основе всегда была идея возрождения, особой миссии грузинского государства – как хранителя сначала языческой культуры, а затем христианства на Ближнем Востоке. "Двойственность духовных лидеров (модзгварт-модзгвари) и "мепе-правителей" составляют "дуумвират" этапов развития грузинского государства: Петр Ивер – Вахтанг Горгасал, Иоанн Петрице – Давид Строитель, Шота Руставели – царица Тамара. Они заключали в себе эту идею в циклическом развитии грузинской государственности.

И формирование этого "способа жизненного проявления" является продуктом векового общения с языческим переднеазиатским, христианским, арабо-мусульманским, персидским, кавказским миром.

Был выработан особый грузинский организм восприятия внутреннего и внешнего мира, позволявший аккумулировать опыт общения и его дальнейшего развития. Грузинские царства и княжества как автономные культурно-политические миры прошли через этапы конвергенции "переваривания достижений" европейской и восточной цивилизации.

На "входе" в свою "культурно-политическую систему", отмеченную "двойственностью происхождения", выполняемой транзитной роли между Западом и Востоком, ставились определенные требования и условия, при которых стало возможным освоение достижений развитых цивилизаций – это определенное соответствие уровню культурного развития восприимчика, природе его организма. Речь шла о возможности усвоения тех пластов, которые не меняли природу собственного организма. На "выходе" система выдавала "продукт", преобразованный в грузинскую национальную форму, с внутренними отличительными признаками. Грузинский организм ввиду многообразия внутреннего содержания содействовал "конвертации", переформатированию образцов для подражания.

В небольшом геополитическом пространстве между Европой и Азией в XII–XIII вв. философия неоплатонизма породила Грузинскую империю, объединяющую многие народы. В значительной степени это было обусловлено и соседством с двумя великими империями – Византийской и Персидской. Грузинская политическая элита отличалась высокой духовностью, толерантностью,

достижениями в создании развитой политической системы. Об этом говорит творчество Шота Руставели.

Видимо, это была высшая точка бифуркации маятника грузинской культурно-политической истории, ее религии, памятники которой находились в Иерусалиме, Синае, Византии.

В грузинском политическом сознании осталась ностальгия об имперском величии, уникальности грузинского феномена.

После падения Византии, вторжения турок-османов, упадка Персии, и разрыва геостратегических путей, связывающих Грузию ("Сакартвело") с цивилизационными центрами, начался постепенный процесс упадка. Хотя в отдельные периоды можно было видеть попытки возрождения величия, имперского прошлого. Чахла культура, усиливался партикуляризм. Когда пламя угасло, пассионарность слабела, тогда начался упадок национального духа, раскол единства и цикл падения грузинской государственности.

Научные разработки указанных историков заложили основы для последующего анализа тех кардинальных изменений, которые происходят в политическом организме грузинского общества начала XXI века.

Согласно их исследованиям, можно полагать, что цикличность стала нести новое содержание, но "внутренние отличительные свойства психологии души народа" обнаружили "способ жизненного проявления" грузинского самосознания.

Такова общая характеристика особенностей развития грузинской культурно-политической истории, которая многое объясняет в тенденциях развития современной истории Грузии.

Представляется, что данный организм "способа жизненного проявления" детерминировал культурно-политическое развитие Грузии и на последующих этапах развития грузинского феномена. Сохранился не только скелет организма, но и цивилизация – обычаи, традиции, восприятие жизни и политики. Цивилизационные основания более прочные, и они изменяются медленнее, чем формационные. Является ли органичным восприятие культурно-политической истории современными лидерами Грузии?

Можно отметить определенную метаморфозу в эволюции их взглядов. Первоначально в революционном пафосе провозглашалось возвращение к "корням" национальной истории, принадлежность Грузии к "Колхидской цивилизации". Лидеры-революционеры стали именовать Грузию "древнейшей европейской страной", потом неожиданно появились мессиджи, означавшие поиски своего места в новой сетке координат – Грузия должна стать "новым Дубаи" или "новым Сингапуром". Но это никак не связано с "возвращением в европейскую цивилизацию" [6].

Что за метаморфоза идей "цветной революции"? Этот симбиоз "европеизма" и "тигрового ориентализма" – побочное явление проникновения идей глобализации на окраину евразийского мира, признак бунта отсталости и стремления подчеркнуть исключительность "имперского величия прошлого". Это признак комплекса неполноценности после долгого периода "отсутствия национального государства". Современные информационные технологии позволяют строить виртуальные картины "успешной страны" – лидера реформ, маяка геополитической революции, "глобальных ворот", лаборатории глобальных экспериментов. В прокрустово ложе "цветной революции" "вписывается" национальная история, вступающая в новый цикл культурно-политической истории. Прежние фреймы – "патрон-подданный", "свой-чужой" принимают виртуальный характер. "Герой-строитель" преобразуется в виртуального "лидера-маяка геополитической революции", "лидера-реформ".

На другом полюсе историческо-виртуальной борьбы "каджи" ("враги") империи, стремящиеся захватить "золотое руно" избранной провидением страны – страны "древнейшей цивилизации", где она и зародилась.

Сам исторический фундамент приобретает виртуально-религиозный характер – здесь поле борьбы Добра со Злом. В этом ритуальный, ментальный смысл, воплощенный в ритме и цикле определенного периода национальной истории.

На его раскрытие и воплощение (хотя бы виртуальное) и претендуют "герои-строители XXI века".

Можно выделить несколько кратких циклов постсоветской истории Грузии.

Это первый период – зарождение грузинского государства, отпочкования от СССР – 1989–2003 гг. и появление "демиурга восстановления независимой Грузии", всплеск "национальной идеи".

Так как распад СССР был неожиданным и очень быстрым, то к этому финалу коммунистической идеологии не были готовы как бывшие диссиденты, так и партократы, сторонники конвергенции.

Разлагавшаяся командно-бюрократическая система носила закрытый характер и не была способна на трансформацию. Начался процесс разрушения. Он продолжался и после распада большого государства на всем его бывшем пространстве. Разрушение и появление ростков будущего устройства шли как бы параллельно. Но практически период "либерализма и демократии" открывал возможности пользоваться всем тем, что раньше было общественным.

Шла не только приватизация собственности, но и истории, культуры, общественного и политического сознания, находившегося на уровне предполитической формы.

Поэтому мифологизация "своей истории", становившейся "уникальной", поиск архетипов этнически-национального характера составили содержание духовной части первого цикла – периода появления "демиурга" – самоидентификации "национального государства". Это воспроизвело организм партикуляризма – родового гена грузинской государственности и обнаружило "двойников-демиургов", претендовавших на строительство грузинского национального государства.

Следствием этого была гражданская война "партикулярных лидеров" и их "национальных партий". В отсутствии национальной идеи, ее место заняли реликты мифологии, соединенные с обрывками из либеральной идеологии. Страна разделилась на патриотов и врагов, доминировал фрейм "свой-чужой". Нетерпимость к чужому мнению вполне соответствовала идеологии – "иное не дано". Это был осколок не только тоталитарной идеологии, но и дань потребительскому восприятию того, что волной полилось с Запада на традиционно-консервативную почву.

Грузинская культурно-политическая мысль была отмечена доминацией негативизма. Данная рефлексия к восприятию воображаемого союзника порождала ориентацию – выбор "наименьшего из зол". Она вступала в противоречие с другой константой – ориентацией на патрона – героя, покровителя. В этом отношении патрон мог оказаться временным, до тех пор, пока он представлялся сильным не только политически, экономически, но и духовно.

"Партикулярность" природы формировавшегося правящего класса, действовавшего на основе данной рефлексии, составило гремучую смесь. Его формированию не предшествовала ни духовная реформация, ни относительная автономность духовной жизни, что характерно для Западной и Центральной Европы.

Имперские традиции мышления, восприятия действительности не содействовали осознанию специфики изменений, выработке самостоятельного ответа на вызовы, которые предстояло решить правящему классу. Потребительское отношение к выбору патрона диктовало необходимость искать быструю выгоду из состояния сложившегося коллапса ситуации и отсутствия реальной национальной программы.

Отношение к неолиберальной модели преобразования грузинского общества со стороны "цветных революционеров" носит также потребительский характер. Адепты неолиберальной модели подходят чисто инструментально, выборочно к усвоению инноваций. Нет целостного подхода, превалирует игра, парадность, театральность при разрушении прежнего здания государственного дома и создании основ здания "новой демократии".

Связано ли с приходом к власти "младореформаторов" начало нового цикла грузинской культурно-политической истории с 2003–2004 года?

Как "цветные революционеры" представляют себе возможность перехода от имперского СССР, советской системы к "гражданской нации"?

Способны ли они перешагнуть через этап создания "государства-нации" в условиях раскола общества, доминировании гена партикуляризма, отсутствия объединяющей национальной идеи в условиях переживаемого глубокого духовного кризиса?

Грузия не пережила ни Реформации, ни глубокой трансформации национальных духовных основ, чтобы закрепить национальную идентичность в условиях агрессивной глобализации XXI века. Тщетные попытки определить свое место моста на стыке Запада и Востока в течение последних 20 лет доказывают необходимость решить эту глубинную проблему развития грузинской государственности.

Для этого лидерам национального государства следует освоить "способ жизненного проявления" национального организма, отличающегося многоканальностью восприятия достижений различных цивилизаций.

Грузинская культура представляет собой часть кавказского культурного мира, цивилизации. Ее открытость к взаимовлияниям, глубокие народные корни, и в то же время усвоение элитной культуры окружающей ойкумены, создавали особый мир толерантности, единства.

С полным основанием можно утверждать, что сложившаяся система власти в Грузии переживает системный кризис. Прежде всего, это обнаруживается в неэффективности действий властей. Главное противоречие власти лежит в несоответствии либеральных идеалов, ценностей,

к которым стремится "розовая элита", и авторитарными средствами их достижения. Только так представляется возможным мобилизационный вариант ускоренного движения в Европу и НАТО. Подобный дискурс заранее ставит препятствия на пути продвижения к либеральному обществу "факела демократической революции", приводит к многочисленным нарушениям прав человека.

Сама стратегия нелиберального форматирования грузинского традиционного общества в условиях кризиса либеральной идеи представляется ошибочной. Либеральный мимезис толкает на пиарно-революционные действия, игнорируя национальные устои, традиционно-ценностные ориентации грузинского общества. Это порождает усиление конфликтности не только во внутренних структурах общества, но и отношениях с соседями в регионе. Известный аналитик современных политических течений А. Панарин утверждает, что "либерализм, как господствующая идеология современного Запада, формирующая его идентичность, связан с апологетикой современности – с образом блестящего и несокрушимого модерна, равно враждебного к "темному" прошлому, и качественно иному альтернативному будущему" [7, с. 6].

Диспозиция "традиционность-модерн" в постулатах "новых цветных" революционеров приобретает особое значение в рамках строительства общества "молодой демократии". Она провоцирует вестернизацию традиционного евразийского общества в поисках генотипа "древнейшей европейской цивилизации" в Грузии. По сути дела, провозглашается тезис о тождестве европейского западного человека модерна с типом личности кавказского мира. Исторический романтизм "цветных революционеров" порождает "утопии будущего", мифологизацию исторического прошлого в доказательство избранности грузинской нации на сотворение новой реальности. Это создает удобную почву для препарирования матрицы истории. В условиях современных потребительских вожделений стремление достичь места под солнцем порождает новую "имитированную историю" в виртуальной оболочке, реальность как бы вытесняется в подсознание, открывая дорогу ирреальности. Такова драматургия нового цикла истории.

В реальности это оборачивается трагедией, страницы которой уже вписаны в новейшую историю Грузии. Память о прошлом – это способность воспитания, обучения на ошибках, но можно и не замечать их, или сводить все к проискам внутренних и внешних врагов, списать на них. И продолжать строить здание "новой демократии" на разрушении традиционных устоев, не совместимых с тезисами "цветной революции". Так на основе трафаретов нелиберальной демократии создаются институциональные и ценностные структуры нового общества.

Активные шаги на пути к реформированию общества предпринимались. Но в целом они привели к усилению авторитарного режима.

Действительно, в определенный период отделения от союзного государства и отхода от советского наследия, этот процесс представлялся закономерным и обоснованным. Тем более, что в этом отходе от "советского тоталитаризма" странам "новой демократии" активно помогали США и старая Европа. Все было нацелено на создание институциональных основ "новой демократии", обновление ментальности, смену лидеров "перестройки" – "отцов демократии" на "младореформаторов". Для этого потребовалось проведение "цветных революций". Но "революция роз" не только не ослабила персоналистский режим, а придала ему новый импульс в лице харизматичного лидера.

Администрация Дж. Буша придавала режиму М. Саакашвили роль "локомотива цветных революций на Кавказе и Центральной Азии". Мог ли режим М. Саакашвили, "новые революционеры" выполнить столь сложные задачи, исходя из тех ресурсов, которыми они обладали?

Второй вопрос – в какой степени учитывалось историко-культурное наследие Грузии, менталитет, традиции грузинского народа?

Хотелось бы выделить те аспекты, которые в наибольшей степени отражают кризисное состояние грузинского общества и его правящего класса.

Правящая элита Грузии проявила полную беспомощность в поиске альтернативных путей развития. Не видно команды, которая бы пыталась найти пути самобытного развития грузинской нации, учитывая многовековую историю кавказской цивилизации, роль грузинского этноса в ее развитии. Трудно найти в истории Грузии такой период, когда такими испорченными были отношения с народами Кавказа, с соседями.

Правящий класс предпочитает все время говорить о транзитной роли Грузии в общении Запада и Востока, явно недооценивая цивилизирующую роль Грузии в сближении народов Кавказа, отдавая роль транзиту в ущерб органическому развитию Кавказа как самостоятельного феномена.

Восприятие политических реалий современности современным правящим классом Грузии – не только дань голому утилитаризму, но и проявление негативного дуализма к собственной судьбе.

Это проявление отсутствия исторической памяти, которая препарирована, из ее матрицы вырываются отдельные куски и вольно "по-революционному" складывают "новейшую историю Грузии", страны "древнейшей европейской культуры". Для либерально-революционного дискурса характерно игнорирование временных отрезков истории, отрицание ее цикличности – смены периодов подъемов и спада, стремление осовременить собственную историю и подчеркнуть ее уникальность. Поэтому у революционеров возникает насущная потребность возвращения в лоно европейской истории и стремление модернизировать историю Грузии, стремление "сжать пространство", пробежать быстрее расстояние от "дикости советского коммунистического периода" к "современному демократическому развитию". Однако, игнорирование объективных закономерностей истории, ее цикличности, маятникового развития, скорее всего, приводит авторов "цветных революций" к обострению ментального кризиса, так как нельзя отбросить "глубинную память истории" [8]. "Революционный дуализм" – хорошо известное явление. Он всегда оборачивается "концом истории", на смену которой приходит фарс.

Через каналы идеологического воздействия внедряется идея, что существует только одна альтернатива, что путь Грузии давно определен. Когда иссякают возможности манипулировать этой "начинкой", то на смену ей приходят новая пиар-игра – через Грузию проходит водораздел между цивилизацией и варварством, так называемая "новая Берлинская стена". Идеологи цветной революции строят фантазмагии необыкновенных успехов в развитии демократии. Грузия в этих утопических проектах является самой привлекательной страной для инвестирования капитала.

Наши суждения о восприятии исторического наследия современными "лидерами-строителями" могут показаться субъективными и односторонними. Можно найти и другие факты, которые говорят об определенных успехах институциональных реформ – удачно проведенной реформе полиции, росте налогов, бюджета, реформировании армии и т.д. Успехи имеются, прежде всего, в создании силовой составляющей правящего режима, который обеспокоен своим сохранением. Но идеологическая база реформации довольно узка. Она строится на эксплуатации фрагментированных образцов героического прошлого, и воссоздания на их основе "прекрасного будущего самой успешной страны либеральной демократии", представляющей собой "форпост европейской цивилизации в борьбе с варварством" [9].

Цели и задачи, поставленные революционерами XXI века, явно контрастируют со средствами и результатами очередного революционного эксперимента, так как действия как на внутренней арене, а тем более на международной арене выглядят явно неадекватными. В них явно превалируют утопические идеалы, а не политический прагматизм. Последствия событий 2007–2008 годов, скорее всего, склоняют к тому, что кризисные явления носят сущностный характер, а не только личностный, связанный с неадекватными действиями президента.

Ущербна самая стратегия развития, игнорирующая многоканальность культурно-политического развития, возможности поиска альтернатив для сохранения самобытного лица грузинского национального организма.

Список использованных источников

1. Национальные истории на постсоветском пространстве 10 лет спустя // Режим доступа: www/airo-XXI.ru/projects_2008/natsionalni_istorii_10 лет|istorii.htm.
2. Сайко Э. Методологические аспекты стадийного подхода к изучению цивилизаций как явления всемирно-исторического процесса / Сайко Э. // Цивилизации. – Вып. 2. – М., 1993. – С.102–111.
3. Барамидзе А. Вопросы истории древней Грузии в грузинской историографии XIX века: авт. дисс. на соискание док. ист. наук. – Тб., 1971. – С. 4–5.
4. Сулаберидзе Ю. Н. Марр – как историк грузинской культуры // Научная мысль Кавказа. – 1999. – № 2. – С. 94.
5. Нуцубидзе Ш. История грузинской философии. Собр. соч., Т.5. / Нуцубидзе Ш. – Тбилиси, 1960. – С. 294–296.
6. Папава В. Экономические успехи постреволюционной Грузии: мифы и реальность/ Папава В. / Режим доступа: www.slavic-europe.eu/index.php/comments/ii-georgia_comments/9813-2011-07-11.
7. Панарин А. Глобальное стратегическое планирование в условиях стратегической нестабильности / Панарин А.. – М., 1999. – С. 61.
8. Розов Н. Императив изменения национального менталитета / Розов Н. // Полис. – 2010. – № 4. – С. 7–21.
9. www.rus.-press/ge/gp/daili_new|1735-stepanian

Юрій Сулаберідзе

СУЧАСНИЙ ЦИКЛ РОЗВИТКУ ГРУЗИНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

У цій статті автор аналізує особливості сприйняття культурно-політичної історії правлячим класом Грузії. Стверджується, що при здійсненні сучасної політики необхідно враховувати, ментальність грузинської самосвідомості.

Ключові слова: сприйняття історії, "спосіб життєвого прояву", цикли історії, органічна теорія, кавказька цивілізація.

Yuriy Sulaberidze

ACTIVE CYCLE OF GEORGIAN HISTORY

The author in her article analyzes particularly perception of culture-politics history of ruling class in Georgia. The author talks about the preconditions is practicable of modern policy, which probably are established by organism of perception life, mental consciousness of Georgia.

Key words: perception of history, "a way of life manifestation of" cycles of history, the organic theory, Caucasian civilization.

УДК 94(477)

Ігор Дацків**УКЛАДЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ВІЙСЬКОВОЇ КОНВЕНЦІЇ У
ВІДПОВІДНОСТІ ДО БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИХ УГОД 1918 Р.
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

У статті йдеться про підписання делегацією Центральної Ради Брестського мирного договору. З'ясовуються обставини, що спонукали український провід звернутися до Центральних держав за військовою допомогою у лютому 1918 р. й укласти військову конвенцію. Серед Брестських угод, що кардинально вплинули на дальшу долю України, сприяли збереженню її незалежності і забезпечили розвиток державотворчого процесу, визначальне місце посідає військова конвенція, укладена між Україною та Німеччиною й Австро-Угорщиною, згідно з якою їх армія надала допомогу українським частинам у визволенні території УНР від військ більшовицької Росії.

Ключові слова: Центральна Рада, Брестський мирний договір, Німеччина, Австро-Угорщина, військова конвенція.

Актуальність теми зумовлена тим, що в період інтенсивного осмислення історії Української революції 1917–1921 рр., виявляються альтернативні аспекти при перегляді умов підписаного делегацією Української Центральної Ради (УЦР) Брест-Литовського мирного договору, обставин, що спонукали українське керівництво звернутися до Центральних держав за військовою допомогою у лютому 1918 р. й укласти військову конвенцію.

Серед Брестських угод, що кардинально вплинули на подальшу долю України, сприяли збереженню її незалежності і забезпечили розвиток державотворчого процесу, визначальне місце посідає військова конвенція, укладена між Україною та Німеччиною й Австро-Угорщиною, згідно з якою їх армії надавала допомогу українським частинам у визволенні території Української Народної Республіки (УНР) від військ більшовицької Росії. Цей акт викликав неоднозначну оцінку суспільства вже за доби УЦР й став предметом дискусій істориків різних ідеологічних напрямків упродовж декількох десятиліть до сьогодення.

Об'єктом дослідження є переговорний процес та підсумкові документи Брест-Литовської мирної конференції 1918 р.

Предметом дослідження є військова конвенція, укладена УЦР в ході переговорів.

Наукова новизна дослідження зумовлена постановкою та розробкою актуальності проблеми, що ще не отримала належного висвітлення в історичній науці. Проаналізовано дії української дипломатії: підписання Брест-Литовського мирного договору, військової конвенції з Центральними державами й вихід України на міжнародну арену.

Оскільки в існуючих на сьогодні наукових розробках зазначена тема всебічно не розглядалася, а також з огляду на відсутність виразної концептуальної домінанти, автор поставив за мету об'єктивно висвітлити дипломатичну діяльність делегації УЦР, скерованої на захист національних інтересів українського народу на мирній конференції у Брест-Литовську 1918 р.

Досягнення поставленої мети передбачає опрацювання та вирішення наступних наукових завдань: з'ясувати стан наукового вивчення проблеми; проаналізувати місце України у політиці Центральних держав у зв'язку з мирними переговорами; розкрити хід переговорів української та німецько-австрійської сторін з укладення військової конвенції.

Найбільш детальний аналіз причин, що спонукали керівництва УЦР укласти військову конвенцію, подав М. Грушевський у праці "Ілюстрована історія України" 1921 р. По-перше, він відзначав, що усвідомлював негативну реакцію на запрошення німецьких та австро-угорських

військ в Україні, але альтернативи не було: "З різних поглядів се не була приємна перспектива. Було в високій мірі небезпечно, при таких стані України, впускати на її територію чужоземне військо... що дасть привід до агітації против Центральної Ради з різних сторін... Але з другого боку було б в високій мірі небезпечним зіставити Україну на довший час у власти більшовицької анархії", – наголошував він [1, с. 565].

П. Христюк, відзначаючи певні негативні наслідки вступу німецько-австрійських військ в Україну, наголошував на тимчасовості операції: "Німці здержаться від втручання у внутрішні справи республіки, а тим часом буде утворено свою армію, після чого мине потреба в німецьких військах і вони будуть швидко виведені з України" [2, с.83].

Змістовна інформація про те, як дійшло до укладення угоди про військову допомогу Україні та роль у цьому процесі дипломатичної делегації під проводом О. Севрюка, міститься у праці І. Нагаєвського "Історія української держави двадцятого століття". Автор подає і високо цінує її звернення до населення Німеччини та Австро-Угорщини. "Звернення" наших молодих дипломатів, співтворців новітньої Української держави, які достойно боронили самостійність України в час переговорів у Бресті, – писав автор. – залишиться назавжди одною з найдорожчих і найцінніших пам'яток історії України" [3, с.107].

Чимало уваги цьому періоду історії приділяв у своїй фундаментальній праці – двотомній "Історії України 1917–1923 рр." Д. Дорошенко. Він аналізував причини звернення проводу України за військовою допомогою, перебіг подій визволення краю від більшовиків, реакцію різних прошарків українського населення, взаємовідносини з німецьким і австрійським командуванням. Автор звертав увагу на важливу малодосліджену деталь угоди, а саме: від початку переговорів українська сторона наполягала на тому, щоб основу військ вторгнення становили насамперед українські полки австро-угорської армії, яких було приблизно 20, та Легіон Українських Січових Стрільців (УСС). Він подає звернення, а насправді наказ учасника Брестських переговорів М. Любинського до українських вояків у таборах військовополонених у Австрії та Німеччині. Зауважимо, що цей аспект детально досліджував лише львівський історик І. Патер у монографії "Союз визволення України" [4, с. 333–339].

Варто зауважити, що у деяких працях тодішніх провідників України давалася негативна, а часом нищівна оцінка військової конвенції. Так, В. Винниченко, провідний діяч УЦР, критикував ініціаторів угоди, зокрема М. Грушевського, за легковірність, що "українська влада повернулася на тяжких німецьких гарматах". До нього приєднувався М. Шаповал, який закидав М. Грушевському та В. Голубовичу, голові уряду, що вони одноосібно приймали доленосні рішення та інших [5, с. 299–303].

Упродовж декількох десятиліть радянська історіографія, що обслуговувала потреби комуністичного режиму в СРСР, при висвітленні проблеми спиралася на постулати, закладені ще В. Леніним у 1918 р., який звинувачував "буржуазно-націоналістичну Центральну Раду" у зраді свого народу і змові з "німецькими імперіалістами" [6, с. 200].

Цю тезу обґрунтували у своїх працях насамперед історики радянської України А. Лихолат, М. Супруненко, Ю. Белан та ін. Зокрема, Ю. Белан стверджував: "Вигнана з України повставши проти неї українським народом контрреволюційна Центральна Рада... підписала з німецькими імперіалістами договір, за яким запросила їх на боротьбу з українськими робітниками і селянами. Відповідно з угодою, німці зобов'язалися повалити радянську владу на Україні" [7, с. 78–79].

М. Супруненко відтворює діяльність В. Леніна, який надсилав в Україну війська, вимагав від військового командування чинити опір "німецько-гайдамацьким" частинам, зберегти радянську владу в Україні за будь-яку ціну [8, с. 26–31].

А. Лихолат дотримувався аналогічної точки зору, а через усі його праці проходила теза про змову "українських буржуазних націоналістів" з німцями, що були маріонетками, і лише, щоб "прикрити військову окупацію України, німецькі імперіалісти інспірували офіційне звернення Центральної Ради до урядів Німеччини і Австро-Угорщини з проханнями про "допомогу" у справі боротьби з більшовиками" [9, с. 87].

У контексті досліджуваної проблематики відзначимо також внесок сучасних вітчизняних істориків, яким відкрилися широкі можливості для об'єктивного відтворення багатьох суперечливих подій з минулого України.

Помітний науковий доробок у вивчення Брестського мирного договору та його результатів внесли В. Верстюк, Д. Веденєєв, Д. Будков, І. Дацків, Д. Держалюк, В. Литвин, Ю. Павленко, Ю. Храмов, І. Патер, О. Патер, О. Рубльов і О. Реєнт, В. Солдатенков, Я. Тимченко, а також колектив авторів монументального збірника документів і матеріалів у двох томах "Українська Центральна Рада" [10].

Спираючись на архівні документи, досі не доступні закордонні видання, насамперед українського зарубіжжя, мемуарно-історичні праці колишніх активних діячів Української революції та науково-історичні дослідження, сучасні історики висвітлили чимало замовчених або

фальсифікованих подій, пов'язаних з Брестськими угодами. Проте низка аспектів ще вивчена не досить глибоко. Серед них військова конвенція від 12 лютого 1918 р., втілення її у життя та наслідки, чому і присвячується ця наукова публікація.

Ситуація, що склалася в Україні наприкінці січня 1918 р., була катастрофічною. Створений за наказом В. Леніна Український фронт на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, а з 19 січня 1918 р. – Ю. Коцюбинським, вступив в Україну. Наступ вели три угруповання: із Брянська на Конотоп – С. Кудинський, з Гомеля на Бахмач – Р. Берзін, із Харкова на Полтаву – Київ – основне, під командуванням М. Муравйова. 17 січня поточного року за наказом Москви з цих угруповань було створено три армії: 1-а під командуванням полковника царської армії О. Єгорова у складі харківських, донецьких червоногвардійців та загону чорноморських моряків з бронепотягом Андрія Полупанова, загалом майже 3 тис. вояків, що наступала через Яготин на Київ.

2-а армія – під командуванням Р. Берліна, у її складі були московські, петроградські, мінські та інші російські загоны і частини Червоної гвардії й наступала на Київ через Ніжин. Її загальна чисельність становили майже 4 тис. багнетів.

3-я армія на чолі з С. Кубинським, складалася із брянських і курських червоногвардійських частин і нараховувала 1 тис. вояків.

Група М. Муравйова – майже 4 тис. вояків – йшла на столицю з Харкова. Згідно з підрахунками генерала УНР О. Удовиченка, загальна чисельність усіх військ, кинутих в Україну, становила 35–40 тис. бійців, причому половина з них інших національностей, але здебільшого росіян [11, с. 143–148; с. 17–18].

Безпосередньо на Київ наступали більшовицькі війська силою у кількості найменше 16 тис. вояків, тоді як захисників української столиці було приблизно 3 тис., як вважав О. Удовиченко. Проте київський дослідник військової історії України Я. Тинченко на основі аналізу архівних документів стверджував, що у Києві на кінець січня було 1940 багнетів і три бронемашини, яким довелося вступити у вуличні бої, розв'язані повстанням більшовиків під час наближення більшовицьких військ. Це повстання ще більше загострило ситуацію на фронті і вкрай ускладнило становище УЦР. Загальна кількість більшовицьких повстанців у Києві становила майже 2000 багнетів [11, с. 234–235].

Усі бойові дії більшовицьких військ і повстанців у Києві скеровувалися на те, щоб якомога швидше зайняти столицю України, що безпосередньо пов'язувалося з мирними переговорами у Бресті. 18 січня 1918 р. голова радянської дипломатичної делегації в Бресті домігся перерви у роботі конференції на десять днів, розраховуючи, що до 29 січня Київ буде захоплено й таким чином ліквідовано владу УЦР. Отже, її делегацію у Бресті можна усунути від переговорів, а її місце займе делегація маріонеткового радянського уряду, створеного у Харкові на чолі з Ю. Медведєвим. 3 і 7 лютого 1918 р. Л. Троцький проінформував представників Центральних держав, що УЦР припинила існування, а Київ – у руках радянських військ. Проте 9 лютого мирний договір України з країнами Четверного союзу було підписано. Відтак, УНР попросила допомоги для визволення України від більшовицької окупації.

У "Зверненні до українського народу" Рада міністрів наголошувала: "Проголосивши 9 січня 1918 р. в своєму 4 Універсалі Українську Народну Республіку державою самостійною, ні від кого не залежною, Українська Центральна Рада 27 січня замирила з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, положила кінець війні, здобула для трудящого люду мир демократичний без всяких анексій та контрибуцій.

Цього миру домагався працюючий люд України вже давно. І Українська Центральна Рада вволила його державну волю, не дивлячись на те, що Совіт народних комісарів з Петрограда з усієї сили перешкоджав українському урядові, Раді народних міністрів заключити мир і дати тим змогу робітникам та селянам стати до спокійної роботи на нивах та фабриках, заводах і майстернях.

Рада народних міністрів покликала весь український народ до рішучої боротьби, боротьби збройної з петроградськими насильниками, з Совітом народних комісарів, з бандами грабіжників з Московщини. Але для того, щоб швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після укладення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народних міністрів прийняла військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій та добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло – будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом польового штабу нашої держави.

Тому Рада народних міністрів закликає весь український народ негайно ставати до мирної праці, до боротьби з безладдям" [12].

Вперше питання про необхідність і невідкладність військової допомоги з боку Німеччини розглядалося на засіданні Ради Народних Міністрів 30 січня 1918 р. На ньому генеральний секретар судових справ М. Ткаченко оголосив інформацію про хід переговорів української дипломатичної делегації у Бресті. Вони були досить сприятливими для учасників засідання: у результаті наполегливої активної діяльності дипломатів, конференція визнала після проголошення 22 січня Четвертого Універсалу, українську делегацію самостійною і повноважним представником незалежної УНР. Водночас голова пленарного засідання, австрійський міністр закордонних справ О. Чернін наголосив на тому, що учасники конференції визнають Україну "самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані укладати самостійні міжнародні договори" [13, арк. 13].

Генеральний секретар з військових справ Микола Порш окреслив важке становище УНР в результаті агресії з боку більшовицької Росії, заявив, що "бажана б була допомога військом з боку Центральних держав, по можливості українськими полками, а також технічна допомога" [13, арк. 13–13 зв]. Пропозиція надіслати до Бреста згоду на військову допомогу німців була схвалена майже одногласно.

Варто наголосити на тому, що пропозиція М. Порша про допомогу УНР саме українськими частинами базувалася на тому, що в австрійських і німецьких таборах військовополонених серед 2,9 млн була значна частина українців, які заходами Союзу Визволення України (СВУ) були у 1917 р. сконцентровані в окремі табори Фрайштадт, Раштадт, Зальцведель та інші. Наприклад, у Фрайштадті було приблизно 30 тис., у Зальцведелі і Вецлярі – 50 тис. українських військовополонених. На конференції за участю представників головних таборів у вересні 1917 року українці підтримували УЦР і висловлювали бажання якнайшвидше повернутися до України і взяти участь в обороні її незалежності [14, с. 293].

Окрім того, М. Порш та інші діячі Генерального секретаріату знали, що у складі австро-угорських військ є чимало так званих "українських полків", у яких галичани, зазвичай переважали. Згідно з даними відомого військового історика з діаспори Л. Шанковського, лише піхотних було більш ніж два десятки. З них на українському напрямку діяли у 1917 р. 58-й Станіславський, 90-й Ярославський, 19-й Львівський, 89-й Городоцький, 35-й стрілецький Золочівський, 3-й кінний полк уланів, 11-а та 54-а польові гарматні бригади, а також окремі курені піхоти, кінні сотні, технічні та допоміжні частини [15, с. 88–103].

Щодо високої боєздатності галицьких і буковинських частин і підрозділів та відданості їх вояків українській справі, М. Грушевський, М. Порш та інші лідери УНР переконалися на прикладі сформованого у Києві з військовополонених і біженців Галицько-Буковинського куреня УСС. Його засновники: Є. Коновалець, Ф. Черник, Р. Дашкевич, І. Чмола та інші домоглися дозволу на формування окремої військової частини 13 листопада 1917 р. й звернулися з відозвою до співвітчизників. У якій наголошувалося: "Ми, галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь у творенні нового ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ. Сповняючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити все те, що було проголошено у Третім Універсалі. В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріату – Головна Рада Галицьких, Буковинських і Угорських українців приступає до переведення організації військових частей" [16, с. 222].

На початку січня Окремий Галицько-Буковинський курінь УСС, невдовзі очолюваний Є. Коновальцем, мав понад 600 багнетів й швидко набирив силу і боєздатність. Саме йому М. Грушевський доручив у неспокійному Києві та у час наближення до столиці більшовицьких військ охорону УЦР та свою особисту. Січові стрільці стали основною силою, що розгромила більшовицьке повстання у столиці наприкінці січня – початку лютого 1918 р. Зауважимо, що уже наприкінці 1918 р. ця частина переросла у дивізію, потім – корпус і відіграла важливу роль у війні УНР за незалежність 1918–1919 рр.

1 (13) лютого 1918 р. на засіданні Малої Ради під головуванням М. Грушевського розглядалося питання про ратифікацію мирного договору України з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, тобто, надання права уряду підписати мирний договір. Відповідаючи на запитання учасників засідання, голова уряду В. Голубович повідомляв про те, що переговори про надання Україні військової допомоги тривають і за тиждень питання остаточно вирішиться. Причому він зазначав, що "військова допомога не буде мати характеру вмішування в наші внутрішні справи". Голова уряду запропонував Малій Раді дати дозвіл на підписання цих та інших угод, які "впливають з мирового договору з Центральними державами від дня 27 січня (9 лютого) 1918 р." [17, арк. 1].

Після цього, 5 лютого, голова української дипломатичної делегації у Бресті О. Севрюк звернувся до представників Німеччини і Австро-Угорщини з проханням "подати Українській

Народній Республіці оружну поміч проти наступу більшовицьких сил на Україну". Якщо військова допомога з боку вказаних держав буде надана, українська делегація готова підписати від імені УНР мирний договір. Посол Австро-Угорщини Фрідріх фон Візнер зробив у відповідь таку заяву: "Зложено з української сторони прохання про збройну допомогу буде прийнято союзниками. Австро-угорські військові сили, які будуть з їх теперішніх становищ вислані в область Української Народної Республіки, будуть повернуті назад на їх сьогоднішнє становище, як тільки правительтво Ради заявить про се своє бажання" [4, с. 431–432].

Проблема надання військової допомоги Центральними державами Україні була предметом детального обговорення 8–9 лютого Радою Народних Міністрів. Виконувач обов'язків військового міністра О. Жуковський, полковник російської армії, доповідав про те, що встановив зв'язок з командиром німецької дивізії на Волині, яка готується до наступу в напрямку Дубно-Рівне-Чорторийськ-Лунинець. Він запропонував німцям напрямком Гомель-Куп'янськ-Дебальцеве, щоб відрізати більшовиків від України. Водночас наявні українські військові сили у 2 тис. багнетів, частини генерала К. Прісовського та Гайдамацький Кіш Слободської України С. Петлюри, курінь УСС Євгена Коновальця мали наступати на Київ спільно з іншими військами німців. Також було вирішено до кожної німецької частини (полку) надіслати перекладачів. Відзначимо, що на нараді один з впливових державних секретарів лідер партії соціалістів-есерів П. Христюк виступив проти участі німецьких військ у визволенні України. "Ми прохали на Україну не німців, а галичан", – заявив він [13, арк. 19–19 зв].

Варто зауважити, що військова допомога з боку Австро-Угорщини була сприйнята українським політичним проводом неоднозначно і це питання викликало досить гострі дискусії, у тому числі на засіданнях уряду УНР. В. Голубович змушений був розглянути це питання окремо, зокрема чи запрошувала українська делегація у Бресті австро-угорські війська і на яких умовах. Учасник переговорів у Бресті М. Левитський підтвердив, що така пропозиція з боку українців була, але "військо повинно було бути по складу своєму українським" [13, арк. 33–34].

Голова делегації О. Севрюк підтвердив, що "мирною делегацією було запрошено австрійське військо. і що навіть є постанова, на основі якої австрійське військо за згодою українського уряду буде виведено з території України". На це Д. Левицький, галичанин, рішуче наголосив на тому, щоб "з складу австрійського війська було забрано німців, мадярів і поляків, позаяк ми просили стрільців-українців" [13, арк. 33–35]. Цікаво, що щодо німців не було жодних заперечень. Генеральний секретар М. Ткаченко зазначав, що оскільки на малочисленне українське військо покластися не можна, визволити Україну можна лише за допомогою німецьких військ. Подібну точку зору висловили М. Порш, О. Жуковський та інші. Водночас усі учасники висловлювали вимоги негайно приступити до формування власної української армії. О. Жуковський оприлюднив план створення восьми, за кількістю губерній, армійських корпусів, старшинських шкіл та призову до армії на основі обов'язкової військової повинності [13, арк. 33–36 зв].

Керівництво УНР усвідомлювало, що вступ на територію України німецько-австрійських військ може зустріти неоднозначне ставлення суспільства. Тому, було ухвалено звернутися до населення із спеціальною відозвою. Генеральний секретар Г. Сидоренко на засіданні 9 лютого 1918 р. запропонував у відозві наголосити, що "німці тільки допомагають нам військом без всяких обов'язків. замінюють українську армію, що німці прийшли по своєму почину, щоб забезпечити справу миру" [13, арк. 19].

10 лютого 1918 р. проголошено відозву "До всієї людності Української Народної Республіки", у якій, насамперед, відзначалося, що Україна уклала у Бресті мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, "положила кінець війні, здобула для трудящого люду мир" [18, с. 310]. Проте Раднарком кинув проти України своє військо, щоб "силою скинути український уряд, а Україну знову вернути в московську неволю" [13, арк. 19].

Отже, "щоб припинити руїну краю, щоб заховати людність від розстрілу, знущання та грабунку, Українське Правительтво через свою мирову делегацію звернулося 12 лютого с. р. до німецького народу за допомогою проти грабіжників. Німецький народ згодився допомогти нашому народові й вислав на Україну війська" [18, с. 310]. Уряд УНР сповіщав населення про те, що австро-німецькі війська не втручаються у внутрішні справи республіки, а після її звільнення покинуть Україну.

Радянська історіографія висвітлювала військову конвенцію України з Німеччиною та Австро-Угорщиною і прохання про збройну допомогу із своїх ідеологічних позицій. "Буржуазно-націоналістична Центральна Рада, – писали автори 10-томної "Історії Української РСР", – щоб відновити і утримати свою владу, а також замаскувати загарбницькі плани німецьких і австро-угорських імперіалістів, спеціальним зверненням до кайзерівської Німеччини поклікала її війська на Україну". Вони зазначали, що 19 лютого Німеччина скерувала в Україну 21 піхотну, 2 кінних дивізії

та кінну бригаду, а з 27 лютого Австро-Угорщина – 8 піхотних і 2 кінних дивізії. Загальна кількість військ вторгнення становила 450 тис. вояків.

Безумовно, вони не згадували, що у складі австро-угорських військ виступив в Україну Леґіон УСС, а частини Запорізької дивізії генерала О. Натіїва, гайдамаків С. Петлюри та Січовиків Є. Коновальця називали "недобитками Центральної Ради" [18, с. 310].

Документи свідчать про те, що, незважаючи на потужні сили більшовицької Росії в Україні, німецький генеральний штаб виділив спочатку для операцій невелику групу. О. Севрюк доповідав урядові про те, що німецькі війська мали намір зайняти лише північну частину України зі столицею. Тому, для наступу передбачалося планом і було спочатку використано 6 піхотних дивізій, з них чотири у напрямку на Київ, одну – на Луїнець і ще одну – на Одесу. Проте військовий міністр О. Жуковський заявляв членам уряду про те, що українського війська дуже мало й слід домовитися з німецьким командуванням продовжити операції на Лівобережній Україні, у тому числі на території Донеччини, що і було схвалено. Отже, поступово кількість німецьких військ в Україні збільшувалася [13, арк. 33–36].

Таким чином, з 19 лютого у напрямку Київ-Полтава-Харків-Донбас розгорнула наступ німецька група армій генерала-полковника О. фон Лінзінгена, що нараховувала 20 піхотних і 5 кінних дивізій, її війська без серйозного опору з боку більшовиків, які при наближенні супротивника, відступали без бою, рухалися звичайно у залізничних ешелонах у напрямку на Київ. 27 лютого 1918 р. передові частини німців увійшли у район Житомир-Бердичів, де об'єдналися з частинами українського війська. Згідно з підрахунками Я. Тинченка, тоді у цьому районі зосередилися Запорізька бригада полковника К. Прісовського (2750–3000 багнетів і 100 шабель), 1-а бригада полковника Н. Никоніва, рештки Одеської гайдамацької дивізії, броньовий дивізіон, кілька гарматних батарей, які в авангарді німецьких військ рушили на Київ. Саме вони вели зустрічні бої з більшовиками, зокрема частинами В. Ківідзе. Із району Сарн, де перебувала УЦР та уряд УНР, група українських військ, об'єднавшись із німецькими передовими частинами, 20 лютого поточного року розгорнула успішний наступ на Київ. Координував бойові дії українських військ з німецькими представник при штабі німецького фронту генерал В'ячеслав Бронський [13, арк. 13].

У ніч на 2 березня 1918 р. підрозділи Запорізької бригади, Гайдамацького Коша та Січових стрільців першими вступили у Київ. Наступного дня в столицю вступили німецькі частини. Після перегруповань українських військових сил у Києві від 6 березня спільно з німецькими дивізіями вони продовжили звільнення Лівобережної України. 6 квітня група військ, ядром якої була Запорозька дивізія, зайняла Харків, там її реорганізували у Запорізький корпус полковника П. Болбочана. 10 квітня за наказом військового міністра О. Жуковського частина корпусу під командуванням П. Болбочана, без погодження плану з німцями, рушила на Крим, а група полковника В. Сікевича – на Донбас.

25 квітня 1918 р. було зайнято Симферополь, а група В. Сікевича – до кінця квітня оволоділа Слобожанщиною і Донбасом. Німецькі частини, які рухалися за українцями, безперечно, надавали, здебільшого моральну допомогу, наводили страх на більшовицьке військо, суттєво деморалізували його, а це полегшувало справу повного визволення України. Повернувшись до Києва, уряд УНР продовжив державотворчу діяльність, насамперед розбудову національного війська, яку, щоправда, німці гальмували. Були встановлені стосунки з новим командувачем німецькими військами в Україні генералом-фельдмаршалом Германом фон Ейхгорном, який 31 березня очолив групу армій "Київ" [1, с. 563].

Ще у Бресті при підписанні мирного договору та додаткових угод, зокрема щодо військової допомоги Німеччиною і Австро-Угорщиною, Відень не виявляв бажання брати участь у військових операціях. Офіційні кола Австро-Угорщини усвідомлювали, що участь у відновленні української державності в Наддніпрянщині може призвести до зростання сепаратистських настроїв серед українців Галичини, Буковини, Закарпаття та й інших народів імперії. Коли німецькі війська увійшли 19 лютого в Україну, австро-угорська армія до них не приєдналася. Хоча міністр закордонних справ О. Чернін і був прихильником та ініціатором підписання угод з Україною, однак приєднався до тактики Відня, затягування вступу його військ, щоб отримати поступки з боку УНР щодо Холмщини й Галичини на користь Польщі.

Проте швидке просування німецьких дивізій вглиб України, багатої хлібом і взагалі продовольством, гостра потреба в них схилила Відень до походу власних військ. Військову операцію в Україні імператор Карл охарактеризував як "мирне проникнення на дружню територію" [1, с. 563]. Справді, його війська не зустрічали серйозного опору, насамперед у зв'язку з тим, що більшовицькі були сконцентровані в північній частині України, а австро-угорські частини діяли в південних напрямках Миколаєва, Херсона, Одеси, Вінниці.

27 лютого 1918 р. вступили в Україну австро-угорські війська на чолі з головнокомандувачем фельдмаршалом Е. Бем-Ермолі. За домовленістю з німцями і українцями, його війська наступали на Одесу вздовж залізниці Львів-Тернопіль-Жмеринка-Вапнярка-Одеса. Частини Червоної армії без боїв відступали на Олександрівськ (Запоріжжя)-Лозову-Донбас. Варто зауважити, що М. Грушевський, напередодні наступу австро-угорських військ, звертався до Відня з проханням надіслати в Україну формацію УСС та регулярні українські полки австрійської армії. "З огляду на велику цінність, яка виявилась за відділами галицьких Січових Стрільців, що організувалися на Україні з військовополонених і виселенців та віддавали важну послугу в боротьбі з більшовиками, – писав він, – дуже бажано було в даній хвилі дістати такі січові дружини в Австрії" [1, с. 563].

Отже, 27 лютого Легіон УСС перейшов Збруч й спільно з австрійськими частинами вступив у Кам'янець-Подільський. Але значна його частина – Вишкіл і Кіш (1000–1500 січовиків) – залишалася у Галичині, і лише у червні австрійське командування дозволило їм прибути в Україну та з'єднатися з головними силами. Е. Бем-Ермолі знехтував проханнями Києва і надсилав в Україну насамперед угорські, польські, австрійські частини. Другу половину березня Легіон УСС під командуванням отамана О. Микитки перебував у Одесі, згодом у квітні його перекинуто в район Олександрівська. Австрійське командування було незадоволене широкомасштабною пропагандистською та культурно-освітницькою діяльністю січовиків серед місцевого населення й відмовою від участі у реквізиціях. У жовтні 1918 р. воно повернуло січовиків на Буковину, в район Чернівців [19, с. 208].

Поряд з цим, 19 лютого 1918 р. один з впливових воєначальників Німеччини, піхотний генерал Е. Людендорф опрацював план операцій на сході, заявив міністрові закордонних справ Р. фон Кюльману, що його війська й без участі Австро-Угорщини визволять Україну від більшовиків. Щоправда, операція планувалася лише до Києва й Дніпра. Але вже через тиждень операції генерал М. Гофман повідомив Генеральний штаб про те, що УЦР вважає необхідним продовжити операції на Лівобережжі, очистити район Донбасу, отже, слід збільшити кількість визначених німецьких військ. Тим більше, що німці розгортали також операції у напрямку Одеси навіть після того, як цей напрямок став австрійським сектором [20, с. 120].

Аналізуючи перші тижні операції німецько-австрійських військ в Україні, О. Федюшин зробив слушні висновки, що німці намагалися мати перевагу в стосунках союзних військ з Україною, не збиралися давати свободу дій австрійцям, навіть у зоні їх окупації – на півдні. Вони перешкоджали прямим австро-українським контактам. Рух німецьких військ Чорноморським узбережжям з наміром випередити австрійців у окупації Одеси, призвів до гострого конфлікту, що загрожував австро-німецькому союзу. Ускладнила взаємини також пропозиція Берліна призначити Верховним командувачем силами Центральних держав генерала О. Лінзінгена. Лише 28 березня 1918 р. вище військово командування обох держав самостійно поділило Україну на зони окупації. Німцям дісталася більша частина України з містами Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Новочеркаськ, а також Таврія, Крим та порти Миколаїв, Ростов, Таганрог і Новоросійськ. Австрійці отримали Поділля, райони Херсону, Катеринослава і порт Маріуполя. Отже, "Австро-Угорщина була призведена до другорядної окупаційної держави", – робить висновок автор [20, с. 120–122].

Треба відзначити, що командувачем союзними військами 31 березня 1918 р. було призначено генерала-фельдмаршала Г. фон Ейхорна. Начальником штабу і командиром 1-го армійського корпусу став генерал-лейтенант В. Гренер, який перед від'їздом в Україну отримав від Пауля фон Гінденбурга і Е. Людендорфа повноваження, що набагато перевищували його військові обов'язки. Він встановив тісні стосунки з послом у Києві А. Муммом і спільно з ним розв'язував питання виконання УЦР прийнятих у Бресті зобов'язань, передусім, щодо поставок продовольства в Німеччину. Генерал В. Гренер був одним з активних ініціаторів усунення від влади УЦР й впровадження гетьманату П. Скоропадського [20, с. 126–127; 21, с. 336].

У зв'язку зі вступом німецько-австрійських військ на територію України на початку березня 1918 р. міністр внутрішніх справ П. Христюк надіслав до народних земських управ циркуляр, у якому наголошував на тому, що: "27 січня 1918 р. Українська Народна Республіка заключила з Германією, Австро-Угорщиною, Турцією і Болгарією мир демократичний, гідний, справедливий, без анексії і контрибуцій. За допомогою наших полонених вояків, зорганізованих у Германії і Австрії в корпуси, австрійських січових стрільців-галичан і германського війська, наші вояки очищають Україну від насильників більшовиків. Заводиться лад і спокій в державі, утворюються умови, при яких органи місцевого самоврядування мають можливість приступити до упорядкування місцевого життя, до виконання великого і почесного обов'язку, який поклато на нього населення. Наказується всім міським, повітовим, волосним і сільським управам приступити негайно до енергійної творчої, планомірної праці по обслуговуванню потреб працюючого люду" [22].

Таким чином, Брест-Литовський мирний договір між УНР і Четверним союзом, укладений 9 лютого 1918 р., був першим значним зовнішньополітичним актом України і першим миром у світовій

війні 1914–1918 рр. До укладення миру УЦР спонукали не німецькі симпатії її лідерів, а об'єктивна внутрішня і зовнішньополітична ситуація, що склалася у цей час. Внутрішнє становище України вкрай погіршилося у зв'язку з більшовицькою навалою. Без зовнішньої підтримки УЦР й українському уряду бракувало сил захищатися від більшовиків. Це ставило під загрозу виконання умов Брестського договору УНР із Четверним союзом.

Саме цим зумовлювалася ініціатива німецької дипломатії, котра, згідно з урядовою інструкцією, запропонувала українській делегації звернутися до Центральних держав за військовою допомогою. Надзвичайно важливим досягненням варто визнати формування українських військових частин у таборах військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. Згідно з домовленостями Німеччина надавала Україні фінансову допомогу та озброєння для українських піхотних дивізій й активно сприяла СВУ.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1991 – 572 с.
2. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т.3. / П. Христюк. – Прага, 1921. – 160 с.
3. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1994. – 414 с.
4. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1923. Нью-Йорк, 1954. – 437 с.
5. Винниченко В. Відродження нації. Ч.2. / В. Винниченко. – Відень, 1920. – 328 с.
6. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат. – Т. 36: Март – июль 1918. – 1981. – 741 с.
7. Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году / Ю. Белан. – К., 1960. – 330 с.
8. Супруненко Н. Почерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. Супруненко. – М., 1966. – 455 с.
9. Лихолат А. Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. Лихолат. – М., 1954. – 654 с.
10. Верстюк В. Українська Центральна Рада / В. Верстюк. – К., 1997. – 237 с.; Веденєєв Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роки / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К.: КІС, 2006. – 296 с.; Веденєєв Д. Дипломатична служба Української держави, 1917–1923 роки / Д. Веденєєв. – К.: Нац. акад. СБУ, 2007. – 261 с.; Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України / І. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с.; Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / М. Держалюк. – К., 1998. – 240 с.; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1917–1920) / В. Литвин. – К., 2003. – 485 с.; Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995. – 262 с.; Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. Рубльов, О. Реснт. – К., 1999. – 319 с.; Солдатенков В. Українська революція: Історичний нарис / В. Солдатенко. – К., 1999. – 973 с.
11. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ; Львів, 1996. – 371 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954.
12. Робітнича газета. – 2 березня 1918.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ), ф. 3690, оп. 1, спр. 17.
14. Патер І. Союз Визволення України. Проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – 344 с.
15. Шаховський Л. Українська армія у боротьбі за державність / Л. Шаховський. – Мюнхен, 1958. – 316 с.
16. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів, 1995. – 358 с.
17. ЦДАВОВУ, ф. 1064, оп. 1, спр. 10.
18. История Украинской ССР. Т. 6. – К., 1984. – 665 с.
19. Малешко Ф. Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині / Ф. Малешко // За волю України. Історичний збірник УСС. – Нью-Йорк, 1967. – С. 198 – 210.
20. Федюшин О. Украинская революция, – 1917–1918 / О. Федюшин. – М.: Центрполиграф, 2007 – 332 с.
21. Залесский К. Первая мировая война. Правители и военачальники. Биографический энциклопедический словарь / К.А. Залесский. – М., 2000. – 572 с.
22. Нова Рада. – 9 березня 1918.

Игорь Дацків

ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДОЙ ВОЕННОЙ КОНВЕНЦИИ В СООТВЕТСТВИИ С БРЕСТ-ЛИТОВСКИМ СОГЛАШЕНИЕМ 1918 Г. И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ УКРАИНЫ

В статье идет речь о подписании делегацией Центрального Совета Брестского мирного договора. Выясняются обстоятельства, которые побуждали украинский провод обратиться к Центральным государствам за военной помощью в феврале в 1918 г. и заключить военную конвенцию. Среди Брестских соглашений, которые кардинально повлияли на дальнейшую судьбу Украины, способствовали сохранению ее независимости и обеспечили развитие государственно созидательного процесса, занимает определяющее место Военная конвенция, заключенная между Украиной и Германией и Австро-Венгрией, согласно которой их армия оказала помощь украинским частям в освобождении территории УНР от войск большевистской России.

Ключевые слова: Центральный Совет, Брест, договор, Украина, Германия, Австро-Венгрия, военная конвенция.

Igor Datskiv**CONCLUDING OF MILITARY CONVENTION BY CENTRAL RADA ACCORDING TO BREST-LITHUANIA AGREEMENTS IN 1918 R. AND ITS CONSEQUENCES FOR UKRAINE**

The article deals with the item about signing the Brest Peace Treaty by delegation of Central Rada. The circumstances which induced the Ukrainian authorities to appeal to the Central states for military aid in February 1918 and to conclude military convention are being turned out. Among the Brest agreements, which influenced essentially on the further fate of Ukraine, promoted its independence and provided the further development of state-creative process, of significant importance there was the Military convention signed between Ukraine, Germany and Austria-Hungary according to which their army help the Ukrainian troops in the liberation UPR territory from the troops of bolshevist Russia.

Key words: Central Rada, Brest, agreement, Ukraine, Germany, Avstro-Hungary, military convention.

УДК 94(477) "1919–1939"**Оксана Парнета****ПОЛЬЩА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939)**

У статті проаналізовано роль та місце відродженої Польської держави у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в 1919–1939 рр.

Ключові слова: Польща, міжнародні відносини, договір, Версальська система, незалежність.

Процеси сучасного світового устрою ведуть до пошуку аналогій, переосмислення важливих проблем як вітчизняної, так і зарубіжної історії. До них, безперечно, відносять нове бачення міжвоєнної Європи, зовнішньої політики новоутворених національних держав у час їх незалежності.

Відновлення в 1918 р. Польської національної незалежної держави за значенням було подією історичного значення не тільки для Польщі, а й для Європи, оскільки після 120-літнього поневолення чужоземними державами польський народ, як й інші слов'янські народи, здобув самостійність, став на шлях незалежного політичного розвитку. Друге національне польське відродження призвело до самовизначення та утвердження Польщі в контексті новітньої історії, ознаменувавши тим самим завершення багатолітніх зусиль поляків у справі відродження країни й відповідало вимогам європейської історії. Проголошення незалежності Польської держави обумовило здобуття вагомого її місця у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи та впливу на історичні процеси на європейському континенті в умовах міжвоєнного часу.

Мета пропонованого дослідження полягає у всебічному аналізі місця й ролі нововідновленої Польщі у системі міжнародних відносин Європи у досліджуваній період, переосмисленні питань зовнішньополітичного розвитку Другої Речі Посполитої, визначенні й реалізації концептуальних основ зовнішньої політики, налагодженні зв'язків із зарубіжними країнами.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини в Центрально-Східній Європі у досліджуваній період.

Предмет дослідження становлять особливості міжнародного становища Польщі та основні напрями, форми і засоби зовнішньополітичної діяльності польських урядів у налагодженні й розвитку зв'язків з державами Європи і світу та їх вплив на міжнародні відносини у досліджуваній період.

Зазначимо, що ці проблеми знайшли певне відображення у працях Л.Алексієвцев [1], Л.Зашкільняка і М.Крикуна [2], М.Литвина [3] та інших українських істориків. Однак проблема висвітлення Польщі в системі міжнародних відносин у міжвоєнний період 1919–1939 рр. все ще не втратила своєї наукової актуальності, а її вивчення стає нагальним завданням в сучасних умовах розвитку українсько-польських взаємин та євроатлантичних і глобалізаційних процесів.

Пропонована стаття покликана сприяти подальшому провадженню неупередженого та об'єктивного наукового пошуку в царині дослідження місця й значення відродженої Польської держави у системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в 1919–1939 рр., з'ясуванню концептуальних засад Другої Речі Посполитої у галузі зовнішньополітичної діяльності як важливого чинника національного державотворення. Згадане дослідження, його результати об'єктивно пов'язані з темою зацікавлення істориків українських і зарубіжних, переважно, історіографічних шкіл

– вивченням окремих аспектів міжнародного становища Польщі, її зовнішньої політики у контексті державницьких домагань поляків після проголошення Польської Республіки.

Незалежна Польща після Першої світової війни змінила геополітичну карту Європи. Її поява є однією з найбільших геополітичних подій початку ХХ ст. Здобуття Польщею ознак повноцінної держави, рівноправного суб'єкта міжнародних відносин відбувалося за складних і суперечливих умов повоєнного облаштування, що значною мірою визначило характер і зміст повоєнної політики на міжнародній арені. Складність ситуації полягає в тому, що Польща, будучи однією з найбільших європейських держав, маючи значний і різнобічний потенціал, не мала відповідного місця й впливовості у міжнародних стосунках, лише поставала їх суб'єктом, набувала певного досвіду, відчувала відсутність дипломатичних кадрів, власне лише створювалась її дипломатія. Особливість польської зовнішньої політики полягала у визначенні державних кордонів та забезпеченні територіальної цілісності в складних умовах повоєнної Європи.

Значною була роль зовнішньої політики у налагодженні й розвитку зв'язків з державами Європи і світу у зміцненні міжнародного становища Другої Речі Посполитої, котра була активним складовим чинником міжнародних відносин на європейському континенті, багато відомих польських діячів виступали на міжнародній арені, були знані за кордоном, підтримували взаємини з державними і політичними діячами інших країн, ініціювали ідеї, визначали не лише зовнішньополітичне обличчя Польщі, а і Європи, а відтак і світу. У Парижі, Лондоні та інших столицях діяв Роман Дмовський, на перебіг польсько-російських відносин впливав Юзеф Пілсудський, польсько-німецькі справи на найважливіших напрямках перебували під впливом Войцеха Корфанти, як керівники урядів на польську зовнішню політику впливали Вінцентій Вітос та Ігнацій Дашинський. Польський уряд і його закордонна дипломатична служба обґрунтовували та відстоювали національні інтереси на міжнародній арені.

Враховуючи умови здійснення політики Польщі на міжнародній арені, цілі, зміст і динаміку, основні пріоритети, зовнішньополітичну діяльність нововідродженої Польської держави у міжвоєнний період можна поділити на три головні етапи: перший охоплює 1918–1923 рр. і характеризується зусиллями щодо визначення кордонів Польщі, а також їх міжнародного визнання; другий – 1923–1932 рр., коли Польща простувала до зміцнення свого нового становища в Європі, головним чином, спираючись на Лігу Націй, і, насамперед, до укладання зовнішньополітичних зв'язків із сусідами й тогочасними великими державами; третій – 1933–1939 рр., у якому розпочалася і велася боротьба за існування Польської держави, а також цілісність її території [4, с. 5].

Зовнішня політика Другої Речі Посполитої здійснювалася у 1919–1939 рр. здебільшого відповідно до дипломатичних комбінацій великих держав, які скеровувалися на зміцнення власних позицій та послаблення суперників. Упродовж міжвоєнного часу Польща намагалася матеріалізувати свої уявлення про геополітичну роль Другої Речі Посполитої в Центральній-Східній Європі й налагодити міждержавні відносини на тлі загального повоєнного ускладнення міжнародного становища на континенті. У результаті дипломатичних і військових зусиль Польща на початок 20-х років минулого століття завершила процес визнання державних кордонів, визначила в Березневій конституції 1921р. основні принципи зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені [5, с. 507], проте силове встановлення більшої частини кордонів Польщі призвело до дальшої напруги у відносинах з більшістю сусідніх країн, за винятком, можливо, тільки Румунії і певною мірою Латвії. Переважно профранцузька орієнтація зовнішньої політики в період становлення Польської національної державності обмежувала свободу маневру в майбутньому, в міру того, як Франція втрачала свої пануючі позиції на європейському континенті. Внаслідок цього стосунки із сусідніми країнами були напруженими і суперечливими [6, с. 195].

На початку 1930-х років в умовах корінної перебудови міжнародних відносин в Європі й світі були сформульовані основні принципи нової повоєнної зовнішньої політики, які отримали назву "політики балансування". Зовнішня політика Польщі впливала з концепції "двох ворогів", що об'єктивно вимагала від польської дипломатії постійного лавірування між сильнішими сусідами – СРСР і Третім Рейхом на заході. Польща проводила лінію "рівного віддалення" від Німеччини й СРСР і намагалася всіма засобами протидіяти їх можливому зближенню і союзу на антипольській платформі [7, с. 264–265]. Результатом такої тактики уряду Польщі було укладено у Москві 25 липня 1932 р. пакт про ненапад. Аналогічний договір двома роками пізніше (26 січня 1934 р.) підписано з Німеччиною [8, с. 124]. У той же час Польща відмовилась брати участь у запропонованому Францією і СРСР так званому "Східному Локарно", що мало стати ключовою ланкою Європейської системи колективної безпеки, мотивуючи такий крок недовірям багатосторонніх угод і бажанням забезпечити свою безпеку серією двосторонніх договорів і протоколів.

Перевіркою польської зовнішньої політики стали події другої половини 1930-х рр. Користуючись потуранням західних держав, Німеччина у 1935 р. здійснила демілітаризацію

Рейнської області, взяла активну участь у громадянській війні в Іспанії на боці Франко, а у березні 1938 р. Гітлер здійснив аншлюс Австрії. На жаль, Польща не протидіяла цим діям Німеччини, поглиблюючи кризу Версальської системи для досягнення власних цілей. Весною 1938 р. нею був висунутий ультиматум Литві з вимогою визнати остаточний характер польсько-литовського кордону на користь Польщі.

Згодом Польща взяла участь у розчленуванні Чехо-Словаччини, що стало прелюдією до Другої світової війни. Ці дії з боку Польської держави не отримали схвалення в громадській думці Європи, адже пов'язувалися з агресивною політикою Німеччини щодо Австрії та Чехо-Словаччини. 29 вересня 1938 р. в Мюнхені великі західні держави визнали нові вимоги Німеччини, яка простувала до наступної світової війни. Свідченням цього було загарбання Праги у березні 1939 р., і вимога від Польщі на згоду на включення Гданська до Рейху та на так званий "екстериторіальний коридор", який з'єднував би німецьке Помор'я зі Східною Пруссією. За Версальським миром 1919 р. смуга Польщі до моря в Гдині та Гданськ (Данциг) відокремили Східну Пруссію від решти Німеччини. Гітлер вимагав комунікації через цей польський коридор.

З огляду на агресивність Німеччини, Польща потрапила у надзвичайно небезпечне становище. Таємні німецько-радянські переговори, що проводилися водночас і рівнобіжно з офіційними явними переговорами з Англією, Францією, привели до підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР – пакт Ріббентропа-Молотова. У доданому до цього договору таємному протоколі йшлося про поділ польських територій і про сфери впливів Третього Рейху (Литва) та СРСР (Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія). Практично перед Німеччиною відкрився шлях до агресії проти Польщі. Радянсько-німецькі домовленості свідчили про те, що дві сусідні великі держави об'єдналися для боротьби проти невідомої їм Версальської системи, невідомою частиною якої була Польща. І відбулося це в умовах, коли західні союзники Варшави не були готові надати їй дієву допомогу. Гітлер мав безперечну військову перевагу не лише над Польщею. Німеччина демілітаризувалася після відмови від військових обмежень Версалу, а також опанувала потужний військово-промисловий потенціал ліквідованої Чехо-Словаччини. У той час як Англія не мала значних сухопутних військ, а у Франції поширеним було твердження про те, що французи не повинні гинути за "польський порядок".

Таким чином, напередодні очікуваного нападу німців Польща була залишена напризволяще, було очевидно, що ані Англія, ані Франція не нададуть їй відповідної допомоги, а СРСР став на бік Німеччини, а Червона армія перейшла Збруч 17 вересня 1939 р. Гітлер мав усі підстави бути задоволеним. Однак, незважаючи на важку ситуацію, Польща вирішила чинити збройний опір.

1 вересня 1939 р. призвело до драматичних подій, до воєнної катастрофи, якої зазнала Друга Річ Посполита, до втрати нею свободи і незалежності. Фашистська навала поставила питання про етнічне та фізичне виживання польської нації. У польській історіографії, у національній свідомості і традиції живе переконання, що поляки у безнадійній ситуації цілковитого оточення зайняли гідну ситуацію, заявили про моральну силу, яку дало їм переконання, що відстоюють справедливую справу, що захист свободи і суверенності, отриманих з такими труднощами у 1918 р., навіть в складних умовах, для оборони країни є найвищим наказом – боротися за вітчизну, що така боротьба – це потужний моральний капітал, що ця боротьба буде початком широкого руху Опору проти загарбників, що в сприятливих умовах можна відбудувати вільну і незалежну Польську національну державу. Події Другої світової війни і післявоєнного часу переконливо довели життєствердуючу силу і бажання польського народу до звільнення країни від окупантів і відновлення Польської національної державної самостійності й незалежності.

Список використаних джерел

1. Алексієвець Л.М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2002. – 752 с.
3. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Крикун. – Львів, 1999. – 488 с.
4. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej. 1918–1939. – Т.1: 1918 – 1932 / Pod red. naukową T.Jędruszcaka i M.Nowak – Kiełbskovej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – 540 s.
5. Kumaniecki K.W. Odbudowa państwowości polskiej: Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924 / K.W. Kumaniecki. – Warszawa, Kraków, 1924. – S. 507 – 522.
6. Dylągowa H. Historia Polski 1795–1990 / H. Dylągowa. – Lublin: Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, 2000. – 239 s.
7. Łossowski P. Dyplomacja polska 1918–1939 / P. Łossowski. – Warszawa: Wydawnicy: Oficyna Wydawnicza ASPRA – JR, 2001. – 479s.
8. Sowa A. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej / A. Sowa. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 321 s.

Оксана Парнета

**ПОЛЬША В СИСТЕМЕ МІЖДУНАРОДНИХ ОТНОШЕНИЙ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД
(1919–1939)**

В статье осуществлено исследование роли и места Польского государства в системе международных отношений Центрально-Восточной Европы в 1919–1939 гг.

Ключевые слова: Польша, международные отношения, договор, Версальская система, независимость.

Oksana Parneta

**POLAND WITHIN THE INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM DURING THE INTERWAR
PERIOD (1919–1939)**

The Author has analyzed Poland's role and place within the international relations system in Central and East Europe during 1919–1939 years.

Key words: Poland, international relations, agreement, Versailles system, independence.

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька

**ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ВІДНОВЛЕННЯ КАНОНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РПЦ З
ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКВАМИ ЄВРОПИ (1943–1948 РР.)**

У статті з'ясовуються особливості налагодження канонічних зв'язків Московського патріархату з Православними церквами країн Східної і Центральної Європи та участь у цьому процесі Ради у справах Російської православної церкви

Ключові слова: Російська православна церква, Московський патріархат, Рада у справах Російської православної церкви, канонічні зв'язки, православні церкви Європи.

Історія Російської православної церкви (РПЦ) завжди тісно пов'язувалася з органами державного управління. Непорушність союзу самодержавної влади і православ'я забезпечували його панівне становище в царський період. В радянський час підпорядкованість РПЦ набула ще більш потворних рис, оскільки обумовлювалася стратегічним курсом КПРС побудови безрелігійного суспільства. Відтак у СРСР склався особливий тип державно-церковних відносин, коли держава вимагала повної підтримки своєї внутрішньої і зовнішньої політики з боку РПЦ, проте одночасно локалізувала діяльність останньої.

"Радянізація" РПЦ викликала критику в закордонних релігійних і політичних колах, а розширення меж Московського патріархату (МП) розглядалося як зміцнення впливу СРСР у тих чи інших регіонах. Таким чином, наукове осмислення місця і ролі МП, канонічний вплив якого поширюється на територію сучасної України, вимагає подальшого вивчення.

Особливості державно-церковних відносин у СРСР стали предметом дослідження сучасної історичної науки. Увага вітчизняних науковців, зокрема релігієзнавців зосереджена переважно на проблемах вивчення державно-церковних відносин на території України. І. Білас, Б. Боцюрків, В. Пашенко, В. Сергійчук та інші автори діяльність РПЦ розглядають під кутом зору витіснення з її допомогою греко-католицьких і католицьких громад.

Значно більше уваги використанню РПЦ як інструменту реалізації міжнародних планів СРСР приділяють російські науковці. На увагу заслуговують роботи В. Алексеєва, О. Васильєвої, М. Шкаровського, М. Одінцева.

Недостатньо з'ясованими в українській історіографії залишаються окремі аспекти міжнародної діяльності РПЦ в період Другої світової війни. З цієї причини автор має на меті розкрити напрямки взаємодії державних органів влади і керівництва РПЦ у зміцненні впливу МП у Східній Європі.

Об'єктом дослідження є політичний аспект відновлення канонічних зв'язків РПЦ з православними церквами Європи у 1943–1948 рр.

Предметом дослідження є відносини між РПЦ і Православними церквами країн Європи та вплив на них радянських органів влади у зазначений період.

Атеїстична політика радянської держави завдала непоправної шкоди церквам в СРСР. Напередодні Другої світової війни в Російській Федерації у 25-ти областях не залишилось жодного діючого храму, у 20-ти областях діяло від одного до п'яти церков. У шести областях України –

Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій – були закриті усі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській і Харківській областях.

Поворотним моментом у відродженні діяльності РПЦ став 1943 р., коли 5 вересня Й. Сталін зустрівся з її ієрархами. Напередодні, 4 вересня на нараді з однопартійцями у Кунцево Й. Сталін найбільше цікавився зв'язками російських ієрархів з керівниками православних церков у Югославії, Болгарії, Румунії, Чехословаччині та інших окупованих державах Європи, станом цих зв'язків, а також патріархами Константинопольським і Єрусалимським [1, с. 9].

Для віруючої Європи, де авторитет церкви і священника залишався незаперечним, РПЦ могла забезпечити своїми каналами підтримку прокомуністичних партій і урядів. Дослідники вважають, що насамперед передбачалося використати православні церкви Східної і Центральної Європи. Діяльність РПЦ була одразу поставлена під жорсткий контроль влади. Тоді ж на нараді у Кунцево вирішено створити спеціальний державний орган, який би здійснював зв'язки з РПЦ. Постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. створено Раду у справах Російської православної церкви при уряді СРСР, яку очолив полковник, а згодом генерал-майор держбезпеки Г. Карпов.

Для відновлення свого міжнародного авторитету МП мав значний ресурс. У багатьох країнах з часів еміграції діяли громади РПЦ. Традиційно вона мала тісні зв'язки з різними конфесіями світу, які були перервані репресіями і гоніннями в довоєнний період. Православні російські екзархати, єпархії, духовні місії провадили свою діяльність у країнах Європи, Північної і Південної Америки, у Китаї, Японії, Палестині, Кореї тощо. Лише невелика їх частина зберігала канонічні зв'язки з МП. Таким чином, радянському керівництву видавалося можливим відновити цю сферу діяльності і поширити свій вплив на значну частину світу.

Перша міжнародна акція РПЦ відбулася 8 вересня 1943 р., у день обрання патріарха, коли було прийнято "Звернення Собору єпископів Російської православної церкви до всіх християн світу" [2, с. 14]. Такі звернення Патріархат, з дозволу Ради у справах Російської православної церкви, практикував і надалі, окремо звертаючись до духовенства і віруючих або глав церков, відповідно до ситуації. Наприклад, 1944 р. – до віруючих Румунії, уряд якої підтримував фашистський режим Гітлера та Болгарії, з метою підтримати боротьбу з фашизмом [2, с. 3–4].

Перший вагомий крок на шляху нормалізації взаємин між МП і Болгарським екзархом був здійснений у січні 1945 р. Тоді за активної підтримки Кремля патріарху Алексію вдалося вплинути на патріарха Константинопольського у питанні зняття схизми з Болгарської православної церкви. У травні 1946 р. московська делегація на чолі з патріархом Алексієм виїхала до Софії на урочистості, присвячені 1000-літтю заснування Рильського монастиря, куди були запрошені глави інших церков. Радянський уряд за узгодженням з болгарським не заперечував проти інтронізації митрополита Стефана в патріархи Болгарської церкви [3, арк. 169]. Окрім того, патріарх Алексій мав на меті провести конфіденційну зустріч з митрополитом Стефаном про умови грошової позики [3, арк. 122 зв.], яку могла б надати РПЦ на прохання Болгарської церкви [3, арк. 120, 122].

Програма поїздки патріарха Алексія в Болгарію узгоджувалася з Й. Сталіним і Л. Берією й питання вирішувались доволі оперативно. Саме останній довів до відома Г. Карпова про відсутність у радянського керівництва заперечень щодо інтронізації патріарха Болгарського й надання йому позики в 30 млн левів і навіть більше [3, арк. 122 зв.].

Мірою просування радянських військ у Європу МП розширював кордони своєї юрисдикції. Використовувалися національні, політичні, релігійні суперечності, які мали місце впродовж історії, зокрема між українцями Закарпаття і Галичини. Першою стала Мукачівсько-Пряшівська єпархія, представники якої у листопаді 1944 р. звернулися через штаб 4-го Українського фронту з проханням прийняти її у підпорядкування МП [4, арк. 1–4, 8–10]. 8 листопада поточного року делегація мала зустріч з митрополитом Алексієм, згодом ще три зустрічі з митрополитом і членами синоду. 11 грудня 1944 р. делегацію прийняв Г. Карпов. На зустрічі обговорювалися питання про вихід Мукачівсько-Пряшівської єпархії з-під юрисдикції Сербської православної церкви та її підпорядкування МП. Інші питання стосувалися перерозподілу майна між православними і греко-католиками, освітньої підготовки кандидатів у священники, матеріальної допомоги тощо [5, арк. 266–268]. Водночас було заявлено про бажання не тільки церкви, а й усієї "Карпатської Русі" "приєднатися до Радянського союзу на правах автономної республіки" [5, арк. 266–268].

6 березня 1945 р. відбулося "возз'єднання" з РПЦ Естонської православної церкви згідно з рішенням її синоду*.

Під юрисдикцію МП потрапила Чехословацька православна церква, яка у 1942 р. втратила свого єдиного єпископа (єпископ Горазда був розстріляний німецьким окупантом). Архієпископ Орловський Фотій провів переговори з представниками віруючих про прийняття Чеської православної церкви у юрисдикцію МП і призначення керівником церкви єпископа з СРСР. У листопаді 1945 р. єпархіальні збори прийняли рішення про перехід з юрисдикції Сербської церкви у відання МП. Це рішення підтримав уряд [6, арк. 137].

Остаточо питання вирішилось на початку 1946 р., коли до Москви на запрошення прибула делегація від Чехословацької православної церкви на чолі з єпископським адміністратором Честемиром Крачмаром і віце-міністром освіти у справах культів Карелом Чермаком [6, арк. 224].

Очолив Чехословацьку православну церкву на правах екзарха МП колишній єпископ Ростовський Єлевферій (Воронцов). Митрополит Єлевферій провів адміністративну реорганізацію церкви, зміцнивши її трьома новими єпархіями – Оломуцько-Брененською, Пряшівською і Михайлівською. 14 листопада 1948 р. створена православна семінарія у Карлових Варах [7, с. 88].

У квітні-травні 1946 р. делегація МП відвідала Югославію і Румунію. У жовтні 1946 р. патріарх Румунський Никодим, який впродовж війни виступав прибічником позиції свого уряду, відвідав Москву. Була досягнута принципова домовленість, що очолювана ним церква не братиме участі в екуменічному русі. Патріарх погодився передати храм у Бухаресті для створення Московського патріаршого представництва. Обговорювалися також питання консолідації православного світу. У доповідній у Раднарком Г. Карпов повідомляв, що патріарх Никодим і румунські єпископи Ніколай і Юстиніан "висловили також думку, що Москва повинна стати центром Православ'я, а Російська Православна Церква – очолити боротьбу з католицизмом". Вони дали згоду взяти участь у нараді представників православних церков для обговорення цієї проблеми, яка планувалася на 1947 р. [8, с. 289].

Узагальнюючи роботу за 1946 р., у доповідній для ЦК ВКП(б) Г. Карпов зазначив, що румунське духовенство активно підтримувало прибічників соціалістичних ідей: "Це особливо проявилось під час останніх виборів у парламент, коли Румунська православна церква, за вказівкою Никодима, який щойно повернувся з Москви, значною мірою сприяла перемозі демократичного фронту" [8, с. 289]. Особливо тісні зв'язки встановилися між Російською і Румунською православними церквами після смерті Никодима і обрання у травні 1948 р. патріарха Юстиніана, відомого своїми прорадянськими поглядами [7, с. 90].

Вдалося знайти спільну мову з патріархом Сербським Гавриїлом, який після звільнення з концтабору Дахау оселився в Римі і не виявляв бажання повернутися до Югославії. Потреба у ньому виникла внаслідок необхідності передати у юрисдикцію МП Мукачівсько-Пряшівської єпархії, що перебувала у складі Сербської церкви, а також у зв'язку з розбіжностями між МП і митрополитом Скоплянським Йосипом, який очолював керівництво Сербської церкви за відсутності патріарха, в питанні засудження духовенства Карловацького синоду. Ці розбіжності виявилися під час перебування делегації МП у Югославії у квітні 1945 р. Спільність позицій полягала у необхідності протистояти католицизму [9, арк. 157–160].

Допоміг змінити рішення патріарха Сербського архієпископ Єлевферій. Як повідомляв Г. Карпов ЦК ВКП(б), за дорученням патріарха Алексія, архієпископ переконав патріарха Гавриїла повернутися до Югославії й співпрацювати з демократичним урядом. До своєї кончини у 1950 р. патріарх Гавриїл лояльно ставився до влади, а дружні відносини з РПЦ зберігав навіть після розриву Й. Сталіна з Й. Б. Тіто [8, с. 290].

Повне взаєморозуміння було досягнуто з Албанською православною церквою. У 1948 р. єпископ Ужгородський і Мукачівський, який очолював делегацію МП, узяв участь у хіротонії архімандрита Паїсія (Водиця). У 1949 р. Паїсій очолює Албанську церкву [10, арк. 141].

* Юрисдикційний статус Естонської православної церкви (ЕПЦ) є ще одним красномовним свідченням залежності церкви від політичних обставин. 10 травня 1920 р. вона була визнана автономною Священним синодом і Вищою радою РПЦ. Після здобуття незалежності Естонією керівництво ЕПЦ 7 липня 1923 р. отримало Томосвід патріарха Мелетія IV про юрисдикційне підпорядкування своєї церкви Константинопольському патріархату. Згідно з таємними протоколами Пакту Молотова-Рібентропа про розмежування "сфер впливу" Естонія у 1940 р. разом з іншими Прибалтійськими республіками ввійшла до складу СРСР. А вже 28 лютого 1941 р. ЕПЦ перейшла у юрисдикцію МП. Через кілька місяців Німеччина розпочала війну проти СРСР, і митрополит Олександр (ЕПЦ) заявив про повернення ЕПЦ до складу Константинопольського патріархату. З поверненням радянської влади в Естонію канонічний статус ЕПЦ був вирішений на користь РПЦ. На початку 1990-х рр. ЕПЦ розколотася на дві структури: Естонську православну церкву Московського патріархату (ЕПЦ МП) та Естонську апостольську православну церкву Константинопольського патріархату (ЕАПЦ КП).

Протегування Православній церкві у Польщі мало сприятливий ґрунт антиправославної політики довоєнного польського уряду. Формально відносини між РПЦ і Православною церквою у Польщі були ускладнені автокефальним статусом останньої, дарованим Константинопольським патріархом у 1924 р. МП не визнавала автокефалії і розглядала Польську церкву як складову РПЦ. Рада у справах РПЦ, підтримуючи точку зору патріархії, однак вважала доцільним провести консультації з польським урядом [6, арк. 8]. У квітні 1946 р. Г. Карпов отримав з Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) СРСР відповідь, що з огляду на антиурядові виступи і "насамперед з боку впливових польських кіл" уряд Польщі вважає необхідним "у найближчі декілька місяців зберігати автокефалію". У Польщі остерігалися "дратувати католиків", провокуючи антирадянську кампанію за кордоном [6, арк. 183].

Надалі польський уряд зайняв принципову позицію у цьому питанні. У листопаді 1946 р. в розмові з Г. Карповим міністр юстиції Польщі Г. Свентковський від імені польського уряду заявив про необхідність збереження автокефалії, пов'язавши його з принципом побудови незалежної держави, але як компромісне рішення запропонував, щоб керівництво церкви було призначене патріархом Алексієм [11, арк. 39–40].

До 1948 р. РПЦ залишалася єдиною серед автокефальних церков, яка не визнала канонічності становища Польської православної церкви. Питання було вирішене на Синоді РПЦ 22 червня 1948 р., а за три роки, у 1951 р., її очолив колишній архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій.

Успішно проходив процес возз'єднання російських емігрантських парафій. Почуття патріотизму особливо проявилось серед російської діаспори у Франції [12, с. 667]. Російські історики за кордоном відзначали ефективність радянської пропаганди у Західній Європі за загального стану політичної дезорієнтації та відсутності незалежної зарубіжної преси у перші повоєнні місяці [7, с. 58].

У листопаді 1944 р. глава Західно-Європейської російської єпархії, підпорядкованої Константинопольському патріархату, митрополит Євлогій (Георгієвський) заявив про бажання відновити канонічний зв'язок з РПЦ. Формально переговори про возз'єднання православних у Франції розпочалися після оприлюднення патріархом Алексієм "Звернення до Архієпископів і Кліру так званої Карловацької орієнтації" від 10 серпня 1945 р. У результаті поїздки митрополита Крутицького Миколая (Ярушевича) 75 парафій ввійшли до складу МП. 29 серпня митрополит Миколай "прийняв у єднання" митрополита Євлогія і митрополита Серафима (Лук'янова) [7, с. 60].

У 1945 р. російські релігійні громади за кордоном поповнили тисячі віруючих, які емігрували з СРСР внаслідок наступу Червоної армії. У них ставлення до сталінського режиму було однозначно негативним. У возз'єднанні з РПЦ домінуючим чинником виявився авторитет митрополита Євлогія. Після його смерті у серпні 1946 р. єпархіальні збори кліру і мирян (17 жовтня) ухвалили рішення залишитися у складі Константинопольського патріархату як автономний екзархат. У віданні митрополита Серафима (Лук'янова), якого патріарх Алексій призначив очолити Західно-Європейський екзархат, залишилося близько 20 громад, до 1948 р. їх кількість скоротилася ще наполовину [13, с. 231–232; 14, с. 150].

На заклик патріарха Алексія покаятись висловила недовіру РПЦ Карловацька церква. Архієрейський собор у Мюнхені (10 травня 1946 р.), який об'єднав 26 єпископів, відкинув пропозицію про возз'єднання, звинувативши МП у "протиприродному союзі з безбожною владою" [14, с. 120]. Ставлення до РПЦ було однозначним: закордонний православний єпископат вважав, що після оприлюднення відомої заяви митрополита Сергія від 16/29 липня 1927 р., у якій були прийняті умови легалізації церкви в СРСР, РПЦ вступила у період своєї неканонічної діяльності. "Після Собору 1945 р. ця патріархія є самочинним і незаконним утворенням, як така, що базується на хибній основі свого створення і яка продовжує на ній зміцнюватися при загальній підтримці або вимушеному мовчанні" [14, с. 82].

Рішення архієрейський собору в Мюнхені, які супроводжувалися теоретичним обґрунтуванням неканонічності МП, завдали відчутного морального удару міжнародному авторитету РПЦ.

Незабаром внутрішні суперечності між зарубіжними російськими ієрархами, зумовлені їхнім ставленням до РПЦ, відобразилися на взаєминах МП з Автономною Північно-Американською православною церквою. Остання характеризувалася непослідовністю канонічної юрисдикції. Перебуваючи з 1920 р. у союзі з архієрейським синодом РПЦЗ, її керівництво у 1926 р. оголосило про самостійність і незалежність церкви, однак у 1935 р. знову повернулося до визнання архієрейського синоду РПЦЗ. У лютому 1945 р. делегація від Автономної Північно-Американської митрополії відвідала Москву, запропонувавши надати їй автономію у складі патріархату, яка фактично межувала з автокефалією. Вже тоді синод РПЦЗ висловився за об'єднання усіх парафій Північної і Південної Америки, а також Канади (385 парафій) у екзархат МП. Право призначення єпископів, апеляційного суду, нагородження тощо патріарх РПЦ залишав за собою. На виконання

цих рішень планувалося відправити у США архієпископа Ярославського і Ростовського Алексія і провести Всеамериканський православний собор [9, арк. 56].

Значний вплив у цій церкві українців з Галичини, Закарпаття, деяких слов'янських країн, підкріплений радянською пропагандою та діяльністю професорів Паризького богословського інституту, які спеціально прибули у США, був закріплений постановою Клівлендського собору 26–29 листопада 1946 р. про відновлення канонічної єдності Північно-Американської митрополії з МП. Собор обумовлював збереження "повної автономії, яка існує у даний час". У 1947 р. ним був запропонований проект, який передбачав повну внутрішню самостійність церкви, включаючи право необов'язкового виконання постанов патріарха і помісних соборів РПЦ. Такий проект Москва відхилила, оскільки він не узгоджувався з централізаційними принципами об'єднання МП. Патріарх Алексій оголосив про притягнення до "церковного суду Собору єпископів" митрополита Феофіла, архієпископа Леонтія Чиказького і єпископів Іоана Аляскінського, Іоана Бруклінського і Никона [15, с. 49–56; 7, с. 84].

Церковні інтереси Кремля поширювалися і на Фінляндію. Однак наслідки, пов'язані з питаннями щодо возз'єднання Фінляндської православної церкви (ФПЦ) з РПЦ мали половинчастий характер. У 1945 р. канонічно були підпорядковані Коновецький і Валаамський монастирі та дві парафії у Хельсінкі. Впродовж перебування у Фінляндії митрополита Ленінградського і Новгородського Григорія була досягнута домовленість з фінськими православними ієрархами про вихід з-під юрисдикції Константинопольського патріархату і повернення до Московського. Рішення планувалося прийняти влітку 1946 р. на церковному соборі. Архієпископ Герман, глава церкви, наполягав на збереженні широкої автономії і не виявляв бажання визнавати зверхність МП, наполягаючи на консультаціях з урядом Фінляндії [6, арк. 103–104].

З НКЗС Г. Карпову повідомляли, що питання приєднання ФПЦ пов'язане з її кризовим матеріальним становищем. Воно враховувалося фінськими лівими партіями, які були зацікавлені у зміцненні зв'язків з СРСР. Коли церковне керівництво звернулося до сейму Фінляндії з проханням компенсувати вартість майна, втраченого під час війни, ліві фракції отримання допомоги поставили у залежність від входження ФПЦ до МП [6, арк. 207–208].

Була досягнута домовленість про перехід ФПЦ у юрисдикцію МП з урядом Фінляндії. На жовтень 1946 р. планувався приїзд фінської делегації на чолі з єпископом Германом до Москви [16, арк. 552]. Однак фінська делегація відклала свій візит.

Рада у справах РПЦ запропонувала інший план: повернення у юрисдикцію МП з наступним даруванням автокефального статусу Фінляндській православній церкві. Рішення мав прийняти собор Фінляндської православної церкви, який з 1948 р. перенесли на 1950 р., але й тоді відклали обговорення питання до 1955 р. Тільки у 1957 р. священний синод визнав автономію Фінляндської православної церкви та її належність до Константинопольського патріархату [17, с. 492].

Підсумовуючи наслідки роботи Ради у справах РПЦ за 1943–1945 рр. у сфері зовнішньополітичної діяльності, Г. Карпов писав Й. Сталіну, що РПЦ, яка ще у 1943 р. майже не мала зв'язків із закордонними церквами, у 1945 р. встановила церковно-канонічні зв'язки усіма автокефальними церквами, за винятком Грецької. Юрисдикцію МП визнала значна кількість російських громад, які впродовж 20 років перебували в опозиції. Юрисдикцію МП визнали три митрополити, 17 єпископів, 285 парафій [3, арк. 126, 128].

Відзначивши значне зміцнення престижу РПЦ, Г. Карпов вважав, що надалі "перед Радою постає ряд нових і важливих проблем, пов'язаних з використанням православної церкви в політичних інтересах Радянського Союзу" [3, арк. 183–184].

Не зупиняючись на досягнутому, Рада планувала нові заходи, які "можливо і необхідно провести за кордоном через російську православну церкву". Було визнано активність головних опонентів, проти яких і скеровувалися акції: Ватикан, який "не залишає планів поглинання православ'я"; Англійська церква як ініціатор "єкуменічного руху" і Карловацький синод [3, арк. 75].

Незважаючи на певні складнощі канонічного спілкування, повернення РПЦ у християнський світ відбулося. Завдяки політичній і матеріальній підтримці уряду православні ієрархи активізувала свою діяльність за кордоном, що стало основою забезпечення домінуючого становища РПЦ серед православних церков країн Східної і Центральної Європи.

Список використаних джерел

1. Одинцов М. Другого раза не было (О встрече И. В. Сталина с руководством Русской православной церкви) / М. Одинцов // Наука и религия. – 1989. – № 2. Журнал Московской Патриархии. – 1943. – № 1. 3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 6991, оп. 1, спр. 80, арк. 75, 120, 122, 122зв., 126, 128, 169 4. ДАРФ, ф. 6991, оп. 2, спр. 9, арк. 1–4, 8–10. 5. ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 3, арк. 266–268. 6. ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 129, арк. 6, 8, 103–104, 137, 183, 224. 7. Рар Г. Плененная церковь. Почерк развития взаимоотношений между церковью и властью СССР / Г. Рар (А. Ветров). – Франкфурт-на-Майне; Посев: [б.и.], 1954. – 113 с. 8.

Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 339 с. 9. ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 29, арк. 56, 157–160. 10. ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 294, арк. 41. 11. ДАРФ, ф. 6991, оп. 2, спр. 10, арк. 39–40. 12. Евлогий (Митр.) Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной / Митр. Евлогий. – Париж: YMCA-PRESS, 1947. – 678 с. 13. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке. / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с. 14. Польский М. Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей / М. Польский. – Типография пр. Иова Почаевского св. Троицком монастырь. – Jordanville, N.Y., 1948. – 196 с. 15. Григорий (Габбе). Къисторіи руських церковныхъраздѣленій за границей. Опроверженіе ошибокъ и неправдъ въ сочиненіи Д. Поспѣловскаго "Dhe Russian Church Under the Soviet Regime 1917–1982" / Епископъ Григорій (Габбе). – Свято-Троїцкій Монастырь. Типография преп. Иова Почаевского. – Джорданвилль, 1992. – 79 с. 16. ДАРФ, ф. 6991, оп. 1, спр. 130, арк. 552. 17. Цыпин В. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды / В. Цыпин. – 3-е изд., испр. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 816 с.

Элла Быстрицкая

ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВОЗРОЖДЕНИЯ КАНОНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ РПЦ С ПРАВОСЛАВНЫМИ ЦЕРКВЯМИ ЕВРОПЫ (1943–1948 ГГ.)

В статье анализируются особенности установления канонических связей Московского патриархата с Православными церквями стран Восточной и Центральной Европы и участие в этом процессе Совета по делам Русской православной церкви

Ключевые слова: Русская православная церковь, Московский патриархат, Совет по делам Русской православной церкви, канонические связи, Православные церкви Европы.

Ella Bystrytska

THE POLITICAL ASPECT RECOVERY CANONICAL RELATIONS ROC WITH THE ORTHODOX CHURCHES OF EUROPE (1943–1948)

The article features might establish canonical relations of the Moscow Patriarchate of the Orthodox churches of Eastern and Central Europe and participation in this process the Council for Russian Orthodox Church.

Key words: Russian Orthodox Church, Moscow patriarchy, Council for Russian Orthodox Church, canonical relations, Orthodox Church in Europe.

УДК 355 02.(474.3) (94)

Богдан Левик

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР ТА У НОВИХ ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ

У статті досліджено створення збройних сил Латвійської республіки (військово-історичний аспект) та державне забезпечення військової безпеки країни після розпаду СРСР. Проаналізовано стан оборонного сектору Латвії у сучасних умовах.

Ключові слова: розпад СРСР, збройні сили Латвії, військова безпека, Латвійська республіка, обороноздатність.

Після розпаду СРСР у світі змінилась геостратегічна ситуація. Світ перестав бути біполярним. США намагались зайняти домінуючу роль, в тому числі у військово-політичній сфері. Росія, як один з правонаступників СРСР, на початку 90-х років минулого століття відмовилась від ядерного протистояння і перейшла до стратегічного партнерства з НАТО. Період "холодної війни" завершився. Уряди незалежних республік України, Білорусії, Казахстану добровільно відмовились від володіння ядерною зброєю (Будапештський меморандум 1994 р.) [1]. 11 вересня 2001 р. після терористичного акту у Вашингтоні, всі зрозуміли вразливість найефективнішої оборонної системи США. Ці події змусили звернути особливу увагу на стан та спроможність власних систем військової безпеки. Країни почали пошук гарантованого захисту від військових загроз.

П'ятнадцять пострадянських республік обрали три шляхи можливого суспільно-політичного розвитку. Конституційно всі задекларували побудову демократичного суспільства. Частина їх не зуміла позбавитись комуністичної партноменклатури і стали авторитарними, це передовсім частина

республік Центральної Азії та Білорусія; інші обрали європейський шлях розвитку, це прибалтійські республіки (Литва, Латвія, Естонія); треті (Україна, Молдова, Грузія) остаточно не визначили своєї стратегії розвитку.

Військова безпека – основа національної безпеки будь-якої країни. Її стан гарантує захист національних інтересів. Ці дві категорії у сучасних умовах набули надзвичайної ваги. Актуальність запропонованого наукового дослідження полягає не тільки у тому, що воно життєво важливе для держави, але й тому, що показує тенденції можливого розвитку історичних подій на окремому територіальному просторі.

Вперше окремо запропоновано військово-історичне дослідження стану військової безпеки та оборони Латвії.

Метою дослідження є військова безпека (оборонна політика) Латвійської Республіки.

Джерела під грифом "таємно" до аналітичних матеріалів не включались.

Дослідження присвячене питанню створення та розвитку системи оборони Латвії, яка до цього не була окремим предметом дослідження військових істориків.

Об'єктом дослідження є стан збройних сил Латвійської Республіки.

Предметом – їх участь у забезпеченні військової безпеки.

Принципи розробки та розвитку системи оборонного планування розроблялись американськими вченими Ч. Кітчем та Р. Маккіном [2], Б. Радвіком [3].

Досить інтенсивно формується російська школа фахівців з дослідження військової безпеки. Серед науковців цієї галузі слід назвати К. Арцибасова, Н. Арбатова, Б. Божедомова, А. Краснова, Є. Рогова, В. Семенова, Л. Фітуні, вчених-істориків Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації (МО РФ) під керівництвом В. Золотарьова, спеціалістів Центру військово-стратегічних досліджень Генерального штабу збройних сил Російської Федерації (ГШ ЗС РФ), Інституту політичного та військового аналізу Росії Ю. Морозова, В. Глушкова, О. Шаравіна, дослідників військових конфліктів В. Баринькіна, Д. Гордієнка, С. Шиньєва. Тенденції військової безпеки і оборони досліджуються російськими вченими В. Борисовим, П. Івановим, В. Васютовичем, Р. Фарамазяном [4], Ю. Катасоновим [5], Ю. Солнешковим [6].

Безпосередньо питання історії військової безпеки, у контексті національної безпеки в Україні частково досліджуються у Національній академії оборони України, Інституті історії України НАН України, Українському інституті військової історії, Академії сухопутних військ, державних науково-дослідних установах військово-історичного спрямування. Найвагоміший внесок у питання національної безпеки України зробили академік В. Горбулін [7], В. Богданович [8] А. Бірюченко [9], О. Палій [10] А. Іващенко [11], А. Невольніченко, В. Шевченко, Є. Шелест, М. Шпура, Ю. Бодрик, Р. Федоренко [12–13], В. Гудима, О. Затинайко, О. Кузьмук, М. Пальчук, В. Радецький, В. Собков, В. Шкідченко. Безпосередньо тему "Історичний досвід входження колишніх членів організації Варшавського договору та держав Балтії до НАТО (в контексті перспектив України)" досліджувала С. Ліпкевич [14]. Дисертаційних робіт вітчизняних військових істориків з запропонованої теми немає.

Історичний досвід розбудови національних військових організацій пострадянських республік, в тому числі прибалтійських республік, у працях військових істориків наведений фрагментарно з узагальнюючим характером.

Латвійська республіка (далі – ЛР, Latvija, Latvijas Republika), як незалежна держава, виникла 1918 р. Держава 1940–1941 рр. входила до складу СРСР, у відповідності до, на той час таємного, додаткового протоколу до договору "Про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом" 1939 р. (пакту Рібентропа-Молотова) [15]. У період 1944–1990 рр. Латвія знову перебувала у складі СРСР [16]. Більшість країн-членів ООН вважають цей період окупаційним для прибалтійських республік. Латвія межує на суші з Росією, Естонією, Білорусією та Литвою. Її територію омиває Балтійське море та Ризька затока. Республіка має морський кордон зі Швецією, володіє морськими портами – Рига, Лієпая, Вентспілс.

Згідно з діючою Конституцією, президент є керівником збройних сил держави, а у випадку війни призначає головнокомандувача національними збройними силами. На основі постанови сейму президент оголошує війну [17–18]. Сейм приймає рішення про фінансування збройних сил у мирний період, затверджуючи державний бюджет [19]. Для народного обговорення не передаються законопроекти про військові повинність, оголошення війни, укладання миру тощо. У Латвії передбачені військові суди, що діють на основі спеціального законодавства. Для прикладу, в Україні військові суди ліквідовані.

У березні 1991 р. на референдумі 73,68 % населення висловились за незалежну державу і вихід зі складу СРСР. 21 серпня 1991 р. у Латвії прийнято конституційний закон про державний статус, яким республіка проголосувала себе незалежною і демократичною державою [20]. 23 серпня 1991 р., під час невдалого путчу у Москві, Верховна Рада (ВР) Латвії відновила кордони

республіки станом на 16 липня 1940 р. Незалежність ЛР у перші дні визнали Ісландія, Російська Федерація, Естонія, Литва, Данія, Фінляндія, Німеччина, США, Україна. У лютому 1992 р. президент Російської Федерації Б. Єльцин прийняв рішення про поетапний вивід радянських військ з території республіки. З березня 1992 р. розпочався їх вивід, що остаточно закінчився 31 серпня 1994 р., за винятком особового складу радіолокаційної станції (РЛС) далекого попередження у м. Скрунде, який згідно з угодою про оренду лишився ще на 5 років.

СРСР залишив Латвії незначний військовий потенціал. Республіка має невелику кількість населення, невелику територію, слабку економіку не могла розраховувати на самостійну побудову національних збройних сил. У Прибалтійському військовому окрузі, на території Латвії, залишились лише два стратегічні об'єкти: Салдуський полігон авіаційних мішеней та РЛС далекого попередження.

Прикордонні війська (охорона) створені 29 серпня 1990 р. згідно з розпорядженням кабінету міністрів республіки, коли Латвія ввела візовий режим в'їзду на територію республіки для громадян СНД. Тоді латвійські прикордонники змінили російських прикордонників [21, с. 7–9].

10 вересня 1991 р. ВР Латвії прийняла закон "Про призив на військову службу", що передбачав порядок проходження дійсної військової служби для осіб чоловічої статі віком від 19 років. 13 листопада 1991 р. ВР прийняла рішення про створення Міністерства оборони. Набір до збройних сил здійснюється за національною ознакою, на основі представників титульної нації [22].

До 1993 р. у Латвії фактично існувало дві армії: територіальні військові формування "Земессардзе", що підпорядковувались безпосередньо президенту та сили самооборони, які були підпорядковані міністру оборони. На весні 1995 р. Рада національної оборони ухвалила "Концепцію національної безпеки", що передбачала північноатлантичну інтеграцію. У республіці військово-політичне керівництво зосередило увагу на розширенні участі у колективній безпеці, перегляду концепції державної оборони, зміні структури національної армії, створенні професійного ядра, удосконаленні військового бюджету [23]. У цьому ж році при підтримці країн-членів НАТО сформований батальйон зі збройних сил прибалтійських республік для участі у проведенні миротворчих операцій під егідою альянсу. Миротворчу діяльність у складі НАТО підрозділи латвійської армії розпочали 1996 р., тоді латвійський взвод увійшов до складу миротворчого батальйону Данії, що контролював територію Боснії та Герцоговини у відповідності з рішенням Ради Безпеки ООН. Найбільше Латвія виділила миротворців 2006 р. – 540 осіб. Військові розширили військову співпрацю з країнами, що входять до Північноєвропейського командування НАТО, це: Німеччина, Данія [24, с. 12–14; 25, с. 2].

У січні 1994 р. міністр закордонних справ Латвії офіційно заявив про бажання країни вступити до НАТО. 21 листопада 2002 р. ЛР, разом з ще сімома країнами отримала запрошення розпочати переговори про вступ до Північноатлантичного альянсу (ПДЧ – план щодо вступу). Латвія виконала вимоги ПДЧ за п'ять років. 2003 р. її військовий бюджет досягнув необхідних 2 % валового внутрішнього продукту (ВВП). У Міністерстві закордонних справ (МЗС) республіки створили управління НАТО і політики європейської безпеки, що проводило суспільно-інформаційну роботу з населенням. Особлива увага приділялась педагогічному складу навчальних закладів, з якими проводились регулярні семінари. У вересні 2003 р. МЗС Латвії видало підручник "НАТО та безпека Латвії". У школах проводились дні НАТО, в Інтернеті створено дискусійний форум [26].

Крім урядових організацій активно проводили пропагандистську роботу громадські організації Трансатлантична Спілка латвійської молоді та Латвійська трансатлантична організація, які надавали переконливу відповідь на найчастіше запитання: "Чому Латвія має приєднатись до Альянсу?". 2003 р. 86 % населення Латвії вважали себе повністю поінформованими з питань НАТО, а 68,7 % підтримували намагання країни долучитись до альянсу. Згідно з даними соціологічних компаній SIA DATA Servis та "Latvijas Fakti", 21,3 % були противниками такого кроку. Так було забезпечено державою постійне зростання громадської підтримки членства Латвії у НАТО. 29 березня 2004 р. ЛР офіційно вступила до НАТО, передавши сенату США у Вашингтоні на зберігання договір ратифікований сеймом республіки. 2 квітня 2004 р. у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі відбулось урочисте підняття національного прапора Латвії. Разом з Латвією до Північноатлантичного договору приєднались Болгарія, Естонія, Литва, Румунія, Словаччина та Словенія. Цей беззаперечний факт позитивно сприйнято народом Латвії [27, с. 13].

1 травня 2004 р. Латвія разом з іншими 9 країнами стала членом ЄС. До цього Європейська комісія 1991 р. визнала незалежність республіки. 1995 р. ЛР подала заявку на вступ до Євросоюзу. Переговори про вступ розпочалися 2000 р. і завершилися у грудні 2002 р. 16 квітня 2003 р. ЛР стала спостерігачем у ЄС [28, с. 45–54; 29].

Збройні сили ЛР у своєму складі мають: сухопутні війська, військово-морський флот, військово-повітряні сили і протиповітряну оборону, прикордонну охорону, внутрішню охорону (zemessardze).

Латвійська армія першою перейшла на контрактну форму служби. До цього призывний вік сягав 18 років [30, с. 9–12].

Першим військовим підрозділом Латвії стало земське ополчення, яке входить до складу національних збройних сил, як територіальні сили оборони [31, с. 31–32], створені під час серпневого путчу ДКНС 1991 р. Ополчення за цей період змінило свій чисельний склад 20–32 батальйонів, що становило 13–16 тис. осіб. Земське ополчення трансформувалось у сухопутні війська, дислоковані за територіальним принципом. Ополченці (добровольці) служать за місцем проживання і зобов'язані щомісяця брати участь у військовій підготовці.

1992–1994 рр. для Латвії характерні виводом російських військ з території республіки, тому в цей час НАТО зосередило свою увагу на підготовці майбутніх військових кадрів для національної армії Латвії, створенні структурних основ та проведенні підготовки до сумісності з натовськими військовими підрозділами. Цей етап завершився 1994 р. підписанням трьома прибалтійськими республіками документу про участь у програмі НАТО "Партнерство заради миру". Це був остаточний геополітичний вибір цих країн. Після виведення з території республік російських військових формувань, керівництво Північноатлантичного альянсу перейшло до планування двосторонньої діяльності та конкретної допомоги зі зміцнення національної безпеки Латвії. За задумом військових фахівців альянсу, потрібно було розбудувати єдину регіональну систему безпеки. Найбільшу допомогу у цьому питанні прибалтійським республікам надали США та НАТО. До розробки і створення регіональної оборонної системи долучились близькі країни-сусіди: Швеція та Фінляндія. Розпочався етап інтеграції латвійської армії у міжнародну систему безпеки [32].

До 1997 р. у Латвії створена національна армія чисельністю 4 тис. військовослужбовців, а також сили територіальної самооборони чисельністю до 16 тис. 1997 р. розпочалась реорганізація армії. При військовому будівництві були суттєві труднощі: недостатнє фінансування та відсутність кваліфікованого національного офіцерського складу. Серед політиків та депутатів сейму не було осіб, які могли б кваліфікована займатись оборонною політикою. Національна база для науково-дослідної роботи у сфері озброєння теж була відсутня. Армія мала низьку бойову підготовку і була готова до вирішення локальних завдань (пошуково-рятувальні операції, контроль повітряного та морського простору) [33].

Військово-політичне керівництво країни усвідомлювало, що самостійно країна з цими завданнями не справиться, тому стратегічною ціллю стало майбутнє членство в НАТО. Керівництво альянсу було зацікавлене у вирішенні військової безпеки для країн Балтійського регіону, що створювало противагу Росії на Півночі та Сході Європи, одночасно не загострюючи з нею військово-політичних стосунків [23–25].

У липні 1997 р. латвійські війська взяли участь у військових навчаннях Baltic Challenge-1997 ("Балтійський виклик-97"), що проходили на території Естонії за участі шістьох країн балтійського регіону: Естонії, Литви, Фінляндії, Норвегії, Швеції, Данії. 2700 військових відпрацьовували способи взаємодії у проведенні миротворчих операцій. У вересні цього ж року у Латвії, на базі Адажського навчального центру, пройшли міжнародні військові навчання Cooperative Best Effort-97 ("Спільні зусилля-97"), у яких взяли участь 500 військовиків з 14 країн, в тому числі чотирьох країн-учасниць НАТО (Канади, США, Нідерландів і Норвегії). У цих навчаннях брали участь і представники української армії [32].

Станом на 1 січня 1998 р. національні збройні сили Латвії нараховували 21 тис. осіб. Сухопутні війська мали близько 20 тис., з них 16,5 тис. представники територіальної оборони – земське ополчення. На той час озброєння сухопутних сил Латвії складалось з 24 гармат польової артилерії, 24 мінометів (М-120), двох броньованих дозорних автомашин (БРДМ), 13 бронетранспортерів (БТР) М-42 "Пксбіл" шведського виробництва, гранатометів РПГ-7, АК китайсько-румунського виробництва, американських гвинтівок М-16. Земське ополчення об'єднувало п'ять бригад і 35 батальйонів. Військово-повітряні сили мали на озброєнні п'ять гелікоптерів Мі-2, два літаки Ан-2 колишньої сільськогосподарської авіації та один німецький літак L-410. У військово-повітряних силах служило 120 осіб, з них 11 пілотів. Повітряний простір на Латвію, як і над Литвою та Естонією, патрулюють по чотири місяці літаки НАТО. Цю місію вже виконували пілоти Бельгії, Великої Британії, Норвегії, Нідерландів, Польщі, Туреччини, Іспанії, Португалії, США, Франції, ФРН, Словаччини, Данії [23, с. 31–33].

Військово-морські сили (ВМС) нараховували 17 бойових кораблів, катерів і допоміжних суден, на яких несли службу та обслуговували біля 1 тис. осіб. ВМС крім контролю за територіальними водами, підготовкою кораблів до розмінування, приймають участь у цивільних операціях (пошук, рятування, збирання нафти в аварійних ситуаціях).

На початок 2004 р. латвійська армія нараховувала 5 716 військовослужбовців, серед яких 1 341 призовник та 744 цивільних особи. Сухопутні війська склались з регулярного складу 1 053

військовослужбовці та 40 цивільних, резерв становив 12 495 добровольців територіальної оборони. До їх складу, входило два піхотних батальйони, артилерійський батальйон, підрозділ зі знешкодження вибухових пристроїв. ВПС нараховувало 258 військових та 28 цивільних. ВМС – 720 військових (275 за призовом) та 50 цивільних. Тилове забезпечення складалось з 372 військовослужбовців (60 призовників) і 225 цивільних осіб. Командний склад військової підготовки і доктрин нараховував 2 тис. військових (683 призовники) і 250 цивільних [34].

Першим міністром оборони Латвії 19 листопада 1991 р. призначена Талавса Юндіза, до цього очолювала комісію з оборони та внутрішніх справ ВР Латвії. У січні 2006 р. першим міністром оборони Латвії стала жінка, Лінда Мурнієце, представник партії "Новий час", яка замінила на цій посаді Ейнарса Репше, проти якого порушили кримінальну справу за порушення фінансової діяльності. Л. Мурнієце за фахом журналіст, до призначення була парламентським секретарем міністерства внутрішніх справ та міністерства оборони, заступником голови комісії сейму з питань оборони і внутрішніх справ, головою антикорупційного комітету. Мати двох дітей. Вік 35 років [33].

Крім позитивного досвіду розбудови національних збройних сил Латвія змушена була пройти і негативні моменти. Так, у 2009 р. збройні сили повністю припинили набір військовослужбовців через скорочення бюджетного фінансування. 2009 р. ця стаття видатків зменшилась на 15 % порівняно з попереднім роком. У цьому ж році з латвійської армії звільнені 230 осіб, контракт яких закінчився або вони досягнули пенсійного віку. Чисельність збройних сил Латвії 2009 р. складала 4900 військових. Військовий бюджет 2008 р. становив 1,93 % від ВВП, що складало 360 млн. євро. Незважаючи на фінансові труднощі 2009 р., військове міністерство Латвії розпочало будівництво радіомаяків для військово-повітряних сил морської авіації НАТО [34].

Підготовка військових у Латвії організована на чотирьох рівнях. Два перші проводяться на території республіки. Перший початковий – до капітана, другий – від капітана та вище, третій – до полковника, четвертий – від полковника і вище. У Латвії функціонують штаб військової підготовки (Рига), центр військово-морської підготовки (Лієпая), Центр військової підготовки мобільної піхоти (Адажі), Центр початкової підготовки піхоти (Алуксне), школа сержантів (Цесіс), Центр підготовки зв'язку (Сігулда), національна академія оборони. Третій рівень проходять у Балтійському військовому коледжі, що знаходиться в естонському м. Тарту, фінансується спільно урядами прибалтійських країн. Четвертий рівень теж проводять тут. Крім цього можна проходити навчання у військових академіях США, ФРН, Великої Британії, Франції [35].

Латвія є учасницею регіональних спільнот. Три прибалтійські країни 1991 р. заснували Балтійську асамблею (БА) – організацію співпраці, в яку входять парламентарі від кожної республіки по 12–20 осіб. Сесії проводяться щорічно, що мають рекомендаційний характер. При БА постійно працюють п'ять комітетів, серед яких один з питань права та безпеки [36].

Крім БА, прибалтійськими республіками 1994 р. засновано Балтійську раду міністрів (БРМ) – теж орган співпраці виконавчої гілки, урядів Литви, Латвії та Естонії. Зустрічі на рівні голів урядів проводяться щорічно, де вирішуються питання виконання рекомендацій Балтійської асамблеї. При БРМ працює п'ять комітетів, серед них один з питань оборони. У сукупності БА та БРМ складають Балтійську Раду [37].

Прибалтійські країни у своїй стратегії захисту національних інтересів проводять політику зближення з північними країнами Європи та балтійського регіону. Ця програма передбачає залучення до активної співпраці Німеччини та Польщі. Україна розпочала співпрацю у сфері оборони 12 липня 1994 р. підписавши відповідну угоду з МО Латвії [38].

Військовими ЛР розроблена нова оборонна концепція, ухвалена сеймом. Основними принципами якої є недоторканість і непорушність кордонів, відмова від визначення потенційних противників, незастосування сили у вирішенні міжнародних конфліктів. Керівництво Латвії у разі збройної агресії залишає за собою сподівання на політичне врегулювання, тому її збройні сили скеровані на завдання агресорові максимальних втрат, в тому числі на його території, проводячи диверсійні операції з метою призупинення військових дій проти республіки [23, с. 34].

Проаналізувавши наведені факти приходимо до висновку, що Латвія з перших днів незалежності прийняла далекоглядне стратегічне рішення про входження у ефективну міжнародну військово-політичну організацію – НАТО. Республіка, провівши відповідні реформи, досягнула вимог для вступу у цю організацію. Такий крок дав гарантію забезпечення національної безпеки за рахунок використання військового потенціалу країн-членів Північноатлантичного альянсу. Країна інтегрувалась у європейську спільноту, що дало змогу дотримуватись загальноєвропейських стандартів. Латвія зайняла достойне місце у геополітичному середовищі. Розбудова національних збройних сил, на основі представників титульної нації, підвищила рівень патріотизму і опору можливій агресії.

Список використаних джерел

1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5 грудня 1994 р. Сайт ВРУ "Законодавство України". [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_158.
2. Hitch Ch. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age / Hitch Ch., McKean R. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 422 p.
3. Radwick B. Modern Armed Force Planning / Radwick B. – New York: SAGE, 1975. – 345 p.
4. Борисов В. Милитаризм: Цифры и факты / Борисов В., Васютович В., Иванов П. и др. Под общ. Ред. Р. А. Фармазяна. – 2-е изд., доп. – М.: Политидат, 1985. – 287 с.
5. Катасонов Ю. США: военное программирование / Катасонов Ю. – М.: Наука, 1972. – 226 с.
6. Солнешников Ю. С. Обоснование решений / Солнешников Ю. С. – М.: Экономика, 1980. – 167 с.
7. Горбулін В. Українська політика національної безпеки: актуальні виклики – актуальні відповіді / Горбулін В., Литвиненко О. // Дзеркало тижня. – № 11 (739). – 28 березня – 4 квітня 2009. С.7. 8. Богданович В. Ю. Военная безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / Богданович В. Ю. – Київ., 2003. – С. 227–229.
9. Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над військовою сферою у контексті національної безпеки України: дис. канд. пол. наук: 21.01.01. – К.: 2006. – 185 с.
10. Палій О. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: дис. канд. пол. наук: 21.01.01. – К.: 2006. – 179 с.
11. Іващенко А. Нормативно-правове забезпечення стратегічного планування / Іващенко А., Вербицький С. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 140–151.
12. Шелест Є. Основні завдання раціонального розподілу оборонних ресурсів в рамках оборонного планування відповідно до принципів програмно-цільового підходу / Шелест Є., Шевченко В., Федоренко Р., Невольніченко А., Бодрик Ю. // Збірник наук. праць. Вип. 2 (22) – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2004. – С. 86–95.
13. Шевченко В. Управління оборонними ресурсами в Збройних Силах України / Шевченко В., Шпура М., Федоренко Р. та ін. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2002. – 84 с.
14. Ліпкевич С. Я. Исторический досвід входження колишніх членів організації Варшавського договору та держав Балтії до НАТО (в контексті перспектив України). дис... к. і. наук: 20.02.22 / Ліпкевич Світлана Ярославівна. – Львів., 2008. – 211 с.
15. Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом. Секретный дополнительный протокол к договору о ненападении между Германией и Советским Союзом. 23 августа 1939 г. История. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istorik.ru/library/documents/molotov_ribbentrop/text.htm, http://www.istorik.ru/library/documents/molotov_ribbentrop/protocol.htm.
16. Спирин Г. Основные факты истории Латвии / Григорий Спирин – 2-ое издание, исправленное и дополненное. – Рига.: 1999. – 141 с.
17. Конституція Латвії 1922 р. Станом на 2007 р. Сайт Сейму. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://latius.narod.ru/law/constitution.htm>.
18. Офіційний сайт Президента Латвії. Обов'язки президента, повноваження і права. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.lv/index.php?pid=210>.
19. Сейм Латвії. Офіційний сайт. Законодавство. Інтернет ресурс. Режим доступу: <http://www.saeima.lv/>.
20. Кабінет Міністрів Латвійської республіки. Історія КМ ЛР. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mk.gov.lv/ru/mk/vesture/>.
21. Мешков А. Формирование доктринальных концепций стран Балтийского региона / Мешков А., Николаев А. // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 10. – С. 7–9.
22. Ліпкевич С. Оборона політика Латвійської республіки щодо інтеграції у північноатлантичний альянс / Світлана Ліпкевич // "Схід". – Донецьк. – 2006. – № 5 (77).
23. Інтерв'ю з аташе з питань оборони Латвійської республіки в Україні підполковником Зігмундом Балотісом // Військо України. – 2008. – № 11.
24. Лемеха С. Солдати НАТО: латвійський варіант / Лемеха С. // Камуфляж. – 2006. – № 2. – С. 12–14.
25. Коротченко И. НАТО осваивает военную инфраструктуру Латвии / Коротченко И. Независимое военное обозрение. – 1997. – 26–31 сентября (№ 36). – С. 2.
26. Бісенієкс І. Досвід Латвії на шляху вступу до НАТО: формування позитивного ставлення громадськості. Бісенієкс Ігмас, заступник керівника Управління НАТО і політики європейської безпеки, МЗС Латвійської республіки. (З виступу на конференції "Реалізація євроатлантичного курсу України: проблемні питання та шляхи їх розв'язання", 30 вересня 2004 року, м. Київ). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.db.niss.gov.ua/docs/konf/polmil_08_06_06/bisenieks-Ukr.htm.
27. Сім нових членів НАТО // Новина НАТО. – 2004. – Випуск 2. – С. 13.
28. Шпек Р. ЄС: динаміка розширення і розвитку / Роман Шпек // Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. – Випуск № 1. – 2003. – С. 45–54.
29. Шерр Д. Шенгенська угода, розширення ЄС та європейська безпека / Джеймс Шерр Національна безпека і оборона. Центр Разумкова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/journalpos.php?y=2000&cat=9&pos=30>.
30. Александров А. Вооруженные силы Латвийской Республики / Александров А. // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 8. – С. 9–12.
31. Національні збройні сили Латвії // Військо України. – 2004. – № 1–2. – С. 31–33.
32. НАТО. Держави-члени. Латвія. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nato.int/cps/ru/SID-D96C6A5F-AF951850/natolive/nato_countries.htm.
33. Міністерство оборони Латвії. Історія, Структура. Міністри оборони. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mod.gov.lv/>.
34. Національні збройні сили Латвії. Про збройні сили. Міжнародні операції. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mil.lv/>.
35. Військові навчальні заклади національних збройних сил Латвії. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.mil.lv/lv/Vienibas/Macibu_vadibas_ravelnieciba/Militaras_macibu_iestades.aspx.
36. Балтійська асамблея. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.baltasam.org/?CatID=84>.
37. Балтійська Рада Міністрів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/data/file/e/031128%20terms%20of%20reference-polikums.pdf>.
38. Законодавча база національної безпеки і оборони Латвії. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.mil.lv/lv/Papildriki/Normativeakti.aspx>.

Богдан Левик

ВОЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ЛАТВИЙСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ПОСЛЕ РАСПАДА СССР В
НОВЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

В статье проведен военно-исторический анализ образования вооруженных сил Латвийской республики и государственное обеспечение военной безопасности государства после развала СССР. Проанализировано состояние безопасности Латвии в современных условиях.

Ключевые слова: распад СССР, вооруженные силы Латвии, военная безопасность, Латвийская республика, обороноспособность.

Bogdan Levyk

MILITARY SECURITY OF THE REPUBLIC OF LATVIA AFTER THE COLLAPSE OF THE
SOVIET UNION, THE NEW HISTORICAL CONDITIONS

The process of creating the armed forces of Latvian Republic has been analyzed from military-historical point of view, as well as state enforcement of military security after the dissolution of the USSR. Additional consideration was given to the security sector of Latvia at current stage of development.

Key words: disintegration of the USSR Armed Forces of Latvia, military security, the Republic of Latvia defense.

Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 811.161.20

Оксана Ятищук

**УКРАЇНСЬКА НАРОДНА КУЛІНАРІЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)**

У статті проаналізовано художні твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, у яких відображено функціонування та регіональні особливості традиційної народної їжі, напоїв та продуктів харчування українців Слобожанщини XVII – початку XIX ст.

Ключові слова: Слобожанщина, українська народна кулінарія, художні твори, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, кінець XVII – початок XIX ст.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що сучасні умови національного відродження духовної та матеріальної культури українського народу зумовили потребу активізації науково-дослідної роботи й зростаючий інтерес широкого загалу до української народної кулінарії кінця XVII – початку XIX ст.

Особливе місце у вивченні досліджуваної проблеми посідає аналіз художніх творів Г. Квітки-Основ'яненка, у яких подано чимало описів самобутніх явищ, пов'язаних з народною кулінарією, що становлять цінне виховне, творче й формуюче ядро національної культури, ґрунтуються на загальнолюдських морально-етичних засадах, сприяють всебічному розширенню світогляду, духовному збагаченню й культурному вихованню нації.

У цьому контексті творча спадщина відомого українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка набуває особливого значення і не втратила своєї актуальності й сьогодні. Водночас дослідження побутової культури українського народу в творчості Г. Квітки-Основ'яненка актуальне не лише з пізнання національної художньої спадщини, але й має загальнолюдське культурне значення.

Мета публікації – проаналізувати художні твори Г. Квітки-Основ'яненка, у яких відображено традиційну народну їжу та продукти харчування.

Незважаючи на те, що українським народним харчуванням здавна цікавилися дослідники культури та побуту, до початку XX ст. в етнографії практично відсутні узагальнюючі праці, присвячені народній кулінарії, хоча окремі розділи етнографічних досліджень, в яких робилася спроба дослідити це питання, з'явилися ще в середині XIX ст.

В останні десятиріччя XX ст. розпочався новий етап у розвитку етнографії. Вперше з'являються дослідження про народну кулінарію. Питання їжі та харчування досліджували Л. Артюх, В. Борисенко, В. Горленко, Т. Стельмах, С. Яценко (на території України), Л. Молчанова, І. Корзун (на території Білорусі), Л. Анохіна, М. Рабинович, Т. Станюкевич, М. Шмельова (на території Росії) та інші.

Український народ з давних-давен славився своєю гостинністю. В чільному кутку (на покутті) майже всюди стояв довгий і вузький чисто вимитий стіл, накритий у заможних селян килимом, а у небагатих – чистим рядном, на який клали невеликий цілий "ситий" хліб, а зверху ставили солонку або насипали купку солі, неначе чекаючи гостей. Званого чи незваного гостя завжди передусім запрошували до столу. Заходячи до хати під час обіду, промовляли традиційне: "Хліб та сіль": "Все молча продолжают свое занятие, как вдруг голос чужого человека: "Добрый вечер, люди добрые! Хлеб-соль вам, кушайте на здоровье!", заставил всех встрепенуться и взглянуть на приветствующего их добрым словом" [1, VI*, с. 231]. Вважається, що гість в обідню пору приносив у дім достаток: "Той, хто нагодився на обід, той достойний, і той достойний, до котрого нагодився" [2, с. 69]. Господар обов'язково запрошував його до столу, звільнивши біля себе місце: "Не угодно ли с дороги хлеба-соли покушать, что бог послал?" [VI, с. 232].

Для гостя нормою поведінки вважалось скуштувати кожної страви, що була на столі. Відмова від їжі вважалася образою для господаріні. У який би час не зайшла у хату стороння людина, найпершим обов'язком господаря було нагодувати гостя, відклавши для цього будь-які свої справи. На стіл виставлялися усі кращі запаси, які навіть і господарі в будні дні не вживали: "Хозяин с радостью принимал гостя, не скупился перед ним, ставил все на стол, что имел: яства, мед и водку, чтобы не прослыть негостеприимным" [3, с. 257].

Як вказував О.Терещенко у праці "Быт русского народа": "Доныне между поселениями, живущими в отдалении от столицы и больших городов, существует обычай, чтобы проезжего или прохожего пригласить к себе в дом, накормить и успокоить его по возможности. Хозяин и хозяйка

* Цитати з творів Г.Квітки-Основ'яненка подаються за цим виданням. Римська цифра позначає том, арабська – сторінку видання.

встречают и провожают такого гостя с радостным лицом, поклонами и приветствием, подают на стол что имеют, и не берут никакой с него платы, думая что брать с прохожего деньги за хлеб-соль есть великий грех. В Малороссии преимущественно господствует это добродушие. Там считают еще за великую обиду, если приглашенный путник на хлеб-соль откажется посетить дом. Хлеб, говорят малороссияне, есть дар Божий; не принять его, значит прогневить Бога" [4, с. 390–391].

Найбільш поширеними на території України, і зокрема Слобожанщини, були варені борошняні та круп'яні страви. Одна з найдавніших слов'янських страв мало спільну назву "каша". Ця проста у приготуванні й висококалорійна їжа була однією з основних ще з часів Київської Русі. У XVIII–XIX ст. каші з різного збіжжя – пшона, гречки, ячменю, пшениці, вівса готували і на сніданок, і на обід, і на вечерю: "Тут і жито, і овес, і ячмінь, і пшениця, і гречка і усе, усе було" [III, с. 10].

Л. Артюх страви, що готувалися способом варіння із зернових продуктів ділить на три групи: з необробленого зерна, товчених круп, мелених зерен і борошна. Вірогідно, що саме у такому порядку відбувався розвиток обробки продуктів рослинництва – від вживання страв з тертого зерна [2, с. 32].

Чисту крупу отримували за допомогою шеретування у круподержках або товчення у ступах, далі товчені зерна відокремлювали від луски. При цьому крупа могла залишатися цілою або перетворювалася на дрібну січку (толокно). За консистенцією каші були круті й рідкі. Для крутих каш круп і води брали приблизно в такій пропорції: гречки 1: 2; пшона – 1: 2,5; пшениці 1: 3 і т.д. [5, с. 87]. Підсолена і вимішана каша "пріла" у печі досить довго. Це була повсякденна обідня страва, друга після борщу. Готували кашу і на сніданок і на вечерю. Круту кашу заправляли смальцем, олією, маслом: "Борщ з яловичиною, каша з салом" [III, с. 384]; "...каша пшоняна до олії" [III, с. 48]. Рідку кашу часто варили на молоці: "Сьогодні бажа молочної каші..." [III, с. 268].

Популярним було й просо. Пшоняна каша, як основний продукт харчування українців, зберігала своє значення до XIX ст.: "...каша тобі пшоняна так і плава у масличку" [III, с. 406]. Просо мало символічне значення, уособлюючи сонячну силу та енергію. Повага до пшона у пізніші часи виявилася і у тому, що воно було обов'язковим компонентом багатьох обрядових страв [3, с. 117].

Каша вважалася символом продовження роду – це обрядова страва на родинях, хрестинах; її несуть діти до "своєї" баби перед Різдом і обмінюють на бабину кашу. Іноді баба сама варила кашу і приносила до породіллі, а всі присутні на родинях торгувалися за честь розбити горщик з кашею. Зазвичай, найвищу ціну давав кум. Тоді він розбивав горщик об ріг столу, а те, що розпадалося, клали на стіл і з'їдали або несли додому своїм дітям. Цей звичай використовували і бездітні подружжя, намагаючись з'їсти найбільше цієї каші, що нібито мало допомогти їм швидше продовжити свій рід, народити дитину [6, с. 331].

З крупів варили і зовсім рідкі страви – юшки або крупники. Готували крупники на м'ясній юшці або на воді – залежно від сезону й достатку господаря. У рідину засипали гречану, перлову, пшеничну крупу так, щоб готова страва мала консистенцію дуже рідкої розмазни. Деколи для калорійності додавали картоплю. Заправляли смаженою на олії чи салі цибулею, для смаку додавали коріння петрушки, моркви, пастернаку, зелень кропу та петрушки: "...а там юшку з лінками та пшоняними крупами" [III, с. 144]. Подібні страви були у білорусів ("крупнік", "крупеня"), росіян (суп из крупы), поляків (kрупнік), литовців (kрупnikas) [7, с. 201].

До юшок з крупами можна віднести і одну з найбільш розповсюджених українських страв – куліш. Його легко було готувати і в домашніх, і в польових умовах, і в дорозі. Промите пшоно засипали у казан з киплячою водою, до смаку додавали 1–2 картоплини, сушену тараню або шматок м'яса (навіть солонини). Готовий куліш затирали салом з цибулею або часником: "...ось уже і куліш затерла салом з часником" [II, с. 86].

До кінця XIX ст. на Слобожанщині ще зрідка готували вівсяний або гречаний кисіль, який, на відміну від киселю з крохмалем, варили способом заквашування. Про толокно та вівсяний кисіль неодноразово згадувалося і в дослідженні О.Терещенка: "...он нес в своей сумке сухари и овсянную муку, которую замешивал на воде ложкою, и делал толокно. Щи, каша и кисель овсянный, готовили повсюду дома" [4, с. 209].

Для приготування кисілю вівсяні зерна підсмажували, мололи, відсіювали, дрібну муку запарювали окропом, охолоджували, додавали шматок хліба і залишали на ніч заквашуватися у теплому місці. Саме від того, що тісто мало добре вкиснути перед варінням, ця страва отримала свою назву, що в усіх слов'янських мовах має спільний корінь "кис" (кислий, киснути): "кисель" – російська, "кісель" – білоруська, "kisiel" – польська, "kysel" – чеська, "kysel" – словацька, "kisli" словенська, "кисель" – сербо-хорватська, "кисел" – болгарська [2, с. 36].

Свіжозварений кисіль заправляли маковим або конопляним молоком, для виготовлення якого зерна маку чи конопель розтирали у макітрі до однорідної маси, яку розводили теплою водою, добре розмішували, відстоювали, проціджували. Ця рідина мала сивий колір, а на смак нагадувала молоко, розведене водою. Якщо кисіль їли гарячим, то до нього, підсоливши, додавали конопляну або макову

олію, хрін, цибулю. До холодного додавали мед, ягоди, варену й товчену сушину. Розпочату миску киселю потрібно було доїсти, бо інакше він підходив водою і ставав не смачним. Найчастіше цю страву споживали у період посту. Через низьку калорійність і повсякденність, ставлення до киселю було нешанобливим, що виявилось у прислів'ях: "Киселева їда до порогу хода", "Пішла по селу добувати киселю", "За семь верст киселя хлебать" і т.д. [8, с. 42]. М. Сумцов вважав, що кисіль був першим етапом до "винаходу" способу заквашування тіста для хліба [9, с. 27].

До кашоподібних мучних страв, поширених в Україні, можна віднести також і лемішку та мамалигу, однак відомостей про них у творах Г.Квітки-Основ'яненка ми не зустрічаємо. Можливо тому, що мамалигу запозичили від молдован і вживалася українцями в смузї етнічно-мішаного розселення з ними. Крім того, кукурудза поширилася на території України лише у XIX столітті [2, с. 40].

Крім кашоподібних страв, що згадуються у художніх творах письменника, знаходимо детальну інформацію і про інші варені борошняні страви – такі як, затірка, галушки, вареники, локшину тощо.

Затірка була однією з найдавніших страв, поширених серед слов'янських народів. Круте підсолоне пшеничне тісто на яйцях ретельно розтирали з мукою у ночвах або макітрі дерев'яною ложкою, кописткою або рукою доти, доки не утворювалися кульки розміром з горошину чи квасолину. Їх варили в окропі або молоці, іноді у м'ясній юшці: "...поїв смачно затірки у м'ясній юшці" [II, с. 312]. Затірка вважалася готовою, коли тісто спливало. Страва мала борошністу консистенцію. Споживали її з олією, маслом, смальцем і т.д. На території Слобожанщини затірка була однаково поширена як в українців, так і в росіян.

Типовою для українців стравою були галушки і локшина: "...у молоці, галушки на яєчках, та теж з молоком" [III, с. 406]. Класичні галушки готували у такий спосіб: прісне тісто, змішане на воді чи сировотці з яйцем, розкачували качалкою, щоб товщина коржа була 1–1,5 см. Різали тісто смугами, шириною 2–3 см, потім відщипували від кожної смуги невеличкі шматочки і кидали в підсолений окріп (кипляче молоко, м'ясну або овочеву юшку). Часом галушки робили відрізаючи, а не відриваючи шматки тіста. Тому вони й називаються "різані". Назва "різані" та "рвані" галушки пояснюються у словнику О. Афанасьєва-Чужбинського [10, с. 65–66].

Тісто для галушок найчастіше готували з пшеничного або пшенично-гречаного борошна: "...мука (...) не пшеничная, а гречишная, для галушек" [IV, с. 32]. Варені на воді галушки сціжували й заправляли засмаженою цибулею на олії чи салі: "...сами подсели к галушкам с салом" [II, с. 386]. Галушки, варені на молоці або юшці, їли разом з рідиною: "...юшку з пшеничними галушечками" [III, с. 144]; "...галушки, вздобные в молоке" [IV, с. 13].

Для локшини тісто готували аналогічно, як і для галушок, з тією різницею, що у нього додавали більше яєць і крутіше замішували. Постійно підсипаючи борошно, розкачували дуже тонкий корж, який злегка підсушували, згортали трубкою і різали на тоненькі смужечки: "...муки на локшину крише" [III, с. 179]. Підсушена локшина зберігалася досить тривалий час. Потім її варили у юшці, молоці чи окропі: "...і став локшину в молоці доїдати" [III, с. 26]. Локшину готували і на щодень, і на різні урочистості – з молоком або куркою: "Птицю патрають, локшину кришуть..." [II, с. 102].

Л. Артюх відзначає, що з трьох названих страв у російського населення Слобожанщини найбільш поширеною була локшина "лапша" [11, с. 23]: "...молочная каша, или лапша в молоке..." [IV, с. 14].

Улюбленою стравою українського населення були вареники, але у XVIII–XIX ст. готували їх досить рідко, здебільшого на свята або в неділю, що пояснювалося важким матеріальним становищем більшості селян. Вареники обов'язково готували з начинкою, яку захищували у тонкій вараниці. Начинка могла бути пісною чи скоромною – залежно від пори року та релігійних заборон. Жодна з кухонь народів світу немає такої різноманітності начинок для вареників як українська. Для неї використовували сир, ягоди, каші, смажену капусту, варену, товчену картоплю, варену квасолю, горохове пюре і навіть борошно. Для цього підсмажували сало, доки воно не перетворювалося на суху жовту шкварку, і у киплячий смалець, розмішуючи, додавали борошно.

Засмажку охолоджували і ліпили з нею вареники, які називалися "вареники з піском". З пісних начинок поширеною була урда, яку готували таким чином: трохи підсмажене конопляне (рідше лляне) насіння товкли і розтирали у макітрі, залити окропом розмішували, проціджували і ставили на вогонь. При кипінні утворювалася жовта піна, яку знімали і використовували як начинку. Замість насіння часто брали макуху (залишки після вичавлення олії з насіння): "...каша пшоняна до олії, солоня тараня з пшеничними галушечками та вареники з сім'яною макухою" [III, с. 49].

Тісто для вареників замішували з пшеничної, гречаної або пшенично-гречаної муки, рідше з житньої. Варили вареники в крутому окропі, складали в макітру "...поставила перед ним макотерть вареників" [III, с. 706] і їли зі сметаною: "...тільки що почали шпичками штрикати вареники, та, обмочуючи у розтоплене масло і сметанку, та глитати мерщій" [III, с. 225], маслом "...і вареників

макітру – як кулаки плавають у маслі" [III, с. 406], олією, салом із цибулею або зовсім не мащені. До вареників із сиром, фруктами чи ягодами, крім сметани, додавали ржанку. Запивали їх холодним свіжим або кислим молоком: "...поївши добре вареників, та запивши сколотинами (бо се вже діялося після Петра)" [III, с. 167].

Традиційно щодня варили вареники на сиропусний тиждень перед постом на масницю: "На ж от тобі макотерть з варениками: їж та лягай спати та уставай до вутрені, щоб, ти мені говів на сім тижні" [III, с. 92].

Вареники вважаються стравою, характерною для української кухні. Проте у прикордонних селах Слобожанщини були поширені і серед росіян: "...и всегда вареники, плавающие в масле и облитые сметаной" [IV, с. 13].

Найвиразнішим, найпопулярнішим, найбільш значущим атрибутом слов'янського харчування був хліб. З борошняних печених страв він по праву посідав перше місце. Тим більше, що основним напрямом господарської діяльності сільського населення Слобожанщини було вирощування хлібних культур: "...жители вообще занимаются более всего хлебопашеством" [VII, с. 79]; "Главный промысел жителей – хлебопашество и скотоводство" [VII, с. 81].

В Україні хліба споживали завжди багато, бо харчування в цілому було низьким за калорійністю. З хлібом їли і рідкі страви, і картоплю, і кашу: "Дети, напихивая рты ржаным хлебом, больше прочих спешили выбрать борщ" [VI, с. 231]. У деяких районах Слобідської України буденним хлібом був ячний або зі змішаного ячного, пшеничного й житнього борошна чи з житнього і пшеничного [12, с. 5]. "...управляющий потребовал от ключника разной муки четвертями" [IV, с. 216]. Житній хліб входив до складу повсякденного харчування не лише тому, що пшениці сіяли менше, а і в силу традиційних смаків. П. Алеппський, мандрівник другої половини XVII ст. писав про те, що: "...хліб з нього буває чорним, його люблять більше за білий: бувало, що воєвода надсилав нашому патріархові подарунок, то спершу підносили цей, чорний хліб, тому що він у них більше в пошані, а потім вже білий" [13, с. 123].

Улюбленим повсякденним, святковим та обрядовим хлібом в Україні був учинений, тобто виготовлений на заквасці. У XVIII–XIX ст. розчину робили з хмелю або з шматочків тіста, залишеного від попередньої випічки. Розбавивши закваску в діжі теплою водою, додавали борошна до консистенції густої сметани і ретельно розколотивши суміш, ставили її у тепле місце. Діжу накривали рушником, а зверху клали кожух. Коли маса починала бродити, її вимішували, додаючи борошно. Місили тісто доти, доки воно не починало відставати від стінок діжі та рук. Після цього тісто ще раз ставили у тепле місце, щоб підходило, знову місили і виробляли хлібини [11, с. 25–26], "...чтобы опара на булки была хороша и чтобы тесто выходилось и булки выпеклись на славу" [IV, с. 15].

Пекли хліб у добре розпаленій печі на поду (черні), підкладаючи під хлібини сушене капустияне листя. Оскільки процес випікання хліба досить тривалий, його пекли раз або двічі на тиждень. В заможних родинах – частіше: "...бо хліб, було, в них печуть тричі на тиждень, а вже за Тихоновим порядком вже тільки двічі..." [III, с. 114].

Традиційно, випічкою хліба займалася господиня. Це могла бути свекруха або невістка. Жінка, яка пекла для сім'ї хліб, користувалася повагою рідних, громади, оточення. "С печением хлебов соединялось знание домоводства, и та пренебрегалась хозяйка, которая не умела хорошо спечь их; ибо думали, в чьем доме хороший хлеб, в том хорошая хозяйка" [4, с. 239–240]. У народі говорили: "Не по муці, а по хозяйці. Котра тямуща, то зробить із житнього пшеничне, а котра не тямить, то з пшеничного – житнє зробить" [14, с. 117].

Частенько, коли не вистачало хліба та особливо у піст, селяни випікали коржі. Прісне пшеничне або житнє тісто змішували на сировотці, масляниці, молоці з яйцем, а у піст – на воді, тонко розкачували качалкою на стільниці, робили насічку ножом і смажили на сковороді на олії. Коржі їли замість хліба, готували їх і як окрему страву до молока. Готували їх і на спасівку: розтирали у макітрі мак до утворення молока, додавали трохи води та меду і кришили туди коржі: "Напечемо коржів, зомнемо маку, та намішаємо з медом" [II, с. 21].

Коржі виготовляли і з борошна інших рослин, зокрема гороху. Для виготовлення цієї страви горох вимочували у воді упродовж ночі, розварювали, розтирали кописткою, доки не утворювалася однорідна пюреподібна маса. Після охолодження додавали 2–3 ложки пшеничного або житнього борошна. Смажили на добре розігрітій сковороді – у піст на олії, у м'ясоїд на смальці: "...в постные дни пампушки или горохвяники..." [IV, с. 12]. Їли "горохвяники зі шкварками" [III, с. 421], товченим часником, олією, сметаною. Подібну страву під назвою "хоми" описували М. Маркевич, П. Чубинський і під назвою "горохляники" – А. Димінський [2, с. 51].

У святкові дні та неділю готували пироги: "Украшала стол пирожками, блинами, варениками" [IV, с. 79]. Вони були двох видів: печені (з кислого тіста) і смажені (з прісного): "...жирные пироги, из которых сок так и течет от избыточной приправы масла" [IV, с. 8]. Печені пиріжки в основному

випікали з того ж тіста, що й хліб, переважно житнього, але обов'язково з начинкою. Пшеничні пироги пекли лише на свята. У своїй науковій розвідці "Быт русского народа" О. Терещенко подав такі відомості про цю страву: "Пироги пекли с разною начинкою: из яиц, капусты, рыбы, грибов, рису, гороху и пр." [4, с. 241]. Згадку про пшеничні пироги ми знаходимо і у французській середньовічній літературі: "Обід поживний (пшеничний пиріг, вино, жирний сир)" [15, с. 190].

З аналогічного тіста, але без начинки пекли пампушки – невеликі круглі й пишні булочки, які вживали до борщу, капуста, юшки і як окрему страву: "А на закуску пампушки" [II, с. 467]. До пампушок часто готували часникову саламату.

На Слобожанщині і у сусідніх російських губерніях смажили гречані млинці. Тісто для них готували з хлібною закваскою чи дріждями, додаючи не менше чверті житньої або пшеничної муки, яйце і сироватку (молоко, воду). Тісто робили як для оладок, даючи йому добре зійти, а потім смажили великі гречаники. Їли зі шкварками, товченим часником, олією, сметаною, маслом: "...вродилася каша до молока, гречаники гарячі до маслечка" [III, с. 4 06].

З прісного тіста готували також млинці (бліни). Пшеничне, пшенично-гречане, рідко житнє борошно розводили сироваткою, масляною, молоком або водою, вбивали яйця й заколочували рідке тісто. На розігріту сковороду, змащену салом чи олією, розливали тісто тонким шаром і підсмажували млинці з обох боків. Особливо смачними вони були зі сметаною чи ряжанкою: "Мисочку млинців у сметанку обмокуючи" [III, с. 406].

Як ласощі з тонко розкачаних шматків кислого чи пряного тіста заможні господині виготовляли вергуни, вертрути, горішки, сластьони: "...вона ж бо пекла горішки і сластьони" [III, с. 421]. Як і всі страви з пряженого тіста, сластьони вимагали значної кількості олії, тому їх виготовляли на гостини, вечорниці, свята і т.д. У Г. Квітки-Основ'яненка зустрічаємо детальний опис приготування на ярмарку цієї страви, поданий у дещо гумористичному плані: "...а побіля їх сластьониця з грубкою: тільки спитай, на скільки тобі треба сластьоних, так живо підніме пелену та й зніме стару онучу, що нею горщик з тістом накритий, щоб, знаєте, тісто на холоді не простивало, і затим під пеленою у себе держить; от пальці послине, щоб, тісто не приставало, то й вщипне тіста, та на сковороду ув олію – аж шкварчить! – та зараз і пряжеть, і подає, а вже олією не скупиться, бо так з пальців і тече, тільки знай обсмоктує" [III, с. 13].

На межі XVIII–XIX ст. серед овочевих страв найпоширенішим був борщ: "И скольких сортов были борщи – так на удивление! Борщ с говядиною – или, по-тогдашнему, с яловичиною; борщ с гусем, прежирно выкормленным; борщ со свининою; борщ Собиеского (бывшего в Польше королем); борщ Скоропадского (гетьмана малороссийского). Рыбий борщ печерский, бикус, борщ с кормленою уткою..." [IV, с. 22]. Його споживали щодня як основну обідню страву, і готували також на весілля, поминки, Різдво і т.д. В Україні існувало три різновиди борщу. Найулюбленішим був червоний борщ, компонентами якого були капуста, буряк, морква, петрушка, пізніше – картопля. У святкові чи недільні дні борщ варили на м'ясній юшці: "Борщ с кормленою птицею (...) сметаною забеленный" [IV, с. 12], в будень – затовкували або засмажували салом з часником або цибулею: "...простому народу доброго борщу з салом постановить" [III, с. 400].

Для борщу заправляли червоний городній буряк і використовували його і квас. Споживали такий борщ гарячим, приправляючи червоним перцем. Заможні селяни їли борщ, забілений сметаною: "Одже вже і борщ укипів, тільки сметанкою засмажити" [II, с. 391].

У період посту борщ готували з рибою або грибами, попередньо злегка підсмаженими на олії: "Маменька пожелали рыбного борщу" [IV, с. 56].

На території етнічного змішання Харківської губернії (Путивльський, Охтирський, Лебединський повіти) червоний борщ виступав основною обідньою стравою у середовищі українців і росіян.

Інший різновид борщу, так званий "зелений", або щавлевий. Готували його весною, коли у господарстві закінчувалися запаси городини, а на лузі з'являлася перша зелень. Його варили з молодим щавлем, кропивою, лободою, листям городнього буряка. Зелений борщ заправляли круто звареним посіченим яйцем і сметаною: "Людам також поставили добру миску щавлевого борщу, каші та вареників полумисок" [II, с. 384].

Крім гарячих борщів в Україні був поширений і холодний борщ, який готували а першій половині літа. Для цього у квас-сирівець дрібно сікли цибулю, варену картоплю, круто зварене яйце, зелень петрушки, кропу, огірок, солили і їли холодним, заправляючи сметаною. На Слобожанщині у XVIII–XIX ст. такий борщ називали "холодник" або "холодець" "...сами приготували ботвинье, называвшееся у нас холодец" [IV, с. 56].

Наступною рідкою овочевою стравою, поширеною на Лівобережній Україні і зокрема на Слобожанщині, був капуста ("капуста"). Для його приготування використовували квашену капусту, картоплю, заправляли пшоном. Особливо смачним був капуста, зварений на м'ясній юшці з жирної свинини: "...капустки з свининою забажа" [III, с. 280], але вживали його в основному заможні селяни.

Крім інформації про борщі та капуста, знаходимо у творах Г.Квітки-Основ'яненка згадку про супи (юшки): "Вторую перемену составляли супы, также разных сортов и вкусов, суп с лапшой, суп с рыжем и родзинками (сарачинское пшено и изюм) и многие другие" [IV, с. 22]. Юшками називали м'ясні та рибні відвари, які слугували основою для більшості рідких страв: "В суповой день принесли к столу свежей рыбы" [IV, с. 56]. Найпопулярнішим був суп з локшиною, зварений на ющі з птиці (курки, гуски, індички): "...изготовила суп с лапшой и гусем" [III, с. 56].

Відомостей про страви з картоплі у творах Г. Квітки-Основ'яненка ми не знаходимо, хоча згадка про цей продукт є: "Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий зі світу божого зженуть" [III, с. 14].

З неварених овочевих страв найчастіше згадуються "соленые огурцы, огурчики, уксусом прилитые, также с чесноком" [IV, с. 23], редька, цибуля, свіжі огірки.

Описуючи життя поміщиків та заможного селянства, Г. Квітка досить детально описує страви з м'яса: "Там і усякого м'яса і печеного, і вареного, і в юшках із підлевою (...) і третій хрін з сметаною до поросятини" [III, с. 205]. У повсякденному селянському побуті м'ясні страви були майже відсутні, що обумовлювалося важким матеріальним становищем більшості селянських господарств. Страви з м'яса вони готували лише на свята. В основному на м'ясній ющі готували рідкі страви, а саме м'ясо додавали до каші чи їли окремо: "К борщу подавали нам по большому куску пшенной каши, облитой коровьем маслом. Потом мясо из борща разрежет кусочками и сверху еще присолит крупной немойтой солью" [IV, с. 12].

Як свідчать дослідники, м'ясо було одним із основних продуктів харчування слов'ян ще до прийняття християнства [16, с. 198–199]. Найчастіше м'ясні страви готували зі свинини "...и кабана непременно должно было убить" [IV, с. 474], та баранини "...еще й печена четвертка бараняча" [III, с. 384]. Яловичина та телятина на столі з'являлися рідше, адже селяни майже ніколи не забивали великої рогатої худоби для власного вжитку. Звичайно, це не стосувалося заможної верстви населення: "...возячись коло борщу та з яловичиною справляючись" [III, с. 433].

Характеризуючи родину Халявських у повісті "Пан Халявський", Г. Квітка-Основ'яненко детально описує харчовий раціон цієї сім'ї, для якої мета життя була "кушать все преисправно" [IV, с. 9]. Пани та козацька верхівка, яка часто згадується в творах письменника, могла собі дозволити "...для одного банкета курей 50, уток 20, гусей столько же, поросят 10. Кабана непременно должно было убить, несколько баранов зарезать и убить целую яловицу" [IV, с. 14].

Заможні селяни свиней і овець забивали найчастіше до Різдва та Пасхи. Птицю також здебільшого різали до святкових днів: "...ув одним борщ з яловичиною, у другім капуста з свининою, іще юшка з локшиною та молодю бараниною, печений гусак годований з підлевою" [III, с. 201].

На столі бідніших селян у святкові дні можна було побачити "рубці", "хляки" ("фляки") – браковані кишки, що залишалися після виготовлення ковбас, кров'янки. Їх ретельно вимивали, вичищали і дрібно сікли. Вони довго варилися зі спеціями, потім заправлялися відвареним пшоном: "Опісля подали юшку з хляками" [III, с. 60].

Збираючи інформацію про Зміївський повіт Харківської губернії, Г. Квітка писав: "В уезде есть отличные рыбные ловли" [VII, с. 80]. Інформації про спеціальні рибні страви у творах письменника знаходимо небагато: "...і холодцю з раками і з просолоною осятринкою" [III, с. 205]. Зі свіжою та сушеною рибою варили юшку, борщ або куліш: "...борщ гарячий з усякою мілкою рибкою" [III, с. 144]. Рідше свіжу рибу тушкували у сметані: "...поївши добре карасів у сметані жарених" [III, с. 167].

Порівняно з м'ясними стравами, молочні споживали частіше, майже щодня, за винятком постів. На свіжому коров'ячому молоці варили каші та локшину "молочная каша или лапша в молоке" [IV, с. 11]. З кислого молока відігрівали сир, що використовували і як самостійну їжу: "В полдник нам давали молоко, сметану, творог" [IV, с. 13], і як начинку для вареників і пирогів. З сиру і тіста пекли коржики (вид сирника), які називалися "мандрики": "...панич убрав аж п'ять мандрик" [III, с. 167].

У кінці XVIII – на початку XIX ст. у харчуванні українців переважали безалкогольні напої. Найулюбленішим і найвживанішим був квас. Час появи квасу нам не відомий, але як вказував О.Терещенко: "В Хст. это было уже во всеобщем употреблении, и даже обливались квасом в банях. (...) В пол.XVII ст. иностранцы находили у нас в употреблении яблочный квас" [4, с. 205].

На Слобожанщині готували фруктовий та ягідний квас. Здебільшого для цього використовували дикі груші: "...прохладиться грушевым квасом" [IV, с. 313], яблука, терен: "...несут навстречу тернового квасу, резкого, холодного" [IV, с. 110].

Для приготування квасу плодам давали влєгатися, після чого їх декілька разів перемивали і щільно вкладали у діжку, вистелену житньою соломкою. Груші-гнилички чи яблука-кислички заливали холодною водою і залишали на декілька тижнів у теплому приміщенні. Коли квас укисав, діжку ставили у прохолодне місце. Вживали як квас, так і плоди [5, с.96].

Крім квасу українці вживали і узвар – найпоширеніший традиційний напій. Його виготовляли як і з свіжих ягід влітку, так і з сушених в інші пори року. Сушені на сонці, чи у спеціальних печах фрукти та ягоди заливали окропом, парили у печі, настоювали, відціджували і споживали як відвар, так і гущу. Узвар готували і на щодень, і у святкові дні. Він був обов'язковою стравою на столі у Свят-вечір у парі з кутею: "На почетном месте стояли взвар и кутья" [IV, с. 300]. У повісті "Панна сотникова" Г.Квітка-Основ'яненко дає детальну інформацію ритуального вживання узвару.

Подібно узвару готували й інший напій – "варену", "варенуху". Рецепт цього напою знаходимо у багатьох творах Г.Квітки. "Сушеные вишни, яблоки, груши, калина, изюм, чернослив и т.п. поливается вишневою или другою наливкою, в замазанном горшке ставятся в печь, и на другой день горячая, прямо из печи, разливается в чашки для угощения" [IV, с. 307]. Заможні господарі до "вареної" додавали трохи горілки. Вживали її на весілля, хрестини та інші свята, пили гарячою і холодною "Дешево и ничего не стоит, потому что весь материал домашний: водка, ягоды разные и несколько ароматных произведений: перец, корица, лавровый лист" [IV, с. 26].

Традиційним хмільним напоєм, відомим ще з часів Київської Русі, був мед [17, с. 65]. "Когда какому народу хотелось попить меду, то они ехали к славянам. В великой России таких медов, как у нас, в Малороссии, варить не умеют" [IV, с. 20]. Для цього спершу виготовляли медову ситу і, заправивши її запареними шишками хмелю, залишали у теплому місці на декілька днів або тижнів, залежно від бажаної міцності напою. Готовий мед вживали охолодженим. Мистецтвом виготовлення різних сортів меду українці славилися споконвіку "Искусству приготовления медов, их крепости, многим цветам и названиям, удивлялись вообще все иностранцы. Виды медов были: вишневый, смородиновый, можжевельный, обарный, приварный, красный, белый, белый паточный, малиновый, черемховый, старый, вишневый, мед с гвоздикой, княжий и боярский" [4, с. 204].

До слабоалкогольних напоїв домашнього приготування відносилися наливки. Для їх виготовлення у діжку засипали фрукти або ягоди на три четверті і заливали 20-ти градусною горілкою. Через півтора місяці наливка була готова. Свою назву вона отримувала залежно від ягід з яких готувалася: "При третьей перемене поставлялись на стол наливки: вишневка, терновка, сливянка, яблонька" [IV, с. 23].

Значно міцнішими за наливки були настойки. Їх виробляли зі звичайної горілки, настояної на калагані, анісі, зубрівці, звіробі тощо. Цей напій був значно міцніший за наливки, цінувався вище і виготовлявся в основному для панського столу або ж у господарствах заможних селян. Для підсилювання процесу настоювання у горщик клали коріння, трави й спеції, заліплювали тістом і ставили у теплу піч. Така настойка мала назву "запиканка". "Була і пінна, і полугарна, і запиканка, і полинкова, і корінкова, і на калаган, і на соснові шишки гната" [III, с. 205–206].

Порівняно недавно у традиційній українській кухні з'явився чай. "У населення розповсюджене чаювання, причому багаті купують чай, а бідні замість нього вживають липовий цвіт, сушену троянду, м'яту і полинець" [12, с. 51–52]. З другої половини XIX ст. з розвитком торгівлі чай з'являється і у селянському побуті "...он из горячих напитков пьет один чай" [IV, с. 332].

Кава в Україні у кінці XVIII – на початку XIX ст. так і не набула значного поширення, залишившись "панським напоєм". "Вот кофе не могу пить, с души воротит" [IV, с. 84].

Отже, у творах Г. Квітки-Основ'яненка деталізовано народну їжу жителів Слобожанщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Будучи представником заможної верстви населення, він дав більш детальний опис харчового раціону української верхівки. Хоча бідні і заможні селяни готували однакові страви, останні споживали більше м'яса і риби, жирів, молочних продуктів, тому їхня їжа була калорійнішою та смачнішою.

Найбільш суттєве місце у повсякденному харчуванні слобожан займали рослинні продукти, страви, виготовлені із зернових і овочів. Традиційними способами обробки продуктів були варіння і тушкування, меншою мірою – печіння та смаження.

В українській народній кулінарії простежуються етнічні особливості, зумовлені природньо-географічним середовищем, характером господарської діяльності, етнічними традиціями та особливостями сімейного побуту.

Список використаних джерел

1. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у семи томах / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. – К.: Наукова думка, 1979–1981.
2. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження) / Лідія Федорівна Артюх. – К.: Наукова думка, 1977. – 154 с.
3. Ковальчук О. В. Українське народознавство / Олександр Володимирович Ковальчук. – К.: Освіта, 1994. – 176 с.
4. Терещенко А. Быт русского народа / Терещенко А. – СПб.: Тип. Минист. внутр. дел, 1848. Ч. 1.: Народность. Жилища. Домоводство. Наряд. – 1848. – 507 с.
5. Українська минушина. Ілюстрований етнографічний довідник / [А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін.]. – К.: Либідь, 1994. – 255с.
6. Лозко Г.С. Українське народознавство / Галина Сергіївна Лозко. – К.: Зодіак-Еко, 1995. – 368 с.
7. Молчанова Л. А. Материальная культура белоруссов / Лидия

Александровна Молчанова. – Минск: Наука и техника, 1968. – 231 с. 8. Пословица не мимо молвится. Русские пословицы и поговорки с украинскими соответствиями [сост. Н.К.Беленькая]. – К.: Дніпро, 1969. – 247 с. 9. Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях / Николай Сумцов. – Х.: типогр. М.Зильберберга, 1885. – 139 с. 10. Афанасьев-Чужбинский А. Словарь малорусского наречия. Тетрадь первая / Александр Степанович Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1855. – 175 с. 11. Артюх Л.Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Лідія Федорівна Артюх. – К.: Наукова думка, 1982. – 112 с. 12. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края [под ред. В.В.Иванова]. – Х.: Изд. Харьк. Губернского статистического комитета, 1898. – Т. 1. – 1012 с. 13. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVIII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1898. – Вып. 2. – 202 с. 14. Милородович В. Житие-бытие лубенського крестьянина / Милородович В. // Киевская старина. – 1902. – № 4. – С. 110–135. 15. Жак Ле Гофф. Середньовічна уява / Жак Ле Гофф; [пер. з франц. Я.Кравець]. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с. 16. Нидерле Л. Славянские древности / Нидерле Л. – М.: Изд. МГУ им. М.Ломоносова, 1959. – 320 с. 17. Художественная проза Киевской Руси XI–XIII веков [сост., переводы и примечания И.П. Ерёмкина и Д.С.Лихачёва]. – М.: Гослитиздат, 1957. – 370 с.

Оксана Ятышук

УКРАИНСКАЯ НАРОДНАЯ КУЛИНАРИЯ XVIII – НАЧАЛА XIX ВЕКОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г.Ф.КВИТКИ-ОСНОВЬЯНЕНКА)

В статье дан анализ художественным произведениям Г.Ф.Квитки-Основьяненко, в которых отражен вопрос функционирования и региональных особенностей традиционной народной пищи, напитков и продуктов питания украинцев Слобожанщины XVIII – начала XIX веков.

Ключевые слова: Слобожанщина, украинская народная кулинария, художественные произведения, Г. Ф. Квитка-Основьяненко, конец XVII – начало XIX вв.

Oksana Yatyshchuk

UKRAINIAN ETHNIC CUISINE OF THE 18TH – BEGINNING OF THE 19TH CENTURIES (BASED ON THE MATERIALS OF THE ARTISTIC WORKS OF H. PH. KVITKA-OSNOVIANENKO)

The article analyzes the artistic works of H. Ph. Kvitka-Osnovianenko in which the question of the functioning and regional peculiarities of the traditional ethnic food, drinks and products of nourishment of Ukrainians who lived in Slobozhanshchyna in the 18th- beginning of the 19th centuries is represented.

Key words: Slobozhanshchyna, Ukrainian folk cookery, the artistic works, H. Ph. Kvitka-Osnovianenko, the end of XVII – beginning of XIX century.

УДК 94 (477)

Віра Шумська

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1772–1914 РР.

У статті досліджено основні тенденції і особливості розвитку початкової та середньої освіти на Тернопільщині упродовж 1772–1914 рр. Автором проаналізовано розпорядження австрійської влади щодо створення не лише народних шкіл, але й приватних навчальних закладів. Охарактеризовано реформи влади в освітній сфері.

Ключові слова: початкова освіта, середня освіта, імперія Габсбургів, Тернопільщина, гімназія.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що, із часу здобуття Україною незалежності її освітня сфера перебуває у стані реформування. Це відбувається з метою адаптації до нових суспільних реалій, викликаних швидкими демократичними перетвореннями та наміром сформувати відкрите громадянське суспільство. У ході цього процесу закономірним є інтерес до стану освіти на Тернопільщині у минулі історичні періоди.

Об'єктом дослідження є культурно-освітні процеси, що відбувалися на Тернопільщині у період її перебування у складі Австро-Угорщини.

Предмет дослідження – основні тенденції і особливості розвитку початкової та середньої освіти на Тернопільщині у 1772–1914 рр.

Метою статті є дослідження доступних джерел і проведення аналізу факторів, що впливали на стан освіти регіону у визначений період.

Історіографія досліджуваної проблеми представлена виданнями відомих тернопільських краєзнавців Л. Бойцун [11] та І. Дуди [13] та інших. Однак на сьогодні відсутні праці, у яких було б цілісно висвітлено цю наукову проблему.

Джерельною базою дослідження є статистичні збірники, у яких зафіксовано дані про кількість навчальних закладів на території краю та учителів, що у них працювали [1–5], річні звіти дирекції гімназій, пансіону для дівчат, а також промислової та торгівельної шкіл [5–9], що знаходилися у місті Тернополі.

Отже, як свідчить аналіз історіографії праць і джерельної бази, проблема розвитку початкової і середньої освіти на Тернопільщині упродовж 1772–1914 рр. залишається малодослідженою.

У 1772 р., після першого поділу Польщі, більша частина Тернопілля увійшла у склад Австрійської імперії. Українське населення зазнавало постійних утисків від влади, що негативно відобразилося не тільки на економічному, але й на культурно-освітньому розвитку краю. У найважчому стані у цей період була народна освіта. Польські поміщики, які зуміли зберегти свої панівні позиції і під час керування краєм австрійською адміністрацією, негативно ставилися до освіти українського народу. Та це й не дивно, бо, як писав І. Франко, там де "...мужик був не більше як робочою худобою, сама думка про його освіту здавалася б дикою" [17, с. 554]. Влада не виділяла достатніх коштів для утримання українських шкіл, намагалася відібрати у громади шкільні приміщення тощо.

Деякий поступ у розвитку освіти у Східній Галичині розпочався, коли у грудні 1774 р. цар видав указ про створення народних шкіл на новоприєднаних територіях. Згідно з яким, утворювалися народні школи трьох типів: парафіяльні (однокласні), у яких навчали місцевим народним діалектом читання, письма і рахунку, тривіальні (трикласні) – у невеликих містечках і нормальні (чотирикласні) – у містах. У двох останніх викладали німецькою і частково польською мовами. Австрійський уряд на початку XIX ст. увів в дію два закони, що давали можливість офіційній владі самоусунути від участі у розвитку народної освіти. Так, згідно із першим законом від 1805 р., опіка над народними школами передавалася римо-католицькому духовенству, а другий, виданий 1813 р. – зобов'язував саме місцеве населення дбати про будівництво та утримання шкіл.

На початку XIX ст. кількість початкових шкіл на території Тернопільщини була незначною. У 1809 р. у Тернополі, що був центром округи, діяла чотирикласна головна школа – спадкоємиця парафіяльної школи, що розташовувалась у монастирі отців-домініканців. Її керівником був Я. Плазаровські, якому допомагали учителі М. Кірхбергер і Ю. Мангль [13, с. 42].

Відомий просвітитель Й. Перль ще у 1813 р. при тернопільській синагозі на власні кошти заснував чотирикласну єврейську школу з німецькою мовою викладання, у якій здобували початкову освіту діти 7–15-ти років. Спочатку у ній навчалось всього 16 учнів у помешканні Й. Перля, який був її керівником, учителем і вихователем. Згодом звів власним коштом одноповерховий будинок, до якого з часом добудував другий поверх і божницю ("темпл"). На 1863 р. її відвідувало 656 учнів [11, с. 74], а через 10 років у ній навчалось близько 700 учнів [13, с. 47].

У 1816 р., після закінчення наполеонівських воєн, відкрився перший клас у головній школі міста. Власник Тернополя і сусідньої Плотичі, граф Ф. Коритовські пожертвував 1273 злотих 11 крейцерів для розвитку шкільництва. При монастирській церкві у цей час існувала греко-католицька парафіяльна школа, у якій упродовж 1824–1826 рр. навчав о. Ст. Сінгалевиц [13, с. 51].

Починаючи з другої половини XIX ст., кількість початкових шкіл на Тернопільщині відчутно зростає, що мало важливе значення для охоплення навчанням селянських дітей. У 1872 р. в Тернополі працювали такі початкові школи, як чотирикласна єврейська школа, п'ятикласні чоловіча і жіноча, двокласні змішані парафіяльні [13, с. 124].

На 1880 р. їх у повіті діяло 64 і за мовою викладання вони розподілялися на 44 українських, 18 польських, 2 змішані [1, с. 89]. У 1895–1896 рр. у Тернопільському навчальному окрузі діяло 75 народних шкіл, у яких вчилася 11 тис. 131 особа віком 6–12 років та працювало 119 учителів [3, с. 111].

Крім державних шкіл на Тернопільщині функціонували також приватні. Проблемою поширення яких займалося товариство "Рідна школа", засноване у 1881 р. На той час їх у Тернопільському повіті нараховувалось три: жіноча і чоловіча чотирикласні єврейські з польською мовою викладання та змішана євангелістська із німецькою мовою навчання [4, с. 106–108].

На 1880 р. у Тернопільському повіті із 108 тис. жителів письменних було 17 тис. 127 осіб, тобто лише 15 % [1, с. 24]. Зростанню рівня письменності дорослого населення у сільських умовах сприяло створення хат-читалень, яких у 80-х рр. XIX ст. на Тернопільщині діяло близько 27 [1, с. 100]. Через 20 років, у 1900 р. кількість грамотного населення зросла вдвічі, але все ж залишалась

мізерною, оскільки із 131 тис. 632 мешканців повіту вміли читати і писати лише 49 тис. 520, що становило 37 % [2, с. 34].

На початку ХХ ст. кількість народних шкіл на Тернопільщині продовжувала поступово зростати. У 1905–1906 навчальному році їх нараховувалось 80 і у них викладало 116 учителів-чоловіків та 75 учителів-жінок (разом 191 особа). Однак у тому ж році у п'яти гмінах Тернопільського повіту не було жодної початкової школи [2, с. 83].

На території Тернопільщини, крім нижчих, діяли й інші навчальні заклади: реальні та професійні школи, семінарії, виділові (неповні середні) школи, пансіони для дівчат, гімназії. Зокрема, останні функціонували ще у 1784–1789 рр. в Бучачі та Збаражі. Мовою викладання у них була виключно німецька. У 1805 році гімназію зі Збаража, у зв'язку з відсутністю зацікавлення до неї міщан, перевели до Бережан, де власниця міста виділила для її учнів п'ять приміщень у новій ратуші і забезпечила паливом [13, с. 114–115].

У Тернополі перша вища класична гімназія відкрилася у 1820 р. Спочатку навчання у ній велося німецькою та латинською мовами, дещо пізніше як факультатив вводилася польська. Українською викладалася тільки релігія для учнів греко-католиків. Контроль за навчанням здійснював префект, обов'язки директора виконував староста [11, с. 170]. У ній навчалися 22 учні, першим її керівником був о. Ю. Форстер. До обов'язкових навчальних предметів відносилися такі, як релігія, історія, філософія, природознавство, математика та фізика. У 1821 р. в гімназії вже навчалось 257 учнів, серед яких частка тернополян була незначною. Спочатку гімназія не мала єдиного приміщення і її класи знаходилися у різних кінцях міста, у тісних та вогих хатах, що спричиняло часті захворювання учнів та учителів [13, с. 52–53].

Після розпуску ордену єзуїтів, наказом цісаря від 7 травня 1848 р. навчання у гімназії призупинили на два роки. У жовтні 1850 р. вона розпочала діяльність як світський навчальний заклад і на її базі утворилася класична гімназія з німецькою мовою навчання. Українська ("галицько-руська") мова увійшла як обов'язкова, а згодом як факультативний предмет в усіх класах. У 1850–1851 шкільному році у ній навчалось 287 учнів, у 1852–1853 рр. – 303 учні (124 поляки, 109 русинів, 59 євреїв, 11 німців) у 1863–1864 рр. – 448 учнів [13, с. 66], що свідчило про її популярність в окрузі. На кінець 1888 шкільного року гімназія нараховувала 530 учнів і для 379 з них рідною мовою була польська, 112 – руська, 21 – німецька. За віросповіданням вони поділялися так: 208 римо-католиків, 111 греко-католиків та 193 іудеї. Вік учнів – 11–25 років. Руську мову вивчав 121 учень, 7 учнів отримували стипендію [6, с. 84–86]. Шкільна плата становила 20 золотих ринських [6, с. 94].

23 березня 1857 р. вийшов декрет цісаря про дозвіл на відкриття трикласної нижньої реальної школи. Вона почала діяти із 1859 р., коли був відкритий її перший клас, у якому навчалось 34 учні (20 поляків, 13 євреїв та 1 русин) [13, с. 71]. Утримувалася вона на кошти міщан. У 1868–1869 навчальному році у ній навчалось 89 учнів [11, с. 304]. Закінчення реальної школи давало право вступу до всіх навчальних закладів, крім університету, студентами якого могли стати лише випускники гімназії.

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що на 1866 р. на Тернопільщині діяло шляхетське училище при монастирі єзуїтів, вища гімназія з бібліотекою, нижча реальна школа, тривіальна жіноча школа [10, с. 55]. На 1871 р. у Тернополі поряд із гімназією, жіночою нормальною і реальною школами з 1 вересня функціонувала чоловіча державна міська учительська семінарія, що готувала учителів для народних (початкових) шкіл, і стала одною із перших семінарій у Східній Галичині. При ній існував інтернат, у якому безкоштовно жили студенти із небагатих сімей. Викладання велося польською та русинською мовами. У 1887–1888 шкільному році заклад нараховував 180 учнів у семінарії, 136 – у підготовчій школі і 22 – у 4 класі [13, с. 93].

Промислова школа у Тернополі заснована у 1891 р. Навчальний рік у ній розпочинався із середини вересня і тривав вісім місяців, а навчання відбувалося у будні дні з 18.00 год. до 20.00 год., у неділю – з 10.00 до 12.00 [7, с. 3]. Школа готувала робітників за тридцятьма трьома професіями: бондарі, друкарі, перукарі, лакувальники, ковалі, килимарі, каменярі, малярі, механіки, слюсарі, шевці, столярі, стельмахи, теслі, токарі, золотарі, різьбярі, різники, колодії, кошикарі, мулярі, римарі, годинникарі, фотографи та інші [7, с. 16–17]. Навчання тривало два роки, а також був підготовчий курс. Окрім того, у школі вивчали релігію, малюнок, польську та руську мови, рахунки і бухгалтерію, промислову стилістику [7, с. 9–14].

У цей період продовжували функціонувати жіноча трикласна нормальна (виділова) школа, у якій навчалось 352 учениці, нижча реальна школа із 111 учнями [4, с. 106–108].

Жіноча виділова школа, якій пізніше присвоїли ім'я святої Ядвіги, заснована близько 1833 р. [13, с. 56]. Навчання у ній розпочали майже 90 учениць. Міська рада висунула вимогу, згідно з якою керівництво школою мала здійснювати жінка. У 1871 р. жіноча нормальна школа стала 5-ти класною. У ній працювали 8 учительок і 2 катехити, вивчалися такі предмети, як релігія, польська і

німецька мова, французька за бажанням, література, історія, географія, арифметика, фізика, природознавство. Учениць навчали правилам доброго тону і гарним манерам, грі на інструментах, співу і танцям [13, с. 92–93].

Кількість класів у ній поступово збільшилася до 7-ми класів у 1875–1876 навчальному році. У цей час там працювало разом з директором 8 учителів та 2 катехити. За деякий час до цієї школи приєднано народну і на 1890–1891 навчальний рік у закладі уже навчалась 701 учениця [11, с. 186–187].

Згідно зі статистичними даними у 1894–1895 навчальному році на Тернопільщині діяли: одна на повіт гімназія, у якій навчалось 140 русинів і 341 поляк [3, с. 88], учительська семінарія з 281 учнем, промислова школа, у якій навчалось 100 осіб [3, с. 98–106]. У 1897 р. професор гімназії А. Гавалевич заснував Вищий Інститут для дівчат, який з часом став жіночою учительською семінарією. У 1899–1900 навчальному році у ньому навчалось 42 учениці [13, с. 124].

У 1899 р. у Тернопільському окрузі відкрилися перші українські гімназії у Тернополі, Бережанах і Бучачі, які мали статус середніх шкіл класичного типу. У Тернополі українська державна гімназія виникла на базі сформованого у 1898 р. при польській гімназії українського класу, учні якого займалися у приміщенні домініканського монастиря. Навчання у ній було платним, однак незаможні батьки, які подавали "свідоцтво бідності", могли навчати своїх дітей безкоштовно. На 1901–1902 навчальний рік гімназія мала 4 нижчі класи, у яких вчилось 278 учнів із Тернопільського, Збарзького, Скалатського, Гусятинського, Теребовлянського повітів, а також із Тернополя [11, с. 192–193].

Іногородні учні жили у бурсах (гуртожитках), серед яких була і так звана "руська бурса", заснована ще у 1872 р., що утримувалася на пожертви від фундаторів, внески членів товариства "Руська бурса в Тернополі", кошти від благодійних концертів "Руської бесіда", "Міщанського братства" та інших. Учні забезпечувались харчуванням, причому незаможні харчувались безкоштовно, інші – за незначну плату. Вихованці бурси активно займалися фізичними вправами, музикою, грали у драмгуртку. До їх послуг була також і бібліотека [11, с. 260–261].

16 вересня 1901 р. відбулося посвячення вищої реальної школи, будівництво якої тривало три роки. Її приміщення вміщувало 50 класів, каплицю і гімнастичний зал. У 1901–1902 шкільному році навчались 479 учнів, з них 310 євреїв, 102 поляки, 66 русинів і 1 німець [13, с. 129].

У 1904 р. крайова шкільна рада запропонувала присвоїти школам Тернополя імена патронів, у зв'язку з чим міська рада ухвалила такі назви навчальних закладів: жіноча школа імені св. Ядвіги, жіноча школа імені А. Міцкевича, жіноча школа імені Кл. Гоффманової з Таньських, чоловіча школа імені св. Казімежа, чоловіча школа ім. С. Конарського, руська школа ім. Т. Шевченка. Крім того у місті діяли підготовча школа при семінарії, жіноча школа сестер-йозефіток, школи імені Ю. Словацького та Е. Ожешкової, єврейська мішана школа [13, с. 133].

У 1905 р. французькі сестри ордену св. Йосифа заснували у Тернополі пансіон для дівчат. У перший рік існування заклад включав чотирикласну народну школу і перший клас виділової школи. Керівництвом і домашнім вихованням учениць опікувалася Клементина Гані і сестри-монахині, які приділяли особливу увагу вивченню французької та англійської мов, рукоділлю, музиці, співам, малюванню і гімнастиці [5, с. 5]. Загальноосвітні предмети, а саме релігію, польську та латинську мови, історію, географію, математику, природничі науки, фізику і хімію, санітарію і гігієну, каліграфію викладали місцеві учителі [5, с. 30].

На другий рік існування заклад мав, крім народної школи, два класи виділової школи. На прохання К. Гані, директор І гімназії у Тернополі М. Мацішевський організував шестикласний ліцей з польською мовою навчання. Із 1 вересня 1907 р. змінено 2 класи виділових на ліцейні, а 8 травня 1908 р. Міністерство віросповідань і освіти надало М. Мацішевському посаду директора закладу [5, с. 6]. Із 1909 р. цей шкільний заклад включав чотирикласну народну школу, 6-й клас ліцейний і 5-й клас реальної гімназії [5, с. 7]. Із 1910–1911 навчального року його перетворили на жіночу реальну гімназію [13, с. 68].

У цьому ж навчальному році у Тернополі діяло три приватні школи і одна народна школа для дівчат, а також українська та польська учительські семінарії, у яких навчалось 333 учні, трикласна промислова школа, ліцей ім. св. Йосифа [2, с. 95–97].

У 1908–1909 шкільному році у Тернополі були організовані дворічні торгівельні курси, на які записалося 60 осіб, з них прийнято 50, а закінчило навчання лише 18 учнів [9, с. 3–4].

У 1910–1911 навчальному році за сприяння директора торгівельної академії у Львові та інспектора крайових торгівельних шкіл у Тернополі організовано двокласну торгівельну жіночу школу та трирічну торгівельну доповнену школу, в якій викладання велось згідно з навчальним планом Міністерства віросповідань і освіти. У двокласній торгівельній жіночій школі навчалось у кінці 1910–1911 шкільному році 26 учениць, 1911–1912 – 12, 1912–1913 – 25 [9, с. 5].

У "Школі торгівельній укомплектованій" на кінець 1910–1911 шкільного року було 20 учнів, у 1911–1912 – 24, 1912–1913 – 18. До школи приймали дівчат віком від 14 років, які закінчили 3 класи виділової школи (ліцейної або середньої) [9, с. 5–6]. Плата за навчання становила 100 корон щорічно. Мова викладання – польська. Шкільний рік тривав від 15 вересня до кінця червня. У I та II класах викладали обов'язкові та додаткові предмети. Обов'язковими були польська та німецька мови, купецькі рахунки, торгова кореспонденція, конторська робота, бухгалтерія, географія (наука про устрій держави і краю), стенографія і каліграфія. До додаткових відносилося товарознавство та друкування на друкарській машинці. Кошти на утримання школи виділяло правління товариства "Школи людової" у Тернополі з надходжень із оплати учениць, дотацій влади, торгівель та різних фінансових закладів [9, с. 7–8].

Отже, реформи австрійського уряду у сфері освіти, здійснені у кінці XVIII – на початку XX ст., призвели до деякого розширення мережі народних шкіл та інших освітніх закладів на Тернопільщині, однак їх кількість була все ж незначною і не відповідала реальним потребам.

Викладання у навчальних закладах, за виключенням найнижчих парафіяльних, проводилося переважно німецькою чи польською мовами, що сприяло зневажливому ставленню до української мови як до селянської, не тільки серед панівного кола суспільства, який складали в основному австрійці та поляки, але й у заможних українських родинах і навіть серед частини української інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Rocznik statystyki Galicyi. – Lwów, 1887. – Rok I. 2. Podręcznik statystyki Galicyi. – Lwów, 1908. – T. 8. 3. Rocznik statystyki Galicyi. – Lwów, 1898. – Rok V. 4. Rocznik kółka naukowego Tarnopolskiego z drukarni St. Kozłowskiego. – 1896. 5. Sprawozdanie zakładu naukowo-wychowawczego siostr świętego Józefa w Tarnopolu od założenia w roku 1905 do końca roku szkolnego 1913/14. – Tarnopol, 1914. – 64 s. 6. Sprawozdanie dyrekcji c.k. wyższego gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1888. – Tarnopol, 1888. – 102 s. 7. Sprawozdanie zarządu uzupełniającej szkoły przemysłowej w Tarnopolu za rok szkolny 1903. – Tarnopol, 1903. – 20 s. 8. Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum II. z jęz. wykł. polskim w Tarnopolu za rok szkolny 1909/10. – Tarnopol, 1910. – 68 s. 9. Sprawozdanie dyrekcji dwuklasowej żeńskiej i szkoły handlowej uzupełniającej w Tarnopolu za rok szkolny 1912/13. – Tarnopol, 1913. – 46 s. 10. Statystyka miast i miasteczek powiatowych według nowej organizacji kraju/ Zestawił Anton i Scheider. – 1866. 11. Бойцун Л. Тернопіль у пліні літ. Історико-краєзнавчі замальовки / Любомира Бойцун. – Тернопіль: Джура, 2003. – 392 с. 12. Гонтар Т. Тернопільщина після поділів Польщі. Скасування панщини (1796–1848 рр.) / Т. М. Гонтар // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 107–118. 13. Дуда І. Тернопіль. 1540 – 1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина I. / І.М. Дуда. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 296 с. 14. Ігнатенко Н. Історико-педагогічні особливості формування змісту та методики викладання історії у загальноосвітніх закладах Східної Галичини (1900–1939 рр.) / Наталія Ігнатенко // Наукові записки Тернопільського педагогічного національного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 144–147. 15. Павлюк І. Революційне піднесення в Галичині під впливом російської революції 1905–1907 рр. / Павлюк І. С. // 3 історії західноукраїнських земель. – Вип. 1. – К., 1957. 16. Сарбей В. Національне відродження України / Сарбей В.Г. // Україна крізь віки. – Т. 9. – К., 1999. – 335 с. 17. Франко І. К истории просвещения в Галиции / Франко І.Я. // Твори в 20-ти томах. – Т. 19. – К., 1956. – С. 554–559. 18. Шологон Л. Боротьба українських педагогічних організацій Галичини та Буковини за поліпшення матеріального становища вчителів у кінці XIX – на початку XX ст. / Лілія Шологон // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. 5. – С. 15–26.

Вера Шумская

РАЗВИТИЕ НАЧАЛЬНОГО И СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ НА В ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ В 1772–1914 ГГ.

В статтє исследованы основные тенденции и особенности развития начального и среднего образования на Тернопольщине в течение 1772–1914 гг. Автором проанализированы распоряжения австрийских властей по созданию государственных народных школ, но и частных учебных заведений. Охарактеризованы реформы власти в образовательной сфере.

Ключевые слова: начальное образование, среднее образование, империя Габсбургов, Тернопольщина, гимназия.

Vira ShumskaDEVELOPMENT PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION IN TERNOPIL REGION
IN 1772–1914

The article examines the main trends and features of primary and secondary education in Ternopil region during the 1772–1914. The author analyzes the available Austrian authorities to establish public schools, not only public but also private schools. Characterizes the reform of power in the educational sphere.

Key words: primary education, secondary education, the Habsburg Empire, Ternopil region, gymnasium.

УДК 94 (477.83/.86) "1850"

Igor Райківський**МОВНО-ПРАВОПИСНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 1850-Х РОКІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОГОЧАСНОЇ ПЕРІОДИКИ)**

У статті аналізується мовно-правописне питання в українському національному русі Східної Галичини 1850-х рр. Досліджувану проблему охарактеризовано з позицій її значення в розвитку української національної свідомості.

Ключові слова: Східна Галичина, мовно-правописне питання, український національний рух, народна розмовна мова, періодика.

У сучасній вітчизняній історіографії посилюється інтерес до вивчення національного руху в ХІХ столітті, що донедавна в багатьох аспектах спотворювався, а то й просто замовчувався. Однією з малодосліджених сторінок є мовно-правописне питання в українському національному русі Східної Галичини 1850-х рр. Так, Д. Дорошенко писав про "мляве та сонне життя галицьких українців" у післяреволюційне десятиліття [35, с. 533], а М. Грушевський назвав 50-ті рр. "часами глухої реакції, де затихло і приникло українське життя" [34, с. 466].

У статті автор поставив за мету розкрити мовно-правописні дискусії серед тогочасної галицько-руської інтелігенції під кутом зору їх значення в розвитку модерної української національної самосвідомості. У зв'язку з цим постало завдання відобразити суперечки в мовно-правописному питанні на сторінках галицьких часописів та їх відгук у суспільній свідомості.

Обрана тема привертала певну увагу дослідників [36; 40; 42*], але й досі викликає науковий і суспільно-політичний інтерес.

Об'єктом дослідження є питання мови і правопису, а предметом – дискусії в середовищі української еліти того часу навколо проблеми формування літературної мови.

Мовно-правописне питання стало визначальним чинником національного руху у Східній Галичині після поразки революції 1848–1849 рр. По суті, діяльність національних лідерів, у ролі яких на Сході Європи активно виступали мовознавці, мала декілька напрямків: поступового входження народнорозмовної мови в літературу, розвитку традиційної церковнослов'янської мови, що використовувалася у релігійних текстах, однак зазнавала зростаючого впливу народнорозмовних елементів, прийняття як літературної більш розробленої мови, яку використовували сусідні споріднені народи [36, с. 131, 133].

Серед галичан виділилися дві основні групи діячів: одні з них, традиціоналісти або консерватори, бажали зберегти слов'яно-руську книжну мову, церковнослов'янщину, писану етимологічним правописом, тоді як інші, новатори, докладали зусиль для вироблення літературної мови на основі розмовної мови народу, фонетики [36, с.136]. Зустрічалися й такі, хто відкрито закликав використовувати як літературну писемну російську мову, що вважалася органічною для галичан.

Мовно-правописні дискусії точилися на сторінках періодичної преси галицьких русинів у 1850-х рр. Підґрунтя для суперечок, у яких більшу роль відіграло питання мовне, ніж правописне, дала

* Особливості сприйняття та інтерпретації національної історії у синтетично-узагальнюючих працях українських істориків Східної Галичини 1830-х – 1894 рр., а також вплив цих науково-історичних інтерпретацій на процес національної самоідентифікації галицьких українців досліджував І.Куций. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. – Тернопіль, 2006. – 220 с.

невиробленість української літературної мови на народнорозмовній основі. Вхідження живої народної мови в літературу в дусі ідей "Руської трійці" та її послідовників у Східній Галичині пов'язувалося з чималими зусиллями: бракувало термінів, загальних понять, у стані хаосу перебував правопис тощо.

Серед освічених кіл суспільства багато з тих, хто захоплювалися народною мовою, погано її знали через засилля польської і німецької мов в освіті й домашньому вихованні, панування церковнослов'янщини в церкві. Про неможливість вироблення літературної мови з народної, здавалося б, свідчили говіркові відмінності останньої, залежно від місцевості (як казали, "хто як вміє, так і піє"), тоді як літературна мова повинна бути єдиною для всіх.

Вплив наддніпрянсько-української літератури і народознавчих досліджень на національний розвиток галицьких русинів практично був перерваний після розгрому кирило-мефодіївців та антиукраїнських репресій у Росії кінця 1840 – середини 1850-х рр. З огляду на відсутність кваліфікованих наукових сил у Галичині, здатних продовжити формування української літературної мови, залишався легший шлях – покласти в основу "всеруську" церковнослов'янську мову [28, с. X; 42, с. 74, 75].

Противники народномовної основи формування літературної мови аргументували свою позицію тим, що вже існувала староруська мова як літературна, якою були написані художні твори Київської Русі. Мова ця, хоч і малозрозуміла для народу, надзвичайно багата в своїх зображальних можливостях, свідчила про давні державницькі традиції на Русі. Серед аргументів на користь церковнослов'янщини була величність і краса мови церковних богослужінь, відомої в усій Європі. Однак на практиці прихильники церковнослов'янської мови використовували макаронічне "язичіє", з використанням елементів польської і російської мов, народної говірки [33, с. 11, 12, 16].

Отже, основна полеміка в середовищі галицько-руської інтелігенції велася між противниками народної мови, що не вважали за можливе творення нею літератури, та їх нечисленними опонентами. Суперечки не мали характеру політичної конфронтації, фактично стосувалися мови видань декількох часописів.

Аргументацію обох сторін дасть змогу зрозуміти більш детальне ознайомлення з матеріалами тогочасних періодичних видань. Інтерес до мовно-правописних дискусій виявляли редаговані І.Гушалевицем часописи "Новини" (1848 р.) та "Пчола" (1849–1850 рр.), а в 50-х рр. – урядова газета "Галичо-руській вѣстникъ" і "Зоря Галицка", що почала виходити як орган Головної руської ради ще у травні 1848 р. під редакцією А.Павенцького, якого змінив на цій посаді М.Коссак 29 липня (10 серпня) 1850 р.

Одним із перших, хто порушив питання формування єдиного правопису української ("малоруської") мови як літературної, був М.Устиянович, який провів паралелі з формуванням літературної мови в німців, південних слов'ян. На сторінках часопису "Галичо-руській вѣстникъ" наприкінці 1849 р. він із соборницьких позицій писав про Малу Русь, до якої належить кільканадцять мільйонів народу, що розмовляє однією мовою "съ малыми, або сказавши право зъ отмѣнами цѣлкомъ незначными". На золотобережній Україні, аж до столиці Слобожанщини Харкова й навіть далі, стверджував автор, звучить така ж "чистая, маленькая, звѣчная, малорѣская бесѣда", як і в Галичині. І хоча народнорозмовна мова на всій території Малої Русі, за його словами, "єднobarвна, єднозвѣчна", письменники розділилися щонайменше на чотири групи ("лавы") [21, с. 263, 264].

Поміж трьох "стовпів" – староруської, церковнослов'янської і сучасної літературної російської мов, йшлося у статті, стоїть маленька, ширококорінна "билинка", стебло, на якому розвивається "лѣторостка многонадѣйного щепу – наша просто народная бесѣда (виділено автором статті. – І.Р.), днешная полевая цвѣтка братного побережа побратымчихъ рѣкъ Днѣстра и Днѣпра" [21, с. 264].

Невдовзі під цією ж назвою надруковано статтю, у якій наголошувалося на праві народної мови на існування як літературної. Для кожного природно отримати освіту тією мовою, яку він чув із материнських вуст, що "промовляла" до його серця. Автор статті аргументовано виступив проти давньоруської мови як писемної мови для галицьких русинів, влучно порівняв її зі старосвітською жінкою, яка "ніколи не промовить такъ до дѣши, якъ промавляє ровесничка чѣвствомъ и лѣтами" [22, с. 2].

За використання народної мови у літературі виступав Й. Лозинський, автор обширної статті на сторінках "Галичо-руського вѣстника" в січні 1850 р. [8]. Він вбачав у просвіті народу далекоюсягну мету діяльності інтелігенції, звідси – необхідність дотримуватися в літературі народнорозмовної

* Під цією статтею М. Устиянович не підписався, однак, за словами К. Студинського, "стиль, звороти і поетичність вказують виразно на те, що він її автором" (Див.: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 // Збірник фільольогічної секції НТШ. – Львів, 1905. – Т.VIII. – С.XII).

мови, фонетичного принципу: "належит писати так, як ся говорить". Однак, з огляду на деякі відмінності у вимові, залежно від місця проживання, перше й загальне правило орфографії – "пиши так, як більша часть народа говорить", отже, правопис повинен ґрунтуватися на найбільш поширеному діалекті. Етимологію слів, тобто їх походження й споріднені зв'язки з іншими словами тієї самої або близьких до неї мов, уважалося доцільним урахувати тільки у випадку, якщо без цього виникали б труднощі для читачів (письмо "было бы неясное"). Водночас етимологія не повинна зруйнувати "характер нашого нарѣчя", як було образно сказано, спровадити на чужу ниву [8, ч. 4, с. 1, 2].

В ідеології прихильників розвитку живої народної мови як літературної, центральне місце відводилося положенню про мову як найважливіший чинник етнічної самобутності: "Кто ся свого народного языка вырѣкає, той заперечає свою розлучну народность...". "Чом же Россіяне и Сербы, – риторично запитував автор, – не держатся церковного мертвого, но свого народного живого языка?" [12, с. 379, 380]. Відречення від рідної мови неминуче веде до винародовлення, бо мова – це ознака самостійності народу. Було прямо сказано, що "поки языка, поти народа: перемѣна або загыбель языка потягає перемѣну, або смертоносную гибель народа за собою..." [13, с.397].

Однак перевагу в мовно-правописних дискусіях здобули консервативно налаштовані діячі, противники народної мови, які об'єднувалися передусім навколо Ставропігійського інституту. Д.Зубрицький видав у 1852 р. два перші томи своєї фундаментальної праці "История древняго Галичско-русскаго княжества" російською мовою, відкрито висловлював зневагу до живої народної мови й засуджував тих, хто закликав писати "на областномъ нарѣчїи Галичской черни. Странное и смѣшное требованіе! Истории пишутся для образованнаго и образующаго ся класса народа..." [28, с. LI]. Б.Дідицький того ж року надрукував свою поему "Конюші" неприродною мовою, наближеною до російської, що, за влучним висловом К.Студинського, залишилася в літературі "твором мертвим задля мови, ненародної, далекої від живого слова. ... Так само чужим зістав він лише через свою мову для великоруського письменства" [28, с. LIII].

Основним аргументом противників народнорозмовної основи розвитку літературної мови була теза, що жива народна мова недосконала, неопрацьована, убога, не має необхідних слів для вираження багатьох понять, занечищена полонізмами. Отже, нею не можна піднести освіту і свідомість, стати на рівень передових європейських народів [33, с. 13]. У часописі наголошувалося на тому, що "если мовою лише простого народа и токмо въ тѣсномъ крузѣ понятій его будемъ писати, нигды не заробымо собѣ на право просвѣщенного народа". Простонародна мова не могла бути "правиломъ въ образованїи языка", бо відрізнялася залежно від місцевості, була "безправильною и грубою мовою..." [24, с. 51, 52]. Представники цієї групи галицьких діячів пішли шляхом формування макаронічного "язичія", що вважалося більш вишуканою мовою, ніж мова простонародна.

Найбільш виразно ці тенденції проявилися на сторінках газети "Зоря Галицка", що стала середовищем зіткнення двох угруповань: консервативного, що було проти народної мови як літературної, схилилося до різного роду русофільських мовознавчих ініціатив, та ліберально-демократичного, представники якого робили наголос на обробці народнорозмовного матеріалу, враховуючи польський досвід новочасного літературного процесу [37, с. 85, 86].

У серпні 1850 р. газета перейшла у власність Ставропігійського інституту й почала дедалі частіше друкувати статті противників народної мови. За нових редакторів газети І.Гушалевича (з 1 листопада 1850 р., ч. 91) та Б.Дідицького (з 10 червня 1853 р., ч. 16) народна мова у виданні поступилася місцем "язичію" [42, с. 76]. Щоправда, в мовно-правописних дискусіях між Я.Головацьким, Й.Лозинським і Й.Левицьким, започаткованих статтею колишнього діяча "Руської трійці" в русофільському дусі, у якій містилася критика діяльності деяких "радикалѣвъ въ правописанїю", що своїм надуманим правописом розривають зв'язки з "минувшиною", етимологією) [27, с. 98], редакція до середини 1851 р. більше схилилася до підтримки прихильника фонетики Й.Лозинського. У відповідь він заявив, що найбільшим ворогом у розвитку народної мови є давньоруська орфографія, через надмірне використання етимології затерся б "характер нашого нарѣчя". Позитивно оцінювалася діяльність тих, хто обстоював ухоронення народнорозмовної мови в літературу й намагався передати "несфалшованїи звѣки народного виговора!" [6, с. 119, 120].

Однак із червня 1851 р. у поглядах редакції на використання народної мови в літературі, за словами К.Студинського, настав "рішучий зворот" (хоч, правда, й раніше публікаціям не були притаманні "чистота, як і одноцільність" щодо мови) [28, с. XIX, XX, XXI, XLIX]. Підтвердженням змін у редакційному курсі стали анонімні дописи противників народної мови, що вміщувалися в часописі за згодою редактора І.Гушалевича (наприклад, у ч. 48 за 1851 р. "Допис з Кошиць", ч. 50 за 1852 р. "Допис з Пряшева" та ін.) [39, с. 10].

Від першого номеру за 2 (14) січня 1852 р. газета почала виходити під русифікованою назвою "Зоря Галицкая", замість "Зоря Галицка", відверто виступала проти народної мови, за церковнослов'янщину в літературі й використання російських слів. М. Малиновський, один із прихильників нового напрямку "Зорі", у статті радив галичанам не шукати опори для літературного розвитку в народнорозмовній мові, що не має єдиних правил: "Не хочемъ опиратися на томъ, что и междо народомъ не есть общоє". З прихильністю до церковнослов'янщини містився заклик – "не оставатися въ простонародїи" [10, с. 135]. Іншим разом стверджувалося, що немає логіки писати простонародною мовою, оскільки кожен десятий сіл мають свою власну мову ("...хотѣти писати по простонародномѣ – значить никомѣ не оугодити, понеже въ простонародїи каждая страна, каждая десятя села имѣють ... равное право къ своемѣ собственномѣ. ...Не возможно такой книги всѣмъ читати...") [2, с. 498, 499].

Австрійський уряд критично поставився до русифікації часопису й використання слів, далеких від живої народної мови. Уже на початку 1852 р. редакція газети отримала офіційне попередження від цензури про неприпустимість використання російської лексики, "московскихъ словъ подъ опасеніемъ запрещенія" [28, с. LVI]. З цього приводу Д. Зубрицький у листі до М. Погодіна від 5 (17) травня 1852 р. зауважив, що наскільки зміг, писав "на чисто русскомъ языкѣ, а этотъ языкъ подозрѣвають у насъ какъ симпатизированіе съ Московщиной. Самъ тихій и смиренный журналецъ "Галицкая Зоря" получилъ увѣщаніе, чтобъ онъ не осмѣливался употреблять московскихъ словъ подъ опасеніемъ запрещенія" [29, с. 587].

Дійшло до того, що газета деякий час, упродовж 15 листопада 1852 р. (ч. 90) – 18 лютого (2 березня) 1853 р. взагалі не виходила. Поліція дозволила видавати "Зорю" тільки за умови, що на її сторінках не будуть порушуватися жодні політичні питання. Ставропігійський інститут як установа, фінансова діяльність якої контролювалася урядом, не міг внести значну грошову заставу, що вимагалася на основі нового видавничого закону в 1852 р. для інституцій, які видавали часописи політичного характеру [40, с. 114, 115].

Від першого номеру в 1853 р., що з'явився як щотижневик, часопис присвячувався виключно "літературному, общеплезному и забавному чтенію". Новим редактором став Б.Дідицький, який з 10 (22) червня 1853 р. (ч.16) офіційно підписував видання до друку, як додаток до "Зорі" щотижнево виходили "Поученія церковныя". До видання часопису в 1853–1854 рр. внесено істотну зміну – гражданський шрифт. Б.Дідицький, як і його попередник, не був прихильником народної мови в літературі, однак в редагуванні газети, за словами К.Студинського, виявив "велику старанність" і "обережність". У листі до Я. Головацького від 14 (26) січня 1855 р. він виклав своє кредо як редактора: "...Поживаль я такъ съ твердорусскими какъ и съ хохлами – по крайней мѣрѣ Львовскими – въ согласіи, ... избравъ среднія мѣры по слогу и по языку, снискаль въ обоихъ партій нѣкоторое-то удовольствіе..." [28, с. 169].

Б.Дідицький сподівався в основу формування літературної мови підавстрійських русинів покласти церковнослов'янську й свою позицію мотивував так:

И ктожь вмѣнить намъ въ злое, что черпаемъ съ жерель,

С которыхъ Россіянинъ языкъ свой произвель?

Тѣжь жерела самыи, тотъ скарбъ словесъ живыхъ

Были по большей части лишь наши – а не ихъ.

И что заимствовали они тогда у насъ,

Мы право отбираемъ назадъ въ сей нужды часъ [1, с. 299].

Водночас Б.Дідицький розумів прорахунки свого попередника на посаді редактора, надмірне захоплення русофільськими експериментами, що через відрив мови часопису від народнорозмовної основи викликало падіння інтересу до нього читачів і, відповідно, тиражу. Новий редактор займав більш обережну позицію, на сторінках редагованої ним "Зорі" друкувалися статті, у яких мова йшла про окремішність мови русинів-малорусів від великоруської. Зазначалося, що "розличается и будетъ всегда розличатися нашъ книжный малорусскій языкъ отъ книжного великорусского языка, и думаемъ, никогда не станетъ "московскимъ нарѣчіемъ". "Зоря" була призначена, вважає Б. Дідицький, для освіченої верстви суспільства, що мала "свои познанія въ нашемъ народномъ и старорусскомъ, или церковномъ языкѣ". Формально він не заперечував право живої народної мови на входження в літературу. "Языкъ, которымъ пишемъ, – стверджувала редакція газети, – есть развивающійся у насъ книжный малорусскій (виділено в оригіналі – І.Р.) языкъ; основу, корени и формы подаютъ ему языкъ нашего народа, а недостающіи ему слова и глубокоосновную словесную правопись – образованный, священный языкъ нашихъ Предковъ" [23, с.429, 430].

Б.Дідицький підкреслював етнічну єдність Галичини з Наддніпрянською Україною, намагався ознайомити галичан із творами нової української літератури. Так, він надрукував у "Зорі" повість Є. Гребінки "Чайковскій" [26], оповідання "Такъ иногда люди женятся" [25] та "Мачиха и Панночка"

[9]. Щоправда, він не назвав автора, відомого українського письменника, повним іменем і прізвищем, а лише "Е. Гр.", зробив у його творах деякі зміни щодо мови [28, с. LXXII]. У вуста героя своєї повісті "Отець Игнатій", надрукованої в "Зорі" 1853 р., редактор часопису вклав слова, у яких із симпатією відображалось історичне минуле Наддніпрянщини. "Въ старину былъ Надднѣпрянскій край, – писав Б.Дідицький, – средоточіємъ всего образования и могущества Руси". Від пізнього середньовіччя з появою козащини "возсіяла Украина свѣжимъ блескомъ славы и просвѣщенія", але ненадовго. Під імперською владою в ХІХ столітті "выдала Украина довольно знаменитыхъ людей", серед яких було названо Б.Залеського – чільного представника "української школи" в польській літературі, видатних діячів на ниві українського народознавства М.Максимовича, О.Бодяньського та ін. З позицій єдності етнічних українських земель говорилося про ідейний вплив Наддніпрянщини на Галичину: "Великіи заслуги и подвиги Украины, котора поле умствования радо уступаеть Галичанамъ" [17, с. 52].

У спогадах, на схилі віку, Б. Дідицький писав про те, що в 1850-х рр., коли він редагував "Зорю", в галицькому суспільстві проявилось прагнення "къ всевозможному единенію малорусской бесѣды съ великорусскою", щоб "нашъ языкъ, особенно въ письмѣ, разумѣли и Украинцы, и Россіяне..." [30, с. 45]. З одного боку, автор зневажливо висловлювався проти фонетики, що розривала тисячолітній зв'язок у літературі з "церковщиною и старо-русчиною", а з другого, – в молоді роки читав, за його визнанням, геніальні твори І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка, "восторгался ними до такой степени, що ставиль ихъ за первовзорець настоящей національной литературы...". Б. Дідицький навіть знав напам'ять частину "Енеїди", що започаткувала нову українську літературу, водночас із задоволенням читав твори сучасних йому російських письменників О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя в оригіналі [30, с. 12, 13, 25]. На посаді редактора він неодноразово отримував від намісника А.Голуховського застереження, що "мову русского люду въ Австріи москвитизуемъ" [30, с. 15].

Після хвороби Б. Дідицького, редактором "Зорі" у серпні 1854 р. (з 32-го номера від 4 (16) серпня) став С. Шехович, який намагався надати їй виразно окресленої промосковської орієнтації. "...Силы Редакціи нашей, – писав він, – ограничены и сосредоточены исключительно только в единѣсенной особѣ Редактора, который ... къ исполненію своей должности лишеныи есть всякихъ, совершенно всякихъ средствъ вспомогательныхъ" [11, с. 513].

У газеті наголошувалося на тому, що "каждый совѣстный писатель Русскій" (це слово писалося з двома "с", що є сучасним відповідником слова "російський". – І.Р.) повинен враховувати інтереси передусім освічених читачів, тобто тих, хто були "образованныи, лучшии, избраннии..." [16, с. 576, 577].

Дедалі більший розрив редакції "Зорі" з народною мовою призводив до падіння популярності часопису серед галичан, скорочення передплати та, як наслідок, зменшення прибутків. Усе це спонукало Ставропільський інститут завдяки зусиллям "проукраїнської" групи в ньому, прихильників простонародної мови (К. Вінковський, Т. Леонтович, А. Павенцький, М. Савчинський) до реформування часопису з метою повернення до мови видання 1848–1850 рр. [40, с. 115]. У листопаді 1854 р. (з 48-го числа) замість С. Шеховича редактором призначено М. Савчинського, який заявив, що газета вбереться в одужу, яка їй до лиця. "Зоря" буде справді "загальнонародною, зеркаломъ житя руского", а не піде поза Збруч, до Росії, куди пхали її попередні редактори. Від якогось часу русини, говорилося в заяві нової редакції "Зорі", "не пѣзнали в ней дѣтины руской" [18, с. 662].

З першого номера від 5 січня 1855 р. газета повернула собі колишню назву – "Зоря галицка" замість "Зоря галицкая". На її сторінках почали з'являтися твори захисників народної мови А. Могильницького, М. Устияновича, Й. Лозинського. "Зоря" заявляла про етнічну єдність "русских", тобто українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону. Якщо взяти, приміром, "пѣсни нашїи народнїи, дѣмы" у збірках В. Залеського і Ж. Паулі в Галичині та М. Максимовича – по той бік Збруча, а також повісті з життя простолюду на Поділлі й Волині польського письменника Ю. Крашевського – "кромѣ дробныхъ розличій въ некоторыхъ падежахъ жадной инои не найдемо рѣзниці" у мові "народа рѣского ... зъ найрѣжнѣйшихъ сторонъ цѣлои (не ино галицкой) Рѣси..." [14, с. 93, 94].

З болем у часописі писалося про те, що через кількадесят років навряд чи можна буде сказати, що русини проживають "на Подблю, Вольню, Оукраинѣ...", насилієм наведено имъ бесѣдѣ російскѣ...". Щодо півавстрійських русинів, було прямо сказано, що "рѣскій писателѣ поволи начали ся що разъ дальше ѳдѣжати ѳдъ матерной своей бесѣды, ... приближали до бесѣды російской...". Вбачаючи в цьому загрозливу тенденцію, "Зоря" писала, що якби всі письменники "Рѣсины начали писати по російскѣ" з метою прилучитися "со всѣмъ до литератѣры російской", то це, очевидно, призвело б до відчуження "ѳдъ нашої Австріи, котора такъ высоко стоитъ, ... вопреки вдячнѣмѣ народови". Падіння популярності часопису серед галицьких читачів

пояснювалося тим, що редактори "насилно писали сами и пріймали ино оутворы народови незрозомьліи и непріємніи російскіи" [15, с.98, 99]. У статті містився заклик до письменників писати мовою простолюду, суто такою, яку "ся оу народа прислѡхали" [15, с.101].

Іншим разом Й.Лозинський зауважив, що галицькі письменники "вмѣсто народныхъ слѡвъ оуживаютъ книжныи хотъ незрозомьліи, ... вмѣсто сблизати, ѡддаляютъ свои писма ѡдъ языка народного", деякі з літераторів узагалі "покидають народный языкъ, а пріймаются до російского...". Для 14-мільйонного народу, відмінного від російського, з власною давньою літературою та історією, автор обстоював гасло "соборності", незалежно від того, під якою владою перебувають етнічні землі. "Поляки въ Россіи и Австрій, – риторично запитував Й.Лозинський, – подъ взглядомъ языка и літератѡри сѡтъ самостоятельными, а чомже Рѡсини подъ тимижь самими правительствами не мають быти такимижь?" [7, с. 130, 131].

З вірою в майбутнє рідного народу як самостійного звучало звернення до сучасників, що є "дѡже мала идея быти прищипкою инного, але то есть велика идея, абы той народъ подъ взглядомъ языка и літератѡри былъ самостоятельнымъ..." (тут і далі виділено в оригіналі. – І.Р.). Водночас піддавалися критиці ті, хто не відокремлював "языка рѡского ѡдъ языка російского" і стверджує, нібито "есть еденъ языкъ рѡскій и єдна Рѡсь". Насправді, відмінності "межи языками и народами" настільки очевидні, що навіть "самыи Россіяне розличаютъ народъ и языкъ малорѡскій ѡдъ народа и языка великорѡского или російского". У кінці статті містився заклик до співвітчизників шанувати рідну мову як першооснову народності: "Если покинемо нашъ народный языкъ, то мѡсимося винародовити, ... станемося справедливо пониженными, ѡбдемо ничимъ..." [7, с. 131, 132, 133].

У зверненні редакції до читачів прохання передплатувати часопис мотивувалося тим, що де ж іще "хахольская бесѣда" (хохол – зневажлива назва українця) знайде собі меценатів [5, с. 401].

Реформа "Зорі" викликала невдоволення серед русофілів у Ставропігійському інституті, що виступали проти народної мови, були прихильниками "язичія". "...Какъ и почему это случилось съ "Зарею"? – емоційно писав Б. Дідицький Я. Головацькому в кінці 1854 р. про зміну редакції часопису. – Паль ли Севастополь? повелся ли какій-то мятежь въ Варшавѣ? сошла ли вся Ставропігія съ ума? что предала любезнѣйшее дитя Руси, сердце нашего сердца въ измѣническія руки?!" [28, с. 158]. Боротьба навколо мовно-правописних питань призводила до хитання видавців щодо мови часопису. Іван Головацький у листі до свого брата Якова в 1852 р. прямо писав, що "Зоря" "очень непостоянна есть въ своемъ языкѣ и правописи" [28, с. 38]. На початку 1856 р. "Зоря" знову відступила з визначеного напрямку, підтримала видавничу діяльність І.Раковського, який редагував російськомовну "Церковную газету" в Угорщині. Редакція "Зорі" навіть звернулася до нього з пропозицією про співпрацю й передруковувала окремі статті з цього видання [40, с. 116]. Про це, зокрема, писав І. Раковський у листі до Я. Головацького від 19 вересня (1 жовтня) 1856 р.: "...Я соглашаюсь на предложение (редакції "Зорі". – І.Р.) подъ тѣмъ условіемъ, чтобы не измѣняли въ слогѣ ни буквы, представляя ей впрочемъ дѣлать измѣненія въ смыслѣ статей по усмотренію ея" [28, с. 295]. Запрошуючи до передплати "Церковної газети", "Зоря" писала, що часопис священика Мукачівської єпархії І.Раковського містить "много полезного относительно чина священнического" [20, с. 193].

Однак наслідком русофільських експериментів стало різке скорочення кількості передплатників, яких у 1856 р. було 191, а в 1857 р. – менше ще на сто осіб. Не врятувало ситуацію навіть чергове повернення редакції до "народного" напрямку, коли в газеті почали міститися матеріали на захист народнорозмовної мови, з уникненням вживання російської і церковнослов'янської мов [40, с. 116]. Так, "Зоря" у квітні 1857 р. писала про жалюгідне становище "русской литературы", що пояснювалося тим, що "майже цѣла наша дотыхчасова литература основана на чужихъ подставахъ, ... народъ не принялъ ей яко своей дитины, ... не срозумѣлъ нашего книжного языка". "...Многіи запрещали намъ всего життя литературного, – писав далі автор, – числили насъ до Поляковъ; мы же, хотящи выдертися зъ подъ вліянія польского языка, сталися невольниками старославянской и російской мовы, а тымъ способомъ нашъ языкъ, именно поезія утрачае на своей пѣвности и благозвучности!". Вихід із цієї ситуації вбачався в тому, щоб "снисходити до простого народа, и писати для него, обучати его, а певно онъ самъ съ часомъ будетъ образовати свой языкъ въ душь собѣ отповѣдномъ" [4, с. 94, 95]. 9 квітня 1857 р. (ч. 13) "Зоря" перестала виходити, за словами видавців, через "жальное состояние издаваемой нами временописи..., невеличкій кругъ читателей, еще скуднѣйшее число предплатителей имѣе" [19, с. 96].

Не кращої долі, ніж "Зоря Галицька", серед галичан зазнали видання, що друкувалися малозрозумілою для читачів російською мовою. Зокрема, під редакцією С. Шеховича упродовж 1855–1856 рр. у Львові виходив журнал "Семейная библиотека", навколо якого гуртувалася нечисленна група галицьких і закарпатських діячів проросійської орієнтації: брати Я. та І. Головацькі, Б. Дідицький, А. Петрушевич, І. Гушалевиц, І. Раковський, О. Духнович. На сторінках

журналу вміщувалися передруки з російських видань ("Москвитянин", "Кієвлянин" та ін.), а також твори нової української літератури, зокрема повісті Г.Квітки-Основ'яненка ("Сердешна Оксана", "Божі діти"), що виходили "язичієм" [42, с. 77, 78]. Редактор переконував у природності для галицьких русинів російської літературної мови, хоч, правда, вважав її вивчення досить нелегкою справою. "...Упомянутый Русский языкъ, – писалось в журналі, – вполне соответствуетъ всѣмъ нашимъ языкословнымъ требованіямъ, а потому имѣеть право на притязаніе быть у насъ литературнымъ языкомъ" [3, с. 137, 138].

Однак "Семейная бібліотека" так і не здобула в Галичині популярності. У листі до І. Срезневського, лист без дати, написаний, очевидно, в березні 1856 р., С. Шехович пояснював це неготовністю місцевих читачів включитись у загальноруський культурний простір і відчуті себе його повноцінною частиною, насамперед через незнання російської мови: "Мы здѣсь недавно начали учиться Русскому языку, ... настоящія Русскія книги у насъ отнюдь не распространены между Публикой", "теперь Галицкая Словесность только что создаетъ Читателей" [41, с. 187; 42, с. 78, 79]. На прохання С. Шеховича М. Погодін надав фінансову допомогу для редакції в розмірі 220 австрійських гульденів [29, с. 660, 663], але російські гроші не допомогли врятувати збиткове видання. Для порівняння, С. Шехович у листі від 26 червня (8 липня) 1857 р. скаржився на те, що від передплати за 1856 р. отримав лише 158 гульденів, тобто менше, ніж від одного М. Погодіна. Усього в Галичині журнал мав близько 70 "настоящихъ подписчиковъ полугодовыхъ" [29, с. 663]. Долю російськомовного журналу С.Шеховича, що перестав виходити в червні 1856 р., повторила "Церковная газета", редагована упродовж 1856–1858 рр. відомим закарпатським громадським діячем, священиком І. Раковським [31, с. 58].

Російську літературну мову в Галичині в 1850-х рр. намагався утвердити також Д. Зубрицький, що стояв біля витоків русофільської течії. У начерку свого листа до "Імператорського товариства історії і старожитностей" у Москві 6 (18) січня 1853 р. він стверджував, що питання, "на какомъ нарѣчій" писати історію Галичини, вирішив просто – "на звучномъ, въ Россійской литературѣ употребляемомъ и единственно чистомъ Русскомъ языкѣ, хотя впрочемъ еще и самъ дурно на немъ изъясняюсь". На початку написання книжки в 1849 р., за словами Д.Зубрицького, ледве 10 людей у Галичині розуміли "настоящее Русское слово", в суспільній свідомості панувала думка, що наш "Русскій" і "Московскій или Россійскій народъ есть два чуждые, различные между собой народы". Своє завдання галицький історик вбачав у тому, щоб довести помилковість цієї думки, відверто вважав, що в давні часи, незважаючи на роздробленість, уся Русь становила "одну только цѣлость", князі одного роду правили в Москві, Новгороді, Києві, Галичі [31, с. 58, 59].

"По упадку русскихъ газет у Галичинѣ, – справедливо писав громадсько-політичний діяч і вчений останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. О. Терлецький, – літературне жите галицьке майже зовсім завмерло. Якби не урядовий "Вѣстникъ" і його літературні додатки, то можна би сказати, що завмерло зовсім" [32, с. 78].

Мовно-правописні дискусії в 1850-х рр. поглинали багато зусиль галицької інтелігенції. На перший погляд, ці суперечки мали суто літературний характер, точилися навколо питання, якою повинна бути літературна мова галицьких русинів. Насправді ж йшлося про тенденції національного розвитку: або на народнорозмовній основі, через входження живої народної мови в літературу, за прикладом "Руської трійці" в Галичині (М.Устиянович, Й.Лозинський та ін.), або покласти в основу формування літературної мови місцевих русинів "всеруську" церковнослов'янщину, яка в результаті доповнення з використанням елементів народнорозмовної мови перетворювалася в макаронічне "язичіє". По суті, "язичіє" було не відступом від національних мовних канонів, а навпаки – кроком на шляху до створення новочасної української літературної мови. Інша справа, що це був украй консервативний варіант розв'язання проблеми, бо нова мова мала відрізнятись не тільки від польщини, але теж від мови простолюду [38, с. 262].

Суперечки навколо питання літературної мови і правопису в Галичині в 1850-х рр. залишалися далекими й малозрозумілими для простолюду. Дедалі більше поглиблювався розрив між інтелігенцією і селянством, що втрачало інтерес до проблем національного розвитку. Навіть значна частина ще недавно активної національної еліти, передусім священиків, перестали цікавитися національним рухом. "Ляшня въ священничихъ домахъ, – писав Я. Головацькому сільський парох Я. Досковський 26 червня (8 липня) 1855 р., – по руски рѣдко где дасться услышати, повѣдають, що не въ модѣ" [28, с. 215].

Духовенство не брало участі в мовно-правописних дискусіях, однак дотримувалося консервативних, тобто староруських принципів, виступало за церковнослов'янські вислови й етимологію в письмі [42, с. 80, 81]. Песимізм, зневіра у власні сили народу знайшли відображення в листуванні тогочасних українських діячів. Відзначаючи зниження інтересу русинів до книжок і часописів рідною мовою, відомий закарпатський громадський діяч О. Духнович писав

Я. Головацькому 28 жовтня (9 листопада) 1853 р.: "...Не буду лжепророк, предвидя паденіе всѣхъ, на конецъ и народа!!!" [28, с. 98]. І. Головацький у листі своєму брату Якову від 20 грудня 1853 р. (1 січня 1854 р.) відзначав, що "жалостное состояніе нашего читательства и упадающій духъ не много подаеъ надежды..." [21, с. 107]. "Все гаснетъ, – із сумом писав він через рік, 22 грудня 1854 р. (3 січня 1855 р.), – и настанетъ скоро совершенная темнота!" [28, с. 167]. Звідси логічним був висновок Б. Дідицького, який у березні 1859 р. жалівся Я. Головацькому, що "у насъ теперь застои литературный", якого не було з 1848 р. [28, с. 434].

Таким чином, мовно-правописні дискусії, засилля "язичія", здавалося б, перекреслювали діяльність прихильників входження народнорозмовної мови в літературу, перспективи розвитку нової української літератури в краї, започатковані діяльністю "Руської трійці". Суперечки не мали характеру політичної конфронтації, виходили з потреб вироблення літературної мови і правопису й стосувалися мови видань декількох часописів.

Список використаних джерел

1. Богдан А. Д. Оправданіе / Богдан А. Д. // Зоря Галицкая. – Ч. 27. – 26 серпня (7 вересня) 1853. 2. Внутренняя извѣстія // Зоря Галицкая. – Ч. 50. – 28 червня 1852. 3. Довѣрительныя письма изъ Будина // Семейная библиотека. – Ч. 9. – 15 (27) мая 1856. 4. Допись. Зъ подъ Львова // Зоря Галицка. – 1857. – Ч. 12. – 3 апреля. 5. До препод. и благор. гг. Предплатителѣвъ // Зоря Галицка. – Ч. 26. – 29 червня 1855. 6. І. Л. Пересторога для перестережених / І. Л. // Зоря Галицка. – Ч. 20. – 25 лютого (9 марта) 1850. 7. Ї. Лоз. Гадки о руско-народномъ языкѣ / Ї. Лоз // Зоря Галицка. – Ч. 9. – 2 марта 1855. 8. Лозинскій Ї. Розговори (Ще щось о правописи) // Галичо-рускій вѣстникъ. – Ч. 4. – 10 (22) сѣчня 1850. 9. Мачиха и Панночка. Украинская повѣстка // Зоря Галицкая. – Ч. 29–30. – 1853. 10. М. М. Могуть ли Галицкіи Русины имѣти свою словесность? / М. М. // Зоря Галицкая. – Ч. 17. – 1 (13) марта 1852. 11. Наша задача и Литература вразумительна для народа // Зоря Галицкая. – Ч. 40. – 29 септемврія (11 октября) 1854. 12. О именахъ грамматикальныхъ // Зоря Галицкая. – Ч. 63. – 26 липця (7 серпня) 1850. 13. О именахъ грамматикальныхъ // Зоря Галицкая. – Ч. 67. – 8 (20) серпня 1850. 14. О образованью руской бесѣды // Зоря Галицка. – Ч. 6. – 9 лютого 1855. 15. О образованью руской бесѣды // Зоря Галицка. – Ч. 7. – 16 лютого 1855. 16. О романахъ и повѣстяхъ // Зоря Галицкая. – Ч. 44. – 27 октября (8 новембрія) 1854. 17. Отець Игнатій, рускій приходникъ изъ Соломянки. Повѣсть, нимъ самымъ написанна // Зоря Галицкая. – Ч. 5. – 18 (30) марта 1853. 18. Отъ Редакціи // Зоря Галицка. – Ч. 50. – 8 грудня 1854. 19. Почтеннымъ предплатителямъ Зори Галицкой! // Зоря Галицка. – Ч. 12. – 3 апреля 1857. 20. Приглашеніе къ предплатѣ // Зоря Галицка. – Ч. 25. – 15 червня 1856. 21. Розговори // Галичо-рускій вѣстникъ. – Ч. 65. – 29 листопада (11 грудня) 1849. 22. Розговори // Галичо-рускій вѣстникъ. – Ч. 68. – 6 (18) грудня 1849. 23. Слово къ нашимъ почт. читателямъ // Зоря Галицкая. – Ч. 37. – 4 (16) ноябрія 1853. 24. Справы народныя // Вѣстникъ. – Ч. 13. – 30 януарія (11 фебруарія) 1851. 25. Такъ иногда люди женятся. Повѣсть // Зоря Галицкая. – Ч. 23–24. – 1853. 26. Чайковскій. Украинская повѣсть // Зоря Галицкая. – Ч. 31–43. – 1853. 27. Я. Г. Дещо о дѣловомъ языкѣ у насъ на Руси / Я. Г. // Зоря Галицка. – Ч. 17. – 15 (27) лютого 1850. 28. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1905. – Т. VIII. – 590 с. 29. Письма къ М. П. Погдину изъ славянскихъ земель (1835–1861) / Съ предисловіемъ и примечаніями Н. Попова. – Москва, 1879. – 750 с. 30. Своежизньевыя записки Богдана А. Дѣдицького. Часть I: Где-що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси / Б. Дідицький. – Львовъ, 1906. – 98 с. 31. Студинскій К. З кореспонденціи Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) / К. Студинскій // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. XLIII. – С. 1–66. 32. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Недокінчена праця О. Терлецького / О. Терлецький. – Львів, 1903. – 146 с. 33. Грещук В. Проблеми розвитку української літературної мови в Галичині середини XIX ст. / В. Грещук // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. VI. – С. 11–16. 34. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1992. – 544 с. 35. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів, 1991. – 576 с. 36. Магочій П.-Р. Мовне питання як фактор національного руху / П.-Р. Магочій // Магочій П.-Р. Галичина (історичні есе). – Львів, 1994. – С. 131–184. 37. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та "русини польської нації" в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 83–148. 38. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 254–280. 39. Созанський І. З літературної спадщини Василя Ільницького / І. Созанський // Записки НТШ. – Львів, 1905. – Т. LXVI. – С. 1–59. 40. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.) / І. Орлевич. – Львів, 2000. – 186 с. 41. Матеріали по історії возродження Карпатской Руси / Собралъ И. С. Свѣнцицкій / І. Свенціцький. – Львовъ, 1906. – Ч. 1. – Сношенія Карпатской Руси съ Россіей въ I-ой половинѣ XIX-аго вѣка. – 212 с. 42. Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті / О. Сухий. – Львів, 2003. – 498 с.

Игорь Райкивский**ЯЗЫКОВО-ПРАВОПИСНЫЙ ВОПРОС В УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ 1850-Х ГОДОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ТОГДАШНЕЙ ПЕРИОДИКИ)**

В статье анализируется языково-правописный вопрос в украинском национальном движении Восточной Галичины 1850-х гг. Исследуемую проблему охарактеризовано с позиций ее значение в развитии украинского национального сознания.

Ключевые слова: Восточная Галичина, языково-правописный вопрос, украинское национальное движение, народная разговорная речь, периодическое издание.

Igor Raykivskiy**LINGUISTIC AND ORTHOGRAPHIC ISSUES IN THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN EASTERN GALYCHYNA OF 1850'S (ACCORDING TO THE PRESS OF THAT TIME)**

The article analyzes the linguistic and orthographic issues in the Ukrainian national movement in Eastern Galychyna 1850s. Studied the problem described from the standpoint of its importance in the development of Ukrainian national consciousness.

Key words: Eastern Galychyna, linguistic and orthographic issues, national movement, people's spoken language, the Ukrainian national movement, periodicals.

УДК 94(477)**Микола Галай****ПОЛЬСЬКА ГІМНАЗІЙНА ОСВІТА У 1918–1932 РОКАХ**

У статті проаналізовано офіційну політику Польської держави у гімназійній освіті упродовж 1918–1932 років. Досліджено місце українських середніх шкіл в гімназійній мережі країни, охарактеризовано особливості впровадження офіційної освітньої політики щодо середньої освіти на прикладі Тернопільського воєводства.

Ключові слова: середня освіта, Тернопільське воєводство, восьмирічні гімназії, атестат зрілості, Львівський шкільний округ.

Дослідження розвитку польської гімназійної освіти у 1918–1932 рр. є надзвичайно актуальним для сучасних українських реалій. Наша молода держава ще тільки розбудовує власну національну освітню систему. Приклад Польської держави періоду 1918–1932 рр. у розвитку гімназійної освіти може стати у майбутньому запорукою становлення вітчизняного шкільництва, а аналіз виявлених упродовж зазначеного періоду проблем – уникнути їх повторення.

Об'єктом дослідження виступає шкільництво Другої Речі Посполитої упродовж міжвоєнного періоду.

Предмет дослідження – тенденції і особливості розвитку польської гімназійної освіти упродовж 1918–1932 рр.

Мета статті полягає у дослідженні розвитку польської гімназійної освіти у 1918–1932 рр.

Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: з'ясування особливостей офіційної політики Польської держави щодо гімназійної освіти та її впровадження на місцях, аналіз характерних ознак системи середньої освіти Другої Речі Посполитої, з'ясування місця українських середніх шкіл у гімназійній мережі країни.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від відновлення незалежності Польської держави (1918 р.), становлення всіх сфер суспільно-політичного життя молоді країни та приєднання до неї західноукраїнських земель до прийняття закону про устрій шкільництва від 11 березня 1932 рр., що кардинально змінив систему середньої освіти, завершивши епоху восьмирічних гімназій та замінивши їх чотирирічними гімназіями і дворічними загальноосвітніми та трирічними професійними і педагогічними ліцеями.

Основними джерелами для написання статті стали нормативно-правові акти Другої Речі Посполитої [15–16], які торкалися питань функціонування середнього шкільництва, матеріали тогочасних українських періодичних видань [4–11] та офіційних статистичних щорічників Польської держави 1920–1930 рр. [18–28], що містять підбірку статистичних даних з найважливіших сфер соціально-економічного та освітньо-культурного життя польського суспільства за 1919–1930 рр.

Проблеми розвитку гімназійної освіти Польської держави упродовж 1918–1932 рр. вже були предметом досліджень українських та польських істориків. Багата на фактологічний матеріал монографія І. Ворончака. "Шкільництво Борщівщини" [1], у якій автор на підставі аналізу архівних джерел та широкого кола історіографічних матеріалів характеризує середнє шкільництво Борщівського повіту Тернопільського воєводства, звертаючи значну увагу на загальнодержавні процеси, що розгорталися в шкільництві.

Заслугує на увагу також наукова праця Б. Ступарика "Шкільництво Галичини (1772–1939)" [12], у одному з розділів якої досліджується польська асиміляційна політика у сфері середньої освіти на західноукраїнських землях щодо українців і українського шкільництва упродовж 1919–1939 рр. та розкривається роль культурно-освітніх товариств у піднятті рівня освіченості населення Другої Речі Посполитої.

Обширну динаміку гімназійної освіти Польської держави, аналіз адміністративного устрою шкільництва та характеристики освітніх реформ Другої Речі Посполитої знаходимо у дисертації Н. Оболончик "Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої" [10].

Варто відмітити також працю польської дослідниці У. Врублевської "Освітня політика польської держави по відношенню до національних меншин, етнічних та релігійних груп, що проживали на Східних землях Другої Речі Посполитої" [14], що розкриває проблеми формування та реалізації освітньої політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, етнічних та релігійних груп упродовж 1918–1939 рр. Особлива увага у цьому дослідженні звернена на питання польсько-українських взаємин міжвоєнного періоду та дискримінаційну освітню політику польської влади щодо національних меншин. Не применшуючи ваги усього історіографічного доробку з цієї проблематики, на наш погляд, тема польської гімназійної освіти у 1918–1932 рр. ще потребує належного наукового вивчення.

Разом зі здобуттям незалежності, Польська держава розпочала розбудову власної освітньої мережі, чільне місце у якій займали середні освітні заклади, що на відміну від початкових шкіл, котрі цілком регулювались новим законодавством, а зокрема Декретом про шкільний обов'язок від 7 лютого 1919 р., Законами про закладання і утримання державних початкових шкіл та про будівництво державних початкових шкіл від 17 лютого 1922 р., а також Законом, що містив деякі положення про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р., запозичили основні організаційні принципи австрійської та частково німецької освітніх систем. Разом з тим значних інновацій зазнали навчальні програми, розроблені Міністерством релігійних визнань та народної освіти, вони вводились у дію упродовж 1919–1925 рр. поступово (починаючи від 1 класу) [17].

Навчальними закладами середнього рівня були восьмирічні гімназії, що мали двоступеневу структуру. Перший їх щабель, що отримав назву "нижчої гімназії", охоплював три роки навчання, під час яких викладались дисципліни загальноосвітнього характеру, а другий – "вищої гімназії" з п'ятирічним навчанням та частковою спеціалізацією. Існували три типи програм для учнів гімназій, за якими вони поділялись на відповідні напрями: гуманістичні з латиною (ґрунтувались на польській мові, історії, латинській мові), математично-природничі (математика, фізика, хімія, космографія, природознавство) та класичні (латинь, грецька мова, поєднані з вивченням класичної культури). Існували також неогуманітарні гімназії, без латинської мови [12, с. 113].

Вступ до восьмирічної гімназії передбачав складання спеціального іспиту, що формально охоплював матеріал чотирьох класів семикласної початкової школи [10, с. 39]. Таким чином, у освітній системі початкова та середня освіта не були жорстко пов'язаними. Крім того, при деяких середніх школах були відкриті спеціальні підготовчі класи, після закінчення яких учні могли вступати до шкіл середнього рівня, без навчання у початковій школі. Існування восьмирічної гімназії було типовим прикладом двоїстості шкільництва і предметом гострих суперечок. Прогресивна частина суспільства, критикувала гімназію через її елітарний характер, що перешкоджав отриманню середньої освіти дітям з бідних верств, консервативні ж прихильники захищали гімназію, як школу, що виховувала культурну еліту суспільства.

Значна увага в середніх школах зверталась на екзамен та отримання атестату зрілості (*matura*), що видавався після закінчення восьмирічної гімназії та відкривав шлях до здобуття вищої освіти [3, с. 112]. Закінчення гімназії та складання іспиту на отримання атестату зрілості було в тогочасній Польщі важливим критерієм соціального статусу, що надавав право вступу до вищого навчального закладу, скорочення терміну військової служби або вступу до вищої офіцерської школи. Сформувався специфічний тип випускника гімназії, характерний для значної частини тодішньої польської інтелігенції, що виявляв неабиякий інтерес до суспільних та гуманітарних наук, але найчастіше слабо зорієнтований у проблематиці точних, технічних та економічних наук [3, с. 112].

Беручи до уваги реальні можливості держави та післявоєнні труднощі, що унеможлилювали забезпечення зростаючих освітніх потреб країни в повному обсязі лише силами державних

навчальних закладів, нормативно-правова база Польської держави надавала можливість відкриття приватних середніх загальноосвітніх шкіл, що були вільні у виборі програми навчання, хоча Міністерство релігійних визнань та народної освіти й рекомендувало використовувати існуючі в державних школах програми.

Серед приватних середніх шкіл виділялися заклади, що мали повні чи неповні права державних (так звані "права публічності"). За їх відсутності, його учні, при переході до відповідних класів державних і приватних, з правами державних середніх шкіл, були змушені складати вступні іспити з усіх предметів, а випускники – екзамен на атестат зрілості перед державними комісіями [17].

Претендуючи на визнання прав державних шкіл, приватні середні загальноосвітні заклади мали виконати низку умов, а саме відповідність навчальних програм вимогам державних шкіл, керівний і учительський склад належної кваліфікації, високий науково-освітній рівень закладу, застосування державних приписів щодо віку, кількості учнів у класах, використання принципів заохочення, належне матеріально-технічне забезпечення.

Прагнучи систематизувати приватні освітні заклади середнього рівня, кураторія Львівського шкільного округу звернулась у 1920 р. до керівництва приватних середніх шкіл, що користувались правами публічності, наданими їм ще за часів Австро-Угорської імперії, з метою їх комплексної перевірки та підтвердження статусу, що надавався міністром релігійних визнань та народної освіти. У згаданому документі зазначалось також, що інспектору при перевірці конкретного закладу варто звернути особливу увагу на викладання у ньому польської мови, історії та географії Польщі [13, арк. 8]. Це в свою чергу означало посилення тиску на українське середнє шкільництво.

Характеризуючи систему середніх освітніх закладів Тернопільського воєводства, привертає увагу офіційна статистика. Станом на 1921–1922 навчальний рік з 14 середніх шкіл було 11 державних (усі чоловічі) та 3 приватні (одна жіноча та дві коєдукаційні (змішані)). З них 10 шкіл були польськомовними, 3 – українськомовними і 1 двомовна – польсько-українська. Кадровий склад гімназій становив 243 учителі, з яких за релігійною приналежністю було 131 римо-католицького (53,9 %), 78 греко-католицького (32,1 %), 1 євангелістського (0,4 %) та 33 іудейського (13,6 %) віросповідання. Що ж до учнівського контингенту середніх освітніх закладів, то у державних школах навчалось 3575 школярів (84 %), а у приватних 681 (16 %) [18–19]. З наведених даних робимо висновок про домінуюче становище в середньому шкільництві на теренах Тернопільського воєводства як кількості польських навчальних закладів, так і кадрового забезпечення учителями-поляками.

Значного удару мережі українських середніх шкіл завдав закон, що містив деякі положення про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р., розроблений тогочасним міністром релігійних визнань та народної освіти Станіславом Грабським, відомий в історії ще як "Lex Grabski" ("Закон Грабського"), що регулював питання створення та діяльності шкіл з непольською мовою навчання. Згідно з цим документом, приватні середні освітні заклади з українською мовою навчання створювалися на аналогічних умовах, що й приватні школи з польською мовою навчання. Стосовно ж державного середнього шкільництва, то в законі зазначалося, що на офіційне прохання батьків 150 учнів української народності, які відвідували середні загальноосвітні школи з польською мовою навчання одного повіту чи адміністративно виділеного міста, для забезпечення їм навчання рідною мовою, мала бути створена державна двомовна середня загальноосвітня школа. Існуючі в одному повіті окремі середні загальноосвітні школи з польською і українською мовою навчання мали за можливості об'єднуватись в одну – двомовну. У середніх загальноосвітніх школах, як приватних, так і державних, з непольською мовою навчання було обов'язковим навчання польською мовою таких дисциплін, як польська мова та література, історія і географія, а також науки про сучасну Польщу [15].

Розпорядження від 7 січня 1925 р. уточнювало окремі положення цього закону, а зокрема, на території Польської держави дозволялось створювати державні середні загальноосвітні школи тільки з державною мовою навчання, або двомовні – польсько-українські. Заяви про запровадження у середніх загальноосвітніх школах навчання на непольській мові необхідно було оформити у вигляді окремих декларацій, підписаних у присутності директора державної середньої загальноосвітньої школи з польською мовою навчання, де школяр, або школярка навчались, а крім того, вони повинні були містити підпис: "У моїй присутності" (від керівника школи) і свідоцтво про те, що особа, яка склала декларацію була батьком (матір'ю чи опікуном) дитини відвідуючої школу, та належить до народності, котрої хоче мову навчання для дитини. Їх директор школи пересилав до куратора шкільного округу, який розглядав і вирішував питання про створення двомовної школи [16].

У згаданих документах прослідковуємо явно дискримінаційну політику Польської держави у сфері середньої школи щодо українців. Звернемо увагу на той факт, що ще за Австро-Угорщини у Тернополі функціонувала державна гімназія з українською мовою навчання, що згідно з новим законом мала бути ліквідована або ж перетворена на двомовну [14, с. 114]. Та на цьому влада не зупинилася. Ґрунтуючись на положеннях Закону від 31 липня 1924 р., куратор Львівської кураторії

С. Собінський у розпорядженні від 22 червня 1925 р. зобов'язав запровадити в усіх середніх загальноосвітніх школах з польською мовою навчання обов'язкове вивчення таких дисциплін: польської мови і літератури, історії (загальної і польської), географії (загальної і польської), науки про сучасну Польщу. Вивчення цих предметів повинно було здійснюватись за обов'язковими програмами і лише польською мовою [1, с. 54].

Та попри протидію українському шкільництву владних структур, середня школа з українською мовою навчання продовжувала функціонувати в рамках приватних освітніх закладів. Важливу роль у цьому контексті відігравало педагогічне товариство "Рідна школа", що в межах тільки Тернопільського воєводства утримувало дві приватні гімназії з українською мовою навчання – у Тернополі та Заліщиках [2, с. 5].

Освітня політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин була мінливою в часі і залежала від низки політичних чинників. Зміна політичного режиму Польської держави у 1926 році спричинила до певного "потепління" в політиці до національних меншин [14, с. 117]. 1927 роком датується доволі неоднозначний крок польської влади, так прокоментований у газеті "Рідна школа": "Розпорядком міністра віросповідань і народної освіти уведено навчання української мови в польських гімназіях з тим, що в 1 класі є вона обов'язковою, а в усіх інших класах згідно обов'язковою. З цього приводу поробили поляки багато крику тут у Галичині, а також на Волині. Ми зовсім згодні з протестуючими поляками, що їм не треба вчити української мови, бо на українських землях можуть дуже добре виручити їх в знаннях української мови самі українці" [11, с. 15].

Згідно з розпорядженням кураторії Львівського шкільного округу приватним українським гімназіям дозволили викладання українською мовою загальної географії [11, с. 15]. Та, на жаль, це була тільки тимчасова політична стратегія, скерована на послаблення настроїв у суспільстві [14, с. 117]. Юридична неврегульованість середнього шкільництва Польської держави, що в основному функціонувало на підставі законів Австро-Угорської імперії призвела до того, що упродовж 20-х років ХХ століття виникла необхідність реформування середнього шкільництва. Про це свідчить низка статей О. Макарушки: "Перебудова середнього шкільництва" [9 с. 15–28] та "До реформи середньої школи" [7, с. 6–16; 8, с. 14–17]. Реформування потребувала не тільки система середньої освіти, а й її змістове наповнення. Так, у травні 1931 року кураторія Львівського шкільного округу організувала курс вивчення української мови для учителів середніх шкіл. На ньому було виголошено низку виступів педагогічного та методичного змісту, а найцікавіше, відбувалось обговорення навчальної програми з української мови, укладеної ще в 1913 році. Педагоги були одностайні в необхідності її зміни [5, с. 35]. Педагогічна дискусія про зміну методики навчання української мови та літератури в школі не була новою, неодноразово вона піднімалась на сторінках української преси [6, с. 37–50]. Не кращою була ситуація й з навчальною програмою з польської мови [4, с. 36–37].

Офіційна статистика Польської держави дає можливість простежити динаміку розвитку середніх шкіл Тернопільського воєводства у 20-х рр. ХХ століття (таблиця 1). Упродовж 1921–1929 навчального років стрімко зростає мережа середніх освітніх закладів воєводства, з 16, що мали 150 відділів, до 22, у яких діяли вже 218 відділів. Збільшується і кількість учителів з 243 до 413, а також учнів – з 4662 станом на 1921–1922 навчальний рік до 6693 у 1928–1929 рр. Серед відділів вищих гімназій найпопулярнішими були гуманітарний та класичний відділ, тоді як математико-природничий та реальний відділення мало найменшу кількість учнів у порівнянні з гуманістичним та класичним у межах Тернопільського воєводства і традиційним елітарним характером останніх. Інформація подана у таблиці 2.

Таблиця 1

Роки	Середніх шкіл	Відділів (класів)	Вчителів			Учнів		
			загалом	чоловіків	жінок	загалом	хлопців	дівчат
1921–1922	16	150	243	223	20	4662	4124	538
1922–1923	17	180	264	242	22	6227	5273	954
1923–1924	20	188	-	-	-	6744	5338	1406
1924–1925	20	196	372	337	35	6874	5447	1427
1925–1926	19	205	364	330	34	7111	5664	1447
1926–1927	20	213	386	-	-	7258	5695	1562
1927–1928	20	212	368	331	37	7045	5522	1523
1928–1929	22	218	413	351	62	6693	4848	1745

- дані невідомі.
[18–28].

Таблиця 2

Роки	Середніх шкіл	Учнів загалом	Учнів нижчої гімназії I-III класи	Учнів вищої гімназії 4-8 класи		
				класичне відділення	гуманістичне відділення	математично-природниче і реальне відділення
1921–1922	16	100	57,1	37,9		
1922–1923	17	100	56,9	42,1		
1923–1924	20	100	52,6	46,8		
1924–1925	20	100	46,3	17,6	30,3	5,6
1925–1926	19	100	39,2	21,8	39,9	5,2
1926–1927	20	100	33,7	11,8	40,1	4,7
1927–1928	20	100	28,4	17,7	43,1	4,6
1928–1929	22	100	26,8	12,1	46,1	4,1

[21–28].

Якщо ж аналізувати учнів гімназій за їхньою релігійною приналежністю, то прослідковуємо значно вищий відсоток римо-католицької та іудейської молоді у порівнянні з греко-католицькою в середніх освітніх закладах. Інформація подана у таблиці 3.

Таблиця 3

Роки	Учнів загалом	Учнів віросповідання					
		римо-католицького	греко-католицького	реформаторського і євангелістського	православного	іудейського	інші релігії
1921–1922	100	45,2	22,3	0,3	0	32,1	0,1
1922–1923	100	46,9	23,3	0,2	0,1	29,4	0,1
1923–1924	100	43,2	29,4	0,4	0,1	26,9	0,0
1924–1925	100	45	29,1	0,3	0,2	25,3	0,1

[18; 20–23]

Причин у цього явища декілька. З одного боку, українське населення здебільшого концентрувалося у селах, тоді як освітні заклади середнього рівня знаходились виключно у містах та містечках, тому український школяр для навчання в гімназії потребував оплати не тільки навчання, а й проживання. Окрім того, деякі гімназії при наборі у перший клас, надавали явну перевагу учням-полякам, римо-католикам.

Отже, упродовж 1918–1932 рр. польська гімназійна освіта стрімко розвивається, хоча й не отримує належного правового регулювання. До характерних рис польського середнього шкільництва зазначеного періоду можна віднести існування восьмирічної гімназії як основного типу середньої школи, її платний та елітарний характер. Розбудова ж українського середнього шкільництва відрізнялася від державних стандартів щодо середньої освіти. Державні українськомовні гімназії ліквідовують, а приватних позбавляють права публічності. Натомість для української молоді вступ до гімназій за рахунок певних чинників ускладнюється.

Список використаних джерел

- Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: Іст. нарис, Ч.1 / Ворончак. І.– Львів: ВЕЛАКС, 2003. – 123 с. 2. Всенародне шкільництво в р. 1926/1927 // Рідна школа. – 1927. – Ч. 3. – С. 4–6. 3. Громов Є. В. Організація професійної технічної освіти у Другій Речі Посполитій (1918 – 1939 рр.) / Громов Є. В. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 41. – С. 112–115. 4. Кілька заваг про курс польоністів // Українська школа. – 1931. – Ч. 3. – С. 36–37. 5. Курс для вчителів української мови // Українська школа. – 1931. – Ч. 3. – С. 34–36. 6. Крушельницький А. Проект зміни способу навчання української мови та літератури / Крушельницький А. // Українська школа. – 1928. – Ч. 2 і 3. – С. 37–50. 7. Макарушка О. До реформи середньої школи / Макарушка О. // Українська школа. – 1930. – Ч. 2. – С. 6–16. 8. Макарушка О. До реформи середньої школи / Макарушка О. // Українська школа. – 1930. – Ч. 1 і 2. – С. 14–17. 9. Макарушка О. Перебудова середньої школи / Макарушка О. // Українська школа. – 1928. – Ч. 2 і 3. – С. 15–28. 10. Оболончик Н. Г. Кременецький лицей в системі освіти Другої Речі Посполитої: дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Оболончик Наталія Григорівна. – Луцьк, 2006. – 224 с. 11. Різні вісті // Рідна школа. – 1927. – Ч. 3. – С. 15. 12. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772 – 1939) / Ступарик. Б. М. – Івано-Франківськ: 1994. – 144 с. 13. Державний архів Тернопільської області, ф. 196, оп. 1, 92 арк. 14. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa

polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wróblewska // *Nauka*. – 2011. – № 2. – S. 109–124. 15. Ustawa zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. [Електронний ресурс] // *Dz.U.* 1924 nr 79 poz. 766. – z dnia 31 lipca 1924 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19240790766&type=2>. 16. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych, w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. [Електронний ресурс] // *Dz.U.* 1925 nr 3 poz. 33. – z dnia 7 stycznia 1925 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19250030033&type=2>. 17. Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918 – 1939. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939>. 18. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 1. cz. 2. – Warszawa: nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. – S. 255 – 294. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/G6M3729C1YLRXQ25CEFG6B6I3GHT33.pdf. 19. Rocznik Polski 1922. [Електронний ресурс] / oprac. Ignacy Weinfeld. tablice statystyczne Wyd. 2. – Warszawa; Lwów: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1922. – 142 s. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/54CIV4YP62LQ4X83CQX99CUQ8NT3PM.pdf. 20. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 2. – Warszawa: GUS, 1924. – S. 158 – 173. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/Y733RA9P3RUJ93XUXR78CU2N33PEPM.pdf. 21. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 3. – Warszawa: GUS, 1925. – S. 217 – 246. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/62IK3EYEA7MFLJNMBJG8489LNQG8V4.pdf. 22. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 4. cz. 2. – Warszawa: GUS, 1927. – S. 385 – 404. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/11HTHDKNXY7YABM8CKAF86ULYVA868.pdf. 23. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 4. cz. 2. – Warszawa: GUS, 1927. – S. 405 – 425. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/NFLI5J3BNSTJGBBN8LS7ALR7QK35NT.pdf. 24. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 5. cz. 2. – Warszawa: GUS, 1927. – S. 425 – 443. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/KG6YKAQBL2MF6CBLUEGKEELRC7RUY7.pdf. 25. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1928. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 6. – Warszawa: GUS, 1928. – S. 401 – 422. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/6J381U6YALTQJDBCHTC1E26BVNB15D.pdf. 26. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1929. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 7. – Warszawa: GUS, 1929. – S. 390 – 411. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/24K7L7XAT3DJ4BR6GN7JIS1LTF4MTV.pdf. 27. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1930. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 8. – Warszawa: GUS, 1930. – S. 367 – 387. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/EVA2T11V363INEG2UYDLAKV1E4RTHM.pdf. 28. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1930. [Електронний ресурс] / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. R. 8. – Warszawa: GUS, 1930. – S. 388 – 408. – Режим доступу до журналу: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a18_1/apache_media/RAUEKJFGI5JF7Q2BR3T7A74YTXSHN7.pdf

Николай Галай

ПОЛЬСКОЕ ГИМНАЗИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В 1918–1932 ГОДАХ

В статье проанализировано официальную политику Польского государства относительно гимназического образования на протяжении 1918–1932 годов. Исследовано место украинских средних школ в гимназической сети страны, охарактеризованы особенности внедрения официальной образовательной политики относительно среднего образования на местах (на примере Тернопольского воеводства).

Ключевые слова: среднее образование, Тернопольское воеводство, восьмилетние гимназии, аттестат зрелости, Львовский школьный округ.

Mykola Galai

POLISH HIGH SCHOOL EDUCATION IN 1918–1932

Poland official policy according to the high school education during 1918–1932 is analysed in the article. The role of the secondary schools in the system of the state high schools is investigated there, the features of implementation the official educational policy to the secondary education in the places (on the example of Ternopil province).

Key words: secondary education, Ternopil province, octennial high schools, school leaving certificate, Lviv school district.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ "ПРОСВІТОЮ" СВЯТКУВАНЬ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано особливості організації та проведення "Просвітою" у Західній Україні в міжвоєнний період свята пісні, книжки, матері, Т. Шевченка, І. Франка та інших українських громадських і культурних діячів, що сприяли активізації національної свідомості. Досліджено специфіку проведення просвітянських свят із залученням якнайширших кіл українства, просвітніх осередків, кооператив, шкіл. Злагоджена і чітко продумана програма святкування свідчила про значну організаційну підготовку, авторитет товариства, його підтримку громадськістю, давала змогу провести святкування на належному рівні.

Ключові слова: Західна Україна, "Просвіта", міжвоєнний період, комітет свята, святкування.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що важливе місце у діяльності товариства посідали свята пісні, книжки, матері, "Просвіти", Т. Шевченка, І. Франка та інших українських громадських і культурних діячів.

Аналіз досліджуваної проблематики свідчить про те, що у проведенні просвітянських свят використовувалися різноманітні форми культурно-просвітньої праці: популяризація української народної пісенної творчості, найбільш поширених мелодій народних творів для хорів, зокрема старогалицької пісні й творів галицьких композиторів початку ХІХ ст., поширення популярних видань з історії України й української літератури, тематичні книжкові виставки, прочитання рефератів про життя і діяльність відомих українців, впорядкування могил українських героїв тощо. "Просвіта" підтримувала масові заходи, започатковані іншими українськими інституціями з нагоди свята Крут, проголошення самостійності УНР, роковин смерті С. Петлюри, інших пам'ятних дат.

Діяльність товариства у Західній Україні була важливим чинником розвитку культурно-просвітнього руху, визначала напрямні національного поступу й організаційні форми виховання українців, залучення їх до просвітньої праці, формувала світогляд нації, патріотизм, ідеологію і втілення на практиці просвітньої ідеї.

"Просвіта" у Західній Україні посідала чільне місце й відігравала важливу роль у культурно-просвітньому русі, виступала консолідуючим чинником різних соціальних верств українства. Це свідчило про зростання визнаного авторитету товариства, його підтримку громадськістю Західної України.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження особливостей організації і проведення "Просвітою" святкування у Західній Україні в міжвоєнний період на основі аналізу злагодженої й чітко продуманої програми, що давало змогу визначити роль Головного віділу, прослідкувати діяльність відповідних комітетів й комісій, провести святкування на належному патріотичному рівні.

Об'єктом дослідження виступають культурно-просвітні процеси у Західній Україні як важливий чинник діяльності товариства з метою консолідації українства, формування національної свідомості.

Предмет дослідження – аналіз особливостей організації і проведення "Просвітою" святкування у Західній Україні в міжвоєнний період.

Мета публікації – дослідити особливості організації і проведення "Просвітою" святкування у Західній Україні в міжвоєнний період.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати особливості організації і проведення святкування як освітньо-виховного чинника у формуванні національної свідомості, проаналізувати роль Головного віділу, філій і читалень, простежити їх організаційну діяльність й інших українських інституцій у цьому процесі.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні діяльності "Просвіти" в Західній Україні в міжвоєнний період, поза межами наукових публікацій залишається чимало важливих нерозв'язаних питань. Зокрема, це особливості організації і проведення святкування товариством у досліджуваній

період. Науковий доробок вітчизняних істориків із досліджуваної проблематики обмежується публікаціями С. Перського [1], Ж. Ковби [2] та інших науковців [3], які узагальнено подають особливості організації і проведення святкування "Просвітою" у Західній Україні в міжвоєнний період, повною мірою не розкриваючи досліджувану тематику. Деякі аспекти досліджуваної проблеми на Прикарпатті аналізував А. Грицан [4]. Більш ґрунтовніше її розкрито автором статті у монографії "Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)" [5].

Джерельну базу наукової публікації складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ф. 309, 348) та Державного архіву Тернопільської області (ф. 294, 317).

Як свідчить аналіз історіографії праць, досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу, що й посилює актуальність і наукову новизну публікації.

Для популяризації народної пісні 27 жовтня 1927 р. утворено комітет із проведення свята української пісні у складі І. Брика й Ф. Колесси, В. Щурата, які відповідали за літературну частину проведення свята (пізніше замість Ф. Колесси до складу комітету введено Я. Біленького – І. З.), що започаткували у зв'язку із святкуванням 100 роковин видання О. Максимовичем збірки українських народних пісень. Свято планувалося провести упродовж 6 листопада – 3 грудня поточного року, воно мало носити масовий характер з обов'язковим святкуванням в усіх місцевостях. Програма свята складалася з двох частин: прочитання доповіді про роль і значення української народної пісні й власне концертної частини. Особлива роль у його святкуванні відводилася шкільній молоді, яка виступала популяризатором народної пісні [6, арк. 1–2].

Комітет свята складався з двох секцій: музично-вокальної, керівником якої був Ф. Колесса. Вона мала на меті популяризацію найбільш поширених мелодій народних пісень для використання хорами на святкових академіях, концертах і в читальнях, підготувати і видати збірник народних мелодій з партитурами, організувати музично-вокальну частину академії у Львові і мандрівний хор (з 16-ти осіб), який би об'їхав край і знайшов співаків-інтерпретаторів народної пісні: лірників, кобзарів, провести виставку народних музичних інструментів [6, арк. 3, 3 зв, 4 зв]. Рефератів на інші теми всього було 14 [6, арк. 4].

Керівником літературної секції призначили В. Щурата. Ця секція готувала антологію народних пісень зі зразками мелодій (до редакції запросили Ф. Колессу), планувала видати упродовж вересня науково-популярні доповіді обсягом 1–1,5 аркуша для читалень і шкільної молоді. Основні виступи стосувалися естетичних цінностей народної пісні з літературного й музичного погляду, ролі народної пісні у відродженні нації, її впливу на розвиток іншомовних літератур, перших збірок народних пісень, оптимізму народної пісні, реакції на історичні події тощо [6, арк. 3, 3 зв, 4 зв].

Б. Курдик щодо репертуару просвітянських хорів зазначав, що потрібно плекати й пропагувати місцеву старогалицьку пісню, твори перших галицьких композиторів М. Вербицького (1815–1870 рр.) й І. Лаврівського (1822–1873 рр.) та їх найближчих сподвижників й послідовників: А. Вахнянина (1841–1908 рр.), В. Матюка (1852–1912 рр.), О. Нижанківського (1862–1919 рр.), Д. Січинського (1865–1909 рр.), обробки старогалицьких пісень С. Людкевича "Там, де Чорногора", "Як ніч мя покрие", "Із тої гори високої", "Пою коня при Дунаї" та інші [7, с. 34].

Свято пісні також використовували і для зібрання пожертвувань для вшанування пам'яті відомих осіб. Так, 10 травня 1933 р. М. Лепкий, голова "Станиславівського бояна", повідомляв товариство про те, що у зв'язку з 25-річчям смерті Д. Січинського ухвалено вшанувати його пам'ять побудовою надгробку на його могилі. Необхідні для цього кошти у сумі 3 тис. злотих (зл.) просив зібрати з концертів, проведених і організованих філіями восени на його честь [8, арк. 5].

Про святкування широко повідомляла українська преса. Газети "Новий час" від 8 жовтня 1935 р., "Діло", "Батьківщина", "Нова зоря" від 10 жовтня 1935 р. повідомляли про свято пісні й повітове свято у Львові, читальняні хори [6, арк. 5, 6]. "Наш прапор" від 2 травня 1938 р. – про свято української пісні [6, арк. 8]. Також про це свято знаходимо інформацію у "Warszawski dziennik narodowy" у статті під назвою "Pieśń Ruska" [6, арк. 7]. До речі, свято пісні читалень Львівської філії "Просвіти", що відбувалося 6 жовтня 1935 р., стало щорічним й традиційним для неї [9, с. 1].

Згідно з ухвалою надзвичайних загальних зборів товариства від 5 березня 1924 р. 1 жовтня проголошувалося святом української книжки. Головний відділ зазначав, що зміст цього свята містить три аспекти: звеличення книжки, її поширення й організацію бібліотек [10, арк. 26]. 18 травня 1924 р. у залі Народного дому відбувся святковий концерт, приурочений 350-річчю української книжки, надрукованої у Львові І. Федоровим. З нагоди його проведення від НТШ виступив К. Студинський, від "Просвіти" – М. Галушинський, від Українського педагогічного товариства – К. Малицька, від "Товариства наукових викладів ім. П. Могили" – В. Кучер [11, с. 3].

28 вересня 1926 р. "Просвіта" зверталася до професора М. Тершаківця у Львові з проханням підготувати виступ з нагоди свята книжки, яке влаштовувала читальня на Городецькому передмісті

у залі музичного товариства ім. М. Лисенка [989, арк. 1]. У 1933 р. на свято книжки було подано шістнадцять тем виступів із доповненням виставкою книжок на різноманітну тематику. Зразковою виставкою книжки стала "Історія України в повістях: початки козаччини, козаччина перед Хмельницьким, Гетьманщина (1654–1764)" [10, арк. 34–37].

Окремі свідомі громадяни пропонували свої варіанти проведення цього свята. Наприклад, М. Мазурик, мешканець Бабухова Рогатинського повіту, підготував проект проведення свята книжки, подавши його на конкурс. Мета проекту полягала у розповсюдженні якомога більшої кількості книг, заохочення громад до їх читання [12, арк. 1–3 зв]. До програми проведення свята книжки фактично вносилося три основних аспекти: про значення книжки, у якому важливе місце посідала виховна мета, пропаганда її поширення в основному передбачала набуття популярних видань з історії України для малописьменних і дітей, купівлю книг бібліотеками [13, арк. 4]. У 1926 р. Головний відділ оголосив конкурс на краще проведення свята книжки. Участь у якому могли брати філії і читальні. За найкращу програму свята книжки призначалася нагорода – бібліотека на суму 50 зл. Конкурс тривав до 28 лютого 1926 р. [14, с. 39]. Переміг проект, автором якого був А. Слободян, бібліотекар читальні "Просвіти" у Сокиринцях Копичинецького повіту [15, с. 103]. Реферат Ю. Сірого був основою для проведення цього свята [16, арк. 9–11].

Головний відділ підготував для читалень відповідну інструкцію щодо проведення свята книжки, мета якої полягала у визначенні загальних вказівок організації святкування й допомоги читальням у використанні поданого у збірнику матеріалу для виступів [17, с. 3]. Ситуація, пов'язана з поширенням літератури, мала тенденцію до позитивних змін. С. Мозолевський повідомляв про проведення свята книжки у Підгайцях, де його об'єднали із книжковою виставкою [18, с. 31].

В "Обіжнику до всіх філій і читалень у справі свята Української матері", виданому Головним відділом, зазначалося, що, підтримуючи акцію Союзу українок, розпочинаючи з 1929 р., запроваджується свято української матері. Союз українок запропонував програму проведення святкування, що ґрунтувалася на тому, щоб провести свято 12 травня в усіх філіях, читальнях і гуртках й у кожному повіті [19, арк. 1].

Окрім свята матері, Союз українок започаткував свято селянки. На окружне свято, що планувалося провести 30 серпня 1936 р. було запрошено "Просвіту" [21, арк. 10]. Для активізації філій і читалень товариство видало обіжник щодо святкування свята матері [19, арк. 22]. Однак Головний відділ "Просвіти" доручив філіям і читальням, а через них українському громадянству, провести свято 13 травня у кожній місцевості, завершенням якого мало бути повітове свято у філіях упродовж травня [20, арк. 3].

Н. Селезінкова з Радехова підготувала реферат на свято матері, який канцелярією філії "Просвіти" ім. М. Шашкевича у Львові 3 травня 1930 р. рекомендовано для використання під час проведення свята матері [19, арк. 2–6]. Відповідний реферат у 1932 р. підготував і А. Бойчук [22, арк. 1–14]. У зв'язку із святкуванням, видавництво "Світ дитини" видало книжку "Свято Матері" вартістю 60 сотиків (сот.), газета "Жіноча доля", "Народна справа", "Діло", "Наш прапор", "Мета", "Новий час" писали про мету свята, про те, що його мають спільно святкувати усі українські товариства, про вшанування української матері й пошану до неї у день свята [23, арк. 7–13, 15, 17, 21].

У зв'язку з вшануванням пам'яті великого Кобзаря, "Просвіта" видала доповіді С. Шаха, М. Галуцинського, В. Радзиковича, у яких пропонувала перелік промов і виступів на час проведення святкувань [24, с. 49–51]. У 1923 р. п'ятнадцять аматорсько-театральних гуртків організували й провели три величких свята на честь Т. Шевченка, шістнадцять вистав і шість концертів [24, с. 49–51]. Святковий концерт на честь Т. Шевченка відбувся у Тернополі 13 квітня 1924 р. за участю українських товариств у залі Міщанського братства. У концерті взяла участь свідомо громадськість Тернополі й околиць. Прибуток від концерту призначався на потреби фонду "Учітеся..." [25, с. 4].

Концерт, приурочений до свята Т. Шевченка, влаштовували учителі й гімназисти Другої державної учительської гімназії Львова, на який запросили представників "Просвіти" [26, арк. 1–3]. Читальня "Просвіти" у Делятині 13 травня 1924 р. влаштувала дитячий вечір виступів на честь Т. Шевченка, на якому зібрано 40 млн польських марок (22 зл. – 1. 3.) на фонд "Учітеся..." [27, с. 4]. Аналогічні концерти, приурочені пам'яті Т. Шевченка, відбулися в Ярославі [28, с. 4], Войнилові [29, с. 2], Тухольці, Стрию, Добромилі [30, с. 2], Варламові [30, с. 2], Ходорові [31, с. 7] та інших місцевостях Західної України. Наприклад, філія у Перемишлі за участю семи читалень організувала 17 березня 1935 р. концерт на честь Т. Шевченка. Вартість квитків складала 0,25–0,99 зл. [32, с. 2]. 11 жовтня 1936 р. філія "Просвіти" у Калуші організувала концерт оперного співака-тенора, уродженця с. Верхні Калуського повіту М. Дуди. Прибуток від концерту призначався на філію й завершення будівництва читальні у с. Верхні. Вартість квитків складала від 50 сот. до 3 зл., для організованих хорів – знижка на 50 % [33, с. 1].

Філія у Ходорові підготувала концерт, приурочений пам'яті Т. Шевченка, однак зала лише наполовину була заповнена [34, с. 6–7]. 22 січня 1922 р. Головний відділ закликав філії і читальні організувати свято на честь Т. Шевченка для утворення фонду видань для самоосвіти [35, с. 53–54]. Однак не усі філії і читальні прибуток від проведення святкувань надсилали на потреби видавничого фонду. Кураторія видавничого фонду в особі І. Раковського у комунікаті від 10 лютого 1926 р. вказувала, що якщо б усі комітети, що проводять свята на честь Т. Шевченка, прибуток від проведених святкувань жертвували на видавничий фонд, то можна було б щорічно видавати принаймні двадцять книжок, а з часом і утворити народний університет як гідний пам'ятник великому пророкові [36, с. 95–96].

Філії орієнтовано на утворення повітових шевченківських комітетів, що мали б контролювати втілення ухвали у життя. Водночас комітет і відділ філії мав провести нараду представників читальняних відділів, кооперативів або громад щодо проведення свята на честь Т. Шевченка у кожній місцевості повіту: хор мав дати концерт, аматорський театр поставити "Назара Стодолю" Т. Шевченка, "Наталку Полтавку" І. Котляревського або "Невольника" М. Старицького, де не діяв хор або аматорський театр, потрібно було організувати святкове зібрання [37, с. 36].

Однією з перших відгукнулася філія "Просвіти" у Винниках, організувавши комітет із відновлення пам'ятника Кобзареві. Це був перший пам'ятник Т. Шевченкові в Україні, споруджений у 1913 р. Внаслідок українсько-польської війни у 1919 р. його було пошкоджено, тому створений комітет займався збором коштів на його відновлення. У 1924 р. скульптор А. Коверко виконував роботи з реставрації пам'ятника [38, с. 197].

Комітет звертався до Львівського староства за дозволом на святкове відкриття відновленого пам'ятника, на що отримав відмову в листі від 21 травня 1924 р., після чого було внесено скаргу до Львівського воєводства, яке постановою від 6 червня 1924 р. затвердило рішення староства. Комітет знову подав прохання щодо відкриття пам'ятника, вказавши, що свято проходить без участі запрошених осіб, на що староство погодилося, видавши дозвіл на його проведення [38, с. 197].

28 березня 1925 р. Львівське староство надіслало місцевій поліції зміст затвердженої промови для вручення голові комітету Г. Гірнякові. Святкове відкриття величного пам'ятника Т. Шевченкові відбулося 29 березня 1925 р. [38, с. 197].

Комітет для вшанування 10-ліття роковин смерті І. Франка, до складу якого входили усі українські культурно-освітні установи, звертався з проханням до Головного відділу закликати філії і читальні, щоби вони шевченківські свята закінчили у березні, найдалше до половини квітня, тому що потрібно вшанувати пам'ять про І. Франка побудовою пам'ятника на його могилі [39, с. 96]. П'яту річницю смерті І. Франка використано для того, щоб дати почин до щорічного святкування на честь Каменяря [40, с. 2]. 1 червня 1921 р. у великій залі музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові відбувався концерт, приурочений до 5-ої річниці смерті І. Франка за участю об'єднаних хорів Львівського "Бояна", "Бандуриста" під керівництвом відомого диригента С. Людкевича. Прибуток зі свята призначався на пам'ятник і могилу І. Франка [41, арк. 1].

До величного святкування пам'яті великого Каменяря приурочили загальні збори філії "Просвіти" у Бережанах, що відбувалися 29 травня 1924 р. за участю вихованців притулку сестер-служебниць Пречистої Діви Марії, які декламували твори І. Франка [42, с. 4]. До речі, 31 червня 1926 р. громада студентів-українців у Познані просила Головний відділ надіслати опис життя й діяльності І. Франка [43, арк. 45]. Однак таку інформацію могла надати лише редакція часопису "Життя й знання" [43, арк. 46].

Головний відділ повідомляв Академію наук у Києві про надсилання відозви комітетові західноукраїнських земель у зв'язку зі святкуванням 10-річного ювілею смерті І. Франка і просив її вжити заходів щодо популяризації його імені у радянській Україні [44, арк. 1]. 3 червня 1926 р. свято, присвячене Каменяреві, провадив "Сокіл-Батько", запрошуючи на нього "Просвіту" [45, арк. 13]. 28 травня 1933 р. Головний відділ повідомляв філії про те, що на Личаківському цвинтарі відбудеться урочисте відкриття пам'ятника І. Франкові, тому філії мали забезпечити приїзд делегацій до Львова [13, арк. 4]. Художник І. Труш брав участь у проектуванні пам'ятника на могилі І. Франка у Львові [46, арк. 1–5].

Заходами усіх українських культурно-освітніх і економічних товариств 5 квітня 1939 відбулося величне свято на честь 125-ої річниці народин Т. Шевченка у залі кінотеатру "Атлант" у Львові [47, с. 6]. Починаючи з 1 лютого 1933 р., Головний відділ відновив свято вшанування Т. Шевченка, організував комітет, до складу якого увійшли представники українських інституцій, його перше засідання відбулося 3 лютого 1933 р. [44, арк. 1].

Головний відділ товариства 20 березня 1936 р. оголосив поточний рік роком Т. Шевченка. Для цього усі читальні для промов, рефератів і виступів отримали місячну книжечку "Просвіти" за 1934 р., окрім того, у книгарні товариства було ще чимало написаних промов і доповідей. Також читальням

надіслано книжечку "Інсценізації вибраних творів Т. Шевченка" (Ч. 3–4). Для читальняних хорів видано пісні до слів Т. Шевченка: С. Людкевича "Заповіт" (вартістю 60 грошів (гр.), М. Лисенка "Радуйся ниво, непоплитая", ці два твори були обов'язковими для виконання на святі, Д. Січинського "Лічу в неволі дні й ночі", Б. Вахнянина "Садок вишневий коло хати", "У перетику ходила на горіхи", М. Лисенка "Орися ж ти, моя ниво", "Ой діброво, темний гаю", "Калина" та інші. До 20 квітня 1936 р. філії, розташовані поблизу Львова, подавали прізвище диригента, який би керував спільно організованим хором, утвореним із найкращих хорів повіту [44, арк. 4].

Читальні у Верхівці поліція заборонила виконувати деякі твори, серед них "Заповіт" Т. Шевченка. Староство у Сколе заборонило декламувати поему "Кавказ". Голову читальні у Скалі Борщівського повіту М. Гелетюка поліція оштрафувала за виконання на концерті "Великих роковин" І. Франка [48, арк. 5].

Святкування тих чи інших ювілеїв, пов'язаних із діяльністю відомих громадських, культурних діячів займало належне місце у діяльності "Просвіти". Голова товариства М. Галушинський у статті "Національні й громадські свята" виділяв три групи свят: до першої він зараховував свята, приурочені пам'яті відомих діячів української культури – Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Франка та інших; до другої – 60-річчя "Просвіти", річниці історичних подій; до третіх – свято книжки, ощадності та інші [49, с. 34]. Хоча ухвала надзвичайних загальних зборів від 5 березня 1924 р. визначала чотири основних свята, а саме: перше – на честь Т. Шевченка, друге – І. Франка, третє – свято книжки, четверте – свято "Просвіти" [41, арк. 2].

У міжвоєнний період свято на честь М. Шашкевича відновлено завдяки свідомим громадянам Золочівщини Ф. Зайцеві і Т. Ваньові (у подальшому голова місцевої філії "Просвіти") у 1921 р., які організували величне святкування на честь М. Шашкевича [50, с. 529–530]. 1 серпня 1926 р. заходами українських товариств Золочева у Підлиссі відбувалося крайове свято. До програми якого входили соборна Служба Божа, народне свято, пластові вправи, виступи хору, народні забави тощо [49, арк. 1].

Товариство ім. М. Шашкевича із Золочева 4 січня 1930 р. зверталось до Головного відділу щодо збору коштів на викуп Білої гори на Підлиссі у зв'язку з перенесенням туди тлінних останків М. Шашкевича. Вартість викупу становила 30 тис. зл. за 30 моргів землі, тому це товариство просило "Просвіту" надати адреси читалень, щоб надіслати відповідне звернення зі збору коштів [49, арк. 2–3, 14]. На 5 травня 1930 р. Товариство ім. М. Шашкевича так і не отримало необхідних адрес від канцелярії "Просвіти", на її звернення. З 87 філій відгукнулося лише 27. Серед них філії товариства у Борщеві, Городенці, Золочеві, Копичинцях, Перемишлі, Теребовлі та інші, які дали вказівки читальням провести свято на честь М. Шашкевича для збору коштів [49, арк. 4–5].

Реакція Товариства ім. М. Шашкевича була досить різкою, про що свідчить лист [49, арк. 5]. Товариство ім. М. Шашкевича зверталось до відділів читалень філій "Просвіти" у Золочеві, Олеську, Буську, Бродах і Зборові з проханням, щоб кожна читальня надіслала на її адресу 2–5 зл., організувала у травні-червні свято на честь М. Шашкевича, прибутком від якого скерувала б на викуп Білої Гори на Підлиссі. До проекту програми входило виконання "Боже, великий, єдиний", прочитання делегатом товариства доповіді про життя й діяльність М. Шашкевича, декламація його творів, виступ хорів із народними піснями, завершувалося свято співом "Ще не вмерла Україна". Вартість квитка на свято для дорослих складала 50 гр., для молоді – 20 гр. [49, арк. 7].

3 червня 1930 р. Головний відділ повідомляв Товариство ім. М. Шашкевича про те, що у найближчому обіжнику доручить філіям збирати кошти на викуп Білої Гори [49, арк. 9]. В обіжнику до філій і читалень "Просвіти" від 19 червня 1930 р. Головний відділ зазначав, що кожна філія, зобов'язана вибрати повітового делегата, а у кожній громаді – представника від громади. Вона мала б організувати у місцевостях концерти, фестини і вистави, масові заходи, прибутком від яких скерувати на адресу Товариства ім. М. Шашкевича у Золочеві, сприяти приєднанню членів до згаданого товариства [51, арк. 20].

Секція молоді, організована при читальні "Просвіти" у Шишколосах Золочівського повіту (опікун М. Білецький), однією з перших організувала й провела свято на честь М. Шашкевича [52, с. 4]. Вказане товариство наполягало на призначенні повітового делегата й представника від громади у кожній місцевості, де діяла філія "Просвіти", щодо проведення свята на честь М. Шашкевича [49, арк. 14].

22 липня 1930 р. Товариство ім. М. Шашкевича проводило свято на його честь, на яке запросили й "Просвіту", подякувавши їй за те, що Головний відділ видав відозву до філій і читалень із проханням співпраці з цим товариством щодо збору коштів на викуп Білої Гори [49, арк. 12]. У 1939 р. на Підлиссі передбачалося збудувати будинок ім. М. Шашкевича вартістю 50 тис. зл., тому товариство ім. М. Шашкевича зверталось до громадськості з прохання жертвувати кошти на його спорудження [53, с. 7].

Заходами філії Товариства "Учительської громади" у Тернополі 23 березня 1924 р. організовано академію на честь 50-річного ювілею НТШ й 30-річчя його наукової праці. Н. Гірняк коротко зупинився на історії товариства й привітав його голову К. Студинського і голову "Просвіти" М. Галущинського. У свою чергу голова НТШ К. Студинський виголосив доповідь про роль товариства у відродженні Галичини, а дійсний член НТШ В. Садовський виступив із науково-популярним викладом про НТШ. Закінчилася святкова академія виконанням хором гімназистів пісні "Чорна хмара з-за лиману" і збором пожертвувань на дар для інституції [54, с. 4].

Досить широко святкувався ювілей 40-річної громадсько-політичної діяльності К. Левицького [55, с. 1–3]. Головний відділ 22 листопада 1927 р. звертався до адвоката у Городенці Т. Окуневського, щоб він від імені "Просвіти" 24 листопада поточного року привітав із 60-річчям радника і громадського діяча З. Шухевича з Тишківцею [56, арк. 2].

20 квітня 1927 р. святкував 70-річний ювілей в еміграції М. Тишкевич, видатний український патріот, письменник, фундатор "Михайлової премії" при "Просвіті", член Київського наукового товариства, фундатор стипендії при цьому ж товаристві, колишній голова Київського товариства прихильників миру, перший український депутат при Ватикані, колишній голова української делегації на Паризькій мирній конференції, автор численних наукових праць тощо [57, арк. 8].

У листі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) до М. Галущинського від 13 квітня 1927 р. підкреслювалася роль ювіляра в українській історії, вказувалося на складних фінансових проблемах, у яких він опинився в еміграції [57, арк. 9]. З графом М. Тишкевичем "Просвіта" підтримувала тісні контакти, надсилала йому літературу, що видавалася у Львові. Йому належав солідний родинний архів, який він передав митрополитові Греко-католицької церкви А. Шептицькому. М. Тишкевич у листі, датованому 7 вересня 1926 р. з Жидово (Гнезна), дякував за книги, зокрема праці М. Грушевського, з яким він був особисто знайомий [57, арк. 5].

У залі музичного товариства ім. М. Лисенка 27 квітня 1931 р. відбувалася академія, присвячена пам'яті художника П. Холодного [58, арк. 1]. 1 червня 1931 р. відправлено службу на могилі І. Кивелюка, а 6 грудня 1936 р. відбулося посвячення пам'ятника на могилі [59, арк. 1–2]. У зв'язку зі смертю довголітнього голови "Просвіти" Ю. Романчука надіслано співчуття від дирекції УНДО, українських товариств Австрії, "Українського технічного товариства", Союзу українських емігрантських організацій і Українського університету (Прага), Української бібліотеки ім. С. Петлюри (Париж), "Просвіти" (Луцьк), Союзу українських пластунів-емігрантів, Українського академічного комітету (Прага), телеграфного агентства "УКBURO" (Женева), Національного музею Львова, Українського педагогічного товариства (Прага), Українського історичного кабінету в Празі. "Просвіта" 30 квітня 1932 р. зверталася до магістрату Львова з тим, щоб, зважаючи на фінансову скруту, звільнити товариство від оплати 300 зл. за гріб для Ю. Романчука [60, арк. 4, 6–7, 18, 26–27, 29, 31–35, 38, 40–41].

С. Булак, голова комітету, утвореного з представників українських установ Сколе, звертався 23 жовтня 1932 р. "До всіх українських установ і цілого українського громадянства Скільського округу!" з метою проведення повітового свята на честь великого українського державника, гетьмана Івана Мазепи з нагоди 300-ліття його народження [61, арк. 1]. 11 червня 1933 р. І. Брик звертався від імені редакційної колегії "Життя й знання" до комітету до святкувань 30-річчя літературної праці Ф. Косовського [61, арк. 2].

На звернення комітету від жовтня 1934 р., утвореного з представників українських інституцій "Просвіти", НТШ, "Рідної школи", Союзу українок, Товариства українських письменників і журналістів, "Учительської громади", Ревізійного союзу українських кооператорів, "Сільського господаря", "Бояна", музичного товариства ім. Лисенка, академічного хору "Бандурист", українського співацького товариства "Сурма", "Відродження", до складу якого увійшли голова І. Брик, Р. Купчинський, В. Сімович, І. Охримович, З. Пеленський, М. Дужий, І. Німчук, П. Петрик ухвалено урочисто вшанувати 100-річчя від дня народження видатного українського письменника Ю. Федьковича, першого редактора видань "Просвіти", який збагатив своїми творами репертуар українського театру [62, арк. 1]. Відповідним чином відсвятковано 100-річчя члена-засновника "Просвіти", довголітнього її голови О. Огоновського. 3 червня 1934 р. "Просвіта" була запрошена на святкування 50-річчя української кооперації у Галичині. До програми святкувань входило посвячення прапора А. Шептицьким [63, с. 3].

25 жовтня 1927 р. Народна організація українців Львова повідомляла "Просвіту", що на нараді від 20 жовтня поточного року ухвалено вважати 1 листопада національним святом, тому всі українські установи повинні оголосити його вихідним [64, арк. 1]. Головна управа "Рідної школи" вважала 1 листопада – українським євшан-зіллям [65, арк. 1–8]. Святкування роковин, пов'язаних із відродженням соборності України, бою під Крутами, не носило загального характеру, а локальний, насамперед це було пов'язано з впливом влади. Свято проходило 29 квітня 1934 р. у читальні

"Просвіти" Елеонорівки, на якому, окрім традиційної програми, М. Олійник зачитала реферат про "Бій під Крутами" [66, с. 7].

19 червня 1927 р. "Сокіл-Батько" провів обласне сокільське свято з нагоди 10-річчя українського зриву на Великій Україні, на яке запрошував "Просвіту" [45, арк. 21]. 25 травня 1936 р. планувалося святкувати роковини смерті Головного отамана військ УНР С. Петлюри [67, арк. 55]. Святкові збори з нагоди 10-річчя смерті С. Петлюри організовано 7 червня 1936 р. філією у Дрогобичі, які відкрив її голова С. Витвицький. Реферат про життя й діяльність С. Петлюри зачитав Д. Бурко, студент М. Гуменний продекламував вірш "Чуєш націє" [68, с. 5]. В. Бемка, голову повітового комітету з вшанування 10-х роковин смерті С. Петлюри, за проведення святкування Бережанське староство покарало на 500 зл. або 50 днів арешту. Український центральний комітет і Головна управа товариства ім. С. Петлюри у Варшаві засудили резолюцію вироку Паризького суду присяжних у справі вбивства Головного отамана військ УНР [69, арк. 23].

Голова повітового комітету культу героїв у Станиславові Ю. Олесницький 8 травня 1936 звертався до усіх українських установ і товариств у повіті в справі походу на могили героїв [61, арк. 5–6]. 24 січня 1926 р. правління Української станиці й Української громадської організації у Каліші й околицях проводило свято на честь 8-ої річниці проголошення самостійної Української Народної Республіки [70, арк. 43–44]. 27 квітня 1926 р. Союз українських приватних урядовців Галичини (СУПРУГА) повідомляв "Просвіту", що на підставі ухвали загальних зборів день 1 травня оголошений ЗУНР державним святом, УНР від 18 квітня 1919 р. – національним, що святкується як міжнародне й державне свято ЗОУНР (Західна область Української Народної Республіки) [71, арк. 1].

Заходом усіх українських установ Ярослава й повіту 15 жовтня 1936 р. у день св. Кипріяна святкувалося 70-річчя з дня народження (50-річчя праці у Ярославі, 30-ліття парохування) К. Хотинецького у зв'язку з чим голова філії "Просвіти" у Ярославі привітав ювіляра [61, арк. 11, 14]. Комітет ювілейного дару з Бережан в особі о. Є. Бачинського закупив площу у Черчу й передав 1175 зл. на побудову будинку письменника-ювіляра Б. Лепкого [61, арк. 3].

У зверненні комітету з Кракова від жовтня 1938 у складі Б. Лепкого, професора української літератури Ягеллонського університету, В. Кубійовича, доцента цього вузу, о. П. Хруща, Ю. Генік-Березовського, лектора української мови Ягеллонського університету, Т. Сташка, асистента цього ж університету до західноукраїнських лінгвістів містився заклик підготувати наукові статті для опублікування їх у ювілейному збірнику до вшанування 30-річчя наукової праці та 60-річчя доктора І. Зілинського, професора східнослов'янських мов у Ягеллонському університеті. До речі, І. Зілинський видав такі фундаментальні праці, як "Проба упорядкування українських говорів" (Львів, 1913 р.), "Карта українських говорів" (Варшава, 1933 р.) та інші. Передбачалося, що до ювілейного збірника увійдуть праці з української філології, слов'янського мовознавства та інші, які видадуть окремим томом наукових праць УНІ у Варшаві [72, арк. 1].

Отже, особливості організації і проведення святкувань "Просвітою" полягали у використанні товариством масових заходів для популяризації свята пісні, книжки, матері, "Просвіти", Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, Д. Січинського, К. Левицького, М. Тишкевича, Ю. Романчука, Ф. Косовського, О. Огоновського, З. Шухевича, К. Хотинецького, І. Зілинського та інших українських громадських і культурних діячів, активізувало формування національної свідомості українства, сприяло вихованню молодого покоління й збереженню історичної пам'яті народу. Основна ідея, пов'язана з організацією і проведенням святкувань полягала у пробудженні національної свідомості українства. Святкування охоплювали різні аспекти національної історії та культури. Просвітянські свята сприяли консолідації нації, були дієвим виховним засобом у роботі з молоддю, збереженні й примноженні історичної пам'яті народу.

Список використаних джерел

1. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" з ілюстраціями. Видання Товариства "Просвіта". Ч. 730. Накладом Товариства "Просвіта" / С. Перський. – Львів, 1932. – 268 с. 2. Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 1993 / Ж. М. Ковба. – 128 с., іл. 3. Нарис історії "Просвіти" / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 232 с. 4. Грицан А. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства "Просвіта" на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.) / А. Грицан. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – 180 с. 5. Зуляк І. С. Діяльність "Просвіти" у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: "Воля", 2005. – 946 с. 6. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 348, оп. 1, спр. 6469, арк. 1 – 3, 3 зв, 4, 4 зв, 5–8. 7. Курдик Б. Не занехтуймо старого! (Кілька слів у справі репертуарів наших просвітянських хорів) / Б. Курдик // Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 1–2 (10–11). – С. 34. 8. ЦДАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 451, арк. 5. 9. Вісти з Філії Т-ва "Просвіта" ім. М. Шашкевича у Львові. На правах рукопису. – 1935. – Ч. 8. – С. 1. 10. ЦДАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 196, арк. 26, 34–37. 11. Свято культури // Діло. – 21 травня 1924. 12. ЦДАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 6375, арк. 1–3 зв. 13. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 317, оп. 1, спр.

27, арк. 1. 14. Конкурс // Народня Просвіта. – 1926. – Ч. 1–2. – С. 39. 15. Відповіді на конкурси // Народня Просвіта. – 1926. – Ч. 1–2. – С. 103. 16. ДАТО, ф. 294, оп. 1, спр. 76, арк. 9–11. 17. Дорошенко Н. Читаймо і шануймо книжку! (Реферат) (Інструкція. – Реферат. – Деклямації й пісні) / Н. Дорошенко. – Львів, 1931. – 31 с. 18. Мозолевський С. Вистава книжки / С. Мозолевський // Життя і знання. – 1933. – Ч. 1 (64). – С. 31. 19. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 186, арк. 1–6, 22. 20. ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 27, арк. 3. 21. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 543, арк. 10. 22. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 2065, арк. 1–14. 23. Там само, ф. 348, оп. 1, спр. 6088, арк. 7–13, 15, 17, 21. 24. Шах С. Культ Шевченка в Галичині і Т-во "Просвіта" (Помічний реферат до промов і відчитів підчас Шевченківського свята по читальнях) / С. Шах // Народня Просвіта. – 1924. – Ч. 3. – С. 49–51. 25. Шевченківський концерт в Тернополі // Діло. – 9 квітня 1924. 26. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 589, арк. 1–3. 27. Діло. – 8 травня 1924. 28. Ярослав (Шевченківські свята) // Діло. – 20 червня 1924. 29. Свячене у Войнилові // Наш прапор. – 1927. – Ч. 58 (511). – С. 2. 30. Зі Скільщини. Шевченківський конкурс // Наш прапор. – 1937. – Ч. 44 (497). – С. 2. 31. Ходорівська хроніка. Свято Шевченка // Наш прапор. – 1937. – Ч. 63 (2176). – С. 7. 32. Просвітні вісти Філії Товариства "Просвіта" в Перемишлі. На правах рукопису. – Перемишль, 1935. – Ч. 2. – 4 с. 33. Бюлетень Філії "Просвіти" в Калуші. На правах рукопису. – Калуш, 1936. – Ч. 2. – 6 с. 34. Невдячні діти! // Бюлетень Філії Товариства "Просвіта" в Ходорові. — Ходорів, 1932. – Ч. 6. – 10 с. 35. Головний виділ, 22 січня 1922 // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 7–8 (подвійне). – С. 53–54. 36. Комунікат до всіх, кому дорога пам'ять Тараса Шевченка // Народня Просвіта – 1926. – Ч. 1–2. – С. 95–96. 37. Комунікат в справі почесного Дару Просвіти // Народня Просвіта – 1926. – Ч. 1–2. – С. 35, 36. 38. Влох М. Винники-Звенигород-Унів та довкілля села. Історично-мемуарний збірник / М. Влох. – Чикаго, США, 1970. – 527 с.: іл. 39. Комунікат в справі покінчення Шевченківських Свят у місяці березні // Народня Просвіта – 1926. – Ч. 1–2. – С. 96. 40. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" у Львові за час від 1. січня 1921. до 31. марта 1923. р. – Львів, 1923. – 12 с. 41. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 67, арк. 1, 2. 42. Бережани (Заг. Збори Філії "Просвіти" – Свято Івана Франка // Діло. – 4 червня 1924. 43. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 477, арк. 45, 46. 44. Там само, спр. 81, арк. 1. 45. Там само, спр. 250, арк. 13, 21. 46. Там само, спр. 323, арк. 1–5. 47. Витвицький В. Святочний концерт у 125-ліття Т. Шевченка / В. Витвицький // Новий час. – 1939. – Ч. 54 (4546). – С. 6. 48. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 5797, арк. 5. 49. Там само, спр. 73, арк. 1–5, 7, 9, 12, 14, 34. 50. Золочівщина її минуле і сучасне. Канадське Наукове товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Торонто-Канберра: Видання комітету Золочівщини, 1982. – 661 с. 51. ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 30, арк. 20. 52. Загальні Збори Читалень "Просвіти" // Золочівське слово. – 15 січня 1933. 53. До всіх українців у краю і за кордоном! // Діло. – 27 травня 1939. 54. Діло. – 3 квітня 1924. 55. Ф. Ф. Д-р Кость Левицький. Кілька біографічних дат // Діло. – 3 червня 1924. 56. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 75, арк. 2. 57. Там само, спр. 74, арк. 5, 8, 9. 58. Там само, спр. 83, арк. 1–2. 59. Там само, спр. 84, арк. 1–2. 60. Там само, спр. 85, арк. 4, 6–7, 18, 26–27, 29, 31–35, 38, 40–41. 61. Там само, спр. 86, арк. 1–6, 11, 14. 62. Там само, спр. 87, арк. 1. 63. Вісти з філії Т-ва "Просвіта" ім. М. Шашкевича у Львові. На правах рукопису. – 1934. – Ч. 4. – 4 с. 64. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 531 с, арк. 1. 65. Там само, спр. 180, арк. 1–8. 66. З українського життя. Свято Крутів // Вісти. – 1934. – Ч. 17. – С. 7. 67. ДАТО, ф. 317, оп. 1, спр. 55, арк. 55. 68. Святочні сходи з нагоди 10-ліття смерті С. Петлюри в Дрогобичі // Бюлетин Філії Товариства "Просвіта" в Дрогобичі для Читалень "Просвіти" міста й повіту Дрогобича. На правах рукопису. – 1936. – Ч. 8–11. – С. 5. 69. ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 6805, арк. 23. 70. Там само, спр. 490, арк. 43–44. 71. Там само, спр. 7580, арк. 1. 72. Там само, спр. 89, арк. 1.

Іван Зуляк

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ "ПРОСВИТОЙ" ПРАЗДНОВАНИЙ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье проанализированы особенности организации и проведения "Просвитой" в Западной Украине в межвоенный период праздника песни, книги, матери, Т. Шевченко, И. Франко и других украинских общественных и культурных деятелей, способствовавших активизации национального сознания. Исследовано специфику проведения просветительских праздников с привлечением широких кругов украинства, просветительных центров, кооператив, школ. Слаженная и четко продуманная программа празднований свидетельствовала о значительной организационную подготовку, авторитет общества, его поддержку общественностью, давала возможность провести празднование на должном уровне.

Ключевые слова: "Просвіта", Западная Украина, межвоенный период, комитет праздника, торжества.

Ivan Zulyak

FEATURES OF ORGANIZATION AND CONDUCT "PROSVITA" WESTERN UKRAINE
CELEBRATIONS IN THE INTERWAR PERIOD

The article analyzes the features of organization and holding of "Prosvita" in Western Ukraine in the interwar period of holiday songs, books, mother of Taras Shevchenko, Ivan Franko Ukrainian and other public and cultural figures that contributed to the intensification of national consciousness. Studied the specifics of prosvita holidays involving the widest possible community of Ukrainians, educational centers, cooperative schools. Well organized and well thought out program of celebrations showed a significant organizational training, the authority of the company, its public support, offered to hold a celebration at the appropriate level.

Key words: "Prosvita", Western Ukraine, the interwar period, the committee holiday celebration.

УДК: 37.014(438)

Igor Pavliv

**ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
1918–1939 РР.**

У статті досліджено та проаналізовано проблеми боротьби за розвиток українського шкільництва на території Холмщини, Лемківщини, Надсяння упродовж 1918–1939 рр., розкрито етапи широкомасштабної полонізації українського населення краю, ліквідацію українських освітніх установ та організацій.

Ключові слова: Польська держава, шкільна політика, шкільництво, освітній закон, утравкістичні школи.

"Духовне здоров'я" кожної нації значною мірою залежить від рівня освіченості та релігійності населення, ставлення молодого покоління до культурних здобутків попередників. В умовах бездержавності, упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. відстоювання прав українців на вільний розвиток мови, культури, традицій стало основоположним завданням національно свідомої української інтелігенції, наріжним каменем діяльності українських політичних партій. Особлива увага у цей період приділялася проблемі боротьби за українське шкільництво, адже збереження української за своїм духом школи забезпечувало якісний культурно-освітній поступ українського народу.

Мета цього дослідження полягає в комплексному вивченні й об'єктивному висвітленні становища та розвитку українського шкільництва на території Холмщини, Лемківщини, Надсяння упродовж 1918–1939 рр.

Завдання полягають в аналізі етапів диспропорції між чисельністю польських та українських шкіл, що призвело до полонізації системи освіти та погіршення якості навчання в українських школах.

Аналізуючи основні наукові праці з проблеми дослідження, слід відзначити, що питаннями українського шкільництва на території Холмщини, Лемківщини, Надсяння в період 1918–1939 рр. займалися, зокрема, В. Панасюк, Б. Благий, О. Аркуша, Н. Кошелева, Б. Гречина. Основна частина архівних матеріалів із проблематики зосереджена в Центральному державному історичному архіві України у Львові, фонд 179 "Шкільні кураторії Надсяння 1924 р."; Державному архіві міста Перемишля, зокрема у фонді 2 "Закон про деякі положення полонізації шкільництва Лемківщини". Автором використано матеріали української періодики, газет "Діло", "Наше життя".

У 1918–1920 рр. Польська держава вела відчайдушну боротьбу за територію західноукраїнських земель із армією Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Не стала винятком Холмщина, Лемківщина, Надсяння – у складній геополітичній ситуації за край точилася особливо гостра боротьба. Однак після укладення Варшавського договору 1920 р. між УНР і Польщею, та Ризького мирного договору 1921 р. між радянськими республіками й Річчю Посполитою, територія Холмщини, Підляшшя і Полісся увійшла до складу Польської держави, що відкрило шлях до широкомасштабної полонізації місцевого українського населення.

В умовах військових дій 1918–1920-х рр. польський уряд не приділяв належної уваги питанням шкільництва, як зрештою й освіти загалом. Однак уже упродовж 1919–1921 рр. польський уряд

ліквідував на етнічних українських землях – Холмщини, Надсяння, Лемківщини та інших територіях 25 % українських шкіл у порівнянні із довоєнними роками. Диспропорція між чисельністю польських та українських шкіл призвела, з одного боку, до полонізації системи освіти, а з іншого – до погіршення якості навчання в українських школах. "Наука зводиться до забавки, до крикливих польських маніфестацій...", – констатували сучасники [1, с. 1]. Більше того, закінчивши українську школу, українські діти не могли продовжити навчання у фаховій або ж вищій школі.

17 березня 1921 р. ухвалена конституція Польщі. Низка статей основоположного державного документу вперше гарантувала національним меншинам право на освіту рідною мовою, створення національно-культурних товариств, а також на збереження самобутності й самосвідомості. Зокрема, у ст. 109 зазначалося: "Кожний громадянин має право зберігати свою національність, охороняти свою мову і свої національні прикмети...". Національних меншин стосувалася також ст. 110, у якій вказувалося, що "польські громадяни, приналежні до меншин за їх національністю, віросповіданням або мовою, мають рівне з усіма іншими право засновувати благодійні, релігійні й громадські заклади, мати нагляд за ними, ними завідувати і користуватися" [2, арк. 113].

Однак конституційні норми залишилися політичними деклараціями, які так і не були впроваджені у життя. Кореспондент "Діла" з цього приводу зауважив: "Обіцянки про надання українцям права відчиняти приватні середні школи при додержанні умов, зазначених в конституції, фактично обертаються у глум і насмішку..." [3, с. 1]. Українська громадськість вимагала виконання статей 109, 110 та 113 конституції Польщі, які декларували широке самоуправління у мовному та національно-культурному житті українців, а також національних меншин загалом [4, с. 20].

Рішення Ради держав Антанти від 14 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до складу Польської держави прискорило полонізацію українських освітніх закладів. У цей період саме освіта стала основним засобом боротьби проти українства. Обіжник Львівської шкільної кураторії від 30 жовтня 1923 р. констатував: "Всі школи як публічні, так і приватні на території Речі Посполитої є в тіснішій значинні цього слова польськими школами. Про інші школи, не відповідаючи ідеї польської державності в польській державі, не може бути й мови" [5, с. 3].

"Ця шкільна політика зробила те, що десятки українських сіл в кожному повіті не мають українських шкіл..., – констатували дописувачі "Діла", – Українські школи просто нищать тим, що забираються в них будинки, забирається майно на потреби школи польської..." Упродовж 1922 – початку 1923 рр. тільки на Холмщині звільнено близько 200 українських учителів. Їх місця займали учителі-поляки, які отримували посаду "без всяких формальностей". Подібна ситуація склалася на Лемківщині, що входила до Краківського шкільного округу. Якщо у 1911–1912 навчальних роках в окрузі функціонували 76 українських шкіл і 1470 – польських, у 1921–1922 рр. їх кількість зросла до 79, тоді як польських – до 1958 [6, с. 3]. Чільні діячі Української народної партії (УНП) констатували: "Навіть та мізерна рештка здобутків, що лишилась на 1 січня 1923 р. в школі, церкві і т. д. поховані. Відібрано там все: школу, церкву, землю, громадянські права, працю здушено, обмежено навіть таку власність, як ім'я українське – нашу національну назву і прецедповано якийсь неповажний термін (русин)..." [7, с. 2].

Для узаконення ліквідації іншомовних шкіл, польський сейм 31 липня 1924 р. прийняв "Закон про деякі положення в організації шкільництва", що згодом отримав назву "кресового" шкільного закону. "В дійсності був він (шкільний закон – авт.) вимірний проти нас, – констатував сенатор М. Черкавський 22 червня 1925 р. під час обговорення міністерства освіти, – щоби ним відібрати і ту решту прав, ту решту нашого доробку, яку ми мали на полі шкільництва...". Згідно з нормативно-правовим актом, який не поширювався на територію Лемківщини, Холмщини і Підляшшя [8, с. 1] у державних школах, на територіях де проживало 25 % непольського населення батьки, за умов наявності в шкільній окрузі 40-а дітей шкільного віку, могли отримати освіту рідною мовою [9, с. 3]. Закон позбавив українців права організації народних шкіл.

Закон також передбачав утворення у Східній Галичині так званих "спільних шкіл" для "згідного співжиття людности національно мішаних земель...". У ст. 4 вказувалося: "В загальних школах 1, 2 і 3-класових – як приватних так і державних – з непольською мовою навчання є обов'язкова наука польської мови, яка запевнює знання її для практичних цілей у знанні й письмі. У загальних школах 4, 5, 6 і 7-класових – як приватних так і державних – з непольською мовою навчання маєтись вести обов'язково по-польски науку польської мови, польської історії і науки про сучасну Польщу...".

Дискримінаційною щодо українського населення регіону була також ст. 6, що передбачала об'єднання в окремих місцевостях польських та українських шкіл в одну спільну двомовну. Після об'єднання шкіл передбачалося, що українською мовою викладатиметься: релігія (для греко-католиків та православних), латинська та українська мова, малювання та фізкультура (15 год./тиждень), натомість польською – релігія (для римо-католиків), польська мова, історія, географія, математика і природа (17 год./тиждень). "На українську мову (крім хіба що самої

української мови), припадають самі мертві предмети, – констатували журналісти "Діла", – які мають підрядне значіння в формуванні світогляду учня" [8, с. 1].

Фактичний стан, який посідала українська мова на західноукраїнських землях, свідчив про дискримінаційне щодо неї відношення з боку польської влади, яка прагнула якнайшвидше ополячити українське населення, передусім, шляхом полонізації українських навчальних закладів усіх типів. Обмеження польськими законами прав української мови, а також численні невиконання та перекручення на практиці навіть того мінімального обсягу прав, які вони їй гарантували. "Ці законні постанови без коментарів говорять ясно, – йдеться у "Ділі", – скільки енергії треба буде вложити українському громадянству, щоби... там де нам це належиться добитися школи з викладовою українською мовою..." [10, с. 3].

Таким чином, після ухвалення закону про освіту від 31 липня 1924 р. утравізм, де-факто, став основною освітньою доктриною Варшави до початку Другої світової війни. У двомовних школах польська мова поступово ставала домінуючою – нею викладалася арифметика, геометрія, всесвітня історія та історія Польщі. Українською мовою влада дозволяла проводити тільки бесіди, а рідну мову діти з числа національних меншин розпочинали вивчати тільки з другого класу. Міністр освіти С. Добруцький констатував: "Культурні потреби українців повинні бути в цілій повній заспокоєнні, бо український народ дійшов вже до тої ступені розвою, в якій не може бути мови про його винародовлення" [10, с. 4].

У доповненнях до освітнього закону, що побачили світ на початку 1925 р. вимагалось від батьків дітей шкільного віку письмового підтвердження їх бажання на отримання освіти рідною мовою. Відповідні документи польська влада змушувала батьків подавати до місцевих в'їтів або ж нотаріусів, які чинили будь-які можливі перепони на шляху до реєстрації заяв. Найпоширенішим способом у відмові реєстрації заяв залишалася вимога "метрикального витягу для доказу, що селянин має дітей шкільного віку". Крім того, місцеві шкільні інспектори наполягали, щоб селяни приносили заяви особисто і таким чином відмовляли колективним зверненням цілих громад. Зловживання місцевих чиновників викликало хвилю обурення українців, яке, зважаючи на розпорошені національно-державницькі політичні сили, не переросло у протестні акції.

Шкільний плебісцит 1925 р. підтвердив полонізаційні наміри польського уряду у сфері освіти на західноукраїнських землях. Критичні виступи відомих українських громадсько-політичних діячів у пресі надалі залишалися непоміченими польською стороною. Українці наголошували, що шкільна політика Польської держави на Холмщині, Лемківщині та Надсянні суперечила міжнародним правовим актам, передусім статтям т. зв. Малого Версальського трактату про національні меншини – договору Другої Речі Посполитої з країнами Антанти стосовно забезпечення прав непольських народів [11, арк. 143].

Отже, "Закон Грабського" суттєво ускладнив українсько-польські відносини у Західній Україні. У листі до міністра освіти начальник кураторії Львівського шкільного округу наголошував: "Постійне перебування в атмосфері мовної боротьби матиме негативний моральний вплив на учнів, не сприятиме громадянському вихованню" [12, арк. 113]. У листі до міністра внутрішніх справ від січня 1927 р. львівський воєвода вказував, що подальше ухвалення антиукраїнських законодавчих актів у сфері освіти є небажаними напередодні виборів до парламенту Польщі.

Незважаючи на попередження місцевих чиновників, уряд Польщі не відступив від визначеної законом 1924 р. полонізаційної лінії, що призвело до запеклих дебатів між українськими і польськими послами над проблемою шкільництва на етнічних українських землях у польському сеймі і сенаті. Партії національно-державницького табору використовували трибуну парламенту для захисту прав українців у національно-культурній сфері на всіх етнічних українських землях.

19 червня 1928 р. Український клуб чи не вперше вніс два законопроекти, які стосувалися покращення якості освіти на українських землях у складі Польщі: про заснування Українського університету у Львові; про школи з українською, білоруською і литовською мовами викладання, якими пропонувалося замінити утравістичні школи. Однак законодавчі ініціативи УПР залишилися непоміченими проурядовою більшістю. Польські депутати не зважали на статистику, що свідчила про поступову ліквідацію української школи. Зокрема, уже наприкінці 1923 р. на етнічних українських територіях було ліквідовано 827 українських шкіл. Упродовж 1924–1925 рр. їх кількість зменшилася ще на 303 одиниці [13, с. 1]. У 1925–1926 р. сполонізовано 2065 українських шкіл. Надалі ситуація суттєво не змінилася: у 1926–1927 рр. кількість українських шкіл зменшилася до 925, а у 1927–1928 рр. на українських етнічних землях нараховувалося 774 українські школи. Водночас у 1929–1930 рр. кількість утравістичних шкіл залишилася практично без змін – 1794 [12, арк. 113].

Ігнорування законопроектів у сфері освіти, змушували Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП) шукати інших шляхів захисту українського шкільництва. 16 грудня 1930 р., депутати УНДО подали інтерпеляцію (запит

до Ради міністрів Польщі щодо безпідставного переселення учителів-українців на польські землі. Автори подання констатували: "Учительство українське падає жертвою нелюдської ненависти і нетолерантності національної... інспекторів або також демагогів політичних..." [14, арк. 6]. Звернення українців стало відповіддю на заяви міністра освіти Польщі С. Грабського. Який повідомляв про те, що майже повністю ліквідував українське шкільництво, а саме: понад 1200 українських шкіл було перетворено на двомовні – утравістичні; українська мова під польським пануванням втратила права другої офіційної мови; зникли українські написи з державних установ; адміністративна влада більше не друкувала двомовних текстів.

Незважаючи на репресії над українськими парламентаріями, із початком 1931 р. критика уряду Польщі українськими депутатами посилювалася. 13 січня 1931 р. один із лідерів Української парламентської репрезентації (УПР) – М. Рудницька під час голосування за бюджет міністерства внутрішніх справ, заявила, що освітня політика польської держави повністю залежна від діяльності цього міністерства і звинуватила його у закритті низки українських гімназій [15, с. 2]. Окреслену проблему депутат порушувала також 14 січня того ж року в бюджетній комісії сейму при розгляді бюджету міністерства освіти і віросповідань [16, с. 3].

Критичні випадки українців на адресу уряду не залишилися непоміченими його очільником. Відповідаючи на критичні запити українських депутатів щодо примусового переселення українських учителів, голова Ради міністрів В. Славек 9 лютого 1931 р. повідомив, що усунення українських учителів від виконання службових обов'язків та переселення їх на західні землі Польщі пов'язане з тим, що "вони не дбали про належний напрям і виховуючий вплив школи, при чому переносили на її терен невластиві методи політичної агітації, а діяльність окремих з них мала виразний антидержавний характер". У відповіді також наголошувалося, що в таких умовах добро школи було "заражене" на небезпеку і шкільна влада мала на меті усякими способами їй запобігти [17, с. 2].

Антиукраїнська за змістом освітня політика Польщі стала особливо помітною після внесення Блоку Безпартійної співпраці з урядом (ББСУ) на розгляд парламенту Польщі законопроектів "Про шкільний устрій" та "Про приватні школи і наукові та виховні заклади" (лютий-березень 1931 р.). Перший передбачав скасування двох перших класів гімназії і поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей. За умови ухвалення законопроекту, тільки закінчення початкової школи другого ступеня (6 класів) давало право вступу до гімназії. Це ускладнювало доступ до середньої освіти дітям українських селян – українці не мали жодної шестикласної державної школи, а тільки три семикласні: у Львові, Перемишлі і Коломиї. Право вступу до вищих навчальних закладів давало закінчення ліцеїв, яких українці теж не мали.

Українські депутати запропонували низку поправок до законопроекту. Зокрема, соціалістичні радикали пропонували: враховувати при укладанні програм для шкіл потреби навчання історії і географії національних меншин у Польщі, кожної зокрема; до складання програм залучати наукові установи цих меншин (для українців – Наукове товариство ім. Шевченка у Львові); утворювати ліцеї з української і білоруською мовами викладання. Однак про урядова більшість сейму не взяла до уваги зауваження української сторони [18, арк. 27].

27 жовтня 1931 р. на засіданні освітньої комісії сейму обговорювалася проблема закриття українських гімназій. Польський депутат М. Войтович наголошував на тому, що Дрогобицьку і Рогатинську гімназії було закрито у зв'язку з приналежністю їх учнів до Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) та участю у саботажних акціях, що у будинку Рогатинської гімназії під час обшуку, нібито, було знайдено зброю, а в Дрогобицькій було заарештовано директора гімназії і 30 учнів. Саме тому депутат М. Войтович назвав внесення українських послів щодо відновлення діяльності названих українських навчальних закладів "неактуальними і безпредметними" та запропонував їх відкинути [6, с. 4].

У відповідь на це М. Рудницька наголосила, що закриття гімназій було "частиною пацифікаційної концепції уряду". Вона пояснила, якої шкоди завдано молоді, учительському складу та українському громадянству в цілому через закриття двох українських закладів. Факти, які наводила М. Рудницька, були настільки переконливі, що її заяву підтримали польські депутати Донецький, та Шидельський, а Бабський заявив, що українські гімназії "не є ніяким актом ласки від уряду і польського громадянства, а самозрозуміле право українського населення".

Питання відкриття трьох українських гімназій надалі піднімалося українськими депутатами у польському парламенті. Зокрема, 18 грудня 1931 р. його знову порушила М. Рудницька, згодом – Д. Великанович, С. Баран та інші депутати. Проте, на жаль, польська влада так і не проявила доброї волі, не зробила жодного зустрічного кроку у питанні відновлення несправедливо закритих українських державних гімназій. Більше того, міністр віросповідань Польщі у відповідь на одну з промов депутата Д. Великановича стосовно неправомірного закриття трьох українських гімназій, відкрито заявив: "Або бажаєте спокійної культурної праці в межах польської держави, або хочете

борби, а тоді я прирікаю Вам, що буду протидіяти плеканню в молоді елементу борби з народом і польською державою всіми середниками, які право дає мені до руки" [19, с. 5].

Загалом, упродовж 1931–1932 рр. більшість прийняла тільки одну поправку УПР, у якій йшлося: "Сейм взиває уряд, щоби при виконванні бюджету держави на 1931–1932 рр. та передовсім бюджетів міністерств освіти й віросповідань, хліборобства, праці й суспільної опіки та внутрішніх справ, у відділах та параграфах, які відносяться до підтримування позашкільної освіти, фізичного виховання, приватного загальноосвітнього і професійного шкільництва, наукових установ, опіки над мистецтвом, підтримування дрібного хліборобства, хліборобського досвідництва, піднесення рільничої торгівлі, опіки над емігрантами, молоддю і дітьми, над воєнними інвалідами, суспільної самопомочі, боротьби з недугами і т. п. – щоби справедливо взяв під увагу також потреби українських і білоруських суспільних організацій". Часопис "Діло" красномовно називало цю поправку "чисто плятонічно-риторичною", ні до нічого не зобов'язуючою [20, с. 1].

На початку 1932 р. українські парламентарі продовжили боротьбу за українізації школи на етнічних українських землях. 18 лютого того ж року М. Рудницька виступила у дискусії під час розгляду законопроекту "Про приватні школи і наукові та виховні заклади". Зважаючи на те, що пропонується урядом закон мав низку недоліків (зокрема у ст. 2, 6, 49), членкиня УПР пропонувала відмовитися від нього. Щодо законопроекту "Про приватне шкільництво", М. Рудницька наголосила на його шкідливості, оскільки він запроваджував поліційну систему в життя школи. Ст. 2 і 6 закону передбачали надання відомостей про політичну "благонадійність" засновника школи та членів учительського колективу, а ст. 49 на практиці вимагала від педагогів шпигувати за українською молоддю та доносити на неї органам державної поліції.

Отже, цей законопроект піддавав українські приватні школи під владу "поліційних чинників", оскільки керівництво педагогічним колективом мало здійснюватись не міністром освіти, а начальником відділу безпеки [21, с. 4].

Депутат заявила, що приватне шкільництво для українців – "це одинока школа, яка виховує молоде покоління в національному дусі" і має величезне значення для українського населення, яке "стало відірване від своїх національних коренів" і проживає в межах чужої держави. Вона назвала цей законопроект "таким злим, що його годі поправити", тому Український клуб відмовився його підтримати.

Виступаючи в сеймі 26 лютого поточного року від імені УПР, М. Рудницька вкотре піддала критиці законопроект про "Шкільний устрій" як такий, що закриває українській молоді доступ до освіти. Вона виступила також проти положення про "державне виховання", розцінивши його як "намагання відібрати в українців всякий вплив на виховання нових поколінь і втягнення української молоді до чужої виховної системи з метою видерти з душі цієї молоді національні ідеали". Цьому положенню вона протиставила принцип "національного виховання". Свою промову посолка завершила словами: "Можете, панове, принаймні до часу, одержувати над нами перемоги в тих ділянках, де вирішує фізична сила, але душі української дитини в нас не відберете. Цю боротьбу за душу української дитини ви програєте!" [22, с. 3].

Щоби надати видимої законності реакційним акціям польської влади в освітній сфері, у 1932 р. на основі декрету президента, уряд провів новий шкільний плебісцит. Проте, і на цей раз шкільна й загальна адміністрація не зупинилася перед різноманітними засобами, щоби його результати не вийшли на користь українського населення у Галичині. Незважаючи на те, що у 1932 р. батьки 400 тис. українських дітей зібрали 300 тис. декларацій, втричі більше, ніж у 1925 р., з вимогою рідної мови навчання їхніх дітей у школах, близько 500 українських шкіл були перетворені на польські або утравкістичні. У результаті – майже на 20 % погіршилося становище українського шкільництва [23, с. 659].

Питання шкільного плебісциту порушувалася УПР упродовж 1932–1933 рр. Отримуючи численні скарги на місцеву владу та органи поліції, українські депутати і сенатори подавали інтерпеляції до уряду, в яких наводилися конкретні факти фальшування шкільних декларацій, а відтак – і результатів плебісциту. Зокрема, Д. Великанович від імені президії УПР у зверненні до міністра віросповідань і освіти 30 березня 1933 р. наголошував на тому, що під час шкільного плебісциту відбувалися масові зловживання. Він дорікав урядові за те, що той ніяк не реагував на запити українських депутатів у цій справі і наполягав, щоби влада поклала край такій політиці та припинила зловживання під час організації та проведення плебісцитової акції.

Про фальсифікацію результатів плебісциту та зловживання польської адміністрації голова УПР Д. Левицький у промові на пленарному засіданні сейму 3 листопада 1933 р. зауважив: "В тих оселях, де досі існувала українська школа, виманювано підступом або просто фальшовано підписи на деклараціях з домаганням польської мови навчання. Тайність декларацій, що їх вносили за польську мову, робить просто неможливим виказати підроблені підписи на деклараціях. Отак під

маскою урядової тайни ховається злочин фальшування. В тих оселях, де була утраквістична школа й батьки внесли декларації, вимагаючи української викладової мови, там шкільні кураторії відмовили цьому домаганням, мотивуючи, що батьки всіх тих дітей, які не внесли декларації, вимагають тим самим польської мови навчання. Найвищий Адміністраційний трибунал станув на становищі, що таке вирішення суперечить закону, а проте кураторії й Міністерство освіти боронять дальше свого парадоксального становища" [24, с. 4]. Однак інтерпеляції та внески Українського клубу щодо зловживань під час шкільного плебісциту залишилися поза увагою польського уряду.

Справа українського шкільництва піднімалась ундовськими парламентаріями у польському сеймі і в наступні роки. 18–20 лютого 1933 р. на засіданні сейму тривала дискусія над проектом закону "Про академічні школи". 21 лютого 1933 р. Український клуб зробив внесення до цього закону, суть якого полягала у створенні як окремої самостійної академічної школи українського університету у Львові. В. Загайкевич зазначив, що внесення Українського клубу і боротьба українців за самостійний український університет у Львові є доказом нестримного прагнення українського народу до розвитку всіх його цінностей у всіх сферах життя, зокрема у сфері освіти. Депутат Л. Макарушка на цьому засіданні звернув увагу на польський закон про засади воєводського самоврядування від 26 вересня 1922 р., який зобов'язував створення українського університету протягом двох років, тобто до 25 вересня 1924 р. Він зазначив, що невиконання цього закону свідчило перш за все про хиткість правового порядку в Польщі і невиконання нею міжнародних зобов'язань [25, с. 3]. Проте 4 березня 1933 р. під час голосування були відкинені всі внесення українських послів, і закон "Про академічні школи" було прийнято голосами санаційної більшості [26, с. 4].

Польський дослідник С. Маерсберг зауважив, що у 1934–1938 рр. "тривав процес кількісного зростання утраквістичних шкіл... при одночасній стагнації чисельності українських шкіл". Згідно інформації польських статистичних органів, у Західній Україні у 1936–1937 навчальних роках нараховувалося 398 державних початкових шкіл [4, с. 20].

"Нормалізація" польсько-українських відносин, що розпочалася у 1935 р. не принесла для українців бажаних змін в освітній сфері. Підтвердженням полонізаційних намірів уряду став черговий плебісцит 1937 р. Згодом, у 1938 р. підготовлений і виданий проект розпорядження міністерства освіти "У справі виконання закону від 31.07.1924 р. та змін деяких постанов в організації шкільництва", узгоджений із міністерством внутрішніх справ. Згідно з розпорядженням зміна мови навчання в існуючих школах може бути проведена тільки з початком нового навчального року і розповсюджується виключно на перший клас. Параграф 12 передбачав можливість зміни мови з ініціативи кураторії, якщо чиновники побачать, що мова у школі не відповідає мовному стану у певній місцевості.

Таким чином, після включення західноукраїнських земель до складу Польської держави, розпочалася широкомасштабна полонізація українського населення краю, ліквідація українських освітніх установ та організацій. Дискримінаційну щодо українців краю політику у сфері освіти започаткував закон від 31 липня 1924 р., який санкціонував так звані утраквістичні школи, зробив домінуючою у середній школі польську мову. Ухвалені на межі 1920–1930-х рр. закони у сфері освіти діяли без суттєвих змін до початку Другої світової війни. У 1937–1939 рр. у Польщі була тільки 461 (41 приватна) загальна школа та 24 гімназії і ліцеї з українською мовою викладання (19 приватних). Утраквістичними були 3064 загальні та 2 середні школи. Водночас в українських школах не вистарчало підручників, через що діти були змушені навчатися із польських книжок.

Список використаних джерел

1. Українська дитина без школи і науки // Діло. – 12 жовтня 1922. – С. 1.
2. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 369, арк. 113.
3. Діло. – 8 березня 1933. – С. 1.
4. Statystyka szkolnictwa. 1937–1938. – Warszawa, 1938. – S. 20.
5. Збройна і культурна війна: Статистика шкільна // Діло. – 21 жовтня 1924. – С. 3.
6. Українська школа. – 1938. – Ч. 7–12. – С. 3–4, 7.
7. За українську школу під Польщею // Діло. – 24 березня 1928. – С. 2.
8. Оборона українського шкільництва й учительства // Діло. – 15 листопада 1927. – С. 1.
9. "Нова ера" в шкільництві // Діло. – 30 серпня 1925. – С. 3.
10. Про нас і нашу школу // Народний Вісник. – 10 листопада 1927. – Ч. 31. – С. 3–4.
11. Державний архів Рівненської області, ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 143.
12. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 369, арк. 113.
13. За українську школу під Польщею // Діло. – 22 березня 1928. – С. 1.
14. ДАІФО, ф. 2, спр. 763, арк. 6.
15. Діло. – 16 січня 1931. – С. 2.
16. Діло. – 17–23 січня 1931. – С. 3.
17. Діло. – 1931. – 5 березня. – С. 2.
18. Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 179, оп. 2, спр. 15, арк. 27.
19. Діло. – 26 грудня 1931. – С. 4.
20. Кедрин І. Бюджет Польщі / Кедрин І. // Діло. – 8 лютого 1931. – С. 1.
21. Діло. – 21 лютого 1932. – С. 4.
22. Діло. – 5 березня 1932. – С. 3.
23. Sprawy Narodowościowe. – 1932. – S. 659.
24. Діло. – 6 листопада 1933. – С. 4.
25. Діло. – 23 лютого 1933. – С. 3.
26. Діло. – 8 березня 1933. – С. 4.

Игорь Павлив

**ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ПОЛЬШИ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ
1918–1939 ГГ.**

В статье исследованы и проанализированы проблемы борьбы за развитие украинских школ на территории Холмичины, Лемковщины, Надсяння в течение 1918–1939 гг., раскрыты этапы широкомасштабной полонизации украинского населения края, ликвидация украинских образовательных учреждений и организаций.

Ключевые слова: Польское государство, школьная политика, образование, образовательный закон, утраквистычские школы.

Igor Pavliv

EDUCATION POLICY AT WESTERN POLAND 1918–1939

The article examines and analyzes the problems of the struggle for development of Ukrainian education in Holm, Lemko, Nadsyannya during 1918–1939, uncovered a large-scale stages polonization Ukrainian territory's population, the elimination of Ukrainian educational institutions and organizations.

Key words: Polish State, school policy, education, educational law, bilingual school.

УДК 94(477)

Тарас Дідух

**СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ
У 1953–1964 РР.**

У статті аналізуються зміни в конфесійному житті Римо-католицької церкви на території Тернопільської області у 1953–1964 рр., досліджуються заходи радянської влади, скеровані на обмеження її діяльності.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Ватикан, конфесія, релігійна політика, державно-церковні відносини.

Процес відродження релігійно-церковного життя після здобуття Україною незалежності сприяв посиленню наукового інтересу до особливостей державно-церковних відносин в радянський період. Важливе місце у цих відносинах займала Римо-католицька церква (РКЦ). Її підпорядкування Святому Престолу завжди розцінювалося радянською владою як загроза комуністичній ідеології. Відтак діяльність РКЦ знаходилася під пильною увагою партійного і радянського керівництва.

Відкриття архівних документів дозволяє сучасним дослідникам, на основі нових методологічних підходів, виявити особливості та закономірності взаємовідносин між державою і РКЦ, дослідити причини протистояння між цими суб'єктами. Дослідження діяльності РКЦ в масштабах СРСР, УРСР та на регіональному рівні, заповнює ту історичну прогалину, що склалася в сучасній історичній науці в цілому і релігієзнавчій зокрема.

При написанні пропонованої статті автор використав документи Державного архіву Тернопільської області (ДАТО), що дозволило провести комплексне дослідження діяльності РКЦ на території Тернопільської області упродовж 1953–1964 рр., проаналізувати зміни, що відбувалися у римо-католицькій конфесії внаслідок тиску на неї органів радянської влади.

Об'єктом дослідження є становище РКЦ на Тернопільщині у 1953–1964 рр.

Предмет дослідження – механізми взаємодії римо-католицьких громад з радянськими органами влади та зміни у конфесійному житті римо-католиків внаслідок репресивної політики держави щодо РКЦ.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1953–1964 рр., час керівництва країною М. Хрущова.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами Тернопільської області.

Метою статті є дослідження особливостей політики радянської влади щодо РКЦ на Тернопільщині у 1953–1964 рр.

Основні завдання публікації випливають з мети і полягають у комплексному дослідженні ставлення радянської влади щодо римо-католицької конфесії, з'ясуванні особливостей у

взаємовідносинах між радянськими органами влади і римо-католиками на території Тернопільської області.

В історичній науці проблема політики радянської влади щодо РКЦ у період керівництва країною М. Хрущова належить до малодосліджених. Окремі аспекти цієї проблеми у своїх працях дослідили такі науковці, як Е. Бистрицька [3], В. Войналович [4], А. Колодний [14], В. Сергійчук [18], О. Бажан, Ю. Данилюк [1], В. Байдич [2], О. Гура [5], С. Горбач [6], О. Калакура [15], А. Моренчук [16], В. Осадчий [17].

Значне місце РКЦ займає у дослідженнях Я. Стоцького, праці якого є важливим джерелом у вивченні цієї проблеми [19–21]. Проте низка аспектів у діяльності РКЦ на Тернопільщині ще потребують детальних досліджень.

В результаті особливостей історичного розвитку на території Тернопільської області до 1945 р. за кількістю віруючих та духовенства РКЦ займала друге місце, поступаючись лише Греко-католицькій церкві (ГКЦ). Причиною такої ситуації було те, що упродовж тривалого часу область була під владою Польщі, ця обставина сприяла формуванню на Тернопільщині численної групи етнічних поляків, віруючих римо-католицької конфесії. Проте загострення радянсько-ватиканських відносин на завершальному етапі Другої світової війни призвело до формування радянською владою офіційного курсу на поступове витіснення римо-католицької конфесії з СРСР. Ця політика реалізовувалася шляхом примусового переселення поляків з території УРСР в Польщу.

Згідно з останніми дослідженнями, у 1945 р. на території Тернопільської області діяли 229 костелів, які обслуговувало 111 ксьондзів, з яких упродовж року виїхало в Польщу 50 осіб. Станом на 1 грудня 1945 р. в області діючими залишився 131 костел, які обслуговували 61 священнослужитель [21, с. 93].

Потрібно також відзначити, що після депортації у 1944–1946 рр. більшості поляків з України у Польщу, римо-католицькі ієрархи під тиском радянських органів влади змушені були покинути територію України. І якщо у Віленській і Пінській дієцезіях вдалося зберегти інститут генеральних вікаріїв, в Україні це виявилось неможливим і вся відповідальність за релігійне життя римо-католиків лягла на плечі парафіяльного духовенства [2, с. 310]. Повна ліквідація ієрархічної структури РКЦ зумовлювалася особливою увагою радянської влади до громадян польської національності, що проживали в Україні. Так, коли РКЦ на території Прибалтики та Білорусі влада враховуючи значну кількість місцевого населення, яке сповідувало католицизм ще терпіла, то в Україні проходила поступова та планомірна ліквідація римо-католицької конфесії.

Внаслідок масового виїзду польських громадян у Польщу продовжувався процес скорочення кількості римо-католицьких громад, діючих костелів і каплиць. На 1 січня 1949 р. в області залишилося тільки 11 громад, з загальною кількістю віруючих 2866 осіб, яких обслуговували 6 ксьондзів [21, с. 97]. Тенденція до зменшення чисельності громад продовжувалася і в наступні роки. У 1952 р. на Тернопільщині зареєстровано лише 8 римо-католицьких громад, з приблизною кількістю віруючих – 1422 особи [21, с. 101].

Станом на 1 квітня 1953 р. римо-католицька конфесія в Тернопільській області складалася із 8 громад, розміщених у 6 районах: у Білобожницькому районі в селі Хом'яківка – настоятелем місцевої громади був ксьондз К. Фейшакер, у селі Ридодуби – ксьондз Я. Мацішин; Борщівському районі – м. Борщів – Ю. Адамчик, село Королівка – С. Вичисаний; Підволочиському районі – м. Підволочиськ – ксьондз Б. Мерецький; Скала-Подільському районі у с. Лосяч – К. Галицький. У громад села Галушинці Скалатського району та Кременці – ксьондзів не було. Тому віруючі цих громад змушені проводити відправи у костелах, без священнослужителів [7, арк. 69]. Хоча періодично у цих громадах проводили відправи вказані ксьондзи.

Аналізуючи документи уповноваженого Ради у справах релігійних культів стосовно загальної кількості віруючих, помітна певна невідповідність у статистичних даних. Так, у звіті за 1953 р., кількість віруючих у складі восьми офіційно зареєстрованих римо-католицьких громадах у порівнянні з попереднім роком не змінилася і складала 1422 особи. У тому числі молоді віком до 25 років було приблизно 230 осіб [7, арк. 59]. Проте у порівняльній характеристиці РКЦ за 1953–1957 рр., уповноваженим подаються інші дані: у 1952 р. – 2389 осіб, у 1953 р. – 2361 особа [9, арк. 63].

Така невідповідність в даних, на нашу думку, пояснюється тим, що чисельність віруючих у католицьких громадах постійно змінювалася, тому уповноваженому було доволі складно детально відслідковувати динаміку цих змін. Також не потрібно відкидати можливість технічної помилки особи, яка друкувала цей документ. Вважаємо, що достовірнішою на 1953 р. є цифра 2361, що вказує на кількість віруючих римо-католицької конфесії.

Активно допомагали ксьондзам в організації та керівництві громадами костельні ради, до обов'язків яких входили своєчасне сплачування державі податків, утримання в належному стані приміщення костелу та його облаштування для проведення великих релігійних свят. Також костельні

ради відповідали за виплату зарплати ксьондзу, який обслуговував певну громаду, а в разі його відсутності, домовлялися з уповноваженим про надання дозволу офіційно зареєстрованому священнослужителю з іншої громади періодично відправляти богослужіння [20, с. 74].

Радянські органи влади ретельно аналізували кількісний і якісний склад цих рад. В одному з документів обласного уповноваженого І. Чирви зазначалось, що у діяльності костельних рад задіяні 54 особи, серед яких – 6 жінок. Більшість членів рад була особами старшого і похилого віку: від 40 до 59 р. – 28 осіб, від 60 р. і старше – 21 особа. І лише 5 осіб мали вік до 39 р.

Початкову чотирикласну освіту отримали 37 осіб, шестикласну – 6 осіб, а 11 віруючих не закінчили жодних освітніх закладів. Зрозуміло, що члени костельних рад і ревізійних комісій не займали відповідальних посад у державних і кооперативних організаціях, зазвичай, вони були задіяні в радянських колективних господарствах та на некваліфікованих роботах (40 осіб), а 14 членів рад, як зазначалося, були непрацевдатними.

Уповноважений І. Чирва у своєму звіті керівництву справедливо стверджував, що "склад церковного активу по віковому складу і освіті не являється впливовим на оточуючі маси населення". Його більше турбувала діяльність ксьондзів, особливо Б. Мерецького з Підволочиського костелу і Я. Мацішина з Ридодубівського костелу. Він звернув увагу на те, що вони активно спілкуються з віруючими поза костелом, відвідують віруючих та їх сім'ї за місцем проживання [7, арк. 59]. І. Чирва у цьому бачив підступний задум, вважаючи, що таким чином вони посилюють свій вплив серед віруючих і сприяють зміцненню громад.

На нашу думку, така оцінка уповноваженого є суб'єктивною, зумовленою антагоністичним ставленням радянської влади до РКЦ в контексті радянсько-ватиканського протистояння. Адже не усі віруючі мали можливість регулярно відвідувати костели і задовольняти свої духовні потреби, багато із них проживали на значній відстані від найближчого костелу, часто в сусідній області. Передусім, відвідуючи віруючих за місцем проживання, ксьондзи піклувалися про їх духовний стан. Підтвердженням цьому є те, що ксьондзи проводили релігійні обряди вінчання, хрещення і поховання безкоштовно, враховуючи незначні статки своїх парафіян. Запровадження такої практики сприяло зростанню авторитету ксьондзів серед місцевого населення. Частина українців, особливо переселенці з Польщі, почали відвідувати костели і запрошували ксьондзів для відправлення релігійних обрядів. Показовою у цій ситуації є скарга православного священика м. Скалата Грицяя на ксьондза Б. Мерецького, про те, що останній обслуговує віруючих його православної парафії [7, арк. 60].

Необхідно відзначити, що значний вплив на релігійне життя римо-католиків, мав польсько-український збройний конфлікт, що набув найбільшої гостроти на території Західної України на завершальному етапі Другої світової війни. Польсько-українське протистояння було одним із мотивів етнічного обміну населенням між УРСР та Польщею в середині і другій половині 40-х років ХХ ст. [15, с. 306–307].

Внаслідок національної ворожнечі між українцями і поляками при наявності сильного українського націоналістичного підпілля, польські родини, що залишилися, старалися приховати свою національну та конфесійну приналежність. У 1953 р. майже повністю припинилася підпільна діяльність військових підрозділів УПА внаслідок активних дій радянських каральних органів. Поляки, що залишилися в Україні, почали відкрито заявляти про свою національну і конфесійну приналежність і звертатися з вимогами до влади щодо задоволення своїх релігійних потреб [7, арк. 74].

У вересні 1953 р. до уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Тернопільському облвиконкомі І. Чирви звернулася делегація громадян польської національності сіл Старого Скалату, Скала-Подільської і Полупанівки Скалатського району з проханням дозволити їм релігійні відправи. Перевірка, проведена уповноваженим, виявила, що звернення були ініційовані за рекомендаціями ксьондзів Б. Мерецького і К. Галицького. Звичайно, уповноважений відмовив віруючим, мотивуючи це тим, що їх релігійна громада не зареєстрована, у них немає діючих костелів та ксьондза [7, арк. 75]. Відмова демонструє реальне ставлення радянської влади щодо РКЦ, яке полягало у прагненні максимально обмежити релігійну діяльність римо-католиків шляхом відмови під різними приводами в офіційній реєстрації їх громад, а в довготривалій перспективі взагалі витіснити їх з території СРСР.

У цілому можна констатувати, що в 1953 р. спостерігається зростання активності римо-католицьких громад на відміну від попередніх років, чому значною мірою, окрім переліченого, сприяла політика лібералізації, яку проводило після смерті Й. Сталіна радянське керівництво. Проте усі спроби віруючих римо-католиків добитися від держави дозволу на реєстрацію своїх громад та вільне відправлення релігійних обрядів і надалі закінчувалися невдачею.

Наприкінці 1954 р. у Тернопільській області діяло 8 зареєстрованих релігійних громад РКЦ, загальна кількість віруючих у яких склала 2340 осіб. Духовну опіку даних громад здійснювали ксьондзи Ю. Адамчик, С. Вичисаний, Б. Мерецький, Я. Мацишин, К. Фейшакер. Загальна кількість віруючих у них була такою: Борщів – 263 осіб, Кременець – 275, Підволочиськ – 310, Галушці – 609, Королівка – 122, Лосяч – 150, Ридодуби – 351, Хом'яківка – 260 [21, с. 194].

У 1955 р. на Тернопільщині було офіційно зареєстровано 8 релігійних громад римо-католиків, із загальною кількістю віруючих 2427 осіб, у тому числі молоді до 25 років – 387 осіб. Причому за звітний рік кількість громад не змінилася, проте кількість віруючих зросла на 87 осіб [8, арк. 39].

Зафіксовано у документах зростання активності Підволочиської, Борщівської і Ридодубівської громад, чому сприяла діяльність їх ксьондзів – Б. Мерецького, Ю. Адамчика, Я. Мацишина, які приділяли значну увагу спілкуванню з віруючими, підбирали і зміцнювали актив, через який вони підсилювали релігійну діяльність римо-католиків [8, арк. 16].

Причому ксьондзи Б. Мерецький і Ю. Адамчик обслуговували віруючих за місцем їх проживання на території Хмельницької області, тому римо-католики Хмельниччини активно відвідували їх костели: Підволочиський – до 400 осіб, та Борщівський – до 500 осіб [8, арк. 46]. Загалом діючі костели у Тернопільській області відвідувало до 2000 віруючих з Хмельницької області [8, арк. 11]. Наведені дані демонструють поступове підвищення релігійної активності римо-католиків під впливом духовенства.

Хоча громади сіл Хом'яківки Білобожницького району і Королівки Борщівського району також мали постійних ксьондзів, але оскільки настоятелі Хом'яківського костелу К. Фейшакер і Королівського костелу С. Вичисаний через поганий стан здоров'я не могли регулярно спілкуватися з віруючими, релігійна діяльність у цих громадах не носила такого активного характеру [8, арк. 16].

За порадою духовенства, у березні 1955 р. група віруючих римо-католиків м. Скалата звернулась із заявою до уповноваженого Ради в справах релігійних культів з проханням зареєструвати їх громаду і передати їм у використання міський костел. У проханні віруючим відмовлено на основі того, що костел є аварійною спорудою [8, арк. 20]. Подібними відмовами у реєстрації громад та костелів влада продовжувала обмежувати можливості для задоволення релігійних потреб римо-католиків.

У 1956–1957 рр. кількість римо-католицьких громад залишалася незмінною – 8. Проте значно знизилася кількість віруючих. У 1956 р. їх було 2127 осіб, а на 1 липня 1957 р. документами зафіксовано лише 1758 осіб [8, арк. 55; 9, арк. 63]. Очевидно, що крім перешкод у діяльності католицьких громад з боку влади, зменшенню чисельності віруючих сприяв виїзд етнічних поляків з Тернопільської області в Польщу. Адже тільки за перше півріччя 1957 р. у Польщу виїхало 410 осіб.

Характерно, що жоден із ксьондзів в області не мав наміру виїжджати у Польщу. У розмові з уповноваженим Ради в справах релігійних культів на цю тему ксьондз Хом'яківського костелу К. Фейшакер відповідав так: "Я служу настоятелем костелу на протязі 34 років і привик до Хом'яківської парафії. А якщо би я виїхав в Польщу, то хто мені там уступить свою парафію і костел? Ну а мені уже 60 років! Не міняти ж мені професію на старості років?" [9, арк. 63].

Потрібно відзначити, що крім релігійної та громадської діяльності у середовищі римо-католиків, ксьондзи намагалися поширювати католицизм і серед українців. Так, о. Ю. Адамчик у своїх проповідях перед віруючими говорив, що Російська православна церква – "неправдива більшовицька церква" [13, арк. 19]. Отець Я. Мацишин у своїх проповідях перед греко-католицьких священиків, які перейшли у православ'я, називав "відступниками від віри, зрадниками Ватикану" [13, арк. 16].

Обережно, але водночас активну, діяльність проводив ксьондз Підволочиська і Галушці о. Б. Мерецький – найавторитетніший із римо-католицького духовенства області. Він активно контактував із підпіллям ГКЦ, допомагав його духовенству інтенціями, закликав віруючих греко-католиків відвідувати костели, а не православні церкви [21, с. 198].

Така активна діяльність о. Б. Мерецького дратувала владу. Тому новий уповноважений Ради у справах релігійних культів при Тернопільському облвиконкомі П. Чазов, який у 1957 р. змінив на цій посаді І. Чирву, розпочав ретельно вивчати діяльність Б. Мерецького і виявив, що той проводить нелегальні відправи у костелі села Полупанівка та у каплицях сіл Старий Скалат Скалатського району і Дорофіївка Підволочиського району [9, арк. 113].

П. Чазов викликав для пояснення о. Б. Мерецького. У відповідь на звинувачення від уповноваженого про порушення радянського законодавства про релігійні культу, о. Мерецький визнав, що проводив богослужіння, але стверджував, що попередній уповноважений Ради І. Чирва знав про відправи у вказаних костелі і каплицях й не забороняв їх, а при Другій Речі Посполитій існував Скалатський католицький деканат, що об'єднував усі костели та каплиці Гримаїлівського, Скалатського, Підволочиського і Новосільського районів, тому він має право проводити відправи у

вказаних костелі та каплицях. Крім цього Б. Мерецький заявив, що "по праву канонічному" в кожному костелі і каплиці в день "патрона" можна проводити богослужіння". Проте на аргументи Б. Мерецького уповноважений відповів, "що Рада в справах релігійних культів в своїй роботі керується не "правом канонічним", а радянськими законами про релігійні культу". І заборонив о. Б. Мерецькому відправляти служби в селах Полупанівка, Старому Скалаті, Дорофіївці [9, арк. 116–117]. Для П. Чазова цей випадок став приводом зняття Б. Мерецького з реєстрації.

У результаті проведеної уповноваженим П. Чазовим перевірки виявилось, що на 1958 р., крім 8 зареєстрованих громад римо-католиків, існувало ще 8 незареєстрованих громад, до складу яких входила 431 особа. Місцезнаходження та кількісний склад незареєстрованих римо-католицьких громад були такими: 1) с. Семаківці Білобожницького району, у громаді якої було 53 особи, головою громади був Домінік Томаш; 2) м. Збараж, у громаді якої було 62 особи, головою громади був Юзеф Шафранський; 3) с. Дорофіївка Підволочиського району, у громаді якої було 69 осіб, головою громади був Філіп Франко; 4) с. Полупанівка Скалатського району, у громаді якої було 52 особи, головою громади був Петро Попіляр; 5) м. Скалат, у громаді якої було 23 особи, головою громади була Антоніна Дацюк; 6) с. Старий Скалат Скалатського району, у громаді якої було 98 осіб, головою громади був Ян Маршалок; 7) м. Тернопіль, у громаді якої було 63 особи, головою громади була Надія Королівська; 8) смт. Шумськ, у громаді якої було 11 осіб, головою громади була Марія Домбровська [9, арк. 177–178].

Виявлення нелегальних римо-католицьких громад на Тернопільщині поставило уповноваженого перед проблемою їх контролю. І розуміючи, що відмова у реєстрації не означає припинення діяльності цих громад, П. Чазов пропонував обласному керівництву дозволити їх реєстрацію, адже це допомогло б краще контролювати їх діяльність. Проте обласне керівництво цю пропозицію не підтримало.

На рішення про відмову в реєстрації католицьких громад вплинула зміна офіційного курсу радянської влади щодо релігії і церкви в СРСР після пленуму ЦК КПРС у червні 1957 р. Підтвердженням цьому є доповідна записка П. Вільхового від 29 серпня 1957 р., "Про активізацію римо-католицької церкви в Українській РСР", у якій оцінка діяльності РКЦ на території республіки була піддана жорсткій критиці. Так, на думку уповноваженого, дозвіл ксьондзам відвідувати громади, у яких не було священнослужителя у межах області призвів до небажаних для влади наслідків: "...ці заходи ми змушені були проводити як виключення, але практика показала, що якщо не обмежити ці роз'їзди ксьондзів по іншим громадам, то ми матимемо наростання активності католиків ... Таке становище, безперечно, оживило діяльність колишніх гуртків "ружанців" і активу церковників, які почали порушувати питання про постійне обслуговування їхніх костелів, про повернення віруючим недіючих костельних будівель, про відновлення реєстрації знятим з реєстрації католицьких громад, відроджуються старі форми і методи релігійної пропаганди серед населення" [18, с. 133–135].

Різно негативна оцінка ситуації уповноваженим стосовно становища РКЦ на території країни, була сигналом для місцевих органів влади і обласних уповноважених про зміну офіційного курсу держави щодо римо-католиків. Початок нового наступу влади на РКЦ позбавляв її громади можливості офіційної реєстрації та змушував їх перебувати у підпіллі.

На 1 січня 1959 р. у Тернопільській області проживало 1555 римо-католиків, із яких: чоловіків було – 513 осіб або 33 % і жінок – 1042 особи або 67 %. Молоді до 25 років – 196 осіб або 12,6 % від загальної кількості. Ці дані свідчать про різке скорочення чисельності католиків на території області.

За 1958 р. із Тернопільської області вибула 171 особа, з яких: переїхало до Польщі – 122 особи, померло – 32, виїхали на роботу – 10, служба в армії – 6 осіб і виїхала на навчання – 1 особа. Загалом за 4 роки (1955–1958 рр.) вибуло з області 825 римо-католиків [10, арк. 123–124].

В області продовжували діяти вісім офіційно зареєстрованих римо-католицьких костели, які обслуговували чотири ксьондзи: Я. В. Мацишин – проживав в м. Кременець, обслуговував три костели: Кременецький, Підволочиський і Галушинецький; Й. Я. Адамчик – проживав в м. Борщів, обслуговував два костели: у Борщові і Лосячі; К. Ю. Фейшакер – проживав у с. Хом'яківка, обслуговував два костели: Хом'яківський і Ридодубівський; С. Я. Вичисаний – проживав в селі Королівка, обслуговував Королівський костел.

Знятий 11 лютого 1958 р. уповноваженим з реєстрації Підволочиський і Галушинецький ксьондз Б. Д. Мерецький і надалі проживав у Підволочиську, проте даних про його діяльність уповноважений не мав [10, арк. 122].

На початку 1960 р. в області і надалі діяло вісім зареєстрованих римо-католицьких громад, проте внаслідок адміністративно-територіальної реформи відбулися деякі зміни у їх назвах та місцезнаходженні. У цілому, їх розташування та чисельність віруючих була такою: м. Борщів – 137 осіб; с. Королівка Борщівського району – 98 осіб; с. Лосяч Борщівського району – 117 осіб;

м. Кременець – 206 осіб; м. Підволочиськ – 210 осіб; с. Галушинці Скалатського району – 256 осіб; с. Косів (село Хом'яківка внаслідок адміністративно-територіальної реформи увійшло до складу Косівської сільської ради як хутір – Т. Д.) Чортківського району – 197 осіб; 8) с. Ридодуби Чортківського району – 332 особи. Загальна кількість усіх віруючих – 1553 особи [21, с. 201].

Однак упродовж року, значні зміни відбулися серед римо-католицьких громад та духовенства. Оскільки померли настоятель костелу в с. Королівка Борщівського району ксьондз С. Я. Вичисаний (28 грудня 1959 р.), а (12 квітня 1960 р.) – К. Ю. Фейшакер, який обслуговував Хом'яківський і Ридодубівський костели, цю ситуацію використав уповноважений Ради у справах релігійних культів при Тернопільському облвиконкомі П. Чазов для того, щоб закрити ці костели.

Так, у таємній письмовій доповіді "Про стан і діяльність римо-католицьких костелів у Тернопільській області" від 15 листопада 1960 р. на ім'я уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР, обласний уповноважений доповів, що: "28 червня 1960 р. був знятий з реєстрації римо-католицький костел в с. Королівка Борщівського району через незначну чисельність в Королівці поляків і відсутність ксьондза, а будинок костелу передано під кінотеатр; 13 серпня 1960 р. згідно рішення облвиконкому було знято з реєстрації костел в с. Косів Чортківського району, через саморозпад релігійної громади і "відмови двадцятки" сплачувати в майбутньому податки за костел [11, арк. 87–88]. Насправді, основною причиною зняття цих костелів з реєстрації, було негативне ставлення радянської влади до РКЦ. А оскільки римо-католицька конфесія легально діяла на території СРСР, її віруючі та духовенство дотримувалося радянського законодавства про культу, засоби тиску на римо-католиків були обмежені. Проте влада використовувала прийом, коли після смерті ксьондза іншого священнослужителя на цю парафію не допускали, а костел і громаду під різними приводами знімали з реєстрації.

На кінець 1960 р. в Тернопільській області залишилося тільки шість діючих римо-католицьких костели, які обслуговували лише два ксьондзи: о. Ю. Адамчик (Борщівський, Лосячський і Ридодубівський костели) й о. Я. Мацишин (Кременецький, Підволочиський і Галушинецький костели) [11, арк. 88].

Крім шести офіційно зареєстрованих громад, в області було ще дев'ять незареєстрованих римо-католицьких громад із загальною кількістю віруючих 722 особи, розташування та кількість членів у цих громадах було таким: Скалаті – 300; Полупанівці та Старому Скалаті Скалатського району – 100; Косові Чортківського району – 69; Тернополі – 63; Дорофіївці Підволочиського району – 60; Семаківцях Чортківського району – 55; Королівці Борщівського району – 44; Збаражі – 20; Шумську – 11 віруючих римо-католиків [11, арк. 88–89].

Зростання кількості незареєстрованих громад пояснюється тим, що костели були зняті з реєстрації разом із релігійною громадою. Тому, коли уповноважений зменшував кількість офіційно зареєстрованих римо-католицьких громад, одночасно зростала кількість незареєстрованих.

На 15 вересня 1961 р. в шести зареєстрованих римо-католицьких громадах області налічувалося – 1257 осіб, із яких: чоловіків – 441 особа або 35 % і жінок – 816 осіб або 65 %. Молоді до 25 років було 112 осіб або 8 %.

Через те, що на значну кількість громад було лише 2 ксьондзи, які фізично не могли регулярно обслуговувати усіх віруючих, зменшилася кількість богослужінь. Так, служби в костелах, де проживали ксьондзи (Кременець, Борщів) проводилися, зазвичай, не менше двох разів у тиждень, а у таких костелах, як с. Ридодуби, Лосяч, Галушинці і в м. Підволочиську, по одному разу в місяць, причому в ці дні присутніми були лише половина від загальної кількості віруючих [12, арк. 5]. У святкові дні в костелах збиралася переважна більшість членів громад, крім того на відправи приїжджало багато римо-католиків з Хмельницької області.

Упродовж 1962–1964 років продовжувалося скорочення загальної кількості віруючих римо-католицької конфесії. І станом на 1 січня 1965 р. в Тернопільській області діяло шість зареєстрованих громад римо-католиків, з кількістю віруючих близько 1000 осіб, які проживали в таких населених пунктах: м. Борщів, Кременець, смт. Підволочиську, селах: Галушинці Підволочиського району, Лосяч Борщівського району і Ридодуби Чортківського району.

Ці громади до 1964 року обслуговували два священнослужителі: отці Я. Мацишин і Ю. Адамчик. Після смерті о. Ю. Адамчика на 6 релігійних громад залишився один ксьондз – о. Я. Мацишин. Тому служби проводилися регулярно тільки в костелі м. Кременець, де і проживав ксьондз, а у костелах Борщова та Галушинцях служби проводилися ним раз в один або два рази у місяць.

Уповноважений вирішив використати відсутність ксьондза у громадах смт. Підволочиська, сіл Ридодуби та Лосяча як привід для того щоб закрити їх костели, а самі громади зняти з реєстрації.

Так, у Підволочиському костелі відправи уже в 1964 р. не проводилися, оскільки костел був вилучений місцевими органами влади у громади як аварійний, а також на підставі того, що громада довгий час не мала ксьондза.

Через відсутність священнослужителя також не проводилися літургії у зареєстрованих костелах сіл Ридодуби та Лосяч [13, арк. 21]. Фактичні, ці громади опинилися перед загрозою зняття з реєстрації та закриття їх костелів через тривалу відсутність ксьондза.

Отже, упродовж 1953–1964 рр. на тлі радянсько-ватиканського протистояння продовжувався сформований ще у роки Другої світової війни курс на поступове скорочення, а в довготривалій перспективі повну ліквідацію римо-католицьких громад та костелів на території всієї України в цілому та Тернопільщині зокрема. Цьому скороченню, крім діяльності органів радянської влади, скерованих проти РКЦ сприяло також зменшення чисельності віруючих в результаті їх переселення у Польщу. Наслідком усіх цих чинників стало суттєве скорочення мережі офіційно зареєстрованих громад та костелів РКЦ на території Тернопільської області у досліджуваний період.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х–1980-ті рр. / Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 332 с.
2. Байдиш В. Римокатолицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) / В. Байдиш // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск 36. – С. 294–315.
3. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія / Е. В. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
4. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: "Світогляд", 2005. – 741 с.
5. Гура О. А. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в другій половині 40-их – першій половині 50-х років ХХ століття / О. А. Гура // Історична пам'ять, 2009. – № 1. – С. 60–68.
6. Горбач С. І. Східноєвропейська політика Ватикану та Радянський Союз (1954–1958 рр.) / С. І. Горбач // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 57–71.
7. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. П. 1, оп. 1, спр. 2521, арк. 59–60, 69, 74–75.
8. ДАТО, ф. П. 1, Оп. 1, спр. 2802, арк. 11, 16, 20, 39, 46, 55.
9. ДАТО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3022, арк. 63, 113, 116–117, 177–178.
10. ДАТО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3125.
11. ДАТО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 3325, арк. 87–89.
12. ДАТО, ф. Р. 3239, оп. 1, спр. 30, арк. 5.
13. ДАТО, ф. Р. 3239, оп. 2, спр. 72, арк. 16, 19, 21.
14. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол. А. Колодний (голова) та інші. – Т. 4: Католицизм // За ред. П. Яроцького. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 598 с.
15. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Калакура О. Я. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
16. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): монографія / А. А. Моренчук. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 196 с.
17. Осадчий В. Католицька церква в Україні: історичний нарис / Осадчий В. – Луцьк: "Luceoigia Books", 2001. – 112 с.
18. Сергійчук В. І. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с.
19. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: [Монографія] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
20. Стоцький Я. В. Римо-Католицька церква в західних областях України під тиском влади у хрущовський період / Я. Стоцький // Схід. – 2008. – № 5 (89). – С. 73–78.
21. Стоцький Я. В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989) / Я. В. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.

Тарас Дидух

ПОЛОЖЕНИЕ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ У 1953–1964 ГГ.

В статье анализируются изменения в конфессиональной жизни Римо-католической церкви на территории Тернопольской области у 1953–1964 гг., исследуются мероприятия советской власти, направленные на ограничение ее деятельности.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, Ватикан, конфессия, религиозная политика, государственно-церковные отношения.

Taras Didukh

THE SITUATION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN TERNOPIL REGION IN 1953–1964

The changes in religion life of the Roman Catholic Church in Ternopil region are analyzed in the article, soviet power measures referred to the restriction of its activity are investigated.

Key words: Roman Catholic Church, Vatican, denomination, religious policy, state-church relations.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РР.

У статті досліджено формування мережі українського самвидаву першої половини 1960-х рр. Основну увагу скеровано на визначення організаційної мережі, читацької аудиторії у досліджуваній період.

Ключові слова: український самвидав, шістдесятництво, нелегальна література, організаційна мережа, читацька аудиторія.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що український самвидав першої половини 60-х рр. ХХ ст. на сьогодні достатньо не вивчено. Існує низка теоретичних проблем визначення його феномену, специфіки та хронологічних рамок. Навіть не заглиблюючись у теорію, самвидав вражає дослідника своєю багатозначністю: тексти, видані та поширювані поза офіційними засобами масової інформації, незалежно від часового та історичного контексту; передруки, чи власні твори незалежно поширювані шістдесятниками; мережа, у якій вони виготовляли, розмножували і поширювали.

Визначення стосуються як текстів, так і організаційної мережі.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, культурницькі процеси, пов'язані з поширенням видавничої продукції у першій половині 1960-х рр.

Предметом дослідження є організаційна мережа українського самвидаву.

Мета дослідження – проаналізувати український самвидав першої половини 1960-х рр.

Завдання полягають у визначенні умов формування української мережі самвидаву впродовж першої половини 1960-х рр. шістдесятниками, встановлення території поширення та читацької мережі, роль окремих осіб у її розширенні.

Поняття "самвидаву" надто громіздке аби нашвидкоруч написати його історію. Окремі українські автори, як-от О. Обертас [1], Г. Касьянов [2], А. Русначенко [3], О. Бажан [4]. Однак вони дослідили окремі його аспекти.

Перед тим як перейти до висвітлення поставлених завдань необхідно наголосити на окремих моментах. По-перше, українська мережа самвидаву була складовою союзного "самиздата", зорієнтованого передусім на українського читача. На думку О. Обертаса, до українського самвидаву варто відносити "лише оригінальні твори, написані українською мовою або перекладені з російської мови і які стосуються нагальних проблем України в складі СРСР (культура, освіта, наука, мистецтво, економіка, мовна політика, цензура тощо).

Місце написання самвидаву, як і національність авторів, не відіграє особливої ролі, оскільки тексти спрямовувалися переважно до громадян України, серед яких масово поширювалися як на Сході, так і Заході України" [1, с. 36]. Варто зауважити, що частина шістдесятників зі східних та південних областей УРСР не мислили себе в національних межах, задовольняючись перебуванням у союзному "самиздате".

По-друге, самвидав це лише частина того нелегального літературного середовища, яке існувало в СРСР та УРСР. Аналізуючи український самвидав у цій статті, маються на увазі, насамперед, самостійно виготовлені твори авторів зі свого середовища або передруки популярних статей. Однак, крім цього молодими людьми поширювалися література, надрукована за кордоном або раніше надруковані твори різного ідейного спрямування. Ці тексти до самвидаву не належить.

Участь у виготовленні й читанні самвидаву є одним із основних атрибутів шістдесятництва. Неможливо бути шістдесятником і стояти осторонь цього явища. Самвидав, що став логічним наслідком розвитку позаофіційної літератури в СРСР, створив унікальне товариство втаємничених, читацьку аудиторію об'єднану спільними цінностями. Все, що заборонялося цензурою й не поширювалося через офіційні канали комунікації, лише в межах самвидаву могло отримати шанс на існування.

Самвидав, таким чином, поставав дзеркальним відображенням офіційного дискурсу, своєрідним світом навпаки. Якщо офіційний дискурс характеризувався догматичністю у підборі й тлумаченні матеріалу, то самвидав – плюралізмом поглядів. Це виходило з його природи – він був не самоціллю, а відповіддю на диктат влади в інформаційній політиці.

* не зовсім точно, адже офіційно інституту громадянства України або УРСР тоді не існувало. Напевно, йдеться про жителів республіки

Нелегальна, а точніше позаофіційна література, існувала задовго до шістдесятників. Справжнім їх досягненням стало не стільки формування опозиційного середовища, скільки його упорядкування й усистемнення. Різноманітні підпільні організації також виготовляли свою друковану продукцію, проте, вона не виходила за їх межі. Способи поширення шляхом таємного викиду в громадських місцях, або їх вивішування, більше насторожували аніж зацікавлювали.

Шістдесятники на радянському просторі перетворили хаос позацензурних матеріалів у систему, "специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі" [5, с. 36]. Причина успіху шістдесятників, як на мене, полягала в умілому поєднанні таємності середовища поширення самвидаву з відкритістю діяльності. "У підпіллі водяться тільки щури", – приблизно так реагував радянський інтелігент на боротьбу підпільників. Якщо звернутися до ідейної складової, то їх прокламації переважно не відповідали настроям молодих людей, світогляд яких формувався в межах радянської освітньо-виховної системи. Безкомпромісність у боротьбі позбавляла маневру, не давала місця аргументам, тоді як молоді люди прагнули полеміки. Звідси інтуїтивне відторгнення від відверто антирадянського середовища підпільників на користь самвидаву шістдесятників.

Невипадково основними його поширювачами була творча й академічна інтелігенція, викладачі вузів, частково – учителі, студенти, медичні працівники. Попри пильний контроль за цими середовищами, КДБ не мало повної інформації. Значною мірою це пояснювалося не стільки конспірацією, скільки об'єктивною зацікавленістю читачів самвидаву в постійному доступі до непідцензурних матеріалів. Василь Овсієнко згадував здивування слідчого Миколи Цімоха: "Кого не виклич з ваших знайомих – усім ви давали самвидав. Комсомольцям, навіть комуністам! Чому ж ніхто з них не повідомив нас, щоб ми вас зупинили?" [6, с. 38].

Учасниця самвидаву, правозахисниця Людмила Алексєєва подала наступний механізм його функціонування. Автор віддруковував свій твір на друкарській машинці у декількох екземплярах і роздавав копії своїм знайомим. Якщо когось із них прочитане зацікавило, то він робив копії з екземпляра, що дістався йому, і роздавав їх своїм знайомим і т.д. Чим більший успіх мав твір, тим швидше й ширше відбувалося його поширення. Звичайно, самвидав надзвичайно нерентабельний у сенсі витрат праці й часу, однак, він знайшов талановитих авторів і енергійних розповсюджувачів, у нього не переводилися читачі й удосконалювалася технічна база, тому що він виявився єдиною можливою формою подолання державної монополії на поширення ідей і інформації. "Люди, що зголодніли по правдивій картині світу й нефальсифікованому знанню, ладні були заради цих благ жертвувати своїм часом, працею й навіть терпіти переслідування" [7]. З огляду на те, що шістдесятники гуртувалися невеликими групами, можна стверджувати, що самвидав з'явився цілком автономно в окремих із них, а згодом перетворився на об'єднуючий чинник.

Український самвидав народжувався на стихійному інформаційному полі у якому поширювалися мемуари колишніх в'язнів таборів, поезія репресованих та реабілітованих поетів, світова класика. Переважно літературні нелегальні канали поширення інформації перетворювалися на рупори опозиційних настроїв, публічної полеміки з актуальних питань суспільного життя. Молода інтелігенція виявилася витісненою за межі офіційного інформаційного поля, а тому вимушена шукати нові способи самовираження й спілкування. Самвидав став місцем зустрічі тих, хто не вдовольнявся партійними кліше й в усьому шукав вираження власної думки.

Сприятливе середовище для появи самвидаву формується приблизно 1962 р. З одного боку, це пов'язано з суттєвими змінами в молодіжному русі. Створений 1960 р. Клуб творчої молоді "Сучасник" зумів об'єднати розрізнені середовища київських літераторів, художників, музикантів, театралів. Об'єднані спільними переживаннями за становище рідної культури, настроями та інтересами, молоді люди виявилися найзацікавленішими в покращенні доступу до приховуваної інформації. З іншого боку, наприкінці 1962 р. М. Хрущов під час московських зустрічей із інтелігенцією красномовно дав знак про кінець "відлиги". Посилення цензури та відмови в публікаціях змушували молодих митців шукати альтернативні шляхи поширення власних творів.

У науковій літературі домінує гіпотеза про стихійну появу самвидаву, як результату діяльності молодіжних компаній [8, с. 107]. Логічним її наслідком є констатація того факту, що подальший розвиток самвидаву був не позбавлений цієї стихійності. В одному з інтерв'ю Н. Світлична відзначала: "... що ми тоді робили в самвидаві? Та розповсюджували як могли. Зараз навіть тяжко собі пригадати, як воно тоді відбувалося. Не було ж ніякої організації, не було навіть якогось чітко окресленого кола... Хоча коло, звичайно було. Але було багато кіл, вони десь перетиналися між собою, а десь не перетинались" [9, с. 29].

Центральною фігурою у виготовленні та поширенні самвидаву в Києві був І. Світличний, навколо якого сформувався авторський колектив молодих поетів і письменників. Одним із своїх основних завдань критик вважав творення із роздріблених літературних проявів іншого

літературного процесу, не підконтрольного Спілці письменників [3, с. 152]. Очевидно, що мережа самвидаву в умовах посилення цензури мала взяти на себе основне навантаження. І. Світличний першим у Києві, а потім і за його межами, почав збирати і поширювати нову поезію. На власний магнітофон "Весна", він записував молодих поетів: І. Драча, М. Вінграновського, І. Жиленко, В. Симоненка, Л. Костенко, Б. Нечерду, Б. Мамайсура та інших. Згодом ці записи потрапили у самвидав [9, с. 24]. Іншою сферою діяльності І. Світличного було упорядкування та редагування окремих матеріалів. У цьому контексті варто назвати "Щоденник" В. Симоненка, спогади Данила Шумука тощо. Спільно з В. Чорноволом було відредаговано статтю Василя Яременка "В шовіністичному зашморгу" (1964 р.).

Саме з кола І. Світличного вийшов один із центральних творів самвидаву "З приводу процесу над Погружальським" (1964 р.). Написавши рукопис "Спалення української бібліотеки", Є. Сверстюк віддав його І. Світличному для редагування й зміни авторського тексту. Останній, спільно із І. Дзюбою та В. Чорноволом, здійснив цю роботу й запустив її у самвидав [10, с. 87].

У цілому І. Світличному вдалося налагодити систему підготовки, редагування й друку матеріалів. Серед тих, хто йому допомагали варто назвати А. Горську, З. Антонюка, М. Плахотнюка. До редакторської роботи залучалися Н. Світлична та М. Коцюбинська. Що ж до друкарів, то І. Світличному вдавалося залучати до самвидаву навіть секретарів із партійних установ.

Із 1963 р. тісно співпрацював із І. Світличним науковий працівник Інституту філософії Є. Пронюк, автор однієї з найцікавіших статей політичного самвидаву "Завдання українського визвольного руху" (1964 р.) [11, с. 518]. Саме навколо нього формувалося ще одне коло київського самвидаву. Спільно зі студентом Київського медичного інституту Ярославом Гевричем та Петром Моргуном виготовлено декілька примірників фоторепродукцій різних статей і офіційних документів [3, с. 155].

Активною була участь у самвидаві Олександра Мартиненка. Поряд із ним участь у поширенні брали Іван Русин та Євгенія Кузнєцова. Діяльність цих осіб здійснювалася не без допомоги І. Світличного. Так, дослідник А. Русначенко наводить факти щодо зв'язків між О. Мартиненком та А. Горською, яка поряд із І. Світличним, вважається одним із основних організаторів культурницького руху [3, с. 153].

Якісні зміни в українському самвидаві пов'язувалися з розширенням контактів між молодістю інтелігенцією Києва і Львова. До 1962 р. Львів виразно тяжів до підпільної боротьби, проте, остерігаючись можливих репресій, не поспішав із діями. Уважно вивчаючи нові тенденції суспільного життя, львів'яни з 1962 р. активно цікавляться міркуваннями своїх київських колег щодо стратегії та організаційних форм боротьби. Дискусії, що мали місце між І. Світличним та І. Дзюбою з одного боку, та братами Михайлом і Богданом Горинями з іншого, завершилися усвідомленням львів'янами необхідності легальної боротьби. Проте, як здається, одним із основних аргументів на користь прийняття цього стала можливість займатися самвидавом. Дослідник Б. Захаров наводить слова І. Геля: "Створюється такий ланцюг: кияни... Горині, Гель – ми шукаємо боротьби. І я вже активно починаю виготовляти і розповсюджувати самвидав" [12, с. 85].

Молоді львів'яни були добре обізнані з нелегально поширюваною літературою. Переважно це були видання НТШ до 1939 р. Траплялася також націоналістична література. У подальшому ці матеріали передавалися до Києва, де знаходили свого читача. Втім, саме з 1962 р. під впливом киян у Львові з'являється власне самвидав. Про це згадує І. Калинець: "Власне з приїздом поетів з Києва я почав більше цікавитися поезією, яка з'явилася на східній Україні. Саме тоді нам став відомий Симоненко, Борис Мамайсур... Ми записували їхні вірші на магнітофон, вони поширювалися в рукописах – фактично починався самвидав" [13, с. 18].

Сприятливі умови для створення мережі самвидаву у Львові виникли після появи в кінці 1962 р. молодіжного клубу "Пролісок". Зміст його діяльності резюмував М. Косів: "наша діяльність проходила у вигляді різноманітних літературно-мистецьких вечорів, святкувань, обговорень, поширення самвидавних творів, прослуховування магнітофонних записів поезії" [14, с. 74].

Наслідуючи давні традиції підпільного видавництва, Львів перетворився на центр виготовлення й поширення самвидаву. Особливою активністю вирізнялися брати М. і Б. Горині, І. Гель, С. Шабатура, М. Зваричевська, Я. Лемик, Я. Менкуш. До поширення самвидаву в 1964 р. активно долучилося подружжя Калинців у співпраці з В. Чорноволом [13, с. 18]. Читацька аудиторія звичайно була значно більшою. Б. Горинь у спогадах наводить далеко не повний перелік осіб, яким він давав читати самвидав у Львові: Ярослава Музика, Дмитро Крвавич, Софія Караффа-Корбут, Микола Ільницький, Микола Петренко, Роман Іваничук, Оксана і Володимир Лучуки, Карло Звіринський, Роман Петрук, Андрій Бокотей, Любомир Медвідь, а також "деякі викладачі й студенти Львівського університету, Політехнічного інституту" [15, с. 259].

Історія українського самвидаву це ще й історія засобів тиражування текстів. Виготовлення самвидаву здійснювалося декількома способами – переписуванням, друкуванням на машинці

через копірку, фотографуванням. Поезія записувалася також на аудіоплівки ("магнітідат"). Переписування творів від руки було постійною практикою. Цей зручний спосіб хоч і був загальнодоступним, усе ж його недоліки очевидні: розмножуватися могли лише невеличкі за обсягами тексти. Використання друкарських машинок і копіювального паперу значно збільшувало як масштаби самвидаву, так і обсяги текстів. Із середини 1950-х рр. друкарські машинки були у вільному продажі – і цей факт є надзвичайно важливим для розуміння феномену самвидаву.

Саме львів'янам належить першість у питанні вдосконалення способів тиражування текстів. Одним із таких ентузіастів справи був Б. Горинь. Його початкова ідея полягала в тому, аби закупити певну кількість машинок, розмістити їх у надійному місці, знайти осіб, які передруковували б тексти. Серед тих, із ким він обговорював ці питання були Дмитро Кривач та Павло Чемерис [15, с. 333].

На початку 1964 р. брати М. і Б. Горині створили центр із розмноження текстів. Фінансування здійснювалося безпосередньо учасниками, які добровільно жертвували на "українську справу". На них закупувався фотопапір, друкарський папір та друкарські машинки. Згідно зі свідченням М. Гориня, на кінець 1964 р. у них було п'ять машинок [16, с. 207].

Не зупиняючись на цьому, Б. Горинь у 1964 р. за допомогою П. Чемериса, що працював відповідальним секретарем редакції газети "Поліграфіст" Львівського поліграфічного інституту, дістав друкарські шрифти. Одночасно Б. Горинь через молодого прозаїка Петра Дідовича познайомився з Анатолієм Шевчуком. Останній був рідним братом Валерія Шевчука, і працював лінотипістом у Житомирській обласній друкарні. А. Шевчук погодився виготовити лінотипні набори окремих заборонених поезій В. Симоненка, вірші С. Тельнюка "Забувайте українську мову" та Д. Павличка "Коли помер кривавий Торквемада", прокламацію "Друзі, громадяни". На початку літа 1965 р. замовлення було готове, і Б. Горинь забрав лінотипні відливи, залишивши для роботи текст "З приводу процесу над Погружальським" [15, с. 334].

Отримані лінотипи Б. Горинь привіз І. Світличному й залишив у нього. Цими лінотипами так і не скористалися, оскільки він зайняв дуже обережну позицію. Про це читаємо у спогадах Б. Гориня: "По дорозі Іван повідомив, що не впевнений, чи варто було виготовляти лінотипи, бо друкарська машинка – то річ побутову, машинок багато, а лінотип – це державна власність. Приватних друкарень ніхто не має, тому він подумає, чи варто негайно пускати ці відливи в рух, чи краще хай трохи почекають. Іван... вважав, що така форма розповсюдження літератури може нам зашкодити, бо у випадку, якщо в люди піде тираж, набраний друкарським способом, КГБ все переверне, щоб знайти друкарню, в якій виготовляють лінотипи" [15, с. 338].

Варто відзначити, що зв'язки між Києвом і Львовом впродовж 1962–1965 рр. були надзвичайно інтенсивними. Найтіснішими вони були між І. Світличним і братами М. і Б. Горинями. Є. Пронюк також активно обмінювався самвидавом із львів'янами. Через Вадима Пеньківського самвидав потрапляв до М. Гориня. Ще одним адресатом у Львові був М. Осадчий [3, с. 155]. Позитивно вплинув на обмін самвидавом переїзд до Львова В. Чорновола. Саме він привіз перший варіант тексту "Шляхи і завдання українського визвольного руху" й ознайомив із ними М. Гориня, який, у свою чергу, показав матеріали Б. Гориню, Т. Стараку, І. Гелю та колишньому політв'язню Батурину [16, с. 206].

Із 1963 р. самвидав поширювався в Луцьку. Раїса Мороз згадує як у травні того року її чоловік Валентин привіз із Луцька вірші В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, і з таємничим виглядом повідомив, що "ці вірші ніде не друковані й розповсюджуються між студентами та викладачами інституту або від руки, або друкуються через копірку на друкарській машинці" [17, с. 49]. Переважно ці люди гуртувалися навколо Клубу поетичного слова, керівником якого був Дмитро Іващенко. Потрапляли сюди матеріали переважно зі Львова від Б. Гориня. Останній, для прикладу, у травні-червні 1964 р. передав Д. Іващенку ненадруковані твори Л. Костенко, В. Симоненка, І. Драча та М. Вінграновського через Анатолію Панас. У "необережному" листі А. Панас до Б. Гориня від 25 червня 1964 р. названо декілька осіб, причетних до читання й поширення самвидаву у Луцьку: Д. Іващенко та його дружина Віра, Леся Ковальчук а також В. Мороз [15, с. 283].

"Львівський слід" простежується також у поширенні самвидаву в Івано-Франківську. Про це свідчать тісні зв'язки братів М. і Б. Горинів із О. Заливахою та В. Морозом. У Тернополі самвидав поширювався через І. Герету та М. Чубатого. Зв'язок із Житомиром здійснювався через братів Анатолія і Валерія Шевчуків та Євгена Концевича. Через Михайла Масютка, що проживав у Феодосії український самвидав діставався Криму. У самвидаві Одеси були задіяні Станіслав і Ніна Караванські, Людмила Шереметьєва.

Вже від 1964 р. можна говорити про наявність сформованого каналу передачі самвидаву. У перших числах квітня, Б. Горинь, використовуючи службове відрядження, розповсюджував надрукований у Львові самвидав між представниками Києва, Харкова, Полтави та Сум. Заїхавши спочатку до Києва, він зустрівся з І. Світличним та Є. Сверстюком. Обмінявшись із ними деяким самвидавом та отримавши адреси "своїх" людей, Б. Горинь поїхав далі [16, с. 273]. У Харкові частину

матеріалу, серед яких були збірки недрукованих поезій і деякі статті, передано Роберту Третякову. Щоправда останній дуже критично поставився до прочитаного, від якої "несе антирадянщиною". Схожий "провал" чекав на Б. Гориня у Полтаві, де особа, рекомендована Є. Сверстюком, не проявила до матеріалів "особливого зацікавлення". Проте в Сумах привезені матеріали потрапили на хороший ґрунт. Знайомі Б. Гориня, Геннадій Петров та Микола Данько "любувалися саморобними збірками вибраних поезій Симоненка, ... акуратно гортали публіцистику на цигарковому папері" [15, с. 276].

У травні 1964 р. львів'янами підготовлено повну валізу самвидаву. М. Горинь, спільно з І. Гелем та М. Зваричевською мали привезти її до Канева, у якому відбувалися шевченківські свята. КДБ стало відомо про ці наміри, тому напівдорозі до пункту призначення автобус із львівською делегацією було зупинено. Запланований обшук не відбувся лише через те, що слідчі не виявили в автобусі М. Гориня. Він не зміг виїхати зі Львова за сімейними обставинами, бо напередодні його дружина народила доньку. Таким чином, валіза, що увесь час перебувала в М. Зваричевської надійшла до адресата – І. Світличного, а вже через того поширилася серед читачів [16, с. 207].

Уже на початок 1965 р. мережа самвидаву мала значне поширення в інтелігентському середовищі. 5 серпня 1965 р. у приміщенні Львівської державної наукової бібліотеки під час видачі книжок, у одній із книг знайдено та вилучено надруковані на машинці під копірку на тонких аркушах паперу "З приводу процесу над Погружальським", "Відповідь матері В. Симоненка – Щербань Г. Ф.", "Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства". За цим фактом 9 серпня 1965 р. управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській області відкрило кримінальну справу [14, с. 339]. Аналогічні дії проводилися й у інших містах. Їх результатом стала централізована хвиля арештів осіб, причетних до виготовлення і поширення самвидаву

Про масштаби самвидаву свідчать операції органів КДБ, проведені в другій половині 60-х рр. Зокрема, у 1965 р. викрито осередки у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, що використовувались для їх тиражування [1, с. 118].

Основним результатом розвитку самвидаву першої половини 1960-х рр. стало його усамостійнення від загальносоюзної мережі. Усамостійнення не означало розриву, а лише появу власного чітко впізнаваного почерку. Це відбувалося шляхом формування двох центрів – Києва і Львова, окремі представники інтелігенції котрих почали свідомо орієнтуватися на українські реалії.

Починаючи з поезії молодих україномовних поетів, взято курс на розширення власне української тематики в публіцистиці самвидаву. Така позиція дозволила, не пориваючи із загальносоюзним самвидавом, витворити національне середовище для поширення заборонених текстів, а також сформувати читацьку мережу.

Список використаних джерел

1. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Обертас О. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с. 2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Касьянов Г. – К.: Либідь, 1995. – 224 с. 3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Русначенко А. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с. 4. Бажан О. "Самвидав" як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / Бажан О. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 357–365. 5. Даниэль А. Самиздат: поиски определения / Даниэль А. // Карта. – 1994. – № 5. – С. 28–36. 6. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика / Овсієнко В. – У 2-х кн. – Кн. 1. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с. 7. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР / Людмила Алексеева. Режим доступу до ресурсу: <http://www.memo.ru/history/diss/books/alexeeva/> 8. Алексеева Л. Поколение оттепели / Пер. с англ / Алексеева Л., Голдберг П. – М.: Захаров, 2006. – 432 с. 9. Інтерв'ю з Надією Світличною // Молода нація. – 2006. – № 2. – С. 22–57. 10. Ми вибирали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – 344 с. 11. Пронюк Євген Васильович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 518–519. 12. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Захаров Б. – Харків, 2003. – 144 с. 13. Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів: Ін-т українознавства, 2002. – 178 с. 14. Косів М. Проліски виростають з-під снігу / Косів М. // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С. 71–76. 15. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Горинь Б. – К.: Пульсари, 2006. – 348 с. 16. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 185–234. 17. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Мороз Р. – К.: Свічадо, 2005. – 214 с.

Ярослав Секо

УКРАИНСКИЕ САМИЗДАТ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1960-Х ГГ.

В статті досліджено формування мережі українського самиздата першої половини 1960-х рр. Основне уваження направлено на визначення організаційної мережі, чительської аудиторії в досліджуваній період.

Ключові слова: український самиздат, шестидесятництво, нелегальна література, організаційна мережа, чительська аудиторія.

Yaroslav Seko

UKRAINIAN SAMIZDAT FIRST HALF 1960.

This article explores the formation of network Ukrainian samizdat first half of 1960's main focus directed to determining the organizational network, readership in the study period.

Key words: Ukrainian samizdat, sixties, illegal literature, the organizational network, readership.

УДК 94 (477)

Руслан Котенко

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА В ТУРИСТИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНІЙ СФЕРІ У 1970–1980-Х РОКАХ: МІЖ ІДЕОЛОГІЧНОЮ ДОЦІЛЬНІСТЮ ТА СОЦІАЛЬНИМ ПРАГМАТИЗМОМ

У статті висвітлено державну радянську політику в туристсько-екскурсійній сфері у 70–80-х рр. ХХ ст., проаналізовано посилення її заідеологізованості й прагнення перетворити туризм на дієвий засіб пропаганди комуністичної ідеології.

Ключові слова: туристично-екскурсійна сфера, ідеологічна доцільність, соціальний прагматизм, комуністична ідеологія, ідейно-політичне виховання.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що сучасна історична наука переважно негативно висвітлює радянську добу історії УРСР, без виваженого неупередженого осмислення. Дослідники фактично одностайні в думці, згідно з якою саме на 1970–1980-ті рр. припала "золота доба" історії радянського туризму, коли, незважаючи на застійні явища у соціально-економічній галузі та панування жорсткого тоталітарного режиму, відбувся справжній бум його розвитку.

Мета статті полягає у тому, щоб, відстеживши генезу радянської політики та організаційного становлення туристично-екскурсійної сфери за роки існування СРСР, з'ясувати їхні сутнісні характеристики та зміст розвитку у 1970–1980-х рр., що становлять окремий своєрідний період в історії радянського туризму.

Об'єкт дослідження – радянська політика у сфері туризму в 1970–1980-х рр. ХХ ст.

Предметом є особливості становлення і розвитку туристично-екскурсійної сфери в СРСР та УРСР у 1970–1980-х роках.

Основними документальними джерелами слугують передусім офіційні постанови партійних і державних органів та громадських організацій, відповідальних за розвиток цієї сфери. Вони потребують творчого критичного аналізу задля виявлення основних тенденцій і реальних змін, що відбувалися у цій сфері упродовж досліджуваного періоду.

Досліджувана проблема з різних позицій висвітлювалася в науковій та популярній літературі як радянськими, так і сучасними вітчизняними та зарубіжними дослідниками, такими як А. Абуков [1], В. Бабарицька [2], Л.Воронкова [3], В.Касаткін [6], В.Квартальнов, В.Сенін [7], Т. Дьорова та О.Костюкова [19] та інші. Утім праці носили заідеологізований характер та відображали притаманне радянській історіографії явище, коли постанови компартії та радянського уряду виступали основним критерієм періодизації та визначення реальних тенденцій і здобутків туристично-екскурсійного руху.

Авторитетне видання визначає "туристську політику" як один з видів соціально-економічної політики держави, спрямованої на розвиток туристичної індустрії і суб'єктів туристичної ринку, а також сукупність заходів політичного, юридичного, економічного, соціального характеру з метою створення умов для розвитку, регулювання й координації туристичної діяльності [5, с. 327–328]. Попри деяку зорієнтованість на сучасні реалії, таке тлумачення цього суспільного феномену досить

адекватно відображає його сутність відносно радянської політики у цій сфері, яка досягла концентрованого виразу і найвищої зрілості у 1970–1980-х рр.

Сучасні дослідники поступово відмовляються від таких підходів, але ще не запропонували глибокого комплексного аналізу цієї проблеми. Вважаємо, що ця стаття наблизиться до розв'язання цього складного завдання, у чому і полягає її наукова новизна.

Комплексний аналіз радянської політики та інституційної структури туристично-екскурсійного руху у 1970–1980-х рр. потребує синтетичного ретроспективного огляду попередніх етапів становлення. Їх базові основи почали закладатися ще у 20–30-х рр. ХХ ст., тож вони повсякчас позначалися на розвитку цієї сфери у повоєнний час. Узагальнення наукової і популярної літератури із цієї проблеми [2–8; 16; 17–19] дозволяє наступним чином реконструювати процес створення радянської централізованої системи управління туристично-екскурсійної справи з проекцією на її подальшу еволюцію у 1950–1960-х рр. та особливо 1970–1980-х рр.

З утвердженням радянського режиму в УРСР відбулися глибокі трансформації в усіх сферах суспільного життя. Між тим, як і в часи перебування у складі Російської імперії збереглася практика, коли загальноросійські, відтак загальносоюзні інституційні та ідеологічні моделі нав'язувалися їй для управління різними сферами суспільного життя.

Ці обставини зумовили відсутність чіткого розуміння суті та змісту туризму як суспільного феномену. Різні структурні підрозділи радянських профспілок у 1920-х роках вбачали у ньому або щось "проміжне" між прогулянкою та пікніком, або розважальний виїзд трудового колективу "на природу" у вихідні, або один із напрямів фізкультурного руху тощо. Коли ж профспілки та Народний комісаріат освіти не підтримали ініціативи ВЛКСМ щодо створення масового туристичного об'єднання, вирішили вже відновлене дореволюційне "Російське товариство туристів" перейменувати у "Товариство пролетарського туризму РРФСР". У 1930 р. через його злиття із діючим з 1928 р. акціонерним товариством "Радянський турист" постало "Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій", що взяло курс на перетворення туристично-екскурсійної справи у дієву масову форму соціалістичного будівництва.

Згорання політики українізації та погром українських національних інституцій не оминув і туристично-екскурсійної сфери. "Українське мішане пайове екскурсійне товариство" звинуватили у аполітичності та у недостатній роботі з організації обслуговування самодіяльних туристів і пропаганди соціалістичних ідей. З припиненням діяльності інших згаданих інституцій у 1930 р. його реорганізували у відділення "Товариства пролетарського туризму" – Укртур. Із цього часу туристично-екскурсійний рух в УСРР втрачає залишки автономії та підпорядковується централізованій вертикалі управління туризмом СРСР.

Для його подальшого розвитку вагоме значення мали ще дві події міжвоєнної доби. Перша стосується квітневої 1936 р. постанови ЦВК СРСР передачі безпосереднього керівництва туризмом та екскурсіями Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС), при якій створювалося Центральне туристично-екскурсійне управління (ЦТЕУ) з туристично-екскурсійними управліннями в республіках, краях, областях [9, с. 5].

Таким чином, структура екскурсійного обслуговування поділялася на п'ять підсистем: екскурсійна, планова, транспортна, самодіяльного туризму, туризму на основі внутрішніх системних угод. Туризм перетворився на компонент системи організованого відпочинку з лікувальною чи спортивно-оздоровчою метою та став розглядатися як важлива форма комуністичного виховання трудящих [17, с. 242].

Наступним прикметним явищем стало розширення інституційної мережі туристично-екскурсійного руху наприкінці 1930-х рр., що знайшло прояв в організації лекційно-екскурсійних бюро при управліннях культури міських виконкомів Рад, екскурсійних бюро – при різних типах музеїв, а також у розгортанні діяльності дитячих туристично-екскурсійних станцій. Апробовані таким чином форми і досвід істотно вплинули на подальше розгортання туристично-екскурсійної справи.

Після Другої світової війни відбувається динамічне відновлення туристично-екскурсійної діяльності, а необхідність посилення ідейно-політичного виховання населення змінює її змістову скерованість. У червні 1945 р. згідно зі спеціальною ухвалою відновило діяльність "Туристично-екскурсійне управління" як окремий відділ ВЦРПС [9, с. 5]. Виникають його управління у великих містах, зокрема і у Києві.

У 1950–1960-х рр. не лише відновили, а й створили передумови для подальшого розвитку туристично-екскурсійної діяльності, що розглядалася як важливий напрям ідеологічного впливу на "широкі верстви трудящих". Цей процес позначали такі значущі події і явища. У відповідності до листопадової 1959 р. ухвали президії ВЦРПС наступного року відбулося створення республіканських і обласних туристично-екскурсійних управлінь, у відання яких передавалося усе туристичне господарство [9, с. 6]. Згідно з рішеннями цього ж органу, у липні 1962 р. їх

реорганізували у "ради з туризму" відповідних рівнів [9, с. 6], а у серпні 1969 р. перейменували у "ради з туризму та екскурсій" [9, с. 6].

За цей час увиразнився поділ туристично-екскурсійного руху на дві організаційні форми – планову і самодіяльну. Перша перебувала у віданні профспілок і знаходила вияв у розробці й влаштуванні планових маршрутів, що ставали популярними завдяки подорожам за путівками у відносно комфортних умовах. Самодіяльний туризм також зазнав дедалі більшої формальної регламентації.

Дослідники історії туризму в Україні загалом спільні у тому, що 1969 рік став віхою, яка започаткувала новий період його розвитку. При цьому вчені В. Федорченко та В. Квартальнов характеризують 1970-ті – середину 1980-х рр. як етап "екстенсивної" еволюції туризму, що у другій половині 80-х перейшов на шлях "інтенсивного" поступу [8, с. 67–125].

За основу такого підходу беруться відповідні партійні та державні постанови, що визначали зміст і шляхи розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід урахувувати, що реальні зміни у цій сфері відбувалися не "миттєво", а з певною "інерцією", коли механізм ухвалених рішень запускався у дію та приносив результати. Загалом такі погляди об'єктивно відображають етапність і динаміку змін у цій сфері, хоча чимало з них носять проблемний характер, вимагають певної корекції.

У травні 1969 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС ухвалили історичну постанову "Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні", що, підсумовуючи попередній досвід, визначала програму і напрями модернізації цієї галузі на два наступні десятиліття [12].

Згідно з її положеннями екскурсії визначалися не лише формою відпочинку, а й засобом підвищення культурного рівня та ідейно-політичного виховання населення. Знайомство з пам'ятками історії та культури, природою рідного краю, досягненнями в економіці, науці, культурі мали сприяти вихованню у радянських людей любові до Батьківщини та вірності революційним, бойовим, трудовим традиціям народу.

Зважаючи на існуючі недоліки, окреслювався комплекс заходів щодо піднесення туристично-екскурсійної справи на якісно новий рівень. Реалізацію стратегічного завдання щодо її перетворення на "важливу галузь обслуговування населення" та забезпечення кваліфікованими кадрами мали забезпечити структурні управлінські зміни: загальне керівництво організацією подорожей та екскурсій покладалося на вертикаль профспілкових органів, а державні органи культури мали забезпечувати розвиток екскурсійних організацій, Міністерство освіти з низовими органами мали створити мережу дитячих туристично-екскурсійних станцій й охопити туристично-краєзнавчою роботою шкільну молодь. Також визначалися заходи з розвитку будівництва туристично-екскурсійних об'єктів, підвищення рівня їхнього обслуговування, поліпшення транспортного забезпечення, активізації висвітлення і пропаганди у засобах масової інформації (ЗМІ), видання відповідної різнопрофільної літератури [12].

За "пірамідальним" принципом функціонування командно-бюрократичної системи відповідні ухвали в контексті цієї постанови прийняли міністерства та відомства, на які покладалося її виконання. Червнева 1969 р. постанова президії ВЦРПС зобов'язала ради з туризму при республіканських, обласних і місцевих організаціях забезпечити масовий розвиток туризму і екскурсій, досягти якісних змін у рівні їх організації та обслуговування [13, с. 8–11]. Вона носила комплексний характер, скерований на всебічний розвиток туристично-екскурсійної справи.

Стратегічний курс компартійного керівництва на побудову розвинутого соціалізму та формування нової суспільності "радянський народ" вимагав посилення ідеологічної впливу на трудящих. Тому у липні 1971 р. [19, с. 125] та лютому 1973 р. [11, с. 32–34] президія ВЦРПС ухвалила дві подібні за змістом постанови, що зобов'язували профспілкові організації вважати туристично-екскурсійну діяльність невід'ємним вагомим складником їхньої ідейно-виховної та культурно-масової роботи. Вказувалося на її недоліки щодо "надмірного захоплення" показом "пам'яток далекої старовини (церков, мечетей і т. ін.)", на недостатнє пізнавальне значення багатьох маршрутів та "не завжди правильні оцінки" екскурсоводами певних історичних подій. Вимагалось посилити ідейну скерованість та виховне значення планових і самодіяльних туристичних маршрутів, зосередивши основну увагу на подорожах рідним краєм та залученні до них сільських трудівників і шкільну молодь. Для забезпечення "масової" участі в туристичних маршрутах профспілковим комітетам надавалося право сплачувати 70 % від вартості путівок [11, с. 32–34].

Слідом за цими ухвалами у травні 1973 р. прийнято постанову про поліпшення рекламно-інформаційної роботи та пропаганди туризму і екскурсій. Дублюючи положення попередніх ухвал, цей документ вимагав активного використання усіх засобів пропаганди і ЗМІ для підвищення ідейного рівня подорожей і екскурсій. Журналісти, працівники кіно і радіо мали висвітлювати привабливість і кращий досвід туристично-екскурсійної діяльності [9, с. 34–37]. Така різка зміна

пріоритетів з організаційно-методичного та матеріально-технічного забезпечення туристично-екскурсійної справи на посилення ідейно-політичних вимог не могла не позначитися на її подальшому розвитку.

Ці завдання мала реалізувати нова управлінська структура профспілкового туризму, утворена згідно з постановою ВЦРПС від 19 серпня 1969 р. Відповідно до ухваленого тоді "Положення" [15, с. 14–19] при ній створювалася Центральна рада з туризму і екскурсій (ЦРТЕ) та республіканські, обласні, міські (районні) ради з туризму при відповідних структурних ланках профспілок. Для кожної з них визначалися свої зміст і завдання роботи, зокрема республіканські й обласні ради мали забезпечувати функціонування турбаз, організацію місцевих туристично-екскурсійних маршрутів, підготовку кадрів, виготовлення рекламних організаційно-методичних матеріалів, розподіл путівок тощо.

Ідейно-політичні завдання і надалі залишалися пріоритетними у розгортанні туристично-екскурсійної діяльності. Про це свідчать три ухвалені упродовж квітня-листопада 1976 р. постанови ЦРТЕ, що визначали стан і перспективи роботи туристично-екскурсійних організацій профспілок, виходячи з виконань рішень з'їздів і пленумів КПРС та ВЦРПС [11, с. 8–13, 26–32]. Вони також дещо дублювали зміст попередніх постанов, однак свідчили, що керівництво сферою туризму повністю перейшло у відання цієї профільної структури, що намагалася внести й певні інновації у її розвиток.

Це проявилось в зміщенні акцентів на розвиток місцевих туризму і екскурсій, запровадженні диференційованого підходу до планування маршрутів для різних категорій населення, включенні турбаз в орбіту екскурсійного руху, розширенні сфери послуг для екскурсантів, намаганні активізувати і взяти під контроль самодіяльні туристичні клуби тощо. Для стимулювання діяльності передбачалося активне застосування форм і методів, апробованих в інших ділянках культурно-масової роботи та у виробництві: розгортання соціалістичного змагання між колективами туристично-екскурсійних підприємств; включення їх у рух за комуністичне ставлення до праці, присвоєння почесних звань "ударник" і "колектив" комуністичної праці тощо [11, с. 8–13, 26–32].

Бюрократичність радянської адміністративно-управлінської системи позначилася на розвитку туристично-екскурсійної діяльності, що мала "мультиплікативний" характер, вимагаючи координації зусиль різних відомств і підприємств з надання культурно-освітніх, соціально-побутових (розміщення, харчування тощо), транспортних та інших послуг. Проблема загострювалася на тлі реалізації масштабних проектів з капітального будівництва туристичних баз, санаторіїв, кемпінгів, інших засобів розміщення. За таких обставин постало питання щодо координації зусиль у цій сфері, яке актуалізувало тенденцію на централізацію влади загальносоюзними міністерствами та відомствами та обмеження прав їх республіканських органів.

Саме на це, попри традиційні реляції й ідеологічні штампи, скеровувалася жовтнева 1980 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС щодо подальшого вдосконалення туристично-екскурсійної справи [10, с. 3–6]. На її виконання при ВЦРПС створили міжвідомчу раду з туризму і екскурсій, що мала координувати діяльність туристичних організацій та зацікавлених міністерств й відомств [14, с. 7–8].

На неї без надання реальних повноважень і важелів впливу покладалися функції методичного керівництва внутрішнім туризмом. Той факт, що міжвідомча рада не мала низових структурних підрозділів, також увиразнює тенденцію до централізації управління цією сферою. З названих та інших причин вона виявилася неефективною, тому проблема створення дієвого органу з координації розвитку туристично-екскурсійної справи залишалася актуальною.

Визначати середину 1980-х років як початок "нового інтенсивного етапу" розвитку туризму [8, с. 57] можна лише умовно. По-перше, постанови керівних органів, що відповідали за його становлення, ставали радше "деклараціями про наміри", оскільки багато їхніх положень залишилися нереалізованими. По-друге, у радянському суспільстві наростали застійні кризові явища у соціально-економічній сфері, що не могло не позначитися на розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід визнати, що компартійне та профспілкове керівництво змінило вектор і пріоритети її розвитку. Якщо у 1970 – на початку 1980-х рр. ухил робився на посилення ідеологізації і централізації управління, то надалі вона переноситься у сферу обслуговування, посилюється пошук шляхів її оптимізації та перевлаштування на інші ефективні шляхи розвитку.

Цю нову стратегію визначали спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ "Про заходи з розвитку туризму і вдосконалення туристично-екскурсійного обслуговування населення в країні у 1986–1990 рр. та на період до 2000 року" [9] та "Комплексна програма виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр." [9, с. 8–10].

Серед прийнятих відповідними міністерствами і відомствами ухвал щодо реалізації цього "нового курсу" в концентрованому вигляді його зміст відображає ухвалена ЦРТЕ, спільно з іншими профспілковими органами комплексна програма діяльності [9, с. 8–10].

Згідно з цими документами туристично-екскурсійна справа переносилася у сферу послуг та мала здійснюватися на основі прогресивних форм виробництва, посилення режиму економії, раціонального використання резервів та досягнень науки і техніки. Пріоритетними ставали туристичні маршрути з активними засобами пересування (пішохідні, гірські, велосипедні, кінні та ін.), розширення їх географії, а також посилення екскурсійного обслуговування за місцем проживання, зокрема у вихідні дні й після робочого часу. Передбачалося істотне збільшення капіталовкладень на розвиток і модернізацію туристичної інфраструктури, особливо транспорту.

Ухвалення упродовж 1985–1988 рр. структурними підрозділами ВЦРПС близько двох десятків постанов щодо розвитку туристично-екскурсійної справи [9, с. 8–51] можна умовно розділити на три складники, тісно пов'язаних між собою. Більшість із них безпосередньо стосувалася цієї проблеми, у інших документах наголошувалося на розв'язанні різних суспільних проблем.

Перший складник стосувався підвищення якості й асортименту послуг туристів і екскурсантів, близько п'яти спеціальних ухвал, скерованих на комплексне обслуговування рекреантів: розміщення – транспорт – харчування – екскурсія тощо, організацію відпочинку сім'ями у міжсезоння та у сільській місцевості, розширення туристичних маршрутів з активними засобами пересування, залучення до екскурсійної справи сільського населення, сприяння профспілками розвитку дитячого й підліткового туризму тощо.

Другий складник стосувався санаторно-курортного обслуговування, окрім названих заходів, передбачав запровадження нових методів господарювання, зокрема госпрозрахунку, збільшення кількості путівок для непрацюючих пенсіонерів й ветеранів, удосконалення системи культурно-масової та екскурсійної роботи у закладах відпочинку тощо.

Третій складник доповнював два попередні, стосувався розширення сфери платних послуг культурно-просвітними і фізкультурно-спортивними закладами профспілок, стимулював розвиток і регламентував діяльність різного роду народних університетів, лекторіїв, клубів за інтересами, а також культурних і розважальних заходів, занять фізкультурою і спортом тощо.

Таким чином, ці три складники мали забезпечити формування єдиної всеохоплюючої системи, що поєднувала культурно-масову, зокрема й туристично-екскурсійну роботу, зі сферою обслуговування та діяла на засадах нових "модернізованих" методів господарювання, забезпечувала ідейно-політичне виховання трудящих. Усі аспекти її функціонування чітко регламентувалися у відповідності до загального політичного курсу на централізацію управління суспільством. Водночас, поряд із посиленням економічних методів господарювання у їх соціалістичному варіанті, пріоритетним залишалися соціальні форми допомоги, що стосувалися пільгових сфер обслуговування пенсіонерів і ветеранів, дітей та молоді, розвитку сімейного відпочинку тощо.

Аналіз офіційних документів з розвитку туристично-екскурсійної сфери свідчить про те, що їх, зазвичай, писали, так би мовити, "під кальку": тексти визначальних постанов КПРС і радянського уряду дублювали відповідні міністерства, відомства і громадські організації із розширенням тих частин, що стосувалися їхніх функціональних завдань.

У відповідному дусі готувалися ухвали на республіканському, обласному, відтак районному і міському рівнях. У 1970–1980-х рр. фактично не змінювалися основні положення документів, що у вигляді офіційних штампів автоматично складали зміст тих чи інших постанов. Це могло б свідчити про "стабільність" і "тяглість" завдань, адже й у їхніх назвах постійно фігурують словосполучення "про подальший розвиток", "про заходи з подальшого удосконалення", якби не явний формалізм і забюрократизованість ухвалення самих рішень.

Система формального ухвалення спільних постанов і рішень не забезпечувала сконсолідованих і скоординованих практичних дій з їх виконання. З одного боку, найістотнішою була розрізненість дій між суб'єктами господарювання та державними органами влади, закладами й підприємствами, з іншого. Активність профспілкових і комсомольських організацій з розвитку різних видів і напрямів туристично-екскурсійної діяльності не завжди знаходила підтримку серед місцевих адміністративних і господарських органів, закладів культури, що часто не мали необхідних фінансових, матеріальних і кадрових ресурсів для реалізації відповідних ініціатив.

Вибудовувалася модель їхньої кооперації, згідно з якою громадські організації залучали до туристично-екскурсійної діяльності рекреантів з урахуванням їх соціальних, вікових, професійних особливостей і культурних запитів та мали одержувати прибутки у вигляді відсотку з обороту чи туристичної ренти, яку б сплачувати суб'єкти господарювання. Однак вона не спрацьовувала на загальносоюзному, республіканському, обласному чи районному рівнях, позаяк економічні механізми таких відносин підмінялися соціальним популізмом і командно-адміністративними методами вирішення проблеми. Йдеться передусім про те, що профспілкові, тим паче комсомольські, організації, не могли з власних бюджетів забезпечувати видачу пільгових путівок, організувати екскурсійні тури за пільговими цінами тощо.

Цей недолік намагалися компенсувати за рахунок перерозподілу коштів з бюджетів суб'єктів господарювання, чого у наказовому порядку постійно вимагали постанови вищих органів керівництва. Але для цього у підприємств не вистачало коштів, а реальна наповнюваність соціальних фондів дедалі відставала від декларованих проєктів і показників розвитку соціального туризму.

Попри ці складні, суперечливі тенденції і явища йдеться про створення доволі стрункої цілісної системи розвитку туристично-екскурсійної сфери, що виявляла певний поступ і ефективність завдяки чіткій регламентації завдань і функцій її основних суб'єктів – партійних і урядових органів та громадських організацій. Слід ураховувати і те, що в силу природних бажань і світоглядних інтересів туристично-екскурсійна сфера користувалася попитом серед радянських людей, для яких відпочинок, дозвілля ставали не лише природною потребою у відновленні здоров'я, фізичних і розумових сил, але й важливим чинником атмосфери сірої буденності, панування подвійної моралі та постійного ідеологічного й психологічного тиску.

Зі зміною стратегічного курсу із середини 1980-х років туристично-екскурсійна сфера почала розглядатися як частина народногосподарського комплексу країни. Однак, на відміну від інших складників, його основними учасниками виступали не суб'єкти господарювання і формально не державні чи партійні органи, а масові громадські організації – профспілки і комсомол. Тобто, власне громадяни брали на себе відповідальність за становище цієї важливої суспільної сфери. При цьому вона мала розвиватися на основі перспективних цільових програм за рахунок реконструкції та розширення власної матеріально-технічної бази громадських організацій та використання згідно зі встановленим відповідними директивами порядком інших сфер економіки і соціального забезпечення – транспорту, будівництва, соціально-побутового обслуговування тощо.

Загальну політику і досягнення у туристично-екскурсійній сфері в масштабах СРСР та УРСР важко оцінити однозначно. З одного боку, маємо незаперечні свідчення кількісного зростання індустрії туризму, основу якої становили заклади проживання. Упродовж 1960–1983 рр. їхня кількість в Україні зросла з 26 до 156. Більшість із діючих турбаз (79), готелів (25), туркомплексів (4) мали відносно непогані умови проживання, що забезпечували наявні харчоблоки (кав'ярні, їдальні, ресторани), бібліотеки, систему побутових послуг, стоянки, спортмайданчиками тощо. Рекреантів приймали також наметові притулки (11) і кемпінги (6). Загальна місткість за вказаний період збільшилася з 3,5 до 40,3 тис. ліжкомісць [16, с. 119–120].

З іншого боку, від зростаючих потреб громадян відставали базові показники розвитку туристично-екскурсійної сфери. Згідно з офіційними даними, туристичні й екскурсійні заклади та організації у другій половині 1980-х рр. лише на 90 % виконували планові показники обсягу послуг [8, с. 70]. При цьому кількість осіб, що їх одержувала була, у два-чотири рази меншою від кількості потенційних рекреантів. Забезпеченість громадян УРСР місцями у туристичних готелях, базах, мотелях, кемпінгах становила лише 1,4 місця на 100 осіб, хоча, за чинними нормами, цей показник мав становити 18 місць [24, с. 120]. На кожного мешканця СРСР і УРСР припадало менше однієї екскурсії щороку, хоча в маршрутах самодіяльного туризму брали участь 13 % соціально активного населення [8, с. 70].

Отже склалася ситуація, коли, всупереч повсякчас декларованій масовості туристично-екскурсійних послуг, рівень доступності до них був доволі обмеженим.

Отже, радянська політика в туристично-екскурсійній сфері пройшла свою специфічну еволюцію, що, між тим, відповідала загальній динаміці розвитку радянського суспільства. Домінуючою тенденцією стало посилення її заідеологізованості й намагання перетворити туризм, екскурсії на дієвий засіб пропаганди ідейних доктрин компартії, відповідальність за їхній поступ перекладався на громадські організації – насамперед профспілки і комсомол.

Поряд із цим, їхній розвиток постійно стимулювали шляхом запровадження властивих соціалістичній економіці форм і методів. Існувало розуміння того, що справа відпочинку та рекреації трудящих не може бути самоокупною, тому вона істотно фінансувалася із соціальних фондів. Повільно, однак невпинно зростало капітальне будівництво у цій сфері.

Таким чином, модель радянського соціального туризму виявила свою певну ефективність, особливо на загальному тлі наростання застійних явищ, хоча вона не змогла задовольнити зростаючий попит населення на такого роду послуги.

Список використаних джерел

1. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе: Социальные аспекты развития туризма в СССР / Абуков А.Х. – М.: Профиздат, 1983. – 295 с.
2. Бабарицька В. Екскурсознавство і музезнавство: Навчальний посібник / Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О. – К.: Альтерпрес, 2007. – 464 с.
3. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства: Учебное пособие / Л.П.Воронкова. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 304 с.
4. Грибанова С.В. Створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х роках ХХ ст. / С. В. Грибанова // 3 історії вітчизняного туризму. Зб. наук. ст. / Федерація профспілок України, Ін-т туризму. –

К., 1997. – С. 96–101. 5. Энциклопедичний словник-довідник з туризму / В. А. Цибух, В. К. Федорченко, В. І. Цибух / За заг. ред. В. К. Федорченка. – К.: Слово, 2006. – 367 с. 6. Касаткин В. Ф. Факторы развития и общественного значения туризма: Учебн. пособие / Касаткин В. Ф. – М.: ЦРИБ "Турист", 1983. – 83 с. 7. Квартальнов В. А. Организация туристско-экскурсионного обслуживания / Квартальнов В. А., Сенин В. С. – М.: ЦРИБ "Турист", 1987. – 186 с. 8. Квартальнов В. А. Туризм социальный: история и современность: Учебн. пособие для слушателей ИПК туристско-экскурсионных кадров / Квартальнов В. А., Федорченко В. К. – К.: Вища школа, 1989. – 342 с. 9. Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – 328 с. 10. Сборник официальных материалов. – М.: ЦРИБ "Турист". – Вып. 1. – С. 3–6. 11. Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов: По состоянию на 1 марта 1978 г. – М.: Центральное рекламное-информационное бюро "Турист", 1978. – 639 с. 12. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране // Правда. – 26 июня 1969. 13. О работе профсоюзных и туристско-экскурсионных организаций по выполнению постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС о мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране. Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – С. 8–11. 14. Положение о Межведомственном совете по туризму и экскурсиям при ВЦСПС // Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – С. 7–8. 15. Положение о центральном, республиканском, краевом, областном, городском (районном) совете по туризму и экскурсиям // Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. – Т. 1. – (Часть первая). – М.: Профиздат, 1989. – С. 14–19. 16. Попович С.І. Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-х – першій половині 80-х років (на прикладі системи профспілкового туризму) / Попович С.І. // З історії вітчизняного туризму. Зб. наук. ст. / Федерація профспілок України, Ін-т туризму. – К., 1997. – С. 115–126. 17. Сокол Т. Г. Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. / Сокол Т. Г. // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип. 1: Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конференції "Туризм в Україні: економіка та культура"; (Світязь, 9–10 вересня 1998 р.). / О. О. Бейдик та ін. (ред. кол.); Федерація профспілок України, Ін-т туризму. – У 2-х ч. – К.: "КМ – Трейдинг", 1998. – Ч. 2. – С. 230–250. 18. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні: Навч. посібник / Федорченко В. К., Дьорова Т. А. / Передм. В. А. Смоля. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с. 19. Федорченко В. К., Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник / Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорова Т. А., Олексійко М. М. – К.: Кондор, 2004. – 166 с. 20. Федорченко В. К. Організація туризму в Україні і за рубежом: Навч.-метод. посібник / Федорченко В. К., Любимцев О. О., Бабарицька В. К. – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; КІТЕП, 1994. – 110 с.

Руслан Котенко

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В ТУРИСТИЧЕСТКО-ЭКСКУРСИОННОЙ СФЕРЕ В 1970–1980-Х ГОДАХ: МЕЖДУ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ СОЦИАЛЬНЫМ ПРАГМАТИЗМОМ

В статье освещена государственная советская политика в туристско-экскурсионной сфере в 70–80-х гг. ХХ в. Проанализировано усиления ее заидеологизированности и стремление превратить туризм в действенное средство пропаганды коммунистической идеологии.

Ключевые слова: туристско-экскурсионная сфера, идеологическая целесообразность, социальный прагматизм, коммунистическая идеология, идейно-политическое воспитание.

Ruslan Kotenko

SOVIET POLICY IN THE SPHERE OF TOURISM AND EXCURSIONS IN 1970–1980S: BETWEEN THE IDEOLOGICAL SUITABILITY AND SOCIAL PRAGMATISM

The article highlights the state policy in sphere of tourism and excursion in 1970-80s of the XX century.

Key words: tourist and excursion area ideological expediency, social pragmatism, the communist ideology, ideological and political education.

УДК 930.2

Олександр Гужва

ДРАМА ІСТОРІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Поняття "драма історії" цілком відповідає духовним колізіям, що виникають упродовж багатьох віків у релігійній свідомості. Драма історії в межах історіософського та художнього дискурсах розглядається як світоглядна модель, що поширюється в культурно-історичному просторі на різні жанри і форми мистецтва.

Ключові слова: драма історії, духовна драма, свідомість, мистецтво, історичний дискурс.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що сприйняття історії як власне драми утверджується в сучасній історіографії та філософії і зумовлене об'єктивними подіями: нескінченністю війн та "колективних дослідів" (за Ніцше), – що відкидають людство у минуле його розвитку. З поняттям "драма історії" пов'язані певні зміни у суспільній та індивідуальній свідомості, що сприймаються як реакція на нескінченність страждань, зламаних надій та сподівань цілих народів. Не дивно тому, що загальна історіософська та художня картини світу багато у чому споріднюються, прагнучи охопити весь складний шлях розвитку людства, осягти основи духовності, що цілком занурилась у буттєві колізії, не маючи змоги їх розв'язати.

Це дослідження має на меті відтворити широкий культурно-історичний простір, у якому з'являються історіософські та художні феномени, що відображають кризу духовності і мають спільні типологічні риси, котрі походять від єдиної світоглядної моделі, започаткованої у "Книзі Йова" зі Священного Писання. Ця об'єднуюча світоглядна модель дає змогу віднести ці феномени до єдиного ідейно-тематичного русла і поширити на них поняття "драми історії", що відтворює світові глобальні конфлікти.

Драма історії стараннями багатьох мислителів, серед них слід виділити Ф. Ніцше [2], О. Шпенглера [3–4], К. Юнга [5], А. Дж.Тойнбі [6], М.Блока [7], Г. Пассе [8] та інших, сприймає у своїй грандіозності і всеосяжності як константа буття, що породжує особливі культурні й художні феномени.

Феномени ці ще не осмислені у своїй цілісності в окремих гуманітарних дискурсах, в силу, можливо, тривалої заідеологізованості методології дослідження, а основне – у своїй проекції на всю історію розвитку людської духовності, не осмислені вони також у своїй спорідненості між собою, оскільки належать до різних епох і різних культур [1, с. 60–77].

Звичайно, драма історії, як концепт історіософського та художнього змісту передусім виникає у межах релігійної свідомості, що пронизує собою весь культурно-історичний простір і знаходить відображення у різних жанрах та формах мистецтва.

У художніх задумах віднаходимо нерідко декілька сюжетно-змістовних планів, де є земля, небеса, рай та пекло, – і то є обрїй свідомості, що втратили орієнтири та спокій у пошуках сенсу буття, зустрічаючись з дійсністю. Саме релігійна свідомість християн навчила сприймати історію у певних межах: від народження Спасителя до Страшного суду. Події історії багато у чому стверджують цю скерованість людського буття, за якою іноді здається, що цей Суд настав.

Отже, драма історії – духовна драма, що відображає трагізм буття і сприймається як виклик долі.

Драма історії містить у собі долі окремих людей, усіх народів і людства загалом, фактично відображає розлад, або навіть крах індивідуальної і суспільної свідомості, що втрачає свою систему цінностей: етичних, естетичних, духовних, – під впливом не бачених раніше "колективних дослідів", про які писав ще Ф. Ніцше у своїх роботах "Так говорив Заратустра" і "По той бік добра і зла".

"Колективні досліди" Ф. Ніцше вбачає у вадах духовності і моралі усієї попередньої історії: "нині для нас підозрілий кожен мислитель, який "хоче щось довести". Подивіться з цієї точки зору на будь-яку мораль, і ви побачите, що її "природа" в тому і полягає, щоб вчити ненавидіти дуже велику свободу і насаджувати в нас потребу в обмежених горизонтах; вона *вчить звуженню перспективи* (курсив – Ф.Ніцше), а отже, у відомому сенсі, *дурості, як умові життя і зростання*" [2, с. 638–639].

Для Ф. Ніцше історія – це драма душі і культури, володарем якої є непорозуміння: "Чужі мені і смішні сучасники" [2, с. 386]. Причому драма історії у нього стосується свідомості творчої особистості, а не суспільної свідомості. Ця особистість, що стоїть перед безоднею небуття, готова волати до усього людства, враженого знеособленням. Вона тужить не про себе, а про інших: "Я люблю того, чия душа переповнена, так що він забуває самого себе, і всі речі містяться в нім: так стають всі речі його загибеллю" ("Так говорив Заратустра") [2, с. 302].

Проте ті, до кого звертався німецький філософ, залучили з його вчення лише те, що стало основою для ідеології утистки і знищення народів: "Бог помер. //Але де ж та блискавка, що лизне вас

своїм язиком? Де те безумство, що треба б прищепити вам? // Дивіться, я вчу вас про надлюдину: він – ця блискавка, він – це безумство!" [2, с. 300–301].

"На закінчення я відчуваю настійну потребу ще раз назвати імена, яким я зобов'язаний практично всім: Гете і Ніцше", – так писав О. Шпенглер в передмові до нової редакції першого тому своєї книги "Untergang des Abendlandes" [3, с. 15], що, за прийнятою у нас традицією, переводиться як "Захід Європи", але точніше було б сказати, виходячи з концепції О. Шпенглера: "Загибель західної цивілізації".

З Гете О. Шпенглера зближує сприйняття історії як одухотвореного процесу: "бо людська історія – це сукупність і втілення велетенських біографій, в якості суб'єкта і "я" яких вже саме слововживання в думці і на практиці вводить таких індивідуумів вищого порядку, як "античність", "китайська культура" або "сучасна цивілізація" [3, с. 18–19]. Саме "людина, зі всім її буттям є складовою частиною історії" [3, с. 24–25].

Істотно важливим для О. Шпенглера виявляється момент "неспанья", інакше самосвідомості індивіда і пробудженої цією самосвідомістю творчої активності. "Неспанья, – пише О. Шпенглер, – складається з відчуття і розуміння, суть їх – в невпинному орієнтуванні в макрокосмі. Через це неспанья означає те ж, що і "самовизначення" [4, с. 17].

"Проте велика різниця, чи живе хтось під постійним враженням того, що його життя – це складова частина куди більшої біографії, що тягнеться на сторіччя або тисячоліття, або ж він сприймає її як щось в самому собі закруглене і завершене. Зрозуміло, для останнього роду неспанья не існує ніякої всесвітньої історії, *ніякого світу як історії*" (курсив – О.Шпенглер) [3, с. 25].

Ціла нескінченність відокремлює, на думку О. Шпенглера, селянина і воїна, державного діяча і полководця, світську людину і купця. І всіх названих від духовної людини: святого або священнослужителя, а також від вченого. Але "лише людина, що діє, людина долі живе кінець кінцем в дійсному світі" [4, с. 21].

Згідно зі О. Шпенглером, філософія майбутнього "може вирости на метафізично виснаженому ґрунті Заходу. Проте це – єдина філософія, що належить до можливостей західноєвропейського духу, охоплює в собі всі образи і рухи світу в їх якнайглибшому і остаточному сенсі, узагальнюючи все пізнане не в збірну картину, але в спосіб життя як такий, в образ, що не став, але що постає" [3, с. 21].

Сучасна людина переживає справді духовну драму: вона "не здатна жити на якому б то не було ґрунті, окрім штучного, бо космічний такт пішов з її існування, а напруга неспанья стає тим часом все більш небезпечною" [4, с. 104]; "справжня гра, радість життя, задоволення, захоплення, які виникають з космічного такту, в суті своїй тепер незрозумілі" [4, с. 105].

Висновок, до якого приходять О. Шпенглер, своїм трагізмом перевершує усі пророцтва Ф. Ніцше: "Отже, – пише О. Шпенглер, – буття все більш позбавляється коріння, а тим самим спектаклю поволі готується кінець; і ось тепер все виявляється раптово залитим яскравим світлом історії: ми стоїмо перед фактом *безпліддя цивілізованої людини*" (курсив – О.Шпенглер) [4, с. 106].

Праця О. Шпенглера, що створювалась у переддень Першої світової війни, сповіщала загибель західноєвропейської культури, яку О. Шпенглер називає "фаустіанською" і яка, пройшовши через етапи народження, юності, вступила в смугу старості і заходу, втрачаючи, подібно Гетевському персонажеві, свою душу.

Гетевський "Фауст", народжений зі старовинних переказів і легенд, є стійкою міфологемою художньої свідомості епохи романтизму. У контексті подальших духовних шукань трактування цього образу-символу розширюється, причому впливає не тільки сам образ, але передусім створена за його участю картина дійсності. На жаль, у контексті філософських і художніх концепцій сучасності у відтвореній картині дійсності нівелюється різнобічність, властива світобаченню веймарського мислителя, що відстоює ідею подолання трагізму. Тут йдеться про значущість інших міфологем, інших образів-символів, які, зокрема, береться досліджувати К. Юнг [5, с. 185–202]. До речі, він порівнює Прометея Шпіттелера з Прометеєм Гете, також йдеться і про Фауста та Мефістофеля.

Т. Манн у романі "Доктор Фаустус" відтворює за допомогою пародіювання легендарного образу трагічну ситуацію дійсності першої половини ХХ ст.: тісний, замкнений простір соціуму і спроби композитора-початківця Адріана Леверкюна знайти техніку письма для втілення у звуках величної картини Всесвіту. Трагізм ситуації полягає в тому, що замкнений простір соціуму зумовлює обмежений особовий простір буття найголовнішого героя. Не дивно, що ця трагічна ситуація походить від попередніх часів: частково вона проглядається в романі Г. Гете "Страждання молодого Вертера" і з повною очевидністю у датського письменника і філософа С.К'єркегора у творах "Хвороба і смерть", "Страх і трепіт".

У А.Дж. Тойнбі звернення до "Фауста" у його нарисі "Мій погляд на історію" нашаровується на модель Всесвіту, представлену в "Божественній комедії" А. Данте.

"Гетевський "Пролог в небесах", – пише А.Дж. Тойнбі, – відкривається гімном архангелів, що оспівують досконалість творінь Господніх. Але саме внаслідок того, що Його творіння здійснені, Господь не залишив для Себе простору для нових проявів Своїх творчих можливостей; і не було б виходу з цієї безвиході, не з'явився перед Престолом Мефістофель – створений спеціально для такої мети, кинувши виклик Богові, вимагаючи дати йому свободу зіпсувати, якщо зможе, одне з самих довершених творінь Господніх. Бог приймає виклик і таким чином відкриває для себе нову можливість удосконалювати свою творчу працю. Зіткнення двох осіб у вигляді Виклику-та-Відповіді: чи не бачимо ми тут ті самі кресало і кремін, які висікають при взаємному зіткненні творчу іскру?" ("Мій погляд на історію") [6, с. 23].

І, мабуть, найбільш гірким визнанням філософа, неначебто йшлося про внутрішній розлад у його власній свідомості, є наступне, що відповідає творчим осяянням у культурі ХХ ст.: "Пророки власним життєвим досвідом передбачили відкриття Есхіла, який стверджував, що вчення, пізнання проходять через страждання – відкриття, яке ми свого часу і при інших обставинах робимо для себе" [6, с. 27].

У кінці життя А.Дж. Тойнбі писав: "Мені цікаво знати, якою буде розв'язка нинішнього акту драми людської історії" [6, с. 404].

А.Дж. Тойнбі дійсно постав як гострозорий спостерігач драми людської історії, що розгорталася у просторі й часі. Багато положень його філософської системи становлення і розвиток цивілізацій сприймаються як певний лейтмотив усієї сучасної філософії.

Виділимо тут лише критику релігійних догматів – у А.Дж. Тойнбі остання дійсно займає важливе місце, хоча він особисто вимушений визнати: "у людській природі виявляється духовність, вона не пов'язана тільки з Людиною; вона виявляється і в Божественній природі теж, причому в Богові і в Людині ця духовність одна і та ж" [6, с. 318].

М. Блок писав свою "Апологію історії" під час Другої світової війни. Нагадаємо, взявши участь в русі Опору, проявивши, незважаючи на тортури, мужність і стійкість, був розстріляний недалеко від Ліона 16 червня 1944 р.

Уся історія західної цивілізації з'явилася перед ним як "велика драма гріха і спокути", у яку була вплетена доля кожної людини. Саме ця велика драма зв'язала між собою всі епохи, розсунувши межі свідомості, примусивши сприймати події сьогодення як відгомін подій тих, що пройшли.

"Бо, на відміну від інших, – писав М. Блок, – наша цивілізація завжди багато чекала від своєї пам'яті. Цьому сприяло все – і спадщина християнська, і спадщина антична. Греки і латиняни, наші перші вчителі, були народами-історіографами. Християнство – релігія істориків. Інші релігійні системи засновували свої вірування і ритуали на міфології, майже непідвладній людському часу. У християн священними книгами є книги історичні, а їх літургії відзначають – разом з епізодами земного життя Бога – події з історії церкви і святих. Християнство історичне ще і в іншому сенсі, мабуть, глибшому: доля людства – від гріхопадіння до Страшного суду – постає в свідомості християнства як якісь довгі мандри, в яких доля кожної людини, кожне індивідуальне "паломництво" є у свою чергу віддзеркаленням; центральна вісь всякого християнського роздуму, велика драма гріха і спокутування, розгортається в часі, тобто в історії" [7, с. 7–8].

Г. Гессе у романі "Гра в бісер" писав: "Займатися історією – означає занурюватися в хаос та все ж зберігати віру в порядок і сенс. Це дуже серйозна задача і, можливо, трагічна" [8, с. 191].

Трагізм буття завжди сприймається як намагання протистояти хаосу, зберігати загальнолюдські цінності упродовж усієї історії людства. Не дивно, що трагізм існування набуває широкого узагальнення у християнському трактуванні історії: нова ера людства починається від народження Спасителя і має закінчитися картиною Страшного суду.

Не дивно, що у загальнокультурному просторі драма історії сприймається як константа самого буття і пов'язується з долею окремої людини, усіх народів і усього людства. У загальнокультурному просторі зустрічаються максими, котрі стають здобутком усього людства: "Я не був причиною сліз" – з "Книги померлих" Стародавнього Єгипту [9, с.14]. Скільки їх, цих нескінченних паралелей, цих подібних доль?! У європейській культурі, котра започатковувалась разом з прийняттям християнства, ця спорідненість збагачується зверненням до Священного Писання, бо дійсно буття кожної окремої людини набуває спорідненості з долею Спасителя: кожен окрім радості пізнає страждання, проходить крізь випробування.

Йдеться вже про драму, котра розгортається у сфері духу і сама тяжіє до поєднання між собою різних часів, щоб розгорнутись у різних площинах, які дає нам релігійна свідомість: рай, земля, пекло, чистилище. Ця драма не знає меж, бо вона сприймається як спроба виходу з кризи свідомості та трагізму буття.

Духовна драма як культурно-історичний феномен визначає буття людини як трагічно замкнену ситуацію, що утворюється завдяки неможливості розкриття людиною її духовного та творчого

потенціалу в існуючих реаліях життя; за відсутністю життєвої перспективи на місці реальних подій у духовній драмі починає розгортатись марево видінь, виникають спалахи позасвідомого, що викликають розширення самої свідомості, що стає причетною до вирішення долі світу і поза волею особистості вступає в діалог з Творцем світу.

Сприймаючись як злам усіх форм існування, духовна драма вимагає від кожної людини розуміння того, що діється навколо неї, навіть коли розум, як у "Капріччос" Ф. Гойї, спить. Не дивно, що часто вона занурюється у минуле і через це минуле сприймає дійсність. Сном розуму це не назвеш (хоча ж написав Т. Шевченко саме поему "Сон", за яку й зазнав подальших життєвих мук).

У культурі духовна драма завше охоплює світобачення, творчість і перипетії особистого життя художника, що витікають з колізій суспільного життя або знаходять продовження у них. Йдеться передусім про зміст творів, котрі народжуються із самого життя і повертаються до нього, відображаючи складні духовні перипетії: від земного до небесного, прагнучи зустрічі з чудом, трансцендентним, набуваючи містичного забарвлення.

Відображення духовної драми легко можна знайти і в "Сповіді" А. Блаженного, і в *Sacre Rappresentationi* флорентійців та римлян епохи Відродження. Як феномен художньої культури духовна драма виявляється в драматургії В. Шекспіра і П. Кальдерона.

До визначних досягнень доби Відродження належить і українська література XIV–XVI ст. Слід відзначити апокрифи ("Про Ламеха", "Хожденіє Богородиці по мукам"), агіографію ("Житіє Святого Антонія пустинножителя"), історично-мемуарну прозу ("Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу" С. Оріховського-Роксолана), полемічні твори Г. Смотрицького ("Ключ царства небесного"), С. Зизанія ("Казанье святого Кирила патріарха ієрусалимського"), перекладні повісті ("Книга о побоїщі Мамає"), поезії ("Аз есмь всему миру свѣт...") та інші [10].

Література доби Відродження живиться поєднанням двох планів буття: один іде від реального життя, другий – від Священного Писання, – що не знають меж, не знаходять своєї розв'язки й донині.

Епоха бароко "нічого не знала і не підозрювала... про такий психологічний простір, котрий би безроздільно належав індивіду. – Все "внутрішнє" розігрується... як у театрі, у тому ж самому світі, де є небо і пекло, де ведеться безперервна війна між чеснотами та хибами, що виступають досить активно і самостійно, немов втілені сили, що прагнуть підкорити під владу свою людей – одного, як і всіх, "мене", як і кожне інше "я". У своєму заглибленні в себе таке "я" скоріше могло зустріти Бога, аніж свою власну сутність" [11, с. 132].

Шкільна драма перших навчальних закладів України, зокрема Києво-Могилянської академії, тут не є виключенням у пошуках власного "Я", а навпаки, постає як проміжна ланка між традицією, що йде від античності, і досягненнями нової доби. Зразки шкільної драми: "Владимир" Ф. Прокоповича, "Комічеськоє дійствіє" М. Довгалевського та "Воскресеніє мертвих" Г. Кониського, як і "Лайка Архістратига Михаїла з сатаною про те чи легко бути благим" Г. Сковороди, безумовно, знаходяться в смисловому руслі духовної драми [12, с. 68].

Особливо наочно ознаки духовної драми проявляються у творах XIX–XX ст., що відносяться до різних жанрів і видів мистецтва. Доречними тут можуть бути аналогії навіть між, у відомому сенсі, антиподами, яким вдалося "Забути про себе і про своє "Я" [11, с. 132].

Розглядаючи природу та пейзаж у німецького художника К.-Д. Фрідріха (розділ II) О. Михайлов відзначав: "Космічні висоти, досягнуті німецьким мистецтвом і філософією на межі XIX століття, і пізніше, показові для тієї широти, з якою ставились та вирішувались у німецькій культурі самі важливі животрепетні питання: філософський універсум та поетичний космос – екран німецького духовного життя цього часу. Це епоха великого перелому, великої кризи, надій та відчаю, віри та нігілізму – епоха нерідко сприймає себе часом обривання традицій, але такою вона й була по суті. Поет космічних видінь Жан-Поль пропонує нам у 1804 р. одну з "формул", що охоплюють час у його цілісній єдиній динаміці: "Час, коли бог схилиється до заходу, немов сонце, і світ незабаром зануриться у пійму..." [11, с. 731].

В епоху романтизму духовна драма розширює горизонт відтворюваної картини дійсності, вона звертається до середньовічних легенд, стародавніх міфів, шукає вічні образи, що мандрують світом ("Мандруючий підмайстер" у Ф.П. Шуберта), або між небесних світил ("Демон" у М. Лермонтова). Не випадково з'являються і вічні сюжети, що мають художні прототипи з А. Данте ("Божественної комедії"), або Г. Гете ("Фауста"). Духовна драма позначається на змісті опер Р. Вагнера та М. Мусоргського, сполукою між якими стало світло Граалю та гори Фавор, котре жило у свідомості багатьох митців другої половини XIX, а потім і XX ст., зумовлюючи також окремі паралелі: М. Мусоргський – Ф. Достоевський тощо.

"Кармічна поезія срібного віку", згідно з визначенням Е. Обухової, також відтворює нескінченність людських доль, їх відлуння одна в одній. Духовна драма набуває епічного розмаху у творах Т. Шевченка ("Неофіти", "Ісає. Глава 35 (Подражаніє)") та І. Франка ("Мойсей", "Каїн"). Як

відлуння подій особистого життя сприймаються твори на біблейські сюжети у Лесі Українки. Особливої уваги заслуговує дисертація на ступінь доктора філософії "Варлаам і Йоасаф: старохристиянський духовний роман і його літературна історія" І. Франка, у котрій йдеться про наскрізний розвиток одного і того ж сюжету зі Сходу на Захід, з Індії, крізь Азію та Європу, в різних країнах упродовж VII–XIX ст. Не минув І. Франко зустрічі у цьому сюжеті різних світоглядів, різних релігій: християнства та буддизму. Головне для дослідника виявити загальнолюдський зміст страждань та духовного подвигу й оновлення душі [13, с. 314–538].

Духовна драма у XX столітті розгортається у полотнах С. Далі, поезії О. Мандельштама, романах М. Булгакова, симфоніях Г. Малера, пізніх опусах А. Шнітке, симфоніях Г. Канчелі. З духовною драмою стикається в пізній період творчості і Г. Свиридов, що виношував задуми створення містерії на тексти М. Блока і М. Булгакова.

Значущими для художнього світогляду сучасних митців виявляються дві константи: опора на міф і на релігію, – поєднання яких, мабуть, слід віднести до найбільш істотних ознак духовної драми. Ці філософські начала безпосередньо пов'язані з тими формами і жанрами художньої культури, що відобразилися у суспільній свідомості, сприймаючись одночасно як основи духовності, що йдуть з глибини століть.

Подоланий трагізм – явище, присутнє у всій християнській культурі. Знаходимо його й у філософсько-поетичному дискурсі Г. Сковороди. Так, зміст та форму "Архістрати́га Михаїла" варто сприймати як зведення храму, що стає надбанням усіх людей, огортається символами і є тлумаченням символів. Він прагне повернути людям відчуття соборності, яке одне здатне поновити відносини між людьми, відродити мораль та духовність.

З відчуттям соборності зникає застаріла світоглядна модель (рай, пекло, чистилище), що тягнеться від середньовічних *sacre rappresentazioni* і зберігається у Т. Манна та М. Булгакова, Г. Малера та А. Шнітке. "Подоланий трагізм" – поняття, що через відстань у часо- просторі культури сприймають сучасні митці, зокрема такі композитори, як Г. Свиридов, М. Скорик, Л. Дичко, В. Губаренко, Є. Станкович, О. Кива.

Отже, драма історії стає предметом дослідження для багатьох філософів та митців. Вона нагадує про себе завжди там, де вирішується доля людини, усього людства, відбувається боротьба добра зі злом. Драма історії сприймається як константа самого буття. У межах художнього дискурсу вона переживається людиною і продовжується у духовних колізіях епохи, завжди пов'язана з розширенням просторового і часового горизонту твору, у ній трагедія особистості вступає в діалог з вічністю, усією історією людства і самим Творцем.

Список використаних джерел

1. Гужва О. Типологічні риси духовної драми / Олександр Гужва // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. праць. – Харків: ХДАДМ, 2008. – № 7. – С. 60–71.
2. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: сочинения / Ницше Ф. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2004. – 847 с.
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. Т.1: Образ и действительность / Освальд Шпенглер; [пер. с нем. И.И.Маханькова]. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 523 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.2: Всемирно-исторические перспективы / Освальд Шпенглер; [пер. И.И.Маханькова]. – М.: Айрес пресс, 2003. – 613 с.
5. Юнг К. Сравнение Прометея Шпиттелера с Прометеем Гете / Карл Юнг // Юнг К. Психологические типы. – Минск: Харвест, 2003. – С. 185–202.
6. Тойнби А.Дж. Мой взгляд на историю // Цивилизация перед судом истории: сборник [пер. с англ. Е.И.Киселевой, М.И.Носовой] / Арнольд Джозеф Тойнби. – М.: Прогресс-Культура; СПб: Ювента, 1995. – 478 с.
7. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Марк Блок; [Пер. Е.М. Лысенко, примеч. А.Я. Гуревича]. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
8. Гессе Г. Избранное: Сборник; Пер. с нем. / Герман Гессе; [Сост. И предисл. Н.Павловой]. – М.: Радуга, 1984. – 592 с.
9. Антология мировой философии: Древний Восток. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 991 с.
10. Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи, Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори, Перекладні повісті. Поетичні твори. – К.: Наук. думка, 1988. – 600 с.
11. Михайлов А.В. Поэтика барокко: завершение исторической эпохи / Александр Викторович Михайлов // Михайлов А. В. Языки культуры: Учеб. пособие по культурологии. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 112–175.
12. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К.: Наук. думка, 1983. – 694 с.
13. Франко І. Варлаам і Йоасаф: Старохристиянський роман і його літературна історія / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 30: Літературно-критичні праці (1895–1897). – К.: Наук.думка, 1981. – С. 314–538.

Александр Гужва

ДРАМА ИСТОРИИ В ИСТОРИОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ

Понятие "драма истории" полностью отвечает духовным коллизиям, возникающим на протяжении многих веков в религиозном сознании. Драма истории в пределах историсофского и художественного дискурсов рассматривается как миросозерцательная модель, распространяющаяся в культурно-историческом пространстве на разные жанры и формы искусства.

Ключевые слова: драма истории, духовная драма, сознание, искусство, исторический дискурс.

Oleksandr Guzhva

THE DRAMA OF HISTORY IN HISTORIOSOPHICAL DISCOURS

The concept of "the drama of history", fully meets the spiritual stories occurred for centuries in religioznom consciousness. Drama within the history and artistic discourses historiosophical considered mirosozertsatel'naya model, which covers the cultural and historical space into different genres and art forms.

Key words: drama history, spiritual drama, consciousness, art, historical discourse.

РОЗДІЛ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК: 93: 94 (460) "1923/1930"

Олена Скопова

ІСТОРИОГРАФІЯ ДИКТАТУРИ ПРИМО ДЕ РІВЕРИ В ІСПАНІЇ (1923–1930 РР.)

В статті аналізується радянська та зарубіжна історична література про режим генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії упродовж 1923–1930 рр.

Ключові слова: Іспанія, історіографія, Прімо де Рівера, диктатура, авторитарний режим.

Політична поляризація та радикалізація європейських суспільств, спричинена результатами Першої світової війни, спровокували загальноєвропейську суспільно-політичну та економічну кризу, яка супроводжувалась руйнацією ліберально-консервативних режимів у Європі та їх заміною різними формами авторитарного правління. Військово-монархічна диктатура Прімо де Рівери в Іспанії посідає особливе місце серед недемократичних режимів у Європі ХХ ст. Її встановлення відбулось в руслі виникнення авторитарних ідеологій та утвердження диктаторських режимів в Європі: "санації" в Польщі, хортизму в Угорщині, фашизму в Італії, диктатури Салазара в Португалії, королівських диктатур в Румунії, Болгарії, Албанії [1–2].

Наукова проблематика самоідентифікації авторитаризму, компаративний аналіз спорідненості його із тоталітаризмом давно вивчаються світовою історичною та політичною літературою. Разом з тим авторитарна диктатура Прімо де Рівери за своєю тривалістю та значущістю у контексті майбутнього Іспанії залишається недостатньо вивченою у вітчизняній іспаністиці та досить дебатованою в зарубіжній історіографії.

Метою цієї статті є аналіз радянсько-російської і зарубіжної історіографії щодо типологічної ідентифікації суті режиму Прімо де Рівери в Іспанії.

Радянська іспаністика започаткована громадянською війною в Іспанії 1936–1939 рр. Водночас вивчення цієї проблематики вимагало ретроспективного погляду на історичні реалії в Іспанії, які спричинили кризу парламентського режиму та встановлення військово-монархічної диктатури. Радянським дослідженням, автори яких аналізували сутність режиму Прімо де Рівери, притаманна ідеологічна упередженість в оцінках та інтерпретації. Вчені радянської доби у своїх наукових поглядах виходили із тодішньої обов'язкової загальноприйнятої методологічної марксистсько-ленінської концепції.

Добір і достовірність наведених ними фактів, відтворення повноти історичних реалій, ступінь об'єктивного аналізу та аргументованість висновків впливали із заданого офіційною ідеологією розуміння подій 1923–1930 рр. як фашистської військово-монархічної диктатури. Відповідно до цього детермінували свої відповідні підходи та оцінки цього явища в історії Іспанії. Крім того, історичні праці радянської доби мали переважно описовий характер. У той же час радянські іспаністи С. Пожарська, І. Майський, Х. Гарсія, Х. Марія Галан, Л. Пономарьова здійснили значну роботу зі збору й аналізу конкретно-історичного, документального й статистичного матеріалів [3–8].

Радянські науковці основними причинами встановлення диктатури в Іспанії у 1923 р. називали такі чинники, як поступ робітничого руху, марокканську проблему і ріст регіональних націоналізмів. Так, на думку Хосе Гарсія, автора першого систематизованого дослідження про прімодеверістську диктатуру, саме це призвело до того, що король, крупна буржуазія, поміщики, церковна ієрархія та військові "наважились на встановлення диктатури", вбачаючи в ній єдиний вихід з кризи [5, с. 100–101].

Безпосереднім поштовхом до вересневого перевороту невеликого кола офіцерів на чолі із Прімо де Ріверою стало розслідування парламентською комісією причин поразки іспанських військ під Аннуалом у 1921 р., в ході якого з'ясувалась причетність короля та верховного командування армії до цієї трагедії, в результаті якої, за версією Хосе Гарсія, загинуло 15 тисяч осіб [6, с. 86]. Прагнучи уникнути відповідальності було вирішено здійснити переворот та встановити диктатуру [4, с. 25–26; 6, с. 91–92; 7, с. 60].

Радянські історики одноставні у твердженні, що режим М. Прімо де Рівери в Іспанії являв собою військово-монархічну диктатуру з елементами фашизму. На їх думку, фашистську сутність режиму підтверджує спроба побудови корпоративної системи, репресії, формування вертикальних профспілок, створення єдиної "фашистської" партії, дипломатичні візити до фашистської Італії, у ході яких Муссоліні оголосив Прімо де Ріверу "главою іспанського фашизму і творцем Іспанії", а генерал у відповідь пообіцяв слідувати прикладу італійського дуче, назвавши його своїм учителем [4, с. 43; 6, с. 121].

Такий підхід сьогодні видається спрощеним, адже будь-яке історичне явище не можна розглядати ізольовано, виокремивши його з загального історичного контексту. Диктатура Прімо де Рівери – явище досить складне та своєрідне в історії Іспанії і його причини слід шукати в глибині

віків. Насамперед варто наголосити на виключній ролі національного підґрунтя у формуванні і становленні диктатури в Іспанії. Першою з радянських дослідників звернула на це увагу П. Пожарська, назвавши однією із причин утвердження диктатури в Іспанії авторитарну тенденцію, яку вона віднесла до основних складових всього "історично обумовленого комплексу іспанської політичної культури" [1, с. 49].

Цікавим є той факт, що ще у 1931 р. Л. Троцький, на протигагу радянському офіціозу, писав: "Диктатура Прімо де Рівери була не фашистською, а типово іспанською диктатурою військової кліки" [9]. Він вважав, що в Іспанії були міцними позиції "політизованого офіцерства", а оскільки в країні існували партикуляризм та сепаратизм, то лише армія являла собою єдину централізуючу силу. Вже в 1933 р. Л. Троцький додав, що режим Прімо де Рівери був далеким від фашизму. Однак, на його думку, він мав спільне з фашизмом, оскільки виник в результаті банкрутства парламетської системи, що однак не завадило прімодеверистському режиму за певних обставин поступитись місцм демократичному парламентаризму [10].

Ідеологічні межі, у яких перебувала радянська історіографія, не дозволили науковцям з'ясувати об'єктивну сутність режиму Прімо де Рівери, неупереджено проаналізувати дійсність минулих століть та її вплив на перебіг соціально-економічних та політичних процесів в Іспанії.

При наявності сталого інтересу до проблем іспанської історії проблема ідентифікації режиму Прімо де Рівери в Іспанії залишається недостатньо розробленою як в українській, так і в сучасній російській історіографії, знайшовши висвітлення в працях загального та біографічного характеру [12–14].

Українська іспаністика лише робить перші кроки на шляху об'єктивного її дослідження та звільнення від шаблонів й ідеологічних кліше. У цьому аспекті варто виділити статтю О. Іваницької "Типологія та особливості диктатури генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії (1923–1930 рр.) у контексті європейських тоталітарно-авторитарних систем", у якій дослідниця ідентифікує режим Прімо де Рівери як авторитарний, спростовуючи радянську парадигму фашистської сутності режиму [15].

Сучасні російські дослідники також схильні кваліфікувати режим Прімо де Рівери як авторитарний. Так, на думку П. Тулаєва, іспанська аристократія пішла на встановлення у 1923 р. "поміркованої авторитарної військової диктатури", щоб уникнути "крайніх форм демократизму" в умовах посилення буржуазних партій і зупинити ріст робітничого та анархо-синдикалістського руху. Автор визнає, що режим був далеким від тоталітаризму і виконував швидше роль превентивного перевороту з метою захисту державної безпеки [11, с. 10–11]. Аналогічної думки дотримується й авторський колектив монографії "Політична історія Іспанії" [12, с. 34].

Практично кожен із авторитетних західних іспаністів переймався проблематикою причин та передумов краху іспанського парламентаризму та встановлення диктатури Прімо де Рівери. Найбільш детальний аналіз і аргументовані оцінки у цій сфері дали англо-американські іспаністи С. Пейн, П. Престон, С. Бальфур, А. Сміт, М. Вінсент, К. Росс, К. Еалам [16–24] та іспанські історики Ф. Ромеро Сальвадо, Р. Тамамес, Х. Касальс, А. Ф. Мельчор, Х. Санчес Хіменес, А. Кіроха [25–29]. Саме ці дослідники здійснили неупереджений аналіз іспанської дійсності та диктатури 1923–1930 рр. На відміну від гомогенної радянської історіографії, зарубіжні дослідники постулюють тезу про авторитарний характер диктатури Прімо де Рівери.

Відомо, що авторитарні системи, зазвичай, ініціюються у суспільствах із повільною капіталістичною модернізацією, у яких переважають традиційні докапіталістичні соціальні структури. При цьому сутнісними ознаками авторитаризму є наявність харизматичного лідера, відсутність радикально орієнтованої ідеології та єдиної партії, орієнтація на національні цінності та опора авторитарної влади на традиційні соціальні структури, наявність "обмеженого" плюралізму, перебирання авторитарною владою частково законодавчих функцій та репресії проти тих, хто прагне підірвати стабільність режиму, контрольована ринкова економіка [30, с. 253–255].

Західні дослідники наголошують на тому, що в першій чверті ХХ ст. спостерігалось соціально-економічне та політичне відставання Іспанії від нової капіталістичної Європи. Розвиток громадянського суспільства в країні гальмувався запізною модернізацією, недовершеністю капіталістичного розвитку, переважанням архаїчних соціально-економічних та політичних структур, у зв'язку з чим не сформувався так званий "середній клас", що міг стати носієм та опорою демократичних засад.

У процесі пошуків політичної та соціально-економічної рівноваги в Іспанії виник ідеал "сильної держави" на чолі з харизматичним лідером. У цілому, більшість англо-американських та іспанських істориків погоджуються із радянськими іспаністами в тому, що саме радикалізація іспанського суспільства в післявоєнний період була одним із основних чинників встановлення диктатури. Проте, першочергову увагу при цьому західні науковці звертають не на революційну боротьбу робітничого

класу, а на зростання сепаратизму в Іспанії та пов'язаного із ним анархістського терору. Також не піддається сумніву каталізуюча роль розслідування комісією Пікассо причин поразки 1921 р. під Аннуалом та страх короля і військових перед відповідальністю за ці події [28, с. 401; 31, с. 21].

Практично усі західні дослідники наголошують на авторитаризмі як провідному елементі іспанської політичної культури та психології, що має давні історичні корені. У XIX ст. звичною практикою були встановлення чи демонтаж військовими генералами цивільних урядів шляхом пронусіаменто, тобто військового путчу [23, с. 6; 31, с. 19]. Не варто забувати, що й сам режим Реставрації був продуктом грудневого пронусіаменто 1874 р. Крім того, як стверджують іспанські дослідники Р. Тамамес і Х. Касальс у монографії "Мігель Прімо де Рівера і Орбаньєха", король Альфонсо XIII, стурбований зростанням впливу лівих політичних сил в Іспанії та крахом низки європейських монархій, все частіше озвучував ідею встановлення авторитарної влади [26, с. 172].

Зазначимо, що питання про роль короля у підготовці перевороту є нез'ясованою проблемою, з приводу якої науковці дебатують понині. Радянські дослідники постулювали тезу про те, що монарх перебував у змові з генералами, оскільки вважав диктатуру єдино можливим способом зберегти трон [4, с. 25; 6, с. 91; 7, с. 64].

На думку української дослідниці О. Іваницької, в умовах тотальної кризи король мав два шляхи зберегти трон: здійснити перехід до демократичної плюралістичної монархії з новими конституцією та пріоритетами, або оголосити пронусіаменто і встановити військову диктатуру [13, с. 114]. Проте Альфонсо XIII все ж більше схилився до ідеї встановлення авторитарної влади, а основною мотивацією дій Прімо де Рівери та монарха був страх перед висновками комісії Пікассо, доповідь якої про результати розслідування причин військової катастрофи у Марокко планувалося на 20 вересня 1923 р. [13, с. 114, 118].

Укладачі антології "Іспанські королі" впевнені у тому, що твердження про вирішальну роль короля у перевороті безпідставні, а монарх не ніс жодної відповідальності за путч. Проте Альфонсо XIII, на думку авторів антології, не виключав авторитарної альтернативи як засобу для виходу з кризи та єдино можливого способу відсторонити від влади політиків старого режиму – лібералів і консерваторів, які не могли підтримувати порядок в країні [32, с. 414].

Іспанські ж дослідники дотримуються думки про те, що король був пасивним спостерігачем, але аж ніяк не одним з організаторів заколоту [27, с. 338–339]. Єдине, з чим погоджуються усі без винятку дослідники диктатури, це те, що король знав про підготовку військового путчу, але не попередив його.

Упродовж свого правління Альфонсо XIII традиційно підтримував військових у конфліктних ситуаціях, адже саме армія була опорою монархії. Так, відомий іспаніст Стенлі Пейн при визначенні причин перевороту 1923 р. звертає першочергову увагу на те, що військові традиційно відігравали значну роль в політичному житті Іспанії. Політична й економічна слабкість середнього класу у поєднанні із глибоким розбратом в середовищі політичної еліти і частим залученням військових для підтримки чи навіть заміни цивільної ініціативи спричинили до засилля військових в політиці Іспанії, значно більшою мірою, ніж в інших європейських країнах [16, р. 25]. На думку С.Пейна, прихід до влади Рівери був класичним пронусіаменто. Політичну систему, створену ним, американський науковець відносить до категорії класичних авторитарних політичних режимів і цим заперечує радянську історіографію у тій частині, де стверджується фашистська сутність режиму Прімо де Рівери [18, с. 222]. Авторитетні іспаністи С. Бальфур та П. Престон наголошують на тому, що режим мав більше схожості на диктатуру Салазара в Португалії чи режим Пілсудського в Польщі, аніж на італійський фашистський режим [19, с. 4].

Авторитарний характер режиму підтверджується також відсутністю чітко розробленої ідеології, що закликала б до тотальної перебудови суспільства. Навпаки, Прімо де Рівера орієнтувався на традиційні національні ідейні та моральні цінності іспанського суспільства. Англійський дослідник А. Сміт у своєму "Історичному словнику Іспанії" зазначає, що метою диктатора була модернізація країни зі збереженням традиційних громадських та політичних структур. Ідеологічними ж основами політики стали іспанський націоналізм, корпоративізм та католицизм [21, с. 534].

Західні дослідники також спростовують твердження радянської історіографії про створення диктатором єдиної, добре організованої партії для узурпації усієї державної влади. Спроби Прімо де Рівери створити єдину "надкласову" партію скеровувалися на консолідацію нації. Створений ним у 1924 р. "Патріотичний союз" був не стільки політичною партією, скільки громадською організацією без чіткої структури і конкретної програми. В Іспанії продовжували існувати старі монархічні партії, республіканська та регіональні партії, а члени Іспанської партії соціалістів навіть були членами уряду. В країні спостерігався певний політичний плюралізм, характерний для авторитарних систем [16, с. 31; 26, с. 123–125].

Дослідженнями спростовується теза марксистської історіографії про те, що Прімо де Рівера здійснював жорстоку репресивну політику. Безперечно, слід наголосити на тому, що при

утвердженні авторитарного режиму, закономірним є неминуче обмеження демократичних засад, перебирання авторитарною владою частково законодавчих функцій та репресії проти тих, хто прагнув підірвати стабільність режиму. Упродовж перших десятиліть ХХ ст. в Іспанії, особливо в Каталонії, мав місце анархістський терор, жертвами якого ставали не лише відомі державні діячі та політики, а й пересічні громадяни. Тому першим кроком диктатора стала жорстка політика, скерована на ліквідацію сепаратизму та анархістських терористичних груп. Як справедливо зауважувала англійська дослідниця М. Вінсент у фундаментальній праці "Іспанія 1833–2002. Люди та держава", режим Прімо де Рівери не був "кривавим", хоча відміна конституційних гарантій у поєднанні із милітаризацією адміністрації і суспільства та своєрідною автономією армії надавали йому вигляд репресивного [22, с. 112].

Зарубіжна історіографія спростовує догматичне твердження радянських дослідників про неефективну економічну політику військово-монархічної диктатури. У 20-х рр. ХХ ст. спостерігалось загальносвітове економічне піднесення. В цих умовах Прімо де Рівера відстоював принципи економічного націоналізму, усунення іноземного капіталу та підтримки вітчизняного, активного втручання держави у ринкову економіку. Ним здійснено низку заходів, скерованих на підтримку та розвиток національної промисловості: створено державні монополії, національні концерни, банки, виділялись державні дотації, відроджено вітчизняне кораблебудування тощо [26, с. 127–176; 28, с. 451–455].

Серед дослідників досі тривають дискусії щодо доцільності диктатури, її історичного значення та впливу на подальший розвиток іспанського суспільства. На відміну від догматичного твердження гомогенної радянської історіографії, західні дослідники постулюють як мінімум дві основні точки зору. Частина вчених переконана в тому, що напередодні перевороту коаліційними урядами розроблено широку програму реформ для демократизації і модернізації Іспанії, втіленню якої в життя диктатура завадила. Їхні опоненти натомість стверджують, що диктатура була єдиною можливим шляхом перебороти загальнонаціональну кризу іспанської монархії, що у 1923 р. досягла свого апогею [16, с. 29; 22, с. 105; 24, с. 19; 26, с. 177–178].

Таким чином, проаналізувавши новітню історіографію військово-монархічної диктатури Мігеля Прімо де Рівери в Іспанії, можна заперечити радянську історіографію в тій частині, у якій стверджується фашистська сутність режиму. Це також дозволяє зробити висновок про те, що диктатура Прімо де Рівери має всі ознаки авторитарного політичного режиму, що ініціювався в умовах післявоєнного колапсу старого парламентського ліберального режиму і характеризувався наданням широких виконавчих та законодавчих повноважень главі уряду, обмеженням функцій парламенту та діяльності політичних партій, державним патерналізмом, опорою на традиційні соціальні структури. Проте питання історичного значення диктатури залишається дискусійним та потребує подальших наукових досліджень.

Загалом дослідження цієї теми дало можливість простежити в новому концептуальному полі еволюцію поглядів на суть та наслідки авторитарного режиму Прімо де Рівери в Іспанії, визначити сучасний стан наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії та окреслити пріоритетні напрямки подальшого наукового пошуку.

Список використаних джерел

1. Фашизм и антидемократические режимы в Европе: начало 20-х годов – 1945 г. – М.: Наука, 1981. – 189 с. 2. Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века): Материалы Международной научной конференции (г. Харьков, 21–23 сентября 1993 г.): В 2 т. – Т.1. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1994. – 312 с. 3. Пожарская С. П. Франкизм как испанская разновидность фашистской государственности / Пожарская С. П. // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. Начало 20-х годов – 1945 г. Сборник статей. – М.: Наука, 1981. – С. 47–63. 4. Испания. 1918 – 1972 гг. // Под ред. И. М. Майского. – М.: Наука, 1975. – 495 с. 5. Гарсиа Хосе. Диктатура Примо де Ривера / Гарсиа Хосе. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 367 с. 6. Гарсиа Хосе. Испания XX века / Гарсиа Хосе. – М.: Мысль, 1967. – 486 с. 7. Галан Хосе Мариа. Крушение монархии в Испании (1917–1931 гг.) / Галан Хосе Мариа. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 134 с. 8. Пономарева Л. Испанский католицизм XX века / Пономарева Л. – М.: Наука, 1989. – 287 с. 9. Троцкий Л. Д. Испанская революция / Троцкий Л. Д. // Бюлетень опозиции. – 1931. – № 19: Режим доступу: <http://spalex.narod.ru/index.html>. 10. Троцкий Л. Д. Фашизм и лозунги демократии Троцкий Л. Д. // Режим доступу: <http://www.revkom.com/trotsky.htm>. 11. Тулаев П. Консервативная революция в Испании / Тулаев П. – М., 1994. – 34 с. 12. Политическая история Испании XX века: учебное пособие. / Г. И. Волкова, А. В. Дементьев. – М.: Высшая школа, 2005. – 191 с. 13. Іваницька О. П. Новітня історія Іспанії в жителісах королів. Альфонсо XIII – король парадоксів / Іваницька О. П. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 232 с. 14. Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії / Іваницька О. П. – Вінниця: Книга-Вега, 2002. – 424 с. 15. Іваницька О. П. Типологія та особливості диктатури генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії (1923–1930 рр.) в контексті європейських тоталітарно-авторитарних систем / Іваницька О. П. // Вісник Київського міжнародного університету. – К.: КиМУ. – Вип. 3. – 2004. – С. 89–100. 16. Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936–1975 /

Payne Stanley G. – Madrid: Alianza Editorial, 1987. – 682 p. 17. Payne Stanley G. A history of fascism, 1914–1945 / Payne Stanley G. – London and New York: Routledge, 1995. – 613 p. 18. Payne Stanley G. Falanga. Historia del Fascismo español / Payne Stanley G. – Majenne. – 1970. – 345 p. 19. Spain and the Great Powers in the Twentieth Century / Edited by S. Balfour and P. Preston. – London and New York: Routledge, 2002. – 237 p. 20. S. Balfour. The making of an interventionist army, 1898–1923 / S. Balfour / The agony of spanish liberalism: From revolution to dictatorship, 1913–1923 / Ed. by Francisco J. Romero Salvado and Angel Smith. – New York: Palgrave Macmillan, 2010. – 281 p. – P. 255–274. 21. Smith A. Historical Dictionary of Spain / Smith A. – Toronto: The Scarecrow Press, 2009. – 745p. 22. Mary Vincent. Spain 1833–2002. People and State / Mary Vincent. – New York: Oxford University Press Inc., 2007. – 281 p. 23. Chritopfer J. Ross. Spain since 1812 / Chritopfer J. – London: Hodder Education, 2009. – 214 p. 24. Ealham C. Class, Culture and Conflict in Barcelona 1898–1937 / Ealham C. – London and New York: Routledge, 2005. – 249 p. 25. Francisco J. Romero Salvado. Spain 1914–1918: Between war and Revolution / Francisco J. – London: Routledge, 2002. – 237 p. 26. Ramón Tamames, Xavier Casals. Miguel Primo de Rivera y Orbaneja / Ramón Tamames, Xavier Casals. – Barcelona: Cara Cruz, 2004. – 260 p. 27. Almagro Fernandez Melchor. Historia del reinado de Alfonso XIII / Almagro Fernandez Melchor. – Barcelona: Montaner y Simon, S. A., 1977. – 488 p. 28. José Sánchez Jiménez. La España Contemporánea. (1875–1931) / José Sánchez Jiménez. – Madrid, 1991. – 470 p. 29. Alejandro Quiroga. Making Spaniards: Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923–1930 / Alejandro Quiroga. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 234 p. 30. Іваницька О. П. Авторитарні режими країн Центральної та Східної Європи міжвоєнного періоду: теоретичний аспект / Іваницька О. П. // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 252–255. 31. Томас Х. Гражданская война в Испании. 1931–1939 гг. / Томас Х. – М.: Центрполиграф, 2003. – 576 с. 32. Испанские короли. 18 исторических портретов от средних веков до современности. / Под ред. Бернекера В. Л. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.

Елена Скопова

ИСТОРИОГРАФИЯ ДИКТАТУРЫ ПРИМО ДЕ РИВЕРЫ В ИСПАНИИ (1923–1930 ГГ).

В статье анализируется советская и зарубежная историческая литература о режиме генерала М. Примо де Риверы в Испании 1923–1930 гг.

Ключевые слова: Испания, историография, Примо де Ривера, диктатура, авторитарный режим.

Olena Skorova

HISTORIOGRAPHY OF DICTATORSHIP OF THE PRIMO DE RIVERA IN SPAIN (1923–1930)

The article analyses the soviet and foreign historical literature about the regime of the general M. Primo de Rivera in Spain 1923–1930.

Key words: Spain, historiography, Primo de Rivera, dictatorship, authoritarian regime.

УДК 94(477)

Олег Полянський

БИТВИ ЗА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ: ВІД ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ДО ПРЯМОЇ УКРАЇНОФОБІЇ

У статті аналізуються новітні тенденції в сучасній українській історіографії, зокрема постмодерністські інтерпретації історії України.

Ключові слова: історія України, постмодернізм, полеміка, фальсифікація, українофобія.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що новітні тенденції розвитку сучасної історіографії є важливим здобутком історичної науки, пов'язані з різновекторними тенденціями розвитку історії України, так і концептуального її бачення є надзвичайно важливим, особливо в умовах сьогодення.

Об'єкт дослідження – історіографічні новітні концепції, пов'язані з інтерпретацією історії України.

Предмет дослідження – тенденції і особливості інтерпретацій розвитку сучасної української історіографії.

Мета дослідження – аналіз інтерпретацій історії України в сучасній історіографії.

Завдання дослідження пов'язані з критичним аналізом сучасних інтерпретацій історії України, їх критично-наслідкового характеру, вивчення джерельної бази, історіографії праць.

В суспільствах і державах всіх часів і народів історична пам'ять, історичні знання, історична свідомість і, взагалі історія, відігравали важливу роль, як своєрідне "легітимне посвідчення" спільноти, її уявлень про навколишній світ і своє власне місце у ньому. Тому питання про те, що таке історія, що і як вона вивчає, наскільки об'єктивними є історичні знання та історична наука стають визначальними, вихідними в процесі історичного пізнання. Свого часу нам уже доводилося порушувати ці та інші проблеми методології історії [1].

У цій статті здійснено спробу проаналізувати деякі нові тенденції в сучасній українській історіографії, які, з одного боку, тісно пов'язані з так званим "постмодернізмом", а фактично ліберальними космополітично-глобалістськими рецептами писання історії України, а з другого – з прямими українофобськими фальсифікаціями. Тобто, антиукраїнський наступ йде не просто по всьому фронту, який в основному "тримають мертві герої", а скерований в основи нації – її історію, мову, літературу, культуру, звичаї, традиції, церкву, інформаційний простір і тощо.

У цій битві за збереження національної ідентичності важливе місце посідає історія України, як наукова та навчальна дисципліна. Адже, історична пам'ять – це своєрідний духовний потенціал народу, а історичні традиції є духовним світоглядним оснащенням спільноти, яка намагається себе усвідомити та ідентифікувати, як народ та націю. Тому історична пам'ять є основою для історичної свідомості того чи іншого народу, а на їх ґрунті формується національна свідомість. Виходячи з цього, зрозуміло, що в умовах незалежності історики чи не вперше отримали можливість подивитися на історію України не просто незаангажованим поглядом, а образно кажучи, через "українські окуляри", тобто поглянути на національну історію очима українця!

Це надзвичайно принципово, оскільки впродовж століть нам, українцям, нав'язували російські, польські та інші історичні схеми, а нині постмодерністські, космополітично-глобалістські концепції. Зважаючи на те, що прихильники цих теорій спираються на західну постмодерністську історіографію є потреба, принаймні стисло, зупинитися на окремих основних її постулатах.

Так, представники західного постмодерністського дискурсу наголошують на суб'єктивному характері історичних знань, про "конструювання" самим істориком досліджуваних об'єктів, яке у підсумку завжди залишається суб'єктивним баченням минулого. Воно, твердять ці дослідники, може бути більше або менше наближене до минулої реальності, але ніколи не тотожним їй. Відомий французький історик Жак Ле Гофф заявляє: "Історики не можуть бути цілком об'єктивними. Історія за своєю природою породжує емоції. Історія за виключенням безспірних фактів, ґрунтується передовсім на інтерпретації, і до певної міри, допускає існування багатьох істин" [2, с. 41].

В свою чергу, американський історик Вільям Мак-Ніл твердить, що "жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традиції і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив" [3, с. 11–12]. Німецький історик Рейнгарт Козеллек характеризує історію пише, що вона "завжди є оповіддю про те, що було колись і раніше, вона повинна звучати по можливості так, що те, про що розказують, і насправді було таким, як про нього розказують" [4, с. 315].

Цікаво, що інший німецький історик Йорн Рюзен теж дає своє тлумачення цих проблем, але при цьому не абсолютизує західних методик історіописання. Зазначивши, що історія – це орієнтир найвищого порядку в людському житті, він визначає характерні ознаки "модернізму", як "старих шляхів" історичного мислення, що спиралося на раціональність наукової аргументації та емпіричність досліджень. Щодо "постмодернізму", то Й. Рюзен наголошує на тому, що "Тепер вже йдеться про уявлення, а не про знання, про суб'єктивне тлумачення, а не про об'єктивні факти, про метафори й нарративні стратегії, а не про поняття й теорії, про репрезентації, а не про інтерпретації, про орієнтирний потенціал..., а не про об'єктивність, про фікцію, а не про досвід, про засоби, а не про змісти" [5, с. 10].

Віддавши належне модернізму і постмодернізму, дослідник підкреслює, що "не потрібно відкидати незаперечних надбань: раціональних методів історичних досліджень, які історичні знання перетворюють на гносеологічні здобутки, що їх можна перевірити інтерсуб'єктивно і на досвіді, і на внутрішній когерентності аргументації". При цьому Й. Рюзен звертає увагу на те, що: "Домінування Заходу у процесі наукового опрацювання історичного мислення незаперечне, втім воно не повинне затуляти погляд на повноту й розмаїття різних традицій, вироблених у різні часи в різних країнах" [5, с. 11, 12].

Ми змушені навести міркування цих західних дослідників, зокрема Йорна Рюзена, через надто пістетне ставлення деяких українських істориків до методологій постмодернізму. В цьому контексті хочемо зауважити, що Й. Рюзен з розумінням трактує, часто критиковане у нас, поняття "етноцентризму". Аналізуючи його позитиви і негативи, він пише про виклики етноцентризму так: "Як можна обґрунтувати й утвердити свою культурну окремішність, що є духовною передумовою фізичного виживання? Як можна водночас вийти за межі цієї окремішності, щоб запобігти битві між

різними культурами..." [5, с. 166]. У той же час він відзначав: "Під етноцентризмом можна розуміти одну з культурних практик тлумачення світу й розуміння себе серед багатьох інших. ... Під етноцентризмом я розумію поширену культурну стратегію набуття ідентичності через відрізнення своєї групи від інших..." [5, с. 160, 161].

В контексті цих дискусійних проблем, варто навести слова французького філософа Поля Рікера, який зазначав, що: "Ніколи історик не почуватиме себе в ситуації математика, який називає – і, називаючи, визначає чіткі контури свого поняття. ... Історія є фактично царством неточного" [6, с. 35, 84].

На ще більш категоричних позиціях перебуває український історик Ярослав Грицак: "Професійний історик не може бути певний у кінцевому успіхові своїх зусиль; ... Для нього взагалі є питанням, наскільки історія є наукою" [7, с. 14].

Отож більшість дискусій в царині історичної науки нині точиться навколо проблем об'єктивного та суб'єктивного характеру історичних знань, етноцентричного, національного погляду на історію (національної парадигми) з одного боку і поліетнічності мультикультурності України – з іншого. Можна погодитись з тезою Олени Аркуші про те, що "останнім часом серед українських науковців точаться відносно жваві дискусії про співвідношення історії України, національної ідентичності та ролі інонаціональних чинників в історії України". Безперечно, дискусія, зазвичай, стимулює розвиток науки. Але подальші рядки автора викликають, принаймі, запитання. Невже справді у більшості науковців і читачів історичних наративів виникло "наростаюче відчуття невдоволення "націонал-патріотичною", "державницькою" версією історії України, що залишає поза увагою (фактично фальсифікує) чимало важливих питань щодо формування національної ідентичності у минулому"? [8, с. 176]

Отже, полеміка відбувається в площині двох дискурсів: модерністського і постмодерністського. Георгій Касьянов вважає, що модерністський дискурс в історіографії передбачає створення такого історичного наративу, в центрі якого стоїть національна традиція, наголос на історичній тягlostі, лінійності розвитку тощо. У західній історіографії цей дискурс зреалізовано у відповідний час, а Україні доводиться здійснювати його з певним запізненням, в епоху глобалізації. "А вона, – пише Г. Касьянов, – з її транснаціональними тенденціями, створює в інтелектуальному просторі інший дискурс – постмодерністський. ... Він суперечить концепції "національної" чи "націоналізованої" історії і вимагає зовсім інших концептуальних підходів до писання того, що ми називаємо історією України" [9, с. 21].

Модерністський дискурс, скерований на створення національної історії чи "національної парадигми", а постмодерністський – транснаціональної, фактично космополітичної. Історіографічний канон, якого дотримуються представники першого напрямку, необхідною складовою має національний історичний міф, тобто систему уявлень про національне минуле, знакові історичні символи, "які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності" [10, с. 65]. До речі, історичним міфам та стереотипам присвячена колективна монографія львівських науковців за редакцією Леоніда Зашкільняка [11].

Одним із завдань якої визначено нагальну потребу "переглянути історичні міфи і стереотипи, поширювані неукраїнськими чинниками, з позицій легітимації присутності української нації та державності в європейській і світовій історії" [11, с. 4]. Попри задекларовану позицію, не в усіх розділах книги витримано власне цю лінію, але про це згодом.

Загалом в постмодерній історіографії поняття національного міфу вживається і трактується здебільшого в негативній площині. Більш слухними нам видаються міркування Ігоря Гирича, який під національним міфом розуміє ту основну ідею, що перебуває в концептуальній основі суспільно-державного розвитку України. Кожна національна варіація міфу, зазначає він, є основою національної ідеї, а науковим виразом національної ідеї є власне національні історіографії [12, с. 47, 49]. У передмові до фундаментального збірника праць Ярослава Дашкевича "Учи неложними устами сказати правду" І. Гирич акцентує увагу на тому, що "Розуміння національного міфу як комплексу уявлень про минуле, як пріоритетних поглядів на "героїв історії" передбачає необхідність життя народу в системі відповідних переконань, сформованих національною історіографією та суспільною філософією, а також функціонування суспільства в середовищі власного національного міфу" [13, с. 32].

У книзі "Історичні причини наших поразок і перемог" дослідник теж наголошує на закономірності та необхідності національного погляду на історію. Він підкреслює, що успіхи будь-якої держави на шляху до прогресу оцінюються тим, скільки десятиріч і сторіч молода генерація здобуває знання з історії за своїми підручниками, що вчать історії з національної точки зору. "Націю, – пише він, – формує спільна історична пам'ять, що включає в себе однаковий для кожного члена

спільноти набір позитивних і негативних героїв, спільні героїчні події й чини та спільні трагедії минулого” [14, с. 129].

В книзі абсолютно справедливо звертається увага на те, що поки існує амбівалентність історичної свідомості українського громадянина, говорити про міцну державу й поступ в економічному і культурному розвитку України неможливо. Справді, найбільша біда України сьогодні – відсутність спільного українського погляду (історичної пам’яті) на своє минуле. “Якщо Україна відмовиться від власного погляду на свою історію, – зазначає І. Гирич, то вона автоматично стане частиною євразійського цивілізаційного простору, околицею старої Російської імперії” [14, с. 134].

Відмова від власного погляду на свою історію, тягне за собою не лише північно-східну євразійську загрозу, а не менш небезпечну – західну, космополітично-глобалістську. Власний національний погляд на історію, національні пріоритети, національних героїв намагаються підважити, знівелювати прихильники постмодерністського дискурсу, котрі, попри позірну наукову аргументацію, фактично сповідують космополітично-глобалістські цінності і з цих позицій нав’язують відповідне трактування історії України. Саме у цьому середовищі істориків витворюється найбільше міркувань про кризу історичної науки взагалі й української зокрема. Вони висловлюють тривогу з приводу “відставання” української історичної науки від світової, поширення в суспільстві застарілої романтизованої візії історії України, що не відповідає умовам початку XXI сторіччя тощо.

Без сумніву, українська історична наука потребує нових підходів, нових методологій дослідження й нових методик викладання історії України. Але, чи варто стверджувати, що “національна парадигма звузила дослідницьку перспективу”? Що сама по собі “національна система історіописання віддаляє історичну інтерпретацію від багатоманітності і різнобарвності минулого”, що “Націо(державно-)центрична спрямованість української історіографії “вириває” історію України зі світового (європейського) контексту і залишає її на узбіччі сучасної наукової думки” [15, с. 668–675].

Можна погодитись з думкою про те, що “однією з головних вад сучасної вітчизняної історіографії є загрозливо мала кількість фахових істориків, здатних проводити дослідження і викладати історію на рівні кращих зразків світової історичної науки, істориків, які добре орієнтуються в основних компонентах історичних студій, знають світову наукову літературу, опанували й використовують на практиці нові методи і технології здобуття і поширення історичних знань” [16, с. 14]. У той же час, варто пам’ятати й таке суттєве зауваження: “Методологічну кризу у світовій історіографії великою мірою породили надлишок методологій і доведений до абсолюту методологічний плюралізм. Певний час криза полягала у надмірі можливостей вибору. В останні роки до цього додалася широкомасштабна інтелектуальна агресія постмодернізму, яка руйнує фундаментальні, класичні уявлення про історію” [9, с. 20].

Під цим оглядом проаналізуємо збірник “Історична освіта: європейський та український досвід” [17]. Цей збірник логічніше було б назвати “Космополітично-глобалістські рецепти писання історії України”. У вступному слові зазначається, що: “Система освіти України і, зокрема, існуюча досі модель викладання історії ... перебуває в процесі трансформації від догматично однолінійного, орієнтованого на механічне засвоєння і дзеркальне відтворення ... відповідної інформації, до пізнавально-творчого, критичного освоєння історичного досвіду і набуття ... не стільки конкретного історичного фактажу, скільки навичок і методів пізнання минулого заради розуміння сучасного і творення майбутнього” [18, с. 5].

Очевидно, що історична освіта має навчити методів пізнання минулого, але ще більш помітно, що навчитися цього можна лише на основі глибокого знання конкретного фактажу з національної історії. Так само, не викликає заперечень утвердження “плюралізму поглядів і думок, виховання толерантності до інших поглядів, звичаїв, культур”, але, знову ж, не за рахунок нівеляції особливостей історії титульного етносу.

Конкретний механізм реалізації цих нових методологій написання і методик викладання історії розроблено у двох статтях Роберта Маєра – передмові до українського видання та “Аналізі українських шкільних підручників із всесвітньої історії XX ст.”. Так, у передмові покритикувавши “затягати прихильників національно-державницьких принципів” для яких “національне історичне бачення” ще багато в чому залишається квінтесенцією викладання історії, а “патріотизм” широко вкорінений як освітня мета”, Р. Маєр вважає недоліком, що “всесвітня історія є лише тлом для викладання важливішої національної історії; патріотичні пісні та біографії відомих земляків з діаспори є обов’язковим навчальним матеріалом; оформлення національних свят є особливим шкільним завданням; ... до викладання історії ставиться вимога формувати “національну ідентичність”, плекати національну гордість; ... “честь нації” має бути на найвищих щаблях у школі цінностей школярів” [19, с. 11].

Що ж пропонує Р. Маєр замість "національно-історичного бачення?" Це двадцять п'ять, на його переконання, "корисних тез та рекомендацій", а фактично космополітично-лібералістських рецептів написання історії України. Отже, низка стосується категорії "нація", яку, на думку автора, слід подавати як проблемну, що не є "позачасовим феноменом, а має радше сучасне походження, аніж "споконвічне". Він вважає, що "не може бути жодної спроби ретроспективного проектування сучасної нації в минуле, оскільки це являє собою конструкцію з ідеологічними намірами" і середньовічні нації "мають дуже мало спільного із сучасною нацією", а "школярі повинні навчитися ... розвивати критичне ставлення до образу, який намагається створити про себе певна нація. ... Має бути представлена концепція різноманіття ідентичностей. ... Поряд з національною ідентичністю постійно повинні існувати також конкуруючі ідентичності, права яких не можна недооцінювати. ... Слід не піддаватися спокусі привласнювати видатних людей за національною ознакою. ... Натомість дидактично доцільним є відслідкування аргументації щодо кожного "негідника", про якого жодна нація не хоче нічого знати" [19, с. 14–17].

Наступна група положень з аналогічних позицій розглядає поняття "національної держави". Висхідним концептом тут є твердження, що: "необхідно зруйнувати уявлення про те, що нібито існує "закономірний розвиток", який породжує національну державу". Тому, "слід відмовитися від сакралізації національної держави у символіці, ритуалах, іконографії. ... При цьому необхідно роз'яснювати, що всі національні ідеології мають спільну ознаку: присвоєння власній нації ореолу жертви та мученика і наділення її месіанськими завданнями". Автор наголошує, що "Держава та нація, як певні елементи історичного конструювання, мають відступити перед підходом, який ставить у центр поведінку, культуру та життєвий світ людини. Замість (національно-) державної перспективи варто розвивати культурно-історичну". З цього приводу хочеться запитати у автора: "А яку культурно-історичну перспективу матимуть ті народи, котрі втратять свої національні держави?"

Теза Р. Маєра про те, що "ідея національної держави, пов'язана з вивищенням якогось одного етносу ... уможлиблює етнічні чистки" теж не є об'єктивною. По-перше, що має на увазі дослідник заявляючи про "вивищення якогось одного етносу"? По-друге, чи можна термін "етнічні чистки" застосовувати до Національно-визвольної війни середини XVII ст., навіть до подій на Волині 1943? Ким були і чим займалися євреї та поляки на етнічних українських землях у XVII – середині XX ст.? Чому всіма можливими способами постійно заперечується одне з важливих завдань історичної дидактики – формування національної ідентичності, чому "необхідно відмовитися від моральної оцінки національної держави", а "політичні та воєнні дії слід представляти ... на прикладах індивідумів та соціальних груп, аніж націй"?

Зрештою, чому у підручниках "не може домінувати один національний лейтмотив"? Що розповідь своєму народові та іншим така безнаціональна історія? Чому "сприйняття власної національної історії" потрібно розглядати "очима інших націй", а не власними українськими очима? Запитань надто багато, але всі ці космополітично-глобалістські рецепти писання історії України мають одну мету – перетворити український народ в аморфну егоїстичну масу, позбавлену історичної пам'яті, національної самосвідомості, національних традицій, національної культури, національної церкви, мови, врешті національної системи освіти.

У наступній статті Р. Маєра "Аналіз українських шкільних підручників із всесвітньої історії XX ст." знаходимо ключ до, принаймні, часткового пояснення методологічних концепцій автора. Він позиціонує себе "як людину і громадянина світу", а від підручника з історії очікує "що він відповідатиме правам людини та цінностям демократії", тому "завданням шкільного підручника є захистити від дискримінації меншини і віддати належне їхньому внеску у творення спільної історії". Такі твердження Р. Маєра пояснюють, чому він сумнівається, що Україна була російською колонією, чому Східна Галичина названа "українською землею". Ще більший подив викликають такі запитання автора: "Чи якась територія вічно належить конкретному народові? Як бути з територіями, заселеними багатонаціональним населенням?" Більше того, далі Р. Маєр пише, що "Поняття "етнічні українські території", застосовуване до Галичини, Волині, Закарпаття і Буковини, не варто, принаймі так наголошувати. Невже тут не йдеться про багатоетнічні території?" [20, с. 180].

Українські автори збірника, котрі свої дослідження припасовують під таку парадигму, теж вправляються в космополітично-глобалістських пасажах. Критикуючи "Національну доктрину розвитку освіти" від 2002 року, в якій основним завданням визначено принцип: "Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу...", а держава повинна забезпечувати "виховання особистості, яка усвідомлює приналежність до українського народу...", Олександр Іванов робить висновок про те, що "національна ідея або національно-державна ідея стала віднедавна по суті новим стереотипом чи навіть міфом української історичної дидактики. ... Це проявляється ... в надмірному етноцентризмі, міфологізації української державності..." [21, с. 224–225]. У такій тональності, інший автор збірника,

Катерина Стецевич вважає, що "бажано було б змінити парадигму українських шкільних підручників, наприклад, написання не національної, а соціально-культурної історії, яка орієнтується на гуманістичні ідеали" [22, с. 285].

До речі, стаття К. Стецевич називається "«Націєтворення» держави перехідного періоду – на прикладі українських шкільних підручників". У ній авторам цих підручників робиться низка зауважень, зокрема і таке: "з'являється враження, що історичні процеси ХХ ст. визначаються лише боротьбою за українську державу та її незалежність. Виглядає, що автори підручників мали намір передусім зобразити прагнення до створення єдиної нації та держави як найвищий історичний пріоритет чи завдання. Отже, в такий спосіб конструюється образ історії України, як багаторічної боротьби за незалежність проти різних суперників, які перешкоджали здійсненню цієї остаточної мети" [22, с. 268–269].

Ще один автор збірника Надія Гончаренко, аналізуючи козацькі повстання і війни у шкільних підручниках, переймається, що вони зображуються надто патетично, спрощено, що козацьким героям протистоять злі вороги – загарбники-поляки та агресивні турки та татар, а це анахронічні стереотипи щодо козацької сторінки української історії [23, с. 244–265].

На підмогу своїм постмодерним "сучасним" висновкам використовується праця відомого історика Л. Зашкільняка, у якій останній зазначається, що: "Україноцентричність нинішньої української історичної думки є передбачуваним наслідком утворення незалежної Української держави і формування її державницької ідеології. ... Така "націоналізована" історія України налаштована передусім на пошук "ворога" української незалежності, а не на з'ясування історичної зумовленості минулих подій" [24, с. 109].

Безсумнівно, що історичні процеси в Україні ХХ ст. визначаються не лише боротьбою за українську державність та її незалежність, але саме боротьба за Українську незалежну соборну державу, все ж, визначала основну суть українського історичного процесу упродовж всього ХХ ст. Це доконаний, науково обґрунтований факт, який неможливо заперечити ліберальними загальниками про гуманізм, демократію, поліетнічність, мультикультурність і т.ін. постмодерними розумуваннями.

Чому в аналогічних роботах постійно актуалізуються ці тези, що вже набирають характеру своєрідних ритуальних мантр постмодернізму? До них, між іншим, належить і так зване "єврейське питання". У його трактуванні деякі автори доходять до абсурду. Виявляється, що жоден з українських підручників з історії "не висвітлює як окремі теми погроми, депортації та знищення євреїв у роки Другої світової війни", що ООН мала "однозначну антиєврейську спрямованість" і, взагалі, "опрацювання питань про ставлення до східноєвропейського єврейства є одним з головних завдань постсоціалістичних країн" [22, с. 274, 278, 284].

Про "єврейський чинник" в українській історії сьогодні пишуть чимало. Проблема полягає в тому, що цей чинник дуже часто в історії України фігурує штучно. Є у цікавій та потрібній колективній монографії "Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні" один параграф, що називається "Історія на замовлення" [25, с. 62–66]. Власне у багатьох випадках висвітлення "єврейських тем" і є історією на замовлення.

Яскравим свідченням цього є збірник статей та есеїв "Страсті за Бандерою" [26], який, як зазначають упорядники, подає основні тексти з трьох великих дискусій про С. Бандеру, що тривали упродовж 2009–2010 рр. в Інтернет-виданнях, а вони самі не мали на меті давати оцінки різним тезам чи позиціям щодо особи С. Бандери, а "воліли представити якомога ширше розмаїття думок і голосів з України та з-поза неї". Оскільки на презентації цього збірника, здебільшого йшлося про те, що: "Степан Бандера – герой чи антигерой України?", а не власне про книжку, варто порушити кілька питань. По-перше, ким і з якою метою розвинена ця медіа-дискусія? По-друге, чому для участі в ній запрошено переважно не фахівців з цієї проблематики? По-третє, чому саме ця нефасхова дискусія була реалізована у книжковому форматі? Звичайно, можна сказати, що в дискусіях інтернет беруть участь усі бажаючі, але ця дискусія, як і видання книжки, безсумнівно, не спонтанний, а керований процес. Адже, коли про проблеми українського національно-визвольного чи націоналістичного руху пишуть спеціалісти з цієї проблематики, наприклад Олександр Мотиль, Володимир В'ятрович – це одна ситуація, а коли Іван-Павло Химка та йому подібні автори, а їх у збірнику більшість, маємо явно заангажовані тексти. У кінцевому підсумку все зводиться не до з'ясування сутності націоналістичного руху і особистості одного з його провідників С. Бандери, а до чергових "страстей за євреями", до намагань скерувати написання та викладання історії України крізь призму "єврейського питання".

Складається враження, що "єврейське питання" є основним лакмусовим папірцем на легітимність, або не легітимність національних історій, в тому числі української. Навіть зважаючи на розпорошеність єврейської діаспори на усіх материках і континентах, ненормальним і алогічним є

ставити історію єврейського народу в центр світового історичного процесу. Чому, коли йдеться про українську діаспору, невеликі розділи "Українці в США", "Українці в Канаді", "Українці в Латинській Америці" в українських підручниках з всесвітньої історії Р. Маєр вважає зайвими: "Якщо є окремий курс "Історія України", то не варто обтяжувати цими питаннями світову історію", а відсутність окремих тем про євреїв в підручниках з історії України є їх недоліком. Такий підхід дуже добре ілюструє подвійні стандарти прихильників космополітично-глобалістських концепцій історії.

Так, Роман Дубасевич наголосивши, що український визвольний рух засвоїв антидемократичні та тоталітарні тенденції (зауважимо, що причини цього детально проаналізовано у спеціальній літературі), пише: "про якусь громадянську солідарність з поляками та євреями не могло бути й мови". А про яку власне солідарність в тих умовах йдеться? Не відповідає реальному стану справ в українській історіографії і думка Василя Расевича, фахівця з історії України кінця XIX – початку XX ст., що "майже зовсім недослідженою залишається роль членів ОУН у нацистських екстермінаційних акціях проти єврейського населення". Крім багатотомних збірників документів, у яких вміщено матеріали, що стосуються цього питання, численних статей і монографій, де з-поміж інших висвітлюється "єврейське питання", маємо спеціальне дослідження Володимира В'ятровича "Ставлення ОУН до євреїв" [27].

Найбільш заангажованими у збірнику "Страсті за Бандерою" є матеріали І.-П. Химки. Автор засуджує діяльність, як він пише ОУН–УПА, і намагається звинуватити їх в антиєврейських погромах. До речі, структури під аббревіатурою "ОУН–УПА" ніколи не існувало. Його вихідним концептом є теза, що "ОУН справді була типовою фашистською організацією ... Правда, після Сталінграду та Курської битви у ОУН почала відходити від фашизму..., однак на практиці її дії залишалися фашистськими. УПА й відділи Служби безпеки ОУН систематично винищували... євреїв". Тому "належить рішуче дистанціюватись від спадку ОУН–УПА" і "поставити на ньому хрест" [28, с. 150–151, 153, 163].

Не будемо аналізувати джерельну базу статті І.-П. Химки, що є доволі однобічною і тенденційною; як і методології самого дослідження. Зауважимо лише, що у багатьох випадках автор лише на основі однотипних джерел робить необґрунтовані, явно тенденційні висновки щодо всього українського національно-визвольного руху і зокрема боротьби ОУН та УПА.

Збірник "Страсті за Бандерою" засвідчує складну ситуацію в українській суспільно-політичній, громадській думці та в історіографії загалом. З одного боку, на сьогодні немає академічних наукових досліджень з історії українського національно-визвольного руху взагалі і націоналістичного зокрема, в тому числі про С. Бандеру. Багатотомні видання "Літопису УПА" та окремі монографічні праці є лише початком серйозної наукової роботи над широко дискутованими в суспільстві темами. Роботи, яку в різні способи намагаються скерувати у хибне русло, втягуючи істориків та українську громадськість у непотрібні та дискусії.

У цьому плані добірка есеїв "Страсті за Бандерою" розкрила болючі точки однієї з важливих сторінок нашої історії. Вона (добірка) є надто неоднозначною за науковим рівнем різних статей (есеїв) вміщених у ній, за причинами та метою порушуваних у ній проблем. А вже серед авторів є і українські історики (вітчизняні та діаспорні), публіцисти, журналісти, західні та східні історики. Тому закономірно, що одні враження і емоції від текстів О. Мотиля та В. В'ятровича і зовсім інші від писань Р. Дубасевича, В. Павліва чи К. Бондаренка. На полярних позиціях у висвітленні "єврейського питання" стоять І.-П. Химка, діаспорний дослідник та Мойсей Фішбейн, громадянин України, український письменник та перекладач єврейського походження. Перший втягнув у необ'єктивну і безуспішну дискусію Марка Левицького, Зенона Когута, Аскольда Лозинського, а другий – наголошує на "єврейській карті" у російських спецопераціях проти України. Західні ж дослідники Дейвід Марплз, Тімоті Снайдер та Пер Андерс Рудлінг теж далеко небезпристрасно намагаються навчити українців як і кого вважати національними героями, а кого фашистами і колаборантами. Окрему нішу займають тексти Я. Грицака, В. Расевича, А. Портнова, В. Кулика. Цікавими є статті російського автора Кирила Александрова та російськомовного Ігоря Ткаленка.

У польських авторів теж маємо розбіжні оцінки – одна у Гжегожа Россолінського-Ліебе та істотно інша у Анджея Еліаша. Якраз рядками з статті останнього й хочемо завершити аналіз збірки "Страсті за Бандерою". А. Еліаш пише: "Донедавна Польща самостійно давала собі раду з відносинами з Україною і їх трагічною спадщиною. Нині вона покликала на допомогу трохи здивовану Європу. ... Диявол одягнув ризу і дзвонить хвостом на службу. Російська політика має довгу традицію застерігання світу від української загрози. У Польщі загалом знали, що це гра з крапленими картами. Усе кардинально змінилося через наших євродепутатів. Російська політика легко досягла стратегічної мети. Є "третій необхідний" у розмовах поляків з українцями не лише на історичні теми. Так польсько-російський стратегічний альянс, про потребу якого дискутують польські дипломати, підноситься на міцному фундаменті – загрозі коричневої України і спільних

діях, щоб відвернути її. У польсько-українських відносинах те, що добре, вже було. Перед нами невідоме з Росією на тлі" [29, с. 319–320].

Тому можна погодитися з думкою Олега Однороженка, що псевдоінтелектуальна постмодерністська мода має руйнівний вплив на молоде покоління істориків, скеровуючи їхні зусилля на манівці крайнього релятивізму й конформізму. "Безапеляційні заяви прибічників постмодернізму, – пише він, – в ході дискусій стосовно шкільної програми з історії України про неможливість одночасно виховати моральну людину і патріота ведуть лише до одного – інтелектуальної капітуляції, за якою неодмінно настане політична" [30, с. 42].

Варто зазначити, що на ці загрози ще в 90-х рр. ХХ ст. звертав увагу Я. Дашкевич. Він вбачав небезпеку не лише з боку російсько-радянських тенденцій, а й від сформованих у західній історіографії постмодерністських ідей, які "рішуче і безапеляційно руйнують національну історію", спрямовуючи суспільство на хибний шлях "національного нігілізму під блискучою обгорткою космополітизму та громадянського суспільства".

Проблеми модернізму і постмодернізму Я. Дашкевич розглядає в багатьох працях, але найбільш повно це зроблено у дослідженні "Постмодернізм та українська історична наука", що побачило світ 1999 року [31] та "Українські історичні традиції: нація і держава" [32]. Зокрема в останній автор коротко, але чітко визначає свої методологічні позиції. Аналізуючи поняття нації і держави, він розкриває їх трактування модерністами й постмодерністами, зазначаючи, що особисто "я дотримуюся примордіалістської точки зору". Так звані "примордіалісти" вважають, що етнос-нація – первинний прояв суспільства, що етнічний поділ відбувся на первісних стадіях розвитку людства, що етнос-нація проходить різні етапи розвитку, зберігаючи, однак, свою етнічність (етнію), тобто питомі основні етнічні ознаки" [31, с. 43].

Щодо постмодернізму, Я. Дашкевич виділяє у ньому два періоди: 1) 30-х років, які він називає постмодернізмом I і 2) 60–70-х рр. – постмодернізмом II. Детально проаналізувавши обидва етапи появи, розвитку та ідеологічних засад цього явища, дослідник вважає, що постмодерністські ідеї поширюють в Україні такі видання, як "Дух і літера", журнали "Критика", "Art line" та інші.

У зв'язку з цим, особливий інтерес являють роздуми Я. Дашкевича над суттю постмодернізму, його впливами на методологію історичної науки, а також на політику й економіку. Він зазначав, що постмодернізм не сприяє деідеологізації мислення, а підмінює одну ідеологію іншою. Своєю схильністю до релятивізму та конформізму, постмодернізм, пише він, не забезпечує ідентифікацію національної ідентичності, він став своєрідною інтелектуальною модою, що "стала небезпечною для суспільства не лише національним індеферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального способу мислення в політиці та економіці" [31, с. 335].

Якщо традиційна історіографія при допомозі наукових доказів, зазначає він, доводить, що щось трапилося в минулому, то постмодерністська історіографія веде лише від однієї інтерпретації минулого до іншої, не визначаючи для таких дій жодних наукових критеріїв. Я. Дашкевич робить принциповий висновок про те, що у постмодерністських "дослідженнях" знову запанувала перевага позаджерельних знань, відписаних і переписаних з попередніх робіт, без перевірки усіх цих відомостей на підставі автентичних джерел. Він наголошує на широкому руслі фальсифікації історії України в епоху постмодернізму. "З великою полегшою, – пише він, – було сприйнято можливість займатися теоретичною чи концептуальною історією з вихолощеним спрепарованим джерельним змістом цілком не зважаючи на те, що т.зв. теоретична чи концептуальна історія, позбавлена автентичного і об'єктивного (відповідно до стану джерел) історичного змісту, історією не є і не може бути" [32, с. 340].

Будучи об'єктивним дослідником, Я. Дашкевич, в той же час, зауважував, що є єдиний позитив, який можна зарахувати на користь постмодернізму – це вивчення психології творчості історика. Постмодернізм зумів глибше від попередніх історіософських течій проаналізувати співвідношення історик-історичне джерело-історичний твір.

Концептуально важливими є висновки Я. Дашкевича про "внесок" постмодернізму до методології української історичної науки. До таких негативних впливів він відносить: руйнування межі між історичним дослідженням та белетристикою; десцієнізацію науки; дискредитацію макроісторії; надання переваги фрагментарним або незавершеним працям, у яких висвітлення явищ, подій, процесів продумано не доводиться до завершення, сюжетна лінія свідомо обривається, бо, мовляв, погляд на цілість, на розвиток від початку до кінця не є обов'язковою вимогою для історика; вишукування позасоціальних і позаполітичних причин для пояснення соціальних явищ; запровадження математизації історії; експериментування з історією в роді гри "що би було, якби було"; зведення історичної методики до дослідження тексту з намаганням викриття його, нібито, завжди прихованого змісту; заперечення достовірності історичних знань з позицій крайнього релятивізму.

Особливо актуальним в сучасних умовах є акцент Я. Дашкевича на тому, що постмодернізм рішуче і безапеляційно руйнує національну історію, зокрема тих націй, які у XIX ст. визначали неісторичними, а також проголошення темами табу історії національно-визвольних рухів, соціальних революцій, заворушень, повстань, бунтів.

Врешті, прикінцеві висновки історика полягають в тому, що постмодернізм у заключних ланках свого розвитку – в політиці й економіці – вже довів до глибоких деструктивних змін, до відновлення тенденцій утворення нових або реставрація старих імперій, тепер знову в глобальних вимірах, до реального поділу на історичні та неісторичні нації, тобто такі нації, що нездатні самостійно вирішувати свою долю та утворювати незалежні держави. Тому ними треба керувати і знову включати в імперські структури [32, с. 346].

Окремо слід сказати про чотири останні книжки журналіста, телеведучого та історика Данила Яневського [33]. Визначити жанр цих писань дуже складно. Очевидним є лише те, що це не наукове дослідження, а в кращому випадку така собі публіцистика зі значними претензіями на оригінальність. Отож, яку мету ставив перед собою Д. Яневський? Запропонувати нову концепцію історії України, зокрема подій 1917–1921 рр.? Якщо це так, тоді чому це робиться у такій зверхній, брутальній формі заперечення усього, що зробила до Д. Яневського українська історіографія?! Які ж нові джерела дозволили йому зробити такі категоричні, безапеляційні висновки, що повністю перекреслюють досягнення попередників? А це, виявляється, в основному тексти кандидатських дисертацій. Не сумніваючись у науковій вартості багатьох із них, все ж, загальновідомо, що чимало цих дисертацій писалися і захищалися у далекий від наукових принципів спосіб і є в кращому випадку, лише "перепусткою" в науку чи до викладацьких кафедр. Тому робити на їх основі "переворот" в історичній науці не просто не личить, а є справою, принаймі некоректною, не говорячи вже про зверхній, дуже часто брутальний стиль цих писань.

Дещо детальніше розглянемо історичну концепцію Д. Яневського. Вихідною засадничою тезою є твердження про відсутність до 1917 р. таких понять, як "українські етнографічні землі", "Україна", "український народ". "Ніякого українського народу станом на 1917 р., – пише він, – не існувало, як не існувало й такої країни або держави, як "Україна". Вживання термінів "Україна" та "український народ" стосовно територій та населення, які у XI–XVIII ст. входили до складу Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитій, а наприкінці XVIII ст. були розділені поміж трьома (чому трьома не розумію – О. П.) імперіями, антинаукове. Суттєвий, а можливо, вирішальний внесок у формування цих антинаукових постулатів зробив М. Грушевський" [34, с. 15].

Ця теза повторюється багато разів: "Ніякої України до серпня 1917 р. не існувало, і сам цей термін в політико-правовому адміністративному сенсі можна вживати виключно від серпня 1917 р." [35, с. 4]. Фактично, Д. Яневський ставить під сумнів, чи навіть в категоричний спосіб заперечує усі попередні концепції революційних подій 1917–1921 рр. в Україні. Для нього не існує поняття "Українська революція", "національно-визвольний рух", бо на його думку, в цей час не було не лише української нації, а й українського народу, української державності: "за останню тисячу років, аж до завершення Першої світової війни, не було жодної "української" державної формації" [36, с. 13].

Щодо дефініції "національно-визвольні змагання – "для того щоби визволятися, треба мати від чого визволятися". Наприклад, "визволятися" можна і потрібно від іноземної окупації. Чи мала місце така окупація в даному окремому випадку?". Д. Яневський вважає, що Російська імперія "з правої точки зору ...ніколи Україну не окупувала хоча б тому, що ніякої України як політичного, адміністративного або державницького поняття у згадані часи не існувало" [36, с. 47]. Від таких абсурдних висновків про минуле, автор переходить до майбутніх пророцтв: "1. Сучасна держава Україна являє собою конгломерат нетотожних за обставинами походження та розвитку земель, об'єднаних в одній державі терористичними та / або адміністративними методами. 2. Держава Україна в її сучасному стані приречена. 3. Яких-небудь суттєвих, історичних, ментальних, правових, культурних, ідеологічних, економічних, психологічних або будь-яких інших причин, які уможливили б її продуктивний розвиток на власній основі не існує" [35, с. 5].

Такі безглузді антиукраїнські пасажі відомі з XIX століття. І російська, і польська, і деякі інші історіографії вже твердили про Малоросію, Малопольщу, "Юго-Западный край", "Малопольску всходню" русинів, малоросів і т.д. То що ж намагається довести Д. Яневський?

Аналізуючи такого роду "дослідження", не можна оминати одіозну книгу авторського колективу під загальною редакцією академіка П. Толочка, видану за сприяння Фонду "Президентський центр Б.Н. Ельцина", російською мовою під назвою "Очерки истории Украины" [37]. Вона написана з децю інших – прорадянських, прокомуністичних, проросійських позицій, тоді як писання Д. Яневського завуальовано заангажовані в пропольський бік.

Назад – у минуле! Таке основне спрямування текстів цих "Очерков". Шкода часу, паперу і чорнила, щоб детально описувати ці "совкові" писання. Тим більше, що це добре зробив К. Галушко. Він абсолютно слушно наголошує на тому, що "українська навчальна література з історії, мабуть, із 1953 року не "збагачувалася" таким бездарним, недолугим та відверто ганебним для вищої освіти цивілізованої країни продуктом". Книжка є "механічним збірником різнорідних та різножанрових текстів, позбавлених якоїсь внутрішньої логіки та єдиної концепції. ... Я просто не знаю, як критикувати чи оцінювати такий виклад історії. Він просто перебуває в іншому історичному періоді, якійсь іншій геологічній епосі. Найближчий аналогічний текст – "Короткий курс історії ВКП(б) у редакції 1938 року. Читати це як новотвір 2010-го – все одно, що побачити на Хрещатику динозаврів. Єдина втіха полягає в тому, що цей текст переважно написано так, щоб викоренити будь-яку можливість його зрозуміти людиною, народженою після 1991 року" [38].

Наприкінці варто звернути увагу на наукові акценти щодо цих новітніх битв за історію України, які зробив львівський професор Л. Зашкільняк. Він зазначає, що розколота історична пам'ять сучасного українського суспільства це наслідок тривалого впливу та нав'язування українцям історичної пам'яті неукраїнських спільнот. Тому інерційне функціонування серед значної частини українського громадянства свідомісних структур неукраїнської історичної точки зору, передусім російської та радянської, є серйозною перешкодою для формування спільної української історичної пам'яті. А підготовка спільного підручника з історії взагалі не вписується в жодні раціональні речі. "Погляд – синтез на історію, – пише він, – можливий лише з позицій одного історичного компонента, яким може бути нація, держава, територія, група (клас), економіка, ідеологія, культура та будь-який інший елемент суспільності. ... Тому писати спільну історію України й Росії можна, відмовившись від українського або російського погляду на минуле. Таке об'єднання двох об'єктів вивчення або опису неможливе в принципі, бо означатиме зведення двох об'єктів в один. Якщо ми визнаємо два історичні об'єкти (або суб'єкти), то історично їх можна тільки порівнювати, а не об'єднувати".

В контексті нашої теми особливої актуальності набуває висновок Л. Зашкільняк про те, що: "Перші кроки нової української влади, коли йдеться про формування гуманітарного простору, на жаль, відбивають майже неприховане прагнення її адептів нівелювати все українське, призупинити формування української національної свідомості й спрямувати її в уже пройдене русло. Проте відомо, що два рази в одну ріку ще не вдавалося вступити нікому [39, с. 41].

Отже, важливе місце в аналізі як постмодерністських інтерпретацій, так і українофобських, посідає історія України, оскільки виступає своєрідним духовним поступом народу.

Список використаних джерел

1. Полянський О. Вступ до методології історії / О. Полянський // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Т., 2005. – Вип. I. – С. 186–193; Полянський О. "Історія України": глобалізаційні виклики та постмодерністські інтерпретації / О. Полянський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2008. – Вип. 16. – С. 668–675; Полянський О. "Історія України": глобалізаційні виклики та постмодерністські інтерпретації / О. Полянський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 13. – Рівне, 2008. – С. 251–255.
2. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Леонід Зашкільняк // Українська історіографія на зламі XIX і XXI століть: здобутки і проблеми / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 24–57.
3. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства з авторською ретроспективною передмовою. – К., 2002. – С. 11–12.
4. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек; [пер. з нім. Володимира Шведа]. – К.: Дух і Літера, 2006. – 436 с.
5. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен; [пер. з нім. Володимира Кам'яця]. – Л.: Літопис, 2010. – 358 с.
6. Рікер Поль. Історія та істина / Поль Рікер; [пер. з фр. В. Й. Шовкуна]. – К., 2001. – 396 с.
7. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 344 с.
8. Аркуша О. Польський і російський чинники у формуванні сучасної національної свідомості галицьких українців: історичний досвід і сучасні паралелі / Олена Аркуша // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2009. – С. 144–209.
9. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія / Григорій Касьянов // Критика. – 2002. – Число 54. – Квітень.
10. Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі XIX і XXI століть: здобутки і проблеми / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 57–73.
11. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 722 с.
12. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / Ігор Гирич // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. – Київ, 2000. – С. 47, 49.
13. Гирич І. Ярослав Дашкевич: нерозривність науки і суспільно-політичного життя / Ігор Гирич // "Учи неложними устами сказати правду": історична есеїстика. – К.: Темпора, 2011. – С. 9–38.
14. Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог / Ігор Гирич. – Л.: ЛА "Піраміда", 2011. – 142 с.
15. Полянський О. "Історія України": глобалізаційні виклики та постмодерністські інтерпретації / О. Полянський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2008. – Вип. 16. –

С. 668–675. 16. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти / Л. Зашкільняк // Україна модерна. Число 9. – Київ-Львів, 2005. 17. Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – 288 с. 18. Іванов О. Вступне слово наукового редактора / Олександр Іванов // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – С. 5–6. 19. Маєр Р. Передмова до українського видання / Роберт Маєр // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – С. 7–18. 20. Маєр Р. Аналіз українських шкільних підручників із всесвітньої історії ХХ ст. / Роберт Маєр // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – С. 140–183. 21. Іванов О. Образ Європи нового часу в українських шкільних підручниках історії / Олександр Іванов // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – С. 210–226. 22. Стецевич К. "Націєтворення" держави перехідного періоду – на прикладі українських шкільних підручників / К. Стецевич // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – С. 266–287. 23. Докл. див.: Гончаренко Н. Козацькі повстання і війни у шкільних підручниках: усталені та нові інтерпретації / Н. Гончаренко // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / [пер. з нім.]. – К.: "К.І.С.", 2010. – С. 244–265. 24. Зашкільняк Л. Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість / Л. Зашкільняк // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. 25. Расевич В. Політика пам'яті і подолання міжнародних стереотипів в сучасній Україні / В. Расевич // Історичні міфи і стереотипи та міжнародні відносини в сучасній Україні / [кол. монограф.]; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 53–71. 26. Страсті за Бандерою: статті, есеї / упоряд.: Т.С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2010. – 400 с. (Серія De profundis). 27. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Л.: Вид-во "Мс", 2006. – 144 с. 28. Іван-Павло Химка. Чи українські студії повинні захищати спадщину ОУН-УПА? / Іван-Павло Химка, Зенон Когут // Страсті за Бандерою: статті, есеї / упоряд.: Т.С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2010. – С. 147–164. 29. Еліаш Анджей. Польща-Україна: невідома з Росією на тлі / Анджея Еліаша // Страсті за Бандерою: статті, есеї / упоряд.: Т.С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. – К.: Грані-Т, 2010. – С. 310–320. 30. Однороженко О. Битва за історію. 20 років потому / О. Однороженко // Український тиждень. – 2011. – № 9. – 4–10 березня. 31. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Ярослав Дашкевич // "Учи неложними устами сказати правду": історична есеїстика. – К.: Темпора, 2011. – С. 329–346. 32. Дашкевич Я. Українські історичні традиції: нація і держава / Ярослав Дашкевич // "Учи неложними устами сказати правду": історична есеїстика. – К.: Темпора, 2011. – С. 41–69. 33. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2009. – 252 с.; Проект "Україна", або Таємниця Михайла Грушевського. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.; Проект "Україна", або Спроба Павла Скоропадського. – Х.: Фоліо, 2010. – 284 с.; Проект "Україна", або Крах Симона Петлюри. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с. 34. Яневський Д. Проект "Україна", або Таємниця Михайла Грушевського / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с. 35. Яневський Д. Проект "Україна", або Спроба Павла Скоропадського / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2010. – 284 с. 36. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Д. Яневський. – Х.: Фоліо, 2009. – 252 с. 37. Очерки истории Украины / П.П. Толочко, Н.Ф. Котляр, А.А. Олейников [и др.]; под общей ред. П. П. Толочко. – К.: "Киевская Русь", 2010. – 480 с. 38. Галушко Кирило. Парк радянського періоду. Новий довгоочікуваний посібник з історії України для вищів, рекомендований відомством Дмитра Табачника, повертає нас у 1937 рік / Кирило Галушко // Український тиждень. – 2010. – № 37. – 10–16 вересня. 39. Зашкільняк Л. Залежна від політики / Леонід Зашкільняк // Український тиждень. – 2010. – № 25–26. – 25 червня – 1 липня.

Олег Полянський

БИТВЫ ЗА ИСТОРИЮ УКРАИНЫ: ОТ ПОСТМОДЕРНИСТСКИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ К ПРЯМОЙ УКРАИНОФОБИИ

В статтє анализируются новейшие тенденции в современной украинской историографии, в частности постмодернистские интерпретации истории Украины.

Ключевые слова: история Украины, постмодернизм, дискуссия, фальсификация, украинофобия.

Oleg Polyansky

A FIGHT IS FOR HISTORY OF UKRAINE: FROM POSTMODERNISTSKIKH INTERPRETATIONS TO UNCONCEALED UKRAINOFOBII

In the article analyzed newest tendencies in modern ukrainian historiography, in particular postmodernistki interpretations of history of Ukraine.

Key words: history of Ukraine, postmodernizm, discussion, falsification, ukrainofobiya.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Іван Зуляк

ОКСАНА ЯТИЩУК. ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО В ДУХОВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ВИД. ДРУГЕ, ДОПОВНЕНО, ПЕРЕРЕБЛЕНО. – ТЕРНОПІЛЬ: ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА, 2011. – 179 С.

У рецензованій монографії досліджено роль Г. Квітки-Основ'яненка в духовній історії України. Проаналізовано життєвий і творчий шлях відомого громадського діяча, одного з основоположників української журналістики, фундатора Харківського професійного театру.

Ключові слова: Слобожанщина, Григорій Квітка-Основ'яненко, суспільне життя, літературна мова, духовна історія України.

Останнім часом у вітчизняних науковців зріс інтерес до вивчення особистостей, які залишили вагомий слід в історії України. У цьому контексті важливе місце посідає монографія О. Ятищук, присвячена ролі Г. Квітки-Основ'яненка в духовній історії України. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко – український прозаїк, драматург, журналіст, літературний критик і культурно-громадський діяч. Основоположник художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі.

Твори письменника утверджували високі морально-етичні якості людини з народу, відіграли помітну роль у розвитку української мови. Як письменник, видавець, літературний критик і публіцист виступав в оборону художніх можливостей української літературної мови.

Актуальність досліджуваної проблематики обумовлено тим, що монографія О. Ятищук присвячена маловивченій науковій проблемі – дослідженню ролі Г. Квітки-Основ'яненка в духовній історії України.

В центрі уваги автора – реконструкція формування Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема його роль у становленні і розвитку української літературної мови, Харківського театру, журналістська і фольклорно-етнографічна діяльність. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка є яскравим прикладом відданості своїй справі, справжнього патріотизму, правдивого відображення тогочасної дійсності.

Наукова новизна полягає у цілісному, всебічному і комплексному аналізі ролі Г. Квітки-Основ'яненка. Вона є першою спробою в українській історіографії простежити досліджувану проблему, виявити тісне переплетення та взаємозалежність регіональних чинників та їх вплив на розвиток Г. Квітки-Основ'яненка.

Власне еволюція Г. Квітки-Основ'яненка становить наукову новизну монографії, у якій через призму етнічного, станового, регіонального і національного прослідковано становлення української літературної мови, визначено основні напрями його творчості, охарактеризовано фольклорно-етнографічну діяльність.

Об'єктом дослідження є громадські, наукові, культурно-освітні процеси, пов'язані з діяльністю Г. Квітки-Основ'яненка в Слобідській Україні досліджуваного періоду.

Предмет дослідження – особливості життєвого і творчого шляху Г. Квітки-Основ'яненка, його роль в духовній історії України.

Мета дослідження – дослідити роль Г. Квітки-Основ'яненка в духовній історії України.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб дослідити життя і громадську діяльність Г. Квітки-Основ'яненка, визначити його роль у становленні і розвитку української літературної мови, національної журналістики, Харківського театру, охарактеризувати фольклорно-етнографічну діяльність, а також визначити чинники, які сприяли активізації його внеску у тогочасне громадське і наукове життя.

Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених у монографії завдань.

Необхідність наукового аналізу окресленої проблеми обумовлена потребою дослідження ролі Г. Квітки-Основ'яненка в духовній історії України. Доцільність аналізу запропонованої проблематики продиктована, з одного боку, визначенням етнополітичних умов становлення українців Слобідської України, з іншого, – трансформацією, вивченням механізму збереження та розвитку, самоствердження і особливостей інтеграції українців цього регіону у загальноукраїнський національний дискурс досліджуваного періоду.

Суспільна значущість досліджуваної проблеми полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, необхідно втілювати в практику сучасного культуро творення. Окрім того, – збагачує наукові знання значним фактичним матеріалом, дає можливість неупередженого висвітлення подій,

забезпечує реконструкцію процесів і явищ, більш чітко відображення об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

Новаторськими є спроби осмислення автором монографії Слобідської України як вільної території, що сприяла розумінню внутрішньої логіки суспільно-історичного розвитку, позаяк особливість специфіки соціально-економічного, суспільно-політичного та культурно-просвітнього становища українців регіону визначалася передусім своєрідними геополітичними, економічними умовами, що значною мірою впливали на подальший хід історії, визначали напрямні еволюції етнічного чинника, що з часом трансформувався у модерну українську націю кінця XIX – початку XX ст.

О. Ятищук володіє значним і різноплановим матеріалом, досконало дослідила історіографію проблеми, логічно класифікувала праці попередників, що безпосередньо чи опосередковано стосуються теми. Ґрунтовно охарактеризувала практично усі напрямки української історіографії з цього питання, критично й творчо оцінила науковий доробок попередників.

Монографічне дослідження О. Ятищук спирається на широке й значне коло різноманітних джерел та архівних матеріалів, зокрема узагальнені й часткові дослідження з історії України й розвитку національно-культурного руху, дослідження і студії, статистичні і неопубліковані матеріали, бібліографічні покажчики й довідники, включаючи монографічні праці українських і зарубіжних дослідників.

Варто наголосити, що монографічне дослідження відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість авторові висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Автором введено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти, події історико-культурного та суспільного життя, реконструйовано тогочасні події в контексті новітньої методології. Список використаних джерел у роботі є достатнім для повноцінного й необхідного розкриття поставлених завдань, досягнення основної мети.

Особливо цінним є залучення у науковий обіг значної кількості важливих маловідомих і невідомих джерел, які дали змогу всебічно й неупереджено дослідити процес еволюції Г. Квітки-Основ'яненка, його роль у поступі української літературної мови, розвитку Харківського театру тощо. Незаперечною заслугою автора монографії є те, що ним опрацьовано й узагальнено значний обсяг статистичного матеріалу.

Принагідно відзначимо, що монографічне дослідження складається з шести розділів, що охоплюють найважливіші аспекти досліджуваної проблематики, які підпорядковано основній меті – дослідженню ролі Г. Квітки-Основ'яненка в духовній історії України.

О. Ятищук у монографії значну увагу приділила життю та громадській діяльності Г. Квітки-Основ'яненка, наголосивши на знатності проходження роду Квіток, особливостях їх ставлення до освіти і культури, механізмові збереження і пропагування українських традицій.

Автор цілком обґрунтовано робить висновок про те, що ключову роль у процесі формування та збереження національних традицій відігравали саме члени родини. Зокрема, родичі з боку батька і матері, які посідали високі духовні посади: архімандрит Палладій Квітка, архієпископ Йосип Горленко, що визначали відповідний релігійно-моральний аспект, служили важливим чинником для подальшого зростання і становлення Г. Квітки-Основ'яненка.

О. Ятищук притримується думки, що відкриття університету в Харкові сприяло пошвавленню діяльності місцевої інтелігенції, яка організовувала літературні вечори, на яких Г. Квітка-Основ'яненко розповідав українські гумористичні оповідки, грав на флейті, виконував на піаніно власні пісні тощо.

Він енергійно включився в громадську роботу міста Харкова: активний учасник літературно-музичних вечорів, керівник танцювального клубу, а згодом – директор професійного театру. Г. Квітка у своїй службово-громадській діяльності, а пізніше й у творчості, активно пропагував гуманізм, добро й освіту. Проблема виховання в людини високих моральних якостей його постійно хвилювала, і він намагався розв'язати її різними засобами: розвитком театру, літератури, журналістики, відкриттям освітніх закладів тощо.

Погоджуємося з автором монографії у тому що значною є заслуга Г. Квітки-Основ'яненка у заснування "Товариства добродіяння", основним завданням якого було допомагати усім, хто потребував допомоги, особливо у здобутті освіти. Його ініціативу підтримали не тільки знані на Харківщині багаті родини українських панів, але й ентузіасти в інших губерніях – Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Орловській, Воронежській, Московській, Костромській та інших.

У монографії доволі детально простежено життя і громадську діяльність Г. Квітки-Основ'яненка, громадські та культурно-просвітницькі процеси, що відбувалися на Слобожанщині упродовж досліджуваного періоду в контексті національно-культурного поступу.

Автором монографії визначено низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру щодо можливості розвитку літератури тогочасною українською мовою. Як вважає автор монографії, початково вона ставилась та обговорювалася не в спеціальних теоретичних працях, а здебільшого в принагідних замітках і, головним чином, у літературно-художній практиці, позаяк кінець XVIII – початок XIX ст. трактується як підготовчий етап. У цьому процесі особливу відігравав Г. Квітка-Основ'яненко як прозаїк.

О. Ятищук наголошує на тому, що усвідомлення ним потреби писати твори українською мовою визрівало поступово, від свідомого заперечення тверджень про нібито непридатність мови українського народу для естетичного вжитку. До 1833 р. Г. Квітка використовував у своїх творах українську мову лише в передачі розмов дійових осіб з українського простолюдю, а з 1833 р. він виступав у пресі українською. Приводом до цього була суперечка з П. Гулаком-Артемівським щодо можливостей літературного використання української мови.

Власне Г. Квітка відтворив у своїх творах літературну мову нового типу з характерним лексичним, фонетико-граматичними живомовними рисами. Запровадивши її у такі прозові жанри, як повість, оповідання, листи, публіцистика, а отже, ще більше, ніж його попередники і сучасники.

Дослідниця зазначає, що саме це і є неоціненним джерелом для вивчення процесу формування нової української літературної мови і ролі в ньому говорів Слобожанщини, що є близькими до середньонадніпрянських і разом з ними складають основу сучасної літературної мови.

Цілком слушною є теза автора монографії про те, що фонетична система мови творів Г. Квітки є не дуже відмінною від тієї системи, що пізніше усталилася як норма сучасної літературної мови. О. Ятищук робить висновок про те, що власне цим він і спричинився до її становлення.

Аргументованими є твердження дослідниці щодо механізму трансформації морфологічної системи мови творів Г. Квітки, що суттєво відрізнялася від традицій літературної мови внаслідок взаємовпливів місцевих діалектних особливостей. Логічністю й виваженістю відзначається аналіз проблем, пов'язаних з розвитком літературної української мови, її позитивного впливу на поступ української нації.

Зроблені автором висновки щодо ролі Г. Квітки у становленні української літературної мови є всебічними і глибоко аргументованими, повністю впливають із цікавого й важливого у науковому плані фактичного матеріалу, поданого в третьому розділі монографії.

Творча спадщина Г. Квітки привертала увагу літературознавців, істориків, істориків культури, мистецтвознавців. Ще за його життя на сторінках петербурзьких та московських газет та журналів друкувалися численні, нерідко суперечливі, відгуки про його п'єси.

Інсценовані драматичні твори з компонентами літературного життя були явищами театрального мистецтва, що мали значний вплив на розвиток духовної культури. Власне на тому, що цей аспект творчої спадщини Г. Квітки досліджений менше, попри колосальну популярність його кращиків п'єс, і наголошує дослідниця.

З іменем Г. Квітки-Основ'яненка пов'язана історія становлення та розвитку Харківського театру у першій половині XIX ст., в заснуванні та діяльності якого він брав безпосередню участь. Тут народжувалися і починали своє сценічне життя відомі комедії Г. Квітки, які мали значний вплив на розвиток української драматургії та сценічного мистецтва.

Захоплення театром проявилася ще в дитячі роки, коли Г. Квітка дивився вистави кріпацьких труп. Юнаком відвідував театральні вистави, що ставилися в Харкові. В Основі був домашній аматорський театр Квіток, про існування якого дізнаємося з листів Г. Квітки, вперше використаних дослідницею у монографії.

Як вважає О. Ятищук, вперше професійні трупи почали з'являтися в Україні наприкінці XVIII ст. Розвиток торгівлі сприяв поживленню життя в містах, куди з'їжджалися купці, відкривалися адміністративні установи, взимку прибували до своїх маєтків найзаможніші поміщики. Вистави виникали іноді випадково, коли заходили до міста два-три мандрівні актори і за допомогою місцевих людей організовували невеликі трупи.

На думку автора, трупу організовував якийсь антрепренер, і вона існувала тривалий час. Українських труп майже не було, існували польські або російські, бо грали вони переважно для панства – або польського, якого було чимало в Україні, особливо на Правобережжі, або російського чи зрусифікованого українського. Проте вони здебільшого організовувалися в Україні, і в їх складі було багато українців. Щоб поліпшити своє матеріальне становище, антрепренери цих труп часто ставили і українські п'єси, бо на них охоче ходила широка публіка – дрібне панство та заможне міщанство.

Дослідниця зазначає, що перші спроби організації театру в Харкові були нетривалі: після однієї або декількох вистав справа завмирала. Пояснюється це, насамперед, відсутністю більш-менш

придатного приміщення та професійно зрілих кадрів виконавців і досвідчених керівників театральної справи.

О. Ятищук доводить, що ситуація кардинально змінюється восени 1808 р., коли до складу членів дирекції Харківського театру запросили Г. Квітку-Основ'яненка. Він був тісно пов'язаний з трупю І. Штейна, став на той час одним із найавторитетніших громадських діячів та керівників культурного життя Харкова, дбав про поліпшення репертуару театру і майстерності акторської гри, відвідував усі нові вистави, брав участь у їх обговоренні, активно впливав на розвиток театру.

Автор монографії, аналізуючи становлення Харківського театру, пише про те, що як один з редакторів журналу "Украинский вестник", Г. Квітка, впливав на театральне життя і зі сторінок преси. У статтях з питань літератури, естетики, театру та музики, що друкувалися в цьому журналі, послідовно відстоювалися принципи реалізму, народності мистецтва. Він вважав, що театр, освіта, наука і друковане слово є важливим засобом виховання гуманізму.

Окрім театру, Г. Квітка-Основ'яненко захоплювався журналістикою. Саме з публікацій в перших журналах розпочинається і його літературна діяльність. Для висміювання своїх опонентів Г. Квітка-Основ'яненко користується їдкими і дотепними порівняннями, влучними народними прислів'ями і поговірками, сатиричними визначеннями і прізвиськами. Варті уваги й міркування письменника про творчий метод літератури – не відвертаючись від життя, не видумувати характерів і не фальсифікувати дум і почуттів народу, а черпати теми з реальної навколишньої дійсності, проникливо зображувати внутрішній світ героїв.

Автор монографії зауважує, що у 20–30-і роки XIX ст. українська література взяла курс на розвиток народності, відповідно українські письменники дошевченківського періоду під народністю розуміли зображення простих людей, переважно селянства, їх побуту, звичаїв, широке використання фольклору, народної розмовної мови, опис національної старовини тощо.

Дослідниця вважає, що Г. Квітка-Основ'яненко виступив на літературній ниві уже зі сформованими переконаннями. Як людина надзвичайно скромна, скептично ставився до свого літературного таланту, уважно вивчав навколишнє середовище – вивчав його, визначав суттєві чинники сучасної йому дійсності і правдиво, з любов'ю до людини, з повагою до друкованого слова і з великою вірою в його благодійне значення в суспільному житті викладав рідною йому мовою свої спостереження над життям українського народу. Його, на думку О. Ятищук, цілком справедливо можна вважати знавцем життя українського селянства.

Рецензована монографія доповнюється додатками, зокрема основними датами з життя та діяльності Г. Квітки-Основ'яненка, іменним покажчиком.

Основні наукові положення у монографії сформульовані виважено і фахово, із знанням досліджуваної проблеми, всебічно обґрунтовані, мають незаперечне значення. Автор відмінно володіє матеріалом, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки наукової праці.

Результати монографічного дослідження О. Ятищук будуть корисними під час розробки теоретичних питань дослідниками, які займаються питаннями історії Слобожанщини. Нагромаджений у монографії матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання на сучасному етапі національно-культурного поступу. Матеріали роботи знайдуть своє використання у навчальному процесі під час розробки відповідних спецкурсів, навчально-методичних посібників, у науково-популярних, довідково-енциклопедичних виданнях, практичній викладацькій роботі.

Загалом монографічне дослідження О. Ятищук характеризується культурою наукової студії, оригінальністю пошуку та фаховим теоретичним рівнем. Рецензована монографія виконана на високому науковому рівні, є значним і суттєвим внеском в історіографію досліджуваної проблеми, відзначається новацією та оригінальністю.

Монографія О. Ятищук є завершеною, самостійною й оригінальною роботою. Багатоплановість дослідження, нова постановка питань, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень її підготовки, автор добре володіє матеріалом, логічно і послідовно викладає його, робота читається доступно, сформульовані думки зрозумілі.

Иван Зуляк

ОКСАНА ЯТЫЩУК. ГРИГОРИЙ КВИТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО В ДУХОВНОЙ ИСТОРИИ УКРАИНЫ. ИЗД. ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ, ПЕРЕРАБОТАННОЕ. – ТЕРНОПОЛЬ: ТНПУ ИМ. В. ГНАТЮКА, 2011. – 179 С.

В рецензируемой монографии исследована роль Г. Квитки-Основьяненко в духовной истории Украины. Проанализированы жизненный и творческий путь известного общественного деятеля,

одного из основоположников украинской журналистики, основателя Харьковского профессионального театра.

Ключевые слова: Слобожанщина, Григорий Квитка-Основащенко, общественная жизнь, литературный язык, духовная история Украины.

Ivan Zulyak

OKSANA YATYSCHUK. GRYGORIY KVITKA-OSNOVYANENKO IN SPIRITUAL HISTORY OF UKRAINE. VIEW. SECOND, COMPLEMENTED, REVISED. – TERNOPIL: TNPУ NAMED AFTER VOLODYMYR HNATIUK, 2011. – 179 S.

In peer-reviewed monograph investigated the role of G. Kvitka-Osnyanenko in the spiritual history of Ukraine. Analyzed the life and career of the famous public figure, one of the founders of Ukrainian journalism, founder of Kharkiv professional theater.

Key words: Slobozhanshchyna, Grygoriy Kvitka-Osnyanenko, social life, literary language, the spiritual history of Ukraine.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

АНДРІЙ КЛІШ. КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ: МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: В-ВО ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА, 2011. – 220 С.: ІЛ.

У рецензованій монографії досліджено життєвий і творчий шлях відомого громадсько-політичного діяча, літературознавця, вченого-славіста, письменника, філософа, етнографа Кирила Студинського. Проаналізовано його роль в суспільному житті Східної Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Східна Галичина, Кирило Студинський, суспільне життя, громадсько-політичний діяч, науковець.

Поглиблення демократичних процесів в українському суспільстві, можливість доступу дослідників до раніше засекречених спецфондів архівів створили сприятливі умови до відновлення в національній пам'яті забутих або сфальсифікованих подій минулого. Це стосується життя та діяльності Кирила Студинського У зв'язку з цим рецензована монографія є актуальним науковим дослідженням, якого особливо потребує сучасна українська історіографія.

Актуальність рецензованої монографії ґрунтується на тому, що утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекту в історії, вимір є тим критерієм, який визначає зацікавленість історичним минулим.

Життя та діяльність К. Студинського пов'язана з кардинальними перетвореннями в усіх сферах в суспільно-політичному та науковому житті досліджуваного періоду, що знаходить свій конкретний вияв в об'єктивно зумовлених спробах об'єктивного погляду на окремі події та явища вітчизняної історії. Цій тенденції значною мірою сприяють політичні обставини, у яких працював К. Студинський. В такому сенсі рецензована монографія належить віднесена до числа бажаних і необхідних. Авторські підходи та методи дослідження дають усі підстави вважати монографію А. Кліша вагомим науковим доробком, який прислужиться розширенню й поглибленню погляду на проблемне поле висвітлюваної теми. Безумовним здобутком дослідника є систематизація і висвітлення багатоаспектної діяльності К. Студинського, яка ще не була предметом спеціальних наукових досліджень.

Наукова новизна монографічного дослідження пов'язана з аналізом багатогранної діяльності однієї з визначних постатей кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – К. Студинського, дослідницький діапазон охоплював загальне мовознавство, слов'янську філологію, українську літературу, історію національного руху, взаємин із поляками та чехами, історію і філософію християнства, патрологію Церкви тощо – всього близько 500 публікацій головно з літературознавства, у яких застосовував здебільшого соціологічний і порівняльний методи. Він володів шістьма стародавніми та десятьма сучасними йому мовами. Його перу належать також поезії, оповідання, що друкувалися в українських журналах і пресі під псевдонімами К. Вікторин, І. Лаврін, К. Зорян й іншими.

Об'єктом дослідження виступають громадсько-політичні, наукові, культурно-освітні процеси, пов'язані з діяльністю К. Студинського, що відбувалися у Східній Галичині в кінці XIX – першій половині XX ст.

Предметом дослідження є особливості життєвого і творчого шляху К. Студинського в досліджуваний період.

Мета дослідження – проаналізувати життєвий і творчий шлях К. Студинського і його роль в українському науковому і громадсько-політичному житті досліджуваного періоду.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб простежити закономірності формування К. Студинського як особистості, громадського діяча та науковця, визначити чинники, які сприяли активізації його ролі у тогочасному суспільно-політичному і науковому житті, формуванні української науки.

Безперечно, що поява монографії А. Кліша є важливим здобутком вітчизняної історичної науки, свідчить про зацікавлення автора праці цією непересічною постаттю в історії України зокрема і української культури в цілому. Працюючи над підготовкою монографії, А. Кліш опублікував 43 статті, з них 18 у фахових виданнях, 25 – матеріали конференцій.

Варто відзначити, що рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. Ним введено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти, події громадського життя та політичні явища, реконструйовано події тогочасного культурного розвитку в контексті новітньої методології.

Принадно відзначимо, що монографія складається з чотирьох розділів, дев'яти параграфів, що охоплюють найважливіші аспекти досліджуваної проблематики, які підпорядковано основній меті – комплексному дослідженню життєвого і творчого шляху відомого громадсько-політичного діяча, літературознавця, вченого-славіста, письменника, філософа, етнографа К. Студинського.

На нашу думку, надто детальний поділ монографії на розділи дуже тісно пов'язаний зі зміною не лише становлення К. Студинського як науковця і громадсько-політичного діяча, але й окремо взятих його літературознавчих проектів.

Структура праці детально осмислена, логічна, послідовна, виважена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складний і суперечливий процес становлення К. Студинського як особистості, науковця та громадського діяча.

Слід відзначити копітку і скрупульозну працю дослідника над пошуком й узагальненням багатого за змістом й місткого документального матеріалу, що дозволило йому внести новизну в розробку цієї теми.

Відзначимо, що у першому розділі монографії "Історіографія та джерельна база" досить детально розкрито ступінь наукової розробки теми (як в Україні, так і за її межами), підкреслено на важливості монографічного дослідження у вивченні тих чи інших аспектів історичного минулого.

Погоджуємось з автором монографії в тому, що проблема дослідження громадсько-політичної, наукової діяльності, а зрештою і життєвого шляху К. Студинського практично не вивчена науковцями. З одного боку, відсутність наукових публікацій пов'язано з певними ідеологічними міркуваннями радянських часів, позаяк ім'я академіка К. Студинського радянська влада намагалася не згадувати. З іншого – постать К. Студинського, як колишнього голови Народних зборів Західної України, які проголосували за возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, також трактується неоднозначно.

Тим не менше, в історіографічному огляді А. Кліш основну увагу приділяє все ж таки аналізу його внеску в розвиток української науки, ролі у діяльності НТШ та ВУАН. Автор монографії робить цілком обґрунтований висновок про те, що власне відсутність праць, присвячених багатогранній діяльності К. Студинського, послужила основою для предметного вивчення наукової спадщини цієї величної постаті.

Характеризуючи джерела, використані А. Клішем у монографії для об'єктивного й неупередженого дослідження, робимо висновок про те, що її автором використано достатню кількість архівних матеріалів не лише центральних і обласних державних архівів України, але й відділів рукописів, рукописних фондів і текстології національних бібліотек України і Польщі.

Джерельній базі характерне традиційне тематичне групування матеріалів, пов'язане з дослідженням окремої постаті в історичному контексті: особисті документи К. Студинського та його родини, документи, пов'язані з його діяльністю в НТШ та інших товариствах і інституціях, листування, науково-публіцистичні матеріали, періодика, спогади сучасників та його наукові праці.

Важливе місце відведено епістолярній спадщині К. Студинського, що розкриває його внутрішній світ, душевні переживання тощо. Звичайно, що багато листів К. Студинського не збереглося. Тим не менше, навіть ті, що досліджено автором монографії, дають підстави вважати

наскільки багатогранною була діяльність цієї непересічної особистості. Заслугує на увагу той факт, що А. Кліш у монографії доволі обширно використав тогочасну україномовну періодику, деякі польські видання тощо.

Поєднання автором монографії документів з центральних і місцевих державних архівів України з критично осмисленими опублікованими матеріалами, науково-історичними й мемуарно-аналітичними працями дозволило розширити джерельну базу видання й комплексно дослідити складний процес формування особистості, громадського діяча і науковця К. Студинського, його роль у суспільно-політичному русі і наукову діяльність.

Використання А. Клішем значного масиву як історіографічних праць, так і джерел, дало змогу цілісно і всебічно дослідити життєвий шлях і діяльність К. Студинського.

У другому розділі "Формування Кирила Студинського як особистості, науковця та громадського діяча" досліджено його дитинство, шкільні роки, навчання у вищій школі та педагогічну діяльність. Формування К. Студинського відбувалося у Тернопільській та Львівській гімназіях, Львівському та Віденському університетах.

Обґрунтовано є теза автора монографії про те, що формування К. Студинського пройшло в декілька етапів, які мали певні особливості внаслідок впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, а також концепцій політичних провідів, які, власне, визначали напрямки його формування.

Доволі цікавими у цьому розділі є подані дані з журналу успішності К. Студинського за 1879 і 1881 рр. Їх аналіз свідчить про те, що навчався К. Студинський у гімназії погано, та навіть залишався на повторний курс. Хоча це в принципі і не вплинуло на його подальше наукове зростання. Набагато кращими були випускні оцінки у 1887 р., що можна пояснити як умовами навчання, кваліфікованими учителями, так і національним середовищем

А. Кліш цілком мотивовано робить висновок про те, що формування К. Студинського як особистості, науковця і громадсько-політичного діяча відбувалося під впливом закладеної змалку любові до рідного слова і народу, родини, зокрема його діда, відомого культурно-просвітнього діяча – С. Качали.

К. Студинський був помітною постаттю, відігравав провідну роль у заснуванні студентської "Академічної громади", товариства "Січ". Навіть будучи професором Львівського університету, він підтримував українських студентів у боротьбі за їхнє право навчатися рідною мовою. Можна допустити, що власне це й стало своєрідним дороговказом у його подальшому житті, а знайомство з особистістю взаємини з І. Франком, О. Барвінським, М. Лисенком, В. Гнатюком, В. Щуратом, М. Грушевським та іншими відомими вченими, вплинуло на його становлення як науковця.

У третьому розділі "Кирило Студинський в суспільно-політичному житті" досліджено діяльність К. Студинського в українському національно-культурному русі в Галичині кінця ХІХ – 1919 р., громадсько-політичну діяльність у 1920–1941 рр. Зрозуміло, що цей час був непростим не лише у житті українського народу, але й К. Студинського зокрема.

К. Студинський виявився справжнім патріотом і мужньою людиною, двічі перебував в ув'язненні в таборах за відмову присягнути на вірність Польщі, був звільнений з посади у Львівському університеті, втратив заробітну плату і засоби до існування. Аналізуючи його діяльність упродовж 1897 р. – часу призначення приватним доцентом Краківського університету – до кінця Першої світової війни та існування ЗУНР, відзначаємо домінування в ній організаційної роботи в академічній та шкільній освіті. Це і участь у справі відкриття кафедри давньоукраїнської мови та літератури в Львівському університеті (1899 р.) і подальша праця на ній з квітня 1900 р., і боротьба за український університет у Львові від 1901 р., і підтримка протестних акцій українського студентства.

Окрім того, К. Студинський приймав участь у роботі "Просвіти", "Академічної громади", "Бесіди", "Міщанського братства", "Товариства прихильників української літератури, науки і штуки" та інших. Наполегливістю відзначалася тривала робота К. Студинського в "Руському товаристві педагогічному". З 1905 р. він був активним членом крайової шкільної ради, став одним з ініціаторів заснування "Учительської громади".

А. Кліш наголошує на важливості розгляду українства в східнослов'янському контексті, де йому відводилося рівне місце серед інших слов'янських народів. Прихильність до славістичних ідей спостерігається ще з часів навчання К. Студинського у Відні, а згодом простежується в участі у львівському історичному товаристві та краківському "Слов'янському клубі", а також через зв'язки із науковцями зі слов'янських країн. Хоча ці ідеї і не були домінуючими у його науковій діяльності, однак додавали певного колориту у розумінні ним української національної ідеї, що виводилася ним зі слов'янського світу.

Громадсько-політична діяльність К. Студинського упродовж 1920–1941 рр. аналізується автором з позицій ідеології соборності України. Розуміючи, що її досягнення після поразки Української

національної революції 1917–1921 рр. не можливе політичними засобами, К. Студинський робить акцент на співпрацю з наддніпрянською інтелігенцією, яка передбачала матеріальну взаємодопомогу, наукові контакти тощо. Від 1920 р. фактично К. Студинський став представником у Східній Галичині М. Грушевського та інших українських діячів, що перебували в еміграції.

Повернення М. Грушевського в УСРР у 1924 р. стало визначальним для орієнтації К. Студинського на більшовиків. Оцінюючи його діяльність, не можна залишати поза увагою тогочасний суспільний контекст. Адже створення УСРР, політика українізації – це були тоді реальні позитивні кроки, які відповідали тогочасним поглядам академіка. І сприймав він ці події в розвитку, що значно ускладнювало їх розуміння вченим. У цьому сенсі підтримка більшовиків була логічною. Ці відносини впродовж 1924–1939 рр. склалися по-різному – від тісної співпраці до взаємних звинувачень. За цей час академік зрозумів характер цієї влади, її інтереси у ставленні до українського питання.

Однак альтернативи більшовикам щодо об'єднання українських земель не було, тому, попри образ, К. Студинський у 1939 р. стає активним учасником приєднання Західної України до УРСР. Зрозуміло, що така орієнтація К. Студинського ні східногалицькою інтелігенцією, ні активними учасниками націоналістичного підпілля не сприймалася.

К. Студинський опинився у фактичній ізоляції, що відобразилося не лише на його матеріальному становищі, але й на психічному стані. Тому у вересні 1939 р. на був одним із тих, хто її підтримав радянську владу. Розуміючи потребу більшовиків у місцевій підтримці, академік намагався шляхом співпраці з ними добитися певних поступок і сприяння в національно-культурній сфері. Це не був прагматичний крок, а надія, яка втягнула К. Студинського у складні політичні процеси. Власне на цьому й наголошує А. Кліш.

У четвертому розділі "Наукова діяльність" досліджується наукова праця К. Студинського в НТШ, історико-літературознавчі, етнографічні та біографічні аспекти його наукової спадщини, роль К. Студинського у дослідженні українського національного відродження.

Автор монографії цілком слушно зауважує, що наукова діяльність К. Студинського тісно пов'язана з суспільно-культурним контекстом того часу. Власне учений бачить літературний і суспільний процес як єдиний загальноукраїнський, хоча не випускає з уваги культурницької і політичної специфіки західного і східних регіонів України.

В усіх своїх працях К. Студинський послуговувався культурно-історичним та порівняльно-історичним методами дослідження, вважаючи такий підхід до оцінки літературних явищ найбільш об'єктивним, що давало змогу розглядати українські мистецькі надбання у контексті слов'янського світу, адекватно оцінити здобутки і втрати, окреслити шляхи і перспективи розвитку.

Висновки рецензованої монографії випливають з поставленої мети та завдань і розкривають основні змістові складові роботи. Список використаних джерел включає дозволяє говорити про оригінальність, тематико-проблематичну завершеність та відповідність видання обов'язковим науковим вимогам.

Доповнюють монографічне дослідження добре підібрані світлини та кількість додатки. Окрім того, монографія доповнена допоміжними покажчиками, що включають особовий покажчик, список скорочень.

Вважаємо, що доцент А. Кліш виявив широку обізнаність зі спеціальною літературою з проблеми, що досліджувалася і зумів фахово проаналізувати її. Загалом монографія відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з даної проблематики, що забезпечило науково-обґрунтовані висновки, які є зваженими і аргументованими.

Успіх дослідника у висвітленні цієї важливої наукової проблеми, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та правильно обораному методологічному підході у їхньому трактуванні. Автор застосував й використав виважений підхід до аналізу життєвого і творчого шляху К. Студинського.

Рецензована праця безумовно матиме практичне застосування. Нагромаджений у ній фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки та узагальнення розширюють і поглиблюють наукові знання про життя і творчість К. Студинського.

Поява монографії А. Кліша заповнює прогалину у дослідженні К. Студинського, а систематизований і об'єктивно викладений у ній матеріал має не лише світоглядне значення, а стане важливим і, головне, дієвим засобом національної історіографії з цієї проблематики.

Вважаємо, що монографія А. Кліша "Кирило Студинський: життя та діяльність" є важливим внеском у дослідження діяльності К. Студинського, своєчасним, самостійним й солідним дослідженням, корисним для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться цією проблематикою.

Иван Зуляк

АНДРЕЙ КЛИШ. КИРИЛЛ СТУДИНСКИЙ: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: МОНОГРАФИЯ. – ТЕРНОПОЛЬ: ИЗД-ВО ТНПУ ИМ. В. ГНАТЮКА, 2011. – 220 С.: ИЛ.

В рецензируемой монографии исследованы жизненный и творческий путь известного общественно-политического деятеля, литературоведа, ученого-слависта, писателя, философа, этнографа Кирилла Студинского. Проанализированы его роль в общественной жизни Восточной Галичины конца XIX – первой половины XX вв.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Кирилл Студинский, общественная жизнь, общественно-политический деятель, ученый.

Ivan Zulyak

ANDRIY KLISH. KYRYLO STUDYNSKYI: THE LIFE AND CAREER: A MONOGRAPH. – TERNOPIL: TNPU NAMED AFTER VOLODYMYR HNATIUK, 2011. – 220 P.: IL.

In peer-reviewed monograph researched the life and career of the famous social and political activist, literary critic, scholar-slavist, writer, philosopher, ethnographer Kyrylo Studynskyi. Analyzed its role in public life in Eastern Galicia late XIX – first half of the twentieth century.

Key words: Eastern Galychyna, Kyrylo Studynskyi, social life, social and political activist, scholar.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ**Шановні колеги!**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Тернопільська обласна державна адміністрація
Тернопільська міська рада
Тернопільський обласний краєзнавчий музей
Державний архів Тернопільської області
Національна спілка краєзнавців України
Тернопільське міське товариство "Культурна спадщина"

запрошують

до участі у Міжнародній науково-практичній конференції на тему:
**"Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу
(від найдавніших часів до сьогодення)"**

Конференція відбудеться **15–17 квітня 2012 р.** в м. Тернополі на базі історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Передбачається робота таких секцій:

- Місто Тернопіль: мультикультурний простір в історії.
- Міста-побратими Тернополя і Тернопілля: історико-культурні взаємозв'язки і взаємовпливи.
- Теоретично-методологічні засади вивчення і висвітлення історії краю та його культури в контексті історії та культури України і світу.
- Історіографія та джерельна база висвітлення історії краю та його культури в контексті історії та культури України і світу.
- Охорона культурної спадщини і стан історичної пам'яті.
- Історія створення і розвитку поселень та перспективи містобудування.
- Формування культурного середовища і розвиток інфраструктури.
- Діяльність адміністративно-територіальних органів управління.
- Соціально-економічний та суспільно-політичний аспекти життя краю.
- Визначні діячі науки, культури, освіти і техніки.
- Громадські та політичні організації краю.
- Церковно-релігійне життя.
- Український національно-визвольний рух.
- Етнокультурні та етноконфесійні зв'язки.

Заявки щодо участі у конференції просимо надсилати **до 1 лютого 2012 р.** із зазначенням теми доповіді та відомостями про автора (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, поштова та електронна адреси, контактний телефон) і матеріали для публікації.

Після отримання заявки Оргкомітет надсилатиме персональні запрошення на участь у конференції.

Організаційний внесок **100 грн.** подається до Оргкомітету під час реєстрації.

Матеріали конференції публікуватимуться у збірнику наукових статей.

Матеріали доповідей обсягом до **15 сторінок** надсилати в електронному вигляді (на компакт-диск) разом з примірником надрукованого тексту на адресу Оргкомітету **до 15 лютого 2012 р.** Передбачається видання збірника наукових статей до початку роботи конференції.

Вимоги до оформлення публікації: у правому верхньому куті – ім'я та прізвище автора, далі у круглих дужках – населений пункт і країна; нижче по центру великими літерами – назва статті; посилання на джерела і літературу оформляються у квадратних дужках, де перша цифра – номер джерела чи літератури, друга – номер сторінки. Поля: ліве – 30 мм, верхнє і нижнє – 20 мм, праве – 10 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Текст в редакторі MSWord шрифтом Times New Roman, розмір шрифту (кегель) 14 у форматі doc або rtf. Абзацний відступ – 1,5 см.

Дотримання усіх зазначених вимог обов'язкове.

Адреса Оргкомітету конференції: 46027, м. Тернопіль, вул. Громницького 1А, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, історичний факультет.

Контактні телефони: 8 (0352) 53-59-01 (деканат історичного факультету)

Електронні адреси: zuljak@tnpu.edu.ua, ivanzul@ukr.net

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Безпалько Уляна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бистрицька Елла** – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Білоус Едуард** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Бліндер Наталія** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Галай Микола** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гриб Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Тернопільського інституту соціальних та інформаційних технологій.
- Гужва Олександр** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри історії Української державної академії залізничного транспорту.
- Давидович Світлана** – старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).
- Дацків Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Дідух Тарас** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Іванова Віра** – здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.
- Кіцак Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Котенко Руслан** – викладач кафедри туризму та краєзнавства Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Котовський Ростислав** – здобувач інституту історії Національної Академії Наук України.
- Криськов Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Куровський Борис** – заступник начальника Національного університету оборони України з логістики.
- Левик Богдан** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних і соціальних наук НУ "Львівська політехніка".
- Лучаківська Іванна** – кандидат історичних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Марченко Ярослав** – здобувач Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
- Махобей Катерина** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Нікітенко Костянтин** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту.
- Олійник Микола** – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Павлів Ігор** – викладач кафедри теорії та методики фізичного виховання і оздоровчих технологій Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Парнета Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки та правознавства Тернопільського національного економічного університету.

- Петровський Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Пилипишин Олег** – викладач Тернопільського медичного університету імені Івана Горбачевського.
- Плахута Віктор** – старший викладач кафедри менеджменту Черкаської філії ПВНЗ "Європейський університет".
- Полетаєв Геннадій** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри гумантарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.
- Райківський Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Рендюк Теофіл** – кандидат історичних наук, начальник відділу національних меншин та віросповідань Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва.
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скопова Олена** – аспірантка кафедри всесвітньої історії інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Сулаберідзе Юрій** – доктор філософії, професор Гуманітарного університету Тбілісі (Грузія).
- Терещенко Валентин** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Цаль Андрій** – пошукувач кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Тернопільської області.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чуйко Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Шумська Віра** – старший науковий працівник Тернопільського обласного краєзнавчого музею.
- Щетников Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.
- Ярмоленко Марія** – кандидат історичних наук, докторант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
- Ятищук Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Володимир Брославський НОРМИ ПОЛЬСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1793–1830 РР.....	4
Микола Бармак ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	9
Андрій Криськов ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	15
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	15
Микола Москалюк З ІСТОРІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СИРОВИНОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	19
Віктор Савенко ЗАСНУВАННЯ ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ У 1873 Р.: ЙОГО СТРУКТУРА І ЗАВДАННЯ.....	26
Андрій Кліш ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У ДІЯЛЬНОСТІ КАТОЛИЦЬКОГО РУСЬКО-НАРОДНОГО СОЮЗУ	31
Валентин Терещенко ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905–1907 РОКІВ НА СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ	35
Ярослав Марченко ВОВЧУХІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ УГА – ГЕНЕРАЛЬНА БИТВА ЗА ЛЬВІВ.....	39
Костянтин Нікітенко ВАРТІСТЬ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУ В УСРР ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ (НА ПРИКЛАДІ ВІДБУДОВЧОГО ПЕРІОДУ)	46
Наталя Бліндер, Олександр Петровський УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ: ВИТОКИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)	51
Василь Щетников МОЛДОВСЬКА АВТОНОМІЯ 1924–1940 РР.: ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ	56
Іванна Лучаківська РАДЯНСЬКІ ДЕПОРТАЦІЙНО-ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ АКЦІЇ 1939–1941 РР.	62
Ростислав Котовський ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НКВС У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ У 1939–1941 РР....	66
Геннадій Полетаєв ОУНІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1941–1944 РР.)	72
Едуард Білоус ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ У 1944–1945 РР.	76
Борис Куровський ТИЛОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АРМІЙСЬКИХ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	81
Володимир Кіцак ПРИЧИНИ МІГРАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ В УРСР	85
Світлана Давидович ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ ГАРАНТОВАНОЇ ОПЛАТИ ПРАЦІ КОЛГОСПНИКАМ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ	89
Віктор Плахута.....	96
ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ЛІКВІДАЦІЇ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ.....	96
Руслан Чигур ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.....	100

Марія Ярмоленко	
СЕПАРАТИСТСЬКІ РУХИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ВИТОКИ, СУБ'ЄКТИ ТА ОБ'ЄКТИ ПРОЦЕСУ.....	106
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	112
Віра Іванова	
ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. ДРАГОМИРОВА В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	113
Оксана Гриб	
ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ ТА ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН	119
Інна Чуйко	
РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РЕФОРМУВАННІ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ	123
Олег Пилипишин	
ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ІДЕЇ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА.....	128
Андрій Цаль	
ДІЯЛЬНІСТЬ В'ЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1919 Р.)	132
Уляна Безпалько	
МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ТА РОСІЙСЬКІ ГРЕКО-КАТОЛИКИ: ТЕНДЕНЦІЇ І ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН НА ПРИКЛАДІ СПІВПРАЦІ З ІВАНОМ ДЕЙБНЕРОМ (1902–1907 РР.)	137
Катерина Махобей	
СУСПІЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ	142
СТАНІСЛАВА ДНІСТРЯНСЬКОГО.....	142
Микола Олійник	
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ЛОЗИНСЬКОГО В РАДЯНСЬКИХ УСТАНОВАХ УСРР	147
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	154
Теоділ Рендюк	
УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В РУМУНІЇ	155
Юрій Сулаберидзе	
СОВРЕМЕННЫЙ ЦИКЛ РАЗВИТИЯ ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИИ.....	164
Ігор Дацків	
УКЛАДЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ВІЙСЬКОВОЇ КОНВЕНЦІЇ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО БРЕСТ-ЛИТОВСЬКИХ УГОД 1918 Р.....	170
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	170
Оксана Парнета	
ПОЛЬЩА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939)	178
Елла Бистрицька	
ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ВІДНОВЛЕННЯ КАНОНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РПЦ З ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКВАМИ ЄВРОПИ (1943–1948 РР.)	181
Богдан Левик	
ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР ТА У НОВИХ ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ.....	186
Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	193
Оксана Ятищук	
УКРАЇНСЬКА НАРОДНА КУЛІНАРІЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХУДОЖНИХ ТВОРІВ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА).....	194
Віра Шумська	
РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ	201
У 1772–1914 РР.	201
Ігор Райківський	
МОВНО-ПРАВОПИСНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 1850-Х РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОГОЧАСНОЇ ПЕРІОДИКИ)	206
Микола Галай	
ПОЛЬСЬКА ГІМНАЗІЙНА ОСВІТА У 1918–1932 РОКАХ	214

Іван Зуляк	
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ "ПРОСВІТОЮ" СВЯТКУВАНЬ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	220
Ігор Павлів	
ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 1918–1939 РР. ...	228
Тарас Дідух	
СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1953–1964 РР.	234
Ярослав Секо	
УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РР.....	241
Руслан Котенко	
РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА В ТУРИСТИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНІЙ СФЕРІ У 1970–1980-Х РОКАХ: МІЖ ІДЕОЛОГІЧНОЮ ДОЦІЛЬНІСТЮ ТА СОЦІАЛЬНИМ ПРАГМАТИЗМОМ	246
Олександр Гужва	
ДРАМА ІСТОРІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ	253
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	259
Олена Скопова	
ІСТОРІОГРАФІЯ ДИКТАТУРИ ПРІМО ДЕ РІВЕРИ В ІСПАНІЇ (1923–1930 РР.).....	260
Олег Полянський	
БИТВИ ЗА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ: ВІД ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ДО ПРЯМОЇ УКРАЇНОФОБІЇ.....	264
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	275
Іван Зуляк	
ОКСАНА ЯТИЩУК. ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО В ДУХОВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ВИД. ДРУГЕ, ДОПОВНЕНЕ, ПЕРЕРОБЛЕНЕ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА, 2011. – 179 С.	276
Іван Зуляк	
АНДРІЙ КЛІШ. КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ: МОНОГРАФІЯ. – ТЕРНОПІЛЬ: В-ВО ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА, 2011. – 220 С.: ІЛ.....	280
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ	285
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	286

УДК 93
ББК 63
Н 34

**Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка.** Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во
ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 2 – 292 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 6.12.2011 р. Підписано до друку 13.12.2011 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 24,75. Обліково-видавничих аркушів 32.
Замовлення 148. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"